

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

УКРАЇНА
В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ
Енциклопедичний словник-довідник

Випуск 3
Предметно-тематична частина: К–О

Київ 2012

Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник. Випуск 3. Предметно-тематична частина: К–О / Відп. ред. М.М. Варварцев. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. — 315 с.

Випуск 3 є продовженням започаткованого в 2009 р. словника, присвяченого історії міжнародних зв'язків України. У виданні висвітлюються події політики, економіки, культури від часів Давньоруської держави до початку ХХІ ст.

Видання розраховане на науковців, викладачів, студентів, усіх, хто вивчає і бере участь у взаєминах із зарубіжним світом.

Редакційна колегія:

М.М. Варварцев (відповідальний редактор),
С.В. Віднянський (керівник авторського колективу), *О.М. Горенко*,
О.А. Іваненко (відповідальний секретар), *А.Ю. Мартинов*

Рецензенти:

Г.В. Касьянов, доктор історичних наук
О.С. Рубльов, доктор історичних наук, професор

Авторський колектив:

Алексієвець Л.М., Анікєєв Д.О., Барановська Н.П., Білоус Н.О., Блануца А.В., Бур'ян М.С., Варварцев М.М., Вашук Д.П., Віднянський С.В., Горенко О.М., Горобець В.М., Гула К.О., Гурбик А.О., Гуцол О.В., Дерейко І.І., Дзюба О.М., Зленко А.М., Єфіменко Г.Г., Іваненко О.А., Ісаєвич Я.Д., Ішуніна Н.В., Качараба С.П., Качмар В.М., Кірсенко М.В., Котляр М.Ф., Кресін О.В., Кривець Н.В., Крижановська О.О., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є., Мартинов А.Ю., Матяш І.Б., Мицик Ю.А., Набока О.В., Павленко М.І., Пастушенко Т.В., Пасько А.В., Першина Т.С., Пиріг Р.Я., Писаний Д.М., Піскіжова В.В., Примаченко Я.Л., Рендюк Т.Г., Рубльов О.С., Рубльова Н.С., Станіславський В.В., Степанков В.С., Стрикун І.С., Усенко І.Б., Черевко О.С., Черкас Б.В., Ярко Н.А.

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол № 10 від 29 листопада 2011 р.

ПЕРЕДМОВА

Набуття Україною державної незалежності 1991 р. набагато посилило значення міжнародних факторів в її суспільно-політичному, економічному і культурному розвитку. Розв'язання великої низки проблем, що постають перед країною, перейшло у сферу міждержавних відносин — двосторонніх і багатосторонніх. Важливі позиції в їх здійсненні цілком природно обійняла дипломатія. Нині Україна підтримує повномасштабні дипломатичні зносини з понад 170 державами всіх континентів, співпрацює у численних регіональних і світових організаціях, в універсальній і найвпливовішій з них — Організації Об'єднаних Націй, біля витоків якої стояла поряд з іншими країнами-засновницями. Вона є стороною кількох тисяч міжнародно-правових актів.

Процеси глобалізації і взаємозближення й взаємозалежності народів та держав, що розгорнулися найбільш інтенсивно від 20 ст., позначаються на стрімкому зростанні зв'язків України із зарубіжжям, справляючи неминучі впливи на стан і динаміку зрушень у її внутрішньому житті.

В умовах всеохоплюючих перетворень у світі сама категорія «міжнародні відносини» поповнюється новим змістом і дедалі відходить від формул, які склалися за доби панування монархічного принципу державного устрою і окреслювали формат лише політичних і воєнно-політичних подій та явищ, тобто зосереджували увагу на зовнішньополітичній діяльності державних інституцій. Втім, окрім політиків і дипломатів, до справ, які мають міжнародний характер, долучаються маси людей різних професій, станів, конфесій, не обтяжених взагалі державними посадами. Їх інтереси сягають торгівлі, промислового виробництва, мистецтва, літератури, освіти, науки тощо. Те, що відбувається поза міжурядовими угодами і протоколами, досить часто найглибше впливає на баланс міжнародних відносин, трансформуючись, зрештою, в імперативи самих політиків.

Картину таких наслідків відображає «народна дипломатія» — публіцистичний термін, який останнім часом входить й в історіографію, засвідчуючи явище, закорінене ще у попередніх епохах. Адже до «нетрадиційної» дипломатії вдавалися й державні мужі середньовіччя, посилаючи за кордон із своїми дорученнями ченців, негоціантів, письменників, на посади консулів призначали найчастіше власників торговельних фірм і банків, знаних в міжнародних ділових колах.

Від України, яка впродовж різних періодів втрачала державність, її презентантами за кордоном виступали ті, хто працював у громадських організаціях, освітянських закладах, в економіці. Саме в цих умовах вини-

кають центри посередництва — товариства, періодичні видання, де обмін духовними набутками й інформацією беруть на себе діячі літератури і науки. Завдання такої ініціативної праці виразно схарактеризувала 1903 р., називаючи себе «ученицею» Драгоманова, Леся Українка у листі до проф. Римського університету Анджело Де Губернатіса, відомого в Європі популяризатора культурних цінностей різних народів: «... Усіма засобами, якими я володію, сприяти поширенню українського питання в іноземних літературах, розтлумаченню літератури, життя й ідеалів нашого народу серед інших народів Європи» (лист від 2 січня 1903 р., відділ рукописів Центральної національної бібліотеки в м. Флоренції). На хвилі громадських і професійних зв'язків від другої половини 19 ст. в університетах і наукових товариствах Центральної і Західної Європи засновуються студії української літератури, мови, історії і географії, що заклали підвалини міждисциплінарної науки україністики — в Німеччині, Італії, Франції, Англії, Австро-Угорщині та інших країнах. До чинників взаємодії з різними народами та їх культурами приєдналися масові еміграційні рухи і утворення українських діаспор, як також заснування поселень іноземних колоністів в Україні. Більш давню історію мають зв'язки, якими позначена поява і поширення на українських землях різних релігійних течій.

Особливої уваги заслуговує історичний досвід України у творенні й функціонуванні власних зовнішньополітичних служб, що забезпечували пряме представництво її інтересів на державному рівні. Активні дії на зовнішньополітичному відтинку, які супроводжувалися укладанням угод і договорів, династичних шлюбів та обмінами посольств, демонструвала Київська Русь. Дипломатію Української козацької держави під проводом Богдана Хмельницького очолювали і здійснювали органи її військової організації — Рада генеральної старшини, Генеральна військова канцелярія і особисто гетьман. Триваюча відтоді перерва у формуванні самостійних політичних відносин завершилася на початку 20 ст. з постановом українських урядів різного напрямку, у складі яких вперше виникли спеціалізовані зовнішньополітичні відомства, а їх першочергові зусилля зводилися до боротьби за дипломатичне визнання своїх урядів, організації посольств, місій і консульств.

Міжнародні відносини України — тема, якою переймається не одне покоління вітчизняних та зарубіжних дослідників. Її історіографія, проте, є досить строкатою щодо вибору й розробки проблем і сюжетів. Заповнення існуючих лакун завдяки введенню в обіг незайманих історичних джерел, що розпочалося від 90-х рр. минулого століття, змінює стан дослідження на краще. На порядок денний постають питання створення узагальнюючих праць, присвячених як окремим періодам, так і в цілому історії міжнародних зв'язків України.

Пропонований читачеві словник має на меті сприяти розвитку студій у напрямі комплексного відтворення подій і процесів. Форма довідкового видання енциклопедичного типу дає можливість сконцентрувати різнопланову інформацію у вигляді тематичних і біографічних статей, допомогти у пошуку відповідних відомостей тим, хто викладає і вивчає курси з історії міжнародних відносин, слугувати орієнтиром для подальших наукових розвідок теми. Водночас слід зробити застереження: сучасний стан досліджень міжнародних зв'язків України накладає певні межі на самий добір статей словника і тим самим на вичерпність висвітлення окремих тем.

Обрана структура словника складається із статей, які можна згрупувати за спільними ознаками. Передусім це матеріали про держави, історія яких у різні епохи перетинається з історією України, а також про основні міжнародні договори, конференції й конгреси, де Україна виступає суб'єктом або об'єктом. У словнику відведено місце для характеристики українських міст, що формувалися й набували розвою як осередки загальноєвропейських торговельно-економічних шляхів. Статті про національні меншини містять розповіді про етноси, які осіли на українських землях внаслідок переселення з-за кордону. Видання включає й відомості про інституції — політичні, громадські, науково-освітні, літературні, створені з метою взаємопізнання і співпраці між Україною і зарубіжжям. У словнику також йдеться про періодичні видання, які приділяють головну увагу ознайомленню громадськості різних країн з поточними подіями, історією та культурою України. Широкі пласти історичних фактів містять біографічні довідки про вітчизняних і зарубіжних державних і громадських діячів, істориків, літераторів, митців, науковців, праця яких залишила «українські» сліди у всесвітній історії.

Для зручності користування видання розподілено на дві частини — тематично-предметну і біографічну. Статті розміщуються за абеткою і супроводжуються бібліографічним апаратом.

Хронологічні рамки словника обіймають період від часів Київської Русі до початку XXI ст. Датування подій здійснюється за діючим у згадуваних країнах календарним стилем.

Словник ініційовано і підготовлено у відділі всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАНУ за участю співробітників інших наукових підрозділів Інституту, а також споріднених академічних установ та вищих навчальних закладів.

СПИСОК ОСНОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АМСРР — Автономна Молдавська Соціалістична Радянська Республіка
АСЕАН — Асоціація держав Південно-Східної Азії
ВКЛ — Велике князівство Литовське
ВКМ — Велике князівство Московське
ВУЦВК — Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
ГА ООН — Генеральна Асамблея ООН
ГУАМ — Організація за демократію і економічний розвиток
ЕКОСОР — Економічна і соціальна рада ООН
Євроатом — Європейське об'єднання з атомної енергії
Євровугілля, Євросталь — Європейське об'єднання вугілля і сталі
ЄЕС — Європейське економічне співтовариство
ЄС — Європейський Союз
ЗУНР — Західноукраїнська Народна Республіка
ПРО — Міжнародна організація у справах біженців
КП(б)У — Комуністична партія (більшовиків) України
ЛАЕС — Латиноамериканська економічна система
МАГАТЕ — Міжнародне агентство з атомної енергії
МВФ — Міжнародний валютний фонд
МОП — Міжнародна організація праці
МС ООН — Міжнародний суд ООН
НАТО — Організація Північноатлантичного договору
НАФТА — Північноамериканська зона вільної торгівлі
НТШ — Наукове Товариство імені Шевченка
ОБСЄ — Організація з безпеки і співробітництва в Європі
ОВД — Організація Варшавського договору
ООН — Організація Об'єднаних Націй
ОПЕК — Організація країн-експортерів нафти
ОЧЕС — Організація чорноморського економічного співробітництва
РБ ООН — Рада Безпеки ООН
РЕВ — Рада Економічної Взаємодопомоги
РКП(б) — Російська комуністична партія (більшовиків)
РСДРП(б) — Російська соціал-демократична партія (більшовиків)
СЕАТО — Організація договору Південно-Східної Азії
СЕНТО — Організація центрального договору
ТНК — транснаціональна компанія (корпорація)
УГКЦ — Українська Греко-Католицька Церква
УНДО — Українське національно-демократичне об'єднання
УНР — Українська Народна Республіка
УРСР — Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСРР — Українська Соціалістична Радянська Республіка
УЦР — Українська Центральна Рада
ЧСР — Чехословацька республіка

К

КАБО-ВЕРДЕ (Cabo Verde) — держава, розташована на 15 островах в Атлантичному океані біля узбережжя Західної Африки. Загальна територія 4033 км². Населення 506 000 осіб (2011); основний склад: мулати і африканці (бл. 97%), решта — вихідці з Європи. Столиця — м. Прая. Державна мова — португальська.

К.В. — парламентсько-президентська республіка. Главу держави — президента — обирає парламент (Національна Асамблея) з числа своїх депутатів. Виконавча влада належить президентові та урядові на чолі з прем'єр-міністром.

Територія сучасного К.В. була відкрита й обстежена 1445 мореплавцями з Португалії і від 1495 стала її колонією. Її економіка трималася на рибних промислах і експорті продуктів тропічної рослинності. 1951 острови оголошені «заморською провінцією» Португалії, 1972 набули статус автономії. 5 липня 1975 країна була проголошена незалежною державою Острови Зеленого Мису. Від 1986 її назва — Республіка К.В.

К.В. є членом ООН (з 1975), Африканського союзу, низки інших міжнародних та регіональних організацій. 25 березня 1992 між К.В. і Україною встановлено дипломатичні відносини. Одним з перших факторів взаємопізнання і взаємозв'язків між народами обох країн стала молода література К.В. В її популяризації серед українських читачів взяли участь перекладачі Ю. Покальчук, М. Жердинівська, В. Шовкун. 1974 у Києві вперше українською мовою опубліковано твори поетів К.-В. — О. Алкантири, Ж. Барбози, А. Нуньїша та ін. 1977 окремим виданням в українському перекладі вийшов роман М. Лопіша «Обпалені східним вітром» — одне з найкращих надбань красного письменства К.В.

Лит.: Nowel Ch. E. A history of Portugal. — New York, 1952; Мулюков Ф.М. Португальские колонии в Африке. — М., 1961; Португаломовна поезія Африки // Всесвіт, 1974, № 11; Рязова О. Мануел Лопіш і його роман «Обпалені східним вітром» // Всесвіт, 1977, № 10.

М.М. Варварцев.

КАЗАХСТАН, Республіка Казахстан — держава в Центральній Азії. На заході омивається Каспійським морем, межує з Російською Федерацією, Китаєм, Киргизією, Узбекистаном і Туркменистаном. Територія — 2717,3 тис. км². Столиця — м. Астана. Населення — 16,4 млн осіб (2011). Етнічний склад: казахи (57,2%), росіяни (27,2%), українці (3,2%), узбеки (2,7%), німці (1,6%), татари (1,6%), уйгури (1,5%) та ін. Державні мови — казахська, російська. Главою виконавчої влади країни є президент. Законо-

давча влада представлена двопалатним парламентом, який складається з сенату та мажилісу.

Перші державні утворення — союзи сакських племен на території сучасного К. з'явилися в 1 тис. до н. е. Від 3 ст. до н. е. тут виникає кілька раних держав кочовиків. У т. зв. Семиріччі була утворена держава Усунь. Тоді ж у середній течії р. Сирдар'я існувала держава кангарів. Упродовж 8–10 ст. територія Семиріччя стала ареною міжусобних війн та боротьби із військами арабів. 940 владу тут захопила нова династія. Один з перших її правителів прийняв іслам і взяв титул Дослан Карахан. Була утворена держава Караханідів.

1219–24 К. був підкорений Чингізханом. Після його смерті на казахських землях було утворено три улуси (володіння). Найбільшу степову частину згодом успадкував Бату. В руських літописах його володіння відомі під назвою Золота Орда.

На рубежі 14–15 ст. улуси Чингізидів роздробилися, на основі місцевих етнічних груп виникли ханства — Моголістан, ханство Абулхайра, Ногайська орда. 1456 султани Джанібек і Керей з підданими відкочували з держави Абулхайра на береги річок Чу й Талас, що стало початком формування Казахського ханства. З часом казахські хани розширили свої володіння. В серед. 17 ст. внутрішні конфлікти ослабили ханство і на поч. 18 ст. воно розпалося на три жузи (улуси).

Розташоване між Росією і Китаєм Казахське ханство стало об'єктом їх геополітичних інтересів. 1734 було остаточно оформлено вступ Молодшого жузу під російський протекторат. Згодом його приклад наслідували Середній і Старший жузи. Росія відразу почала на казахських землях будівництво міст-фортець, переселення сюди російського населення, передачу пасовищ під селянські угіддя, що стало причиною антиурядових виступів ханів. На поч. 1870-х рр. Казахське ханство перестало існувати як державне утворення.

Після революції 1917 в К. встановлено радянську владу, 1920 утворено Киргизьку, а 1925 — Казахську автономну республіку в складі РСФРР. В грудні 1936 створено Казахську РСР у складі СРСР із столицею в м. Алма-Ата (нині Алмати).

1929 форсованими темпами в К. розпочато колективізацію сільського господарства, що супроводжувалася для казахів голодомором. В 1930-х рр. в республіці створювалася мережа таборів Гулагу, де в'язнів з усього СРСР використовували для розбудови промисловості.

Під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 до К. було евакуйовано понад 1100 підприємств, установи науки, культури і освіти, зокрема з України.

Кампанія 1953–1965 освоєння цілинних земель зробила К. «всесоюзною житницею». У травні 1957 на території К. здано в експлуатацію космодром Байконур (нині його орендує РФ).

16–18 грудня 1986 в Алма-Аті почалися студентські заворушення на національному ґрунті, які були жорстоко придушені. У жовтні 1990 центральна влада К. ухвалила декларацію про державний суверенітет, 1991 проголошено незалежність республіки. 1 грудня 1991 президентом К. був обраний Н. Назарбаєв.

К. є членом ООН (1992), Організації з безпеки і співробітництва в Європі та інших міжнародних організацій. З 2002 — член Євразійського економічного співтовариства, з 2003 — Єдиного економічного простору.

К. визнав незалежність України 23 грудня 1991. Від 1994 в К. функціонує Посольство України. 1996 створено українсько-казахську Міждержавну комісію з економічного співробітництва. Сторони традиційно підтримують одна одну в міжнародних організаціях.

Українці в Казахстані. Українська діаспора в К. за чисельністю посідає четверте місце серед українських громад світу (після РФ, США та Канади). Станом на 1998 близько 796 тис. громадян К. ідентифікували себе як українці. Українська громада розселена насамперед в містах Караганда, Астана, Павлодар, Семей, Талдикорган, Шортанди, Алмати та навколишніх місцевостях.

Переселення українців в К. почалося 1768, коли сюди власті Російської імперії вислали учасників Коліївщини. У 19 — на поч. 20 ст. сотні тисяч українців перебралися до К. в пошуках вільних земель. 1926 кількість українців К. складала понад 860 тис. осіб. 1930–1931 сюди висилали тисячі розкуркулених селян, а в 1950-ті рр. — родини звинувачених у приналежності до Української повстанської армії.

Попри компактне проживання й постійне поповнення новоприбульцями, українська спільнота К. під тиском політичних й економічних обставин, зокрема й під впливом більш потужної й водночас культурно спорідненої російської діаспори, інтенсивно русифікувалася. Сприятливі умови для національно-культурного розвитку українців у К. почали створюватися лише в 2-й пол. 1980-х рр.

Поряд з тим, у перші ж роки розбудови незалежності К. багато українців виїхало з республіки (протягом 1989–1997 — понад 120 тис. осіб).

Нині в Астані є Товариство української мови (при ньому — бібліотека й дитячий ансамбль «Галушки») та Ліга українських жінок (при ній недільна школа та театр пісні «Світанок»). При Павлодарському товаристві української культури діють недільна школа, хорівий колектив, драмгурток, дитяча фольклорна група, бібліотека та ін. В місцевому ефірі йдуть радіопрограми «Українська родина» та телепередача «Український час». 1994–98 в Алмати виходив урядовий тижневик «Українські новини». Від 1996 двічі на місяць на національному телебаченні транслюється програма «Україна сьогодні». Завдяки допомозі місцевої влади в країні створена мережа українських недільних шкіл і класів, а в Астані відкрито український ліцей.

Лит.: Гумилев Л.И. Древние тюрки. — Л., 1968; Кляшторный С.Г., Султанов Г.И. Казахстан: летопись трех тысячелетий. — Алма-Ата, 1992; История Казахстана с древнейших времен до наших дней: Очерки. — Алматы, 1993; Івченко О.Г. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан. — К., 1997; Назарбаєв Н. В потоці історії. — К., 1999; Трощинський В.П., Шевченко А.А. Українці в світі. — К., 1999.

М.С. Бур'ян, Я.Л. Примаченко.

КАЙРСЬКИЙ ДОГОВІР 1711 — договір між Гетьманщиною, представленою еміграційним урядом П. Орлика, та Кримським ханством. Підписаний 23 січня 1711. Документ був складений латиною під назвою «*Pacta conventa inter dominium Crymense et Exercitum Zaporoviensem gentemque Parvae Rossiae in perpetuam amicitiam, confraternitatem et unionem armorum indissolubilem, circa Cairam*» («Договір між Кримською державою та Запорозьким Військом і народом Малоросії, укладений для вічної дружби, братерства та нерозривного військового союзу»).

Спочатку договір було оформлено у вигляді присяжної грамоти, підписаної від еміграційного уряду П. Орлика — Д. Горленком та від Кримського ханства — мурзою Девлетшахом на посольському з'їзді, що відбувався поблизу броду Кайр на р. Дніпро (сучасний Нікопольський район Дніпропетровської обл.). Пізніше її текст у формі привілею-резолуції Криму Гетьманщині у відповідь на Головні пункти для переговорів про договір з ханом та Кримською державою 1710 підтвердив своїм підписом хан Девлет-Гірей II.

К.д. був угодою хана з козацтвом як з військовою організацією про оборонно-наступальний союз Гетьманщини і Кримського ханства. Значалися наміри сторін здійснювати координовану зовнішню політику, зокрема узгоджувати зміст переговорів та угод з Російською державою. Ханство не брало на себе жодних політичних зобов'язань. Питання державної приналежності території Гетьманщини в угоді не фігурувало. Натомість проголошувалися право населення Гетьманщини на самовизначення та невтручання Криму в її внутрішні справи, а також недоторканність майна козаків, культових споруд. Підтверджувалися пільги козацтва на промисли в межах володінь Кримського ханства. Заручником — гарантом виконання К.д. 1711 — у Бахчисараї залишився Г. Орлик.

Уперше К.д. опублікував 1847 О. Бодянський з копії 18 ст., зробленої М. Ханенком. Копії К.д. зберігаються в архіві міністерства закордонних справ Франції.

Лит.: Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. — К., 1994; Кресін О. Правові проблеми відносин Війська Запорозького з Кримським ханством у діяльності першої української політичної

еміграції першої половини XVIII ст. // Держава і право, 2000, вип. 8; Його ж. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття. — К., 2001.

О.В. Кресін.

КАЛКА, битва на річці Калка 1223. Перше збройне зіткнення об'єднаного русько-половецького війська з монголо-татарами.

1222 за наказом Чингізхана монгольське військо, очолюване Джебе і Субедеєм, здійснило напад на половецькі землі. Половецький хан Котян Сутоевич звернувся за допомогою до галицького князя Мстислава Мстиславовича. Відразу потому в Києві було скликано княжу нараду (головували: галицький князь Мстислав Мстиславович, київський — Мстислав Романович і чернігівський — Мстислав Святославович), яка одностайно постановила виступити спільно із половцями проти монголів, тим самим убезпечивши Русь від можливості їхнього вторгнення. Місцем збору військ союзників у складі галицько-половецьких, чернігівських і київських полків (підпорядкованих, відповідно, князям Мстиславу Мстиславовичу, Мстиславу Святославовичу й Мстиславу Романовичу) став Заруб (нині с. Трахтемирів Черкаської обл.).

Дізнавшись про наміри русичів, монголи відрядили до Заруба посольство з пропозицією миру. Однак, за наказом князів, послів було страчено. Згідно з тогочасними монгольськими звичаями вбивство послів потребувало негайної помсти. Тому монголи відрядили ще одне посольство вже з оголошенням війни.

Основна баталія відбулася 31 травня в районі р. Калка (нині Кальчик — притока р. Кальміус поблизу м. Маріуполя Донецької обл.). Мстислав Мстиславович першим розпочав битву, не погодивши свого рішення із союзниками. Майже відразу русичі відтіснили і почали переслідувати передові загони монголів. Проте, зустрівшись із основними силами останніх, половецька частина війська не встояла і в паніці почала відступати, зминаючи лави русичів, в тому числі і віддалені табори Мстислава Святославовича і Мстислава Романовича.

У пануючому хаосі почали рятуватися втечею й руські дружини. Відступаючи до Дніпра, загинуло шестеро руських князів, серед яких був і Мстислав Святославович. Мстиславу Мстиславовичу вдалося переправитися на інший берег Дніпра і тим самим врятувати собі життя. Лише Мстислав Романович продовжував тримати оборону. Упродовж трьох днів після основної битви монголи не могли здолати його укріплений табір і зрештою, за посередництвом союзного їм воєводи бродників Плоскіні, запропонували скласти зброю й сплатити викуп в обмін на збереження життя. Мстислав Романович пристав на цю пропозицію, проте монголи порушили її умови і стратили князя в числі інших оборонців. В результаті даної битви вціліла

лише десята частина руських воїнів. Монголи ж, діставшись Дніпра, припинили наступ і повернули назад на схід, спустошуючи по ходу свого руху руські поселення.

Лит.: Карамзин Н.М. История государства Российского. — М., 1991, т. 2–3; Соловьев С.М. Сочинения. В 18 кн. — М., 1988, кн. I, т. 1–2.

В.В. Піскіжова.

КАМБОДЖА — держава на південному сході Азії на півострові Індокитай. Площа — 181 тис. км². Чисельність населення — 14,8 млн. осіб (2011). Столиця — м. Пномпень. К. — конституційна монархія. Глава держави король Нородом Сіанук. Законодавча влада належить парламенту, а виконавча — уряду.

У 1–6 ст. н.е. на території К. існувала держава Фунань. У 9–13 ст. ця територія входила до імперії Камбоджадеша. З 1863 вона стала колонією Франції. 1940–1945 була окупована Японією. У листопаді 1953 К. проголошена незалежною державою, 1955 вступила до ООН. 1956 встановила дипломатичні відносини з СРСР, а наступного року проголосила нейтралітет. У квітні–червні 1970 була окупована американськими військами. У квітні 1975 владу у К. захопили «червоні кхмери» Пол Пота. За його правління в країні панував масовий терор, було знищено сотні тисяч людей. У січні 1979 війська сусіднього В'єтнаму усунули полпотівців від влади. 1991 К. обрала шлях демократичного розвитку. Від 2005 вона є членом Асоціації співробітництва країн Південно-Східної Азії (АСЕАН).

27 грудня 1991 К. визнала незалежність України. 23 квітня 1992 між обома країнами було встановлено дипломатичні відносини. Подальший розвиток українсько-камбоджійських відносин відбувався у контексті співпраці України з країнами Індокитаю та АСЕАН. Пріоритетами співпраці залишається надання українськими фахівцями технічної допомоги у розвитку економіки К. В ООН Україна та К. виступають за розвиток азійської системи безпеки.

Лит.: История стран Юго-Восточной Азии. — М., 2000.

О.М. Горенко.

КАМЕРУН (Cameroun, Cameroon) — держава у Західній Африці. Площа 475 тис. км². Населення 19522000 осіб (2011). Столиця м. Яунде. Державні мови — французька та англійська.

К. — президентсько-парламентська республіка. Глава держави — президент — обирається загальними виборами на 7 років. Він і парламент — Національні збори — здійснюють законодавчу владу. Органом виконавчої влади є уряд на чолі з прем'єр-міністром, який призначається президентом.

Наприкінці 15 ст. до узбережжя К. прибули португальці, які відкрили тут край з численним населенням і розвинутою культурою. У 18 ст. засновують

свої факторії англійські, французькі та німецькі місіонери: країна на багато десятиліть стає джерелом работоргівлі європейських колонізаторів з Америкою. У 1884 К. захопила Німеччина, оголосивши його своїм протекторатом, який під час Першої світової війни окупували англо-французькі війська. 1922 за рішенням Ліги Націй К. включено до системи міжнародної опіки: східну частину передано Франції, західну — Великій Британії. 1946 обидві частини країни оголошено підопічними територіями ООН під управлінням Франції і Великої Британії. 1 січня 1960 на території Східного К. постала незалежна Республіка К. За наслідками плебісциту 1961, її північна частина приєдналася до Нігерії, південна — до Республіки К. Того ж року утворено Федеративну Республіку К., яка 1972 дістала назву Об'єднана Республіка К., а від січня 1984 — Республіка К.

К. — член різних міжнародних організацій. в тому числі ООН (з 1960), Африканського союзу. 21 листопада 1993 між К. і Україною встановлено дипломатичні відносини.

У міжнародних економічних зв'язках К. представлений традиційними статтями експорту — продукцією тропічного сільського господарства, лісоматеріалами. Культурні зв'язки України з К. започатковано у 1970-х роках, де головне місце посіли переклади художньої літератури африканської країни. 1981 окремим виданням у перекладі українською вийшли романи відомого письменника М. Беті «Пам'ятай Рубена» та «Перпетуя, або звичка до незгод», присвячені історії країни за часів здобуття незалежності. У Києві опубліковано також поезії камерунських авторів Е. Епанья Йондо, М.С. Діпоко, Ф. Сенга-Кюо та ін.

Лит.: La Vine V. Th. Le Cameroun. — Paris, 1970, t. 1–2; Горнунг М.Б. та ін. История открытия и исследования Африки. — М., 1973; Покальчук Ю. Поезія, народжена свободою // Всесвіт, 1973, № 9; Хазанов А.М. Экспансия Португалии в Африке и борьба африканских народов за независимость (XVI–XVIII вв.). — М. 1976.

М.М. Варварцев.

КАМ'ЯНЕЦЬКИЙ ДОГОВІР 1653. Укладений 5 (15) грудня між Річчю Посполитою й Кримським ханством поблизу м. Кам'янця (тепер Кам'янець-Подільський Хмельницької обл.).

У лютому 1653 на територію Брацлавщини вторглася 14-тисячна польська армія на чолі зі Стефаном Чарнецьким. Поблизу Умані вона зазнала нищівної поразки від козацького війська полковника Івана Богуна. Повторне вторгнення поляків, але вже під проводом короля Яна II Казимира, було здійснено восени того ж року. Майже 50-тис. польське військо рухалося у напрямі Кам'янця, де стало табором біля Жванецького замку.

В середині жовтня спільними зусиллями козацько-татарської армії на чолі з українським гетьманом Богданом Хмельницьким і кримським ханом

Іслам-Гіреєм III поляків було взято в облогу, яка тривала два місяці. У підпорядкуванні гетьмана знаходилося майже 40-тисячне військо, приблизно такою ж була й кількість татарської кінноти. Під час облоги у польському таборі від нестачі харчів і епідемій загинуло близько 10 тис. осіб. За цих обставин поляки вступили у сепаратні переговори з кримським ханом про зняття облоги, які завершилися угодою. Зміст її не було задокументовано — сторони обмежилися усними домовленостями. Цей договір реанімував Зборівську угоду 1649, а також дозволив татарам упродовж 40 днів безперешкодно грабувати українські поселення на Волині.

Лит.: Соловьев С.М. Сочинения в 18 кн. История России с древнейших времен. — М., 1990, кн. V, т. 9–10; Грушевський М.С. Історія України-Руси. — К., 1996, т. 9, кн. 1; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 pp.). — К., 1999.

В.В. Піскіжова.

КАНАДА (Canada) — держава у північній частині Північної Америки. Територія — 9958,3 тис. км². Населення — 34 млн. 731 тис. (2011). Англомовних канадців — 44%, франкомовних — 28%, решта — представники національних меншин — вихідці з інших європейських, а також азійських та африканських країн. Корінним населенням є індіанці та ескімоси, які мешкають за Північним колом і мають самоврядування. Офіційні мови — англійська та французька. Столиця — м. Оттава. К. — конституційна монархія, входить до Британської співдружності націй. Глава держави — королева Великої Британії (з 1952 Єлизавета II), яку репрезентує генерал-губернатор. К. за формою державного устрою є федерацією десяти провінцій. Найвищий законодавчий орган — двопалатний парламент, який складається з сенату та палати громад. Виконавчу владу здійснює федеральний уряд на чолі з прем'єр-міністром.

Колонізацію К. розпочали французи. На початку 17 ст. першим губернатором К. став С. де Шамплейн. У 1608 французами було засновано Квебек, де набула розвитку торгівля французьких місіонерів з місцевими індіанськими племенами.

Перемога британців над французами у Північній Америці в роки Семирічної війни 1756–1763 послабила французьку владу на території К. За умовами Паризького миру 1763 Франція втратила К., яка була оголошена британською колонією. Після проголошення незалежності США 1776 прихильники британського колоніального панування в Північній Америці емігрували до Верхньої Канади (Онтаріо). 1791 за франко-британської домовленості було утворено напівавтономні адміністративні системи французької Нижньої Канади (Квебеку) та британської Верхньої Канади (Онтаріо). 1846 за Орегонською угодою між США та Великою Британією 49-й градус п.ш. став державним кордоном, а 1903 було встановлено кордон

між Аляскою (купленою США в Росії 1867) та землями Канади, розташованими за Північним колом. 1867 Канада стала першим британським домініоном, тобто отримала повну політичну автономію. У роки Першої світової війни вона виступала на боці країн Антанти, у Другій світовій війні — у складі антигітлерівської коаліції.

Після 1945 на основі інтенсивного розвитку промисловості в Канаді відбулося економічне піднесення, стимульоване великим попитом на сировину і сільськогосподарські товари, відкриттям родовищ нафти, покладів урану, інтенсивною еміграцією. Після вступу К. до НАТО у 1949 острів Ньюфаундленд став 10-ю провінцією країни.

1991 франкомовний «Квебекський блок» виступив за негайну незалежність Квебеку від К. У серпні 1992 федеральний уряд Б. Малруні запропонував проект конституційної реформи, що передбачала надання широкої автономії Квебеку. Однак з цим не погодились представники інших канадських провінцій. На референдумі в Квебеку (1995) незначною більшістю 50,6% було відхилено пропозицію про незалежність Квебеку.

У 1994 К. разом із США та Мексикою офіційно створили Північно-американську зону вільної торгівлі. Нині К. належить до вісімки провідних індустриальних держав світу. Основним її торговельним партнером є США.

Українці в Канаді. Перші українські переселенці прибули до Канади наприкінці 19 ст. Найчисельнішими були хвилі еміграції після Першої та Другої світових воєн. Станом на 2006 у К. проживало 1 млн. 209 тис. осіб українського походження. Українці є сьомою за чисельністю етнічною групою К. Вони розселені у всіх провінціях К., найбільші громади — у провінціях Онтаріо, Альберта, Саскачеван, Квебек. У країні діють близько тисячі українських громадських організацій різного спрямування. Найбільше їх у Торонто, Монреалі, Едмонтоні, Вінніпезі. Основним є «Товариство об'єднаних українців Канади», членами якого є нащадки українців перших трьох хвиль еміграції. Українців останньої хвилі еміграції до К. репрезентує організація «Четверта хвиля».

У Торонто розташована штаб-квартира «Світового конгресу українців» та «Світової федерації українських жіночих організацій». Більшість друкованих засобів масової інформації української діаспори видаються двома мовами — англійською та українською. У К. регулярно виходять 11 українськомовних телевізійних та радіопередач. Українська мова, література та історія викладаються у 10 канадських університетах.

К. першою визнала незалежність України — 2 грудня 1991. 27 січня 1992 Україна і Канада встановили дипломатичні відносини. 31 березня 1994 була підписана українсько-канадська декларація про особливе партнерство. Розвивається торговельно-економічне та інвестиційне співробітництво. Встановлено контакти між провінціями К. та головним чином західно-українськими областями.

Лит.: Тишков В.А., Кошелев Л.В. История Канады. — М., 1982; Кульшев Ю. Канада. — М., 1989; Сич О.І. Імміграція та її місце в соціально-економічному розвитку Канади (1900–1939). — Чернівці, 1994; Кононенко С.В. Центральна і Східна Європа в системі сучасної зовнішньої політики Канади. — К., 1996; Мелкумов А.А. Канадський федералізм: теорія і практика. — М., 1998; Шляфер Л. Канада. Географія, економіка, право. — М., 1999; Коваленко В.Г. Квебекське національне питання у 80–90-ті рр. ХХ ст. — Донецьк, 2000; Ажаєва В.С. Канада: тенденції соціально-політичного розвитку. — М., 2001; Тимашова Т.Н. Канадський федералізм: еволюція і особенности інституціональної структури. — М., 2001.

А.Ю. Мартинов.

КАНАДСЬКИЙ ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКИХ СТУДІЙ. Заснований 1976 при Альбертському університеті (Едмонтон) з ініціативи науковців та української громадськості Канади. Першим директором став Манолій Лупул (1976–1986). Його дорадниками, а також співдиректорами були І. Лисяк-Рудницький, Б. Боцюрків та Ю. Луцький. Нині Інститут очолює З. Когут.

Програмна мета інституту — збереження та поширення знань про Україну й українців у Канаді й світі, сприяння розвитку українських студій в Україні. Результати досліджень Інституту публікуються в його друкованих органах — «Journal of Ukrainian Studies», двомовному (англійською і українською) Бюлетені КІУС, поширюються за допомогою відкритих семінарів, факультативних курсів та конференцій.

КІУС є головним дотаційним центром для студентів, які займаються українськими студіями в Канаді. З 1976 канадські студенти щорічно беруть участь у конкурсі на кілька нагород у бакалаврській, магістерській та докторській номінаціях. Водночас щорічно на конкурсній основі інститут пропонує в Україні післядокторські дослідні стипендії. З кінця 1980-х рр. стипендіями і дотаціями скористалися понад 70 науковців і студентів в Україні.

За участю інституту видано 5-титомну «Encyclopedia of Ukraine», виконувалися проекти «Internet Encyclopedia of Ukraine» та «Ukrainian Knowledge Internet Portal», а також проводилися розкопки гетьманської столиці м. Батурін. Від часу заснування інститут дотаційно підтримував понад 100 проектів, зокрема, «Євреї та українська революція 1917–1920», «Канадсько-українські відносини: роль української діаспори в Канаді», «Історія українських козаків 1630», «Універсал отамана Григор'єва», «Сільські громади у Карпатах у XIV-XVII ст.», «Дослідження соціального походження політичної еліти Західної України», «Довідник архівів України».

При інституті функціонує методичний кабінет української мови, де готуються навчальні матеріали для української двомовної програми, та центр досліджень історії України ім. Петра Яцика. Останній щороку виділяє

стипендії для науковців і студентів, видає в англійському перекладі десятитомну «Історію України-Русі» М. Грушевського, спонсорує також українські переклади західних праць з української історії та англomовну серію монографій, а також займається пошуком і каталогізацією матеріалів з історії України в зарубіжних архівосховищах.

З 1991 інститут має представництво у Києві, яке співпрацює з Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Національним університетом «Києво-Могилянська академія», Львівським національним університетом ім. І. Франка, Харківським національним університетом ім. В.Н. Каразіна, Дніпропетровським державним університетом та ін.

У 1994–2004 в інституті виконувався канадсько-український проект законодавчої і міжурядової співпраці для сприяння українським законодавцям у проведенні демократичних реформ і впровадженні ринкової економіки. У межах проекту здійснювалося співробітництво Парламенту Канади, Верховної Ради України, провінційних урядів Альберти, Саскачевану, Манітоби та Онтаріо, Кабінету Міністрів України, Асоціації українських міст. Понад 200 парламентарів та представників уряду України брали участь у канадських семінарах, було розроблено понад 30 проектів законів і пропозицій у таких сферах, як управління і збереження енергії, оподаткування, бюджет, сільське господарство, інвестиції і банківська права, культура та ін.

Лит.: Бюлетень КІУС (Річний огляд) 1997–2010; Дибчук Л.В. Внесок української діаспори Канади та країн Латинської Америки в розвиток економіки і культури незалежної України (1991–2005 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук. — К., 2006; Березкіна В. Видавнича діяльність Канадського інституту українських студій // Бібліотечний вісник, 2010, № 4.

І.С. Стрикун.

КАРАЇМИ (самоназва — кьарай, у множині — кьарайлар, від давньоєвр. — читці) — корінний народ Криму. В Україні К. проживають також на Поділлі, Волині, Галичині. Мова К. належить до кипчацької групи тюркських мов. За віросповіданням К. — караїмісти, в основу їхнього релігійного віровчення покладено П'ятикнижжя Мойсея. Етногенез К. є предметом дискусій у науковій літературі. Існують дві основні його версії: 1) К. є субетнічною групою єврейського народу; 2) К. — нащадки тюркських племен, що у 8–10 ст. населяли Хозарський каганат.

Згідно з караїмськими легендами, 1246 на запрошення Данила Романовича Галицького близько 80 родин кримських К. переселилися до Галицько-Волинського князівства. Поселення К. існували у Львові, Луцьку, Жовкві, Самборі та інших містах. У 15 ст. засновано караїмську колонію в Києві. 1751 К. створили в Чуфут-Кале першу кримську типографію. Після приєднання Криму до Росії (1783) у межах імперії на К. з 1795 не поширювався

накладений на євреїв подвійний податок, вони мали право на придбання землі й володіння нерухомістю, 1827 їх було звільнено від військової повинності. 1826 духовний центр К. перемістився з Чуфут-Кале до Євпаторії. 1837 створено Управління релігійних справ К., згодом перейменоване на Таврійське й Одеське караїмське духовне правління. Коштом К. 1894 в Євпаторії засновано Олександрівське караїмське духовне училище.

Упродовж 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст. К. у Російській імперії активно займалися підприємницькою діяльністю й добродійністю. 1861 першу тютюнову фабрику в Криму заснував В.О. Стамболі. 1914 більшість кримських підприємств з виробництва тютюну належала К. У Києві власниками найбільших тютюнових фабрик були брати Когени. С. Коген надавав кошти на створення в Євпаторії караїмського ремісничого училища (1895), будівництво в Києві по вул. Ярославів Вал кенаси (1902) тощо. 1913 серед К. нараховувалося 11 мільйонерів. 1916 у Євпаторії створено національну бібліотеку «Карай-Битиклиги».

Після 1917 значна частина К. емігрувала. Їхні культурні та релігійні осередки зазнали переслідувань з боку радянської влади. 1944 К. були частково депортовані з Криму, половина примусово переселених загинули. За всесоюзними переписами населення 1926 в Україні проживало 2341 К., 1959 — 3301, 1970 — 2596, 1979 — 1845, 1989 — 1404, згідно зі всеукраїнським переписом 2001 — 1196. Нині в усьому світі нараховується близько 2000 караїмів, з них приблизно 1200 — в Україні. З метою відродження караїмської культури 1989 створено Всеукраїнську асоціацію кримських К. «Кримкарайлар». 2000 відновлено Духовне управління караїмів України. 2003 відбувся національний з'їзд, на якому обрано Вищу раду кримських К.

Лит.: Шапшал С.М. Караимы и Чуфут-Кале в Крыму. — СПб., 1896; Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине. — К., 1975; Караимская народная энциклопедия. — М., 1995; Полканов Ю.А. Караи — крымские татары — турки. — Симферополь, 1997; Кримські караїми в Україні: Науково-допоміжний бібліографічний покажчик (1917–1941). — К., 2001; Тюркские народы Крыма: Караимы. Крымские татары. Крымчаки. — М., 2003; Kizilov M. The Karaite communities of Chufut-Kale and Mangup: history and topography of the settlement. — Leiden–Boston, 2003; Karaj kiuñlari: dziedzictwo narodu karaimskiego we współczesnej Europie. — Wrocław, 2004; Kizilov M. The Karaites of Galicia: an ethnoreligious minority among the Ashkenazim, the Turks and the Slavs, 1772–1945. — Leiden–Boston, 2009; <http://karai.crimea.ua>; <http://karaites.narod.ru>.

О.А. Іваненко.

КАРИБСЬКА КРИЗА 1962 — різке загострення радянсько-американських відносин, що супроводжувалося виникненням загрози військового конфлікту. Приводом до її виникнення стала таємна операція «Анадир», що

передбачала розміщення на Кубі 42-х радянських ракет середньої дальності з ядерними боеголовками та 40 тис. військового контингенту згідно з радянсько-кубинськими конфіденційними домовленостями. Радянське керівництво виправдовувало свою політику необхідністю захисту кубинської революції від зазіхань «американського імперіалізму». Проте основним мотивом операції було прагнення вирівняти стратегічне становище СРСР та США, зробивши територію США вразливою не тільки для міжконтинентальних балістичних ракет, чисельність яких на озброєнні СРСР на той час була незначною, але й для ракет середнього радіусу дії. Американські ракети такого класу були розміщені на території Італії й Туреччини і могли досягти території СРСР. 14.10.1962 американський розвідувальний літак У-2 зафіксував будівництво на Кубі стартових майданчиків для ракет. 16.10.1962 фотоматеріали та висновки до них військових експертів лягли на стіл президентові США Дж. Кеннеді. 22.10.1962 американський президент оголосив про встановлення морської блокади острова та передав наказ воєнно-морським силам США про перевірку радянських суден, що йшли до берегів Куби. Була також розпочата підготовка до можливого вторгнення на Кубу. Дж. Кеннеді сповістив про свою ухвалу головним союзникам, згодом радянському уряду. Він дістав цілковиту підтримку прем'єр-міністра Об'єднаного королівства Г. Макміллана, президента Франції Ш. де Голля, поінформував про свої наміри також Організацію американських держав та Організацію Об'єднаних Націй. Фото, одержані з борту літака, були опубліковані по цілому світу. 24.10.1962 керівництво СРСР заявило рішучий протест проти встановлення блокади Куби та інших військових заходів США і висунуло вимогу негайно скликати Раду Безпеки ООН. Одночасно радянські збройні сили були переведені в стан підвищеної готовності. Конфлікт досяг критичної точки. 25.10.1962 Генеральний секретар ООН У. Тан звернувся до лідерів СРСР та США із закликом про припинення конфронтації. 26.10.1962 голова ради міністрів СРСР М. Хрущов надіслав президенту США Дж. Кеннеді лист, у якому запропонував вивести радянські ракети з Куби в обмін на зняття блокади та зобов'язання не здійснювати інтервенцію на острів. 27.10.1962 Хрущов висунув американській стороні додаткові вимоги — припинити польоти літаків-розвідників над територією СРСР та вивести ракети середньої дальності із Туреччини. 28.10.1962 США повідомили керівництво СРСР про готовність в односторонньому порядку вивести свої ракети з території Італії й Туреччини, проте це не мало стати частиною угоди по Кубі. З іншими вимогами СРСР США погодилися. Того ж дня Хрущов віддав розпорядження про припинення установки ракет на Кубі. Криза пішла на спад. СРСР так і не домігся розміщення ракет на Кубі, США зобов'язувалися не нападати на острів. Зіткнення поблизу Куби поставило основних фігурантів холодної війни СРСР та США обличчям до обличчя. Усвідомлення лідерами обох країн реалістичності виходу конфрон-

тації з-під контролю, прямої загрози ядерної війни дозволило розв'язати кубинський вузол дипломатичним шляхом. Кубинський лідер Ф. Кастро залишився незадоволеним рішеннями обох сторін конфлікту, оскільки воно було схвалене без попередніх консультацій з ним в умовах крайньої недовіри до США, що в деякій мірі зашкодило радянсько-кубинським відносинам. У ході кубинської кризи було встановлено так звану «гарячу лінію» — систему прямого телефонного зв'язку між Білим Домом та Кремлем для швидкого вирішення нагальних питань. 7.01.1963 США та СРСР направили Генеральному секретарю ООН спільний лист із пропозицією зняти питання карибської кризи з порядку денного Ради Безпеки в результаті її двостороннього врегулювання. Важливим наслідком конструктивного розв'язання конфлікту довкола Куби в подальшому став Договір 1963 р. про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі та під водою.

Лит.: Гобсбаум Е. Вік екстремізму. Коротка історія ХХ століття. — К., 2001; Гренвилл Дж. Історія ХХ века. — М., 1999; Дипломатический словарь. — М., 1985, т. 3.; Джонсон П. Современность. — М., 1995, т. 1–2; Дюррозель Ж-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. — К., 1995; Кредер А.А. Словарь по новейшей истории. — М., 1999; Palmer A. The Dictionary of XX th century history. — Harmondsworth, 1999; Кальвако-ресси П. Мировая политика после 1945 года. — М., 2000; Холодная война. 1945–1963 гг. Историческая ретроспектива: Сб.ст. / Отв. ред. Н.И. Егорова, А.О. Чубарьян. — М., 2003.

О.С. Черевко.

КАРЛОВИЙ (ПРАЗЬКИЙ) УНІВЕРСИТЕТ — перший слов'янський університет, заснований 7 квітня 1348 у Празі імператором Карлом IV за зразком Болонського й Паризького (Сорбонна) університетів з чотирма класичними на той час факультетами — богословським (теологічним), гуманітарним (вільних мистецтв), правовим (юридичним) і медичним. Протягом століть у ньому викладали та навчалися не лише піддані Чеського королівства, але й мешканці інших земель Центральної Європи, у тому числі й русини-українці. Вже наприкінці 14 ст. у списках студентів К.у. можна зустріти імена вихідців з українських земель — Волині, Галичини та ін. За роки свого існування К.у. пережив періоди розквіту та занепадів, але завжди залишався однією з провідних в Європі освітніх і наукових інституцій, вірних ідеї його засновників — служити чеській нації та прогресу. На початку 15 ст., коли ректором університету був Ян Гус, він приєднався до гуситського реформаторського руху, на початку 17 ст. та під час Тридцятилітньої війни (1618–1648) — до антигабсбурзької коаліції. Реформування К.у. відбувалося за часів імператора Фердинанда III (1654 його переіменовано на Карлово-Фердинандовий університет, ця назва проіснувала

до 1918), імператора Йосипа II у 80-х роках 18 ст., під час революції 1848–1849, коли він перетворився на модерну вищу школу й державну установу. У період апогею національного політичного руху Карлово-Фердинандовий університет у 1882 було поділено на два університети — чеський і німецький. На межі 19 і 20 ст. обидва університети досягли значних наукових успіхів: у німецькому, наприклад, працював проф. Альберт Ейнштейн, у чеському — проф. Томаш Масарик, який 1918 став першим президентом самостійної Чехословацької республіки. З 1883 тривалий час на медичному факультеті Празького університету викладав всесвітньо відомий український біохімік, гігієніст і епідеміолог проф. Іван Горбачевський, який у 1902–1903 був обраний ректором цього університету. У 1902 в К.у. продовжувала навчання українська студентська молодь (близько 30 чол.), яка на знак протесту проти заборони австрійськими властями заснувати український університет у Львові покинула батьківщину. Після утворення 1918 Чехословацької республіки в К.у. навчалися вже сотні студентів з Галичини, Закарпаття та інших українських земель, утворивши 1919 у Празі Українську академічну громаду. Восени 1921 в приміщеннях К.у. — Каролінумі, Клементінумі та природописному інституті — розпочалися заняття для слухачів першого вищого навчального закладу і другої наукової установи української еміграції міжвоєнного періоду — Українського Вільного Університету, який за згодою чехословацької влади було переведено з Відня до Праги. Завдяки підтримці академічного сенату К.у. Український Вільний Університет розгорнув плідну культурно-освітню й наукову діяльність і проіснував у Празі до травня 1945 та відіграв виняткову роль у розвитку української культури, науки й громадської думки, підготувавши цілу плеяду відомих учених і справжніх патріотів України. Водночас чимало його професорів, зокрема такі відомі українські вчені, як С. Дністрянський, Д. Дорошенко, О. Колесса, І. Панькевич, О. Бурггардт, Я. Рудницький, у міжвоєнні роки викладали в К.у. Після окупації Чехословаччини гітлерівською Німеччиною, демонстрацій студентів К.у. та загибелі студента-медика Яна Оплетала в листопаді 1939 чеські високі школи були закриті, а студенти й викладачі університету зазнали переслідувань. Діяльність К.у. була відновлена після закінчення Другої світової війни. Встановлення в Чехословаччині комуністичного режиму в лютому 1948 тривалий період перешкоджало його вільному розвитку. Після придушення «празької весни» у 1968 репресіям було піддано чимало викладачів і студентів К.у. Саме масова студентська демонстрація в Празі 17 листопада 1989 проти тоталітарної системи поклала початок демонтажу комуністичного режиму в Чехословаччині.

Прийнятий у країні 1990 закон про вищі навчальні заклади відновив університетську автономію і свободу навчання й наукових досліджень. Нині К.у. складається із 17 факультетів (3 з них діють за межами Праги), на яких

навчається понад 42 тис. студентів. У ньому працюють тисячі викладачів, які здійснюють навчання й науково-дослідну роботу з різноманітних дисциплін — від соціально-гуманітарних до природничих та медицини. У співробітництві з АН Чеської Республіки засновано нові спеціалізовані дослідницькі центри: теоретичних, середньовічних, біблійських досліджень тощо. К.у. є членом багатьох міжнародних наукових організацій та університетських програм: Європейської асоціації міжнародної освіти, Об'єднання університетів столиць Європи, Дунайської ректорської конференції, Міжнародної асоціації університетів та інш. Університет реалізує програми обміну й співпраці з іншими вищими навчальними закладами по всьому світу, в тому числі й в Україні.

Лит.: Краткая история Чехословакии. С древнейших времен до наших дней. — М., 1988; Віднянський С.В. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921–1945). — К., 1994; Чехия и Словакия в XX веке: очерки истории: в 2 кн. — М., 2005.

С.В. Віднянський.

КАРЛОВИЦЬКИЙ КОНГРЕС 1698–1699 — міжнародний конгрес держав-учасниць війни, яка закінчилася між «Священною лігою» (Австрія, Польща, Венеція, Росія) і Османською імперією. Засідання відкрилися у жовтні 1698 в місті Карловичі (Славонія) за посередництвом Англії і Голландії. Внаслідок внутрішніх суперечок в коаліції К.к. завершився укладанням окремих мирних договорів Австрії, Польщі та Венеції з Туреччиною. Росія, невдоволена непоступливістю султана, погодилася лише на договір про перемир'я на два роки, який було підписано 14 січня 1699. На конгресі обговорювалися в числі інших питання про українські землі, на які претендували турки, поляки і росіяни. Московське царство вимагало приєднання до своєї території пониззя Дніпра, а також Керчі, але здобуло лише Азов з прилеглими містечками. За умовами польсько-турецького договору 16 січня 1699 Річ Посполита розширювала свої володіння за рахунок південної частини Київщини, Брацлавщини і Поділля. До Австрії приєднувалася більша частина Угорщини, Славонія, Трансильванія і Хорватія, до Венеції — Морея, Архіпелаг та фортеці у Далмації.

У квітні 1699 російський уряд направив копію своїх карловицьких домовленостей з Османською імперією гетьману І. Мазепі, який ознайомив з ними генеральну старшину і полковників. Незважаючи на перемир'я, запорозькі козаки продовжували вважати себе у стані війни з Кримським ханством і Османською імперією. Влаштований ними похід по Дніпру до лиману біля Очакова змусив російського правителя Петра I надіслати грамоту Мазепі з наказом сповістити запорозьке військо про укладену між Росією і Туреччиною мирну угоду й вимогою припинити військові дії проти

турків і татар. Але й після цього відбувалися окремі сутички між російсько-запорозькою і турецько-татарською сторонами. Лише 3 липня 1700 у Константинополі було укладено між Росією і Туреччиною мир на 30 років.

Лит.: Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. — СПб, 1868, т. 9; Соловьев С.М. Истории России с древнейших времен. — М., 1962, кн. VII (тома 13–14); Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. — К., 1991, т. 3.

М.М. Варварцев.

КАРПАТСЬКА УКРАЇНА — одна з назв території і форма державності нинішньої Закарпатської області України, яку за Сен-Жерменським мирним договором від 10 вересня 1919 під назвою «Підкарпатська Русь» було включено до складу новоутвореної Чехословацької республіки (ЧСР) з «наданням їй щонайширшої автономії». Почала вживатися за рішенням автономного уряду Підкарпатської Русі з 30 грудня 1938, а з 15 по 17 березня 1939 — назва формально незалежної держави.

Впродовж майже 20 років перебування Закарпаття в складі Чехословаччини пражський уряд зводив з виконанням зобов'язань щодо надання краю автономного статусу. Лише під впливом загострення міжнародної ситуації в Європі напередодні Другої світової війни і внаслідок політики диктату щодо розпаду ЧСР з боку Німеччини, підтриманої Великою Британією та Францією (Мюнхенська угода), а також кризи й послаблення центральної чехословацької влади, в Закарпатті слідом за Словаччиною активізувалися дії місцевих діячів щодо здобуття автономії. 21 вересня 1938 представники різних політичних сил і національно-культурної орієнтації Закарпаття підписали спільну декларацію щодо створення автономної адміністрації в краї, яку було вручено уряду ЧСР та дипломатичним представництвам західних держав у Празі. А 8 жовтня в Ужгороді відбулася нарада провідних політичних діячів краю за участю депутатів пражського парламенту і сенату від Закарпаття, де було вирішено «домагатися для Підкарпатської Русі тих самих прав, які одержала й одержить Словаччина» (напередодні Прага змушена була затвердити автономний уряд Словаччини), досягнута компромісна домовленість щодо персонального складу автономного уряду, а також створена Національна рада Підкарпатської Русі. До її складу увійшли представники практично всіх основних політичних сил краю. Того ж дня у меморандумі центральній владі в Празі Національна рада оголосила себе «єдиним законним представником всіх руських областей Карпат і всього його населення, для якого забезпечується самовизначення і самоуправління». Також вимагалось негайної заміни значної частини чеських урядовців в краї місцевими кадрами та прийняття закону про Підкарпатську Русь. У відповідь на ці вимоги 8 жовтня голова нового

чехословацького уряду Я. Сирови звільнив з посади губернатора краю К. Грабаря і призначив повноважним міністром для Підкарпатської Русі вихідця із Закарпаття І. Парканія. А 11 жовтня він прийняв у Празі і провів переговори з представниками Національної ради Підкарпатської Русі, після чого того ж дня Рада міністрів ЧСР затвердила персональний склад автономного уряду із 6 чоловік — відомих політичних діячів Закарпаття, що були депутатами чехословацького парламенту і сенату. Головою уряду був призначений Андрій Бродій — лідер русофільського напрямку в краї, голова Автономно-землеробського союзу, один із найвпливовіших депутатів чехословацького парламенту від Закарпаття у 1933–1938, який поряд з посадою прем'єр-міністра отримав портфелі міністра шкільництва і міністра федерального уряду в справах Підкарпатської Русі. Міністром внутрішніх справ став Едмунд Бачинський — один із керівників Республіканської землеробської (аграрної) партії на Закарпатті. Один із лідерів Української народної ради, соціал-демократ Юліян Ревай став міністром комунікацій, а лідер Руської національно-автономної партії Степан Фенцик — міністром без портфеля (питання встановлення словацько-закарпатських кордонів). Державними секретарями в уряді стали представник Автономно-землеробського союзу на Пряшівщині Іван П'єщак (питання юстиції) і лідер українського напрямку в Закарпатті, голова Народно-християнської партії о. Августин Волошин (питання охорони здоров'я і соціального забезпечення).

Автономний уряд А. Бродія проіснував 15 днів — з 11 по 26 жовтня 1938 встиг провести три засідання. Першочерговим завданням для нього було врегулювання територіальних проблем, зокрема вирішення питання кордону між автономними Підкарпатською Руссю і Словаччиною. Він розпочав кампанію за приєднання до краю східнославацьких районів (Пряшівщини), заселених переважно русинами-українцями. Надмірна активність уряду в цьому напрямку відсунула на другий план розв'язання не менш злободенних для Закарпаття проблем — господарсько-фінансових, соціальних, культурних, внутрішньополітичних. У зв'язку з ультимативними вимогами Угорщини до Чехословаччини щодо заселених переважно угорцями південних територій Закарпаття, урядом А. Бродія 23 жовтня 1938 було прийнято рішення про розв'язання цього спірного питання шляхом проведення плебісциту в краї. Це рішення, однак, виходило за рамки повноважень автономного уряду і суперечило конституційним нормам ЧСР. Боячись несприятливих для себе результатів референдуму, чехословацька влада на розширеному засіданні за участю автономних урядів Словаччини і Підкарпатської Русі 26 жовтня погодилася на арбітражне рішення з приводу вимог Угорщини. Незважаючи на це, А. Бродій і міністр його кабінету С. Фенцик, які вже тривалий час таємно співпрацювали з угорською владою в справі відриву Закарпаття від ЧСР, наполягали на проведенні плебісциту. Тоді федеральний уряд ЧСР звільнив Бродія з посади прем'єра і його негайно

було заарештовано в Празі за «державну зраду» — зв'язки із ворожими республіці закордонними елементами і профашистську діяльність на користь Угорщини. Його соратнику Фенцику вдалося втекти. Того ж дня, 26 жовтня 1938 новим прем'єр-міністром Підкарпатської Русі урядом ЧСР був призначений Августин Волошин — лідер українського напрямку в краї, а міністрами — члени першого автономного уряду Ю. Ревай і Е. Бачинський. Виразно український характер уряду А. Волошина викликав, з одного боку, радісне збудження й активну підтримку з боку українців у всьому світі, а з іншого — перехід закарпатських русофілів у відкриту опозицію до нього, що значно ускладнювало діяльність нового уряду.

Не встиг новий автономний уряд Підкарпатської Русі розпочати свою діяльність, як зазнав першої кризи. Згідно з рішенням Віденського арбітражу від 2 листопада 1938 від Закарпаття відходило до Угорщині понад 12% його території — міста Ужгород, Мукачево, Берегово та майже 100 інших населених пунктів, де мешкало близько 175 тис. чоловік (в т.ч. понад 33 тис. українців). Це була важка втрата для автономного краю, особливо з господарського погляду. Уряд А. Волошина переніс свою канцелярію із Ужгорода до Хуста, що став столицею автономної української держави, розбудова якої розпочалася швидкими темпами і не в останню чергу завдяки безпосередній підтримці й допомозі з боку галицьких українців, які масово переходили польсько-чеській кордон, поспішаючи на поміч своїм закарпатським братам. Зокрема, саме за їх активною участю 9 листопада 1938 була утворена організація народної оборони — Карпатська Січ, що являла собою напіввійськову організацію (її члени не були озброєні) для військового вишколу учасників українського національного руху і організації оборони Карпато-української держави. Січові відділи (команди), керівництво якими здійснювала Головна команда на чолі з комендантом Карпатської Січі Д. Клімпущем в Хусті, виникли практично в кожному більш-менш великому населеному пункті краю: загальна кількість вишколених січовиків становила близько 2 тис. осіб.

Вже у листопаді 1938 Кабінет міністрів Підкарпатської Русі завершив свою реорганізацію. Він складався з чотирьох міністерств: внутрішніх справ (міністр Е. Бачинський), шкільництва та народної освіти (міністр А. Штефан), юстиції (належало до компетенції А. Волошина, але він передав керівництво ним своєму раднику А. Дутці) і комунікацій (міністр Ю. Ревай). Кожне міністерство мало декілька ресортів (відділів). Значну роль в діяльності уряду відігравали особисті секретарі прем'єр-міністра С. Росоха та І. Рогач.

При автономному уряді були створені служба безпеки, управління поліції в Хусті, українське емігрантське бюро на К.У., що «збирає й систематизує заяви український емігрантів щодо служби в державних, громадських і приватних установах та закладах» і надавало карпато-українське піддінство, відділ преси і пропаганди, який, зокрема, з метою інформування населення

про діяльність уряду видавав «Бюлетень пресової служби». Щодня масовим накладом виходила урядова газета «Нова свобода», редакцію якої очолював громадсько-політичний діяч і письменник В. Гренжа-Донський і яка пропагувала курс уряду на українізацію всього суспільного життя краю, зокрема все настирливіше ставилося питання про офіційну зміну його назви на «Карпатську Україну».

22 листопада 1938 чехословацьким парламентом були прийняті поправки до Конституції ЧСР 1920, зокрема внесені доповнення про федеративний устрій держави. Тоді ж була ухвалена окрема «Конституційна грамота Підкарпатської Русі», яка юридично закріпила автономний статус Закарпаття як територіально-адміністративного утворення в рамках Чехословацької Республіки. В ньому зазначалося, що «Підкарпатська Русь є автономною складовою частиною Чехословацької республіки. Дефінітивну назву автономної території південнокарпатських русинів установить закон Сойму Підкарпатської Русі» і він же встановить «урядову мову та мову навчання в школах на території Підкарпатської Русі». Проте вже через декілька днів уряд А. Волошина видав «Розпорядження правительства Підкарпатської Русі з дня 25 листопада 1938 року про запровадження на її території державної української (малоруської) мови», а 30 грудня офіційно дозволив вживати поряд із назвою «Підкарпатська Русь» також і назву «Карпатська Україна».

Після цього пріоритетним напрямом політики уряду А. Волошина стає правотворча діяльність, що була покликана наповнити реальним змістом права автономного краю як суб'єкта федерації у складі ЧСР. До таких нормативних актів належали розпорядження про передачу всієї влади Кабінету міністрів К.У. до обрання Сойму, реорганізацію структури виконавчо-розпорядчої влади на містах, створення Верховного суду і Вищої державної прокуратури та інш. Разом з тим, створення жорсткої вертикальної структури виконавчої влади та обмеження громадян у їх конституційних правах (введення досить жорсткої цензури на газети і журнали, закриття ряду русофільських видань й організацій, утворення концентраційного табору поблизу м. Рахів, розпуск політичних партій та деякі інші заходи уряду) свідчило про ознаки авторитарного політичного режиму в К.У.

Завдання, що стояли перед урядом А. Волошина, були дійсно надзвичайно складними, що вимагало мобілізації не лише всіх патріотичних сил, але й об'єднання в конструктивній, практичній державотворчій роботі всього населення К.У., як української, так і інших національностей та орієнтацій. Цього уряду досягти не вдалося, насамперед через надмірний радикалізм близького урядового оточення — активних діячів Організації українських націоналістів, що прийшли до краю з інших українських земель, зокрема з Галичини. Зовнішньополітична орієнтація уряду К.У. на Німеччину (в Хусті у грудні 1938 було відкрито німецьке консульство),

розрив її зв'язків з іншими частинами Чехословацької республіки і загострення українсько-чеських відносин, відмова від пошуку компромісів із своїми агресивними сусідами — Угорщиною та Польщею, надмірне й невинуватене сподівання на підтримку іззовні, насамперед з боку Німеччини, та допомогу української діаспори, теж не сприяли успішному розвитку державотворчих процесів у краї.

Приділивши головну увагу політичній діяльності, зокрема підготовці до перших в історії Закарпаття виборів до власного представницького й законодавчого органу — Сойму К.У., уряд Волошина за допомогою єдиної створеної політичної партії —Українського Національного Об'єднання (УНО), що стала, по суті, державною партією, успішно їх провів. І хоча результати виборів, що відбулися 12 лютого 1939, засвідчили схвалення основною частиною закарпатських українців курсу Кабінету міністрів Волошина на утвердження національної державності (265 тис. осіб або 92,4% виборців, що взяли участь у виборах, проголосували за список УНО), але вони не змінили внутрішньополітичне становище в краї на краще. А щодо планів і задумів уряду Волошина у вирішенні проблем господарського і культурного будівництва, покращення соціального становища та рівня життя населення краю, то більшість з них так і не була реалізована.

Вже на початку березня 1939 А. Гітлер приймає рішення про остаточну ліквідацію Чехословаччини і дає згоду Угорщині на окупацію К.У., що зняло будь-які покрови з політики Німеччини, на заступництво якої до останнього сподівався уряд Волошина. 14 березня 1939 увечорі, щойно дізнавшись про проголошення Словаччиною самостійності, що свідчило про остаточний державний розпад ЧСР, і зосередження угорських військ на кордонах з К.У., Волошин офіційно проголосив її незалежною державою і назвав склад нового уряду. 15 березня, коли окремі підрозділи угорських військ вже перейшли кордони краю, в Хусті розпочала свою роботу перша і остання сесія Сойму К.У., на якій було ухвалено документи історичної ваги. Зокрема, було прийнято Конституційний закон, в якому підтверджувалося, що К.У. є незалежною державою — республікою з президентом на чолі, обраним Соймом К.У, а також затверджувалися українські державні мова, прапор, герб і гімн. Президентом новоствореної української держави було обрано Августина Волошина, який після складання присяги призначив новий уряд у такому складі: прем'єр-міністр і міністр закордонних справ Ю. Ревай, міністр внутрішніх справ Ю. Перевузік, міністр господарства і оборони С. Ключурак, міністр фінансів та комунікацій Ю. Брашайко, міністр здоров'я і соціальної опіки М. Долинай, міністр освіти й релігійних справ А. Штефан. Однак, того ж дня, 15 березня 1939 Угорщина, захопивши напередодні зброю у чеських військ, розпочала загальний наступ, який, незважаючи на героїчний збройний опір нечисленних загонів Карпатської Січі (у боях загинуло близько 1 тис. січовиків), завершився 17 березня

повною окупацією щойно проголошеної Карпато-української держави. Президент і уряд К.У. змушені були емігрувати за кордон.

Лит.: Стерчо П. Карпатоукраїнська держава. — Львів, 1994; Вегеш М. Карпатська Україна 1938–1939 років у загальноєвропейському історичному контексті. — Ужгород, 1997, т. 1–2; Уряди України у ХХ ст. Науково-документальне видання. — К., 2001; Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців. — Ужгород, 2002; Вегеш М.М. Карпатська Україна: Документи і факти. — Ужгород, 2004; Вегеш М.М. та ін. Августин Волошин. Життя і помисли президента Карпатської України. — Ужгород, 2005; Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура /україномовний варіант українсько-угорського видання. — Ужгород, 2010.

С.В. Віднянський.

КАТАР — держава, розташована в південно-західній Азії у східній частині Аравійського півострова. Площа — 11,586 км². Населення — 1,4 млн. осіб (2011) (більшість — мусульмани сунніти). Офіційна мова — арабська. Столиця — м. Доха. За формою правління К. — абсолютна монархія.

У 7 ст. населення сучасного К. було ісламізовано. У 13–14 ст. країна перебувала під владою емірів сусіднього Бахрейну, у 16 ст. стала колонією Португалії, але вже наприкінці століття перетворився на складову частину Османської імперії. Від 1916 К. — британський протекторат. У вересні 1971 проголошено незалежність країни. Основу розвитку його економіки відтоді становить видобуток нафти та газу. З 1972 К. є членом Організації країн експортерів нафти. 1990 він засудив іракську агресію проти Кувейту та дозволив створити на своїй території американські військові бази. 1991 приєднався до Ради співробітництва країн Перської затоки. 2001 у Досі відкрився офіс загальноарабського супутникового телеканалу «Аль-Джезіра». Упродовж 2011 катарські власті активно підтримували опозиційні рухи у низці арабських країн. Тоді ж були відновлені дипломатичні відносини з Іраном, розірвані після «ісламської революції» 1979 в Ірані.

К. визнав незалежність України 24 січня 1992, але українсько-катарські дипломатичні відносини були встановлені лише у квітні 1993. Тоді ж К. з першим офіційним візитом відвідав прем'єр-міністр України Л. Кучма. Було підписано угоду про взаємний захист інвестицій. Україна стала важливим експортером зерна до К. Починаючи з 1994 на виставках військової техніки, що відбуваються у К. регулярно, присутні українські виробники. У жовтні 2003 Український союз промисловців і підприємців провів у К. виставку товарів українських підприємств. Пріоритетними напрямками співпраці між обома країнами є взаємодія в сфері видобутку нафти й газу, торгівля українською військовою технікою. У грудні 2011 Україна відкрила своє посольство у К.

Лит.: Князев А.Г. Бахрейн и Катар. — М., 1984; Коппель О.А. Проблема безпеки Перської затоки в 70–80-ті роки. — К., 1999; Государства Персидского залива. — М., 2010.

О.М. Горенко, А.Ю. Мартинов.

КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В УКРАЇНІ. Перші спроби поширення християнства серед східнослов'янських племен відносяться до раннього середньовіччя. 961 візит до Києва католицького єпископа Адальберта Магдебурзького, який мав намір заснувати там єпархію, завершився невдачею. 978 великий князь Ярополк Святославич прийняв у Києві послів папи Бенедикта VII, однак подальшого розвитку ці контакти не набули. Для офіційного хрещення Київської Русі великий князь Володимир Святославич наприкінці 980-х рр. обрав східний обряд. Взаємне відчуження Східної і Західної церков не перешкодило подальшому обміну делегаціями між Києвом і Римом, а також родичанню руських князів із правителями католицьких держав Європи, хоча великий князь Ярослав Мудрий і не дав дозволу посланцеві папи Бенедикта VIII єпископу Алексієві створити на Русі організаційну структуру К. ц. Лише на поч. 12 ст. у Києві була заснована католицька місія. Спробам започаткувати на Русі латинські ієрархії, поновленим у 1-й пол. 13 ст. польськими ченцями-домініканцями, поклатала край монголо-татарська навала.

Розбудова церкви латинського обряду на руських землях розпочалася в 1-й пол. 14 ст. Були номіновані єпископи для Києва (1320), Перемишля (до 1353; нині м. Пшемисль, Польща), Володимира (1358; нині м. Володимир-Волинський), Львова (1359), Холма (1359; нині м. Хелм, Польща), Кам'яця (після 1379; нині м. Кам'янець-Подільський). 1367 створена перша на Русі латинська Галицька митрополія (1412 перенесена до Львова).

Розвиток на українських землях К. ц. (за пізнішою термінологією римо-католицької) посилювався після їх входження до складу Великого князівства Литовського. Близько 1405 в Києві постав католицький кафедральний собор, збудований королем польським і верховним князем литовським Владиславом II Ягайлом; католицькі храми з'явилися в інших містах України. Особливо наполегливо поширювали католицизм польські чернечі ордени.

Одним з результатів Берестейської церковної унії 1596 стало виникнення унійної церкви (пізніше дістала назву греко-католицька).

У 17 ст. К. ц. в Україні зазнала значних втрат внаслідок козацьких воєн, що мали антикатолицьке забарвлення. Після включення частини правобережних українських земель внаслідок поділів Польщі 1772, 1793, 1795 до Російської імперії на Київщині, Волині та Поділлі мешкало близько 240 тис. римо-католиків. Відбулася реорганізація К.ц., спричинена урядовими заходами антипольського і антикатолицького спрямування. 1795 імператриця Катерина II без погодження з Римською курією скасувала Київську єпархію

К. ц. Від 1798 всі римо-католицькі єпархії на теренах Російської імперії підпорядкувалися Могильовській митрополії, а їхні межі пристосовано до кордонів губерній. 1839 указом імператора Миколи I була ліквідована унія. Було також закрито католицькі монастирі й навчальні заклади та багато костьолів. Ліквідаційні заходи призупинилися після укладення 1847 конкордату між Росією та Апостольським Престолом. 1848 в Херсоні було створено єпархію католицької церкви для обслуговування німецьких колоністів — католиків (1852 перенесена до Тирасполя, нині місто в Молдові, 1856 — до Саратова, нині місто в РФ). Після польського повстання 1863–1864 указом імператора Олександра II 1866 була ліквідована Кам'янецька єпархія К. ц. Наприкінці 19 ст. на Правобережній Україні мешкало 656 тис. римо-католиків, що становило близько 7% усього населення.

На українських землях, що увійшли до складу Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина), кордони церковних адміністративних одиниць також пристосовувалися до державних. Після 1815 у Львові діяли: римо-католицька митрополія з єпархіями в Перемишлі і Тарнові (нині м. Тарнув, Польща); греко-католицька митрополія з єпархіями в Перемишлі і Станіславі (нині м. Івано-Франківськ); а також Львівська вірменська католицька архієпархія. Напередодні Першої світової війни у Львівській римо-католицької архієпархії налічувалося 387 парафій і понад 1 млн віруючих, у Перемишльській — 315 парафій і 1 млн 200 тис. віруючих.

У 20–30-х рр. 20 ст. на українських землях, що перебували в складі СРСР, внаслідок застосованих державою ліквідаційних заходів, чисельність римо-католицьких парафій скоротилася з 332, зареєстрованих 1925, до 5 в 1937. Римо-католицьке духовенство зазнало репресій, церковна структура була зруйнована.

На західноукраїнських землях К.ц. діяла за сприятливих умов конкордату, укладеного 1925 Польщею з Апостольським Престолом. Напередодні Другої світової війни тут налічувалося 490 парафій і понад 2,5 млн віруючих; УГКЦ мала 2491 парафію і 3,6 млн віруючих.

У період окупації УРСР гітлерівськими військами К. ц. провадила серед місцевого населення місіюну працю всупереч заборонам властей.

1946 радянська влада організувала у Львові собор УГКЦ, який скасував Берестейську церковну унію. Наприкінці 1940-х — поч. 1950-х рр. структура К. ц. в західному регіоні УРСР занепала внаслідок переселення поляків до Польщі та репресивно-обмежувальних заходів властей. Тут лишалися діючими лише 13 костьолів, більшість з них, однак, також було закрито наприкінці 1950-х — на поч. 1960-х рр. Станом на 1980 в УРСР діяло 98 парафій К. ц.

Внаслідок лібералізації державної політики наприкінці 1980-х рр. розпочалося відродження К. ц. в СРСР. 1991 в Україні налічувалося 452 парафії К. ц. 1991 Апостольський Престол запровадив в Україні ієрархії РКЦ і УГКЦ.

Мережа РКЦ в Україні складається з 1 архідієцезії — Львівської й 6 дієцезій (Київсько-Житомирської, Кам'янець-Подільської, Луцької, Мукачівської, Харківсько-Запорізької та Одесько-Сімферопольської). В римокатолицьких парафіях України пастирську місію виконують близько 500 священників; чисельність пастви РКЦ в Україні у 2005 становила понад 1 млн осіб.

УГКЦ є найбільшою східною католицькою церквою, об'єднує 5,5 млн віруючих. На поч. 2006 у складі Києво-Галицького Верховного архієпископства УГКЦ було на території України: 2 архієпархії — Київська і Львівська, 7 єпархій та 2 екзархати (Донецько-Харківський та Одесько-Кримський); за кордоном: 3 митрополії — Перемишльсько-Варшавська (Польща), Філадельфійська (США), Вінніпегська (Канада), 3 єпархії — для українців-католиків у Австралії, Новій Зеландії та Океанії, в Аргентині, у Бразилії, 3 апостольські екзархати — у Великій Британії, у Німеччині та Скандинавії, у Франції та країнах Бенілюксу і Швейцарії, вікаріат — у Румунії. 2005 резиденцію глави УГКЦ перенесено зі Львова до Києва. Мукачівська єпархія УГКЦ з осідком в Ужгороді має автономний статус, перебуває в підпорядкуванні Апостольської нунціатури в Україні.

2001 в Україні відбувався візит Папи Римського Іоанна Павла II.

Лит.: Вінтер Е. Візантія та Рим у боротьбі за Україну (955–1939). — Прага, 1944; Чубатий М. Історія християнства на Русі–Україні. — Рим–Нью-Йорк, 1965, т. 1; Хома І., о. Апостольський престіл і Україна, 1919–1922 рр. — Рим, 1987; Брайчевский М.Ю. Утверждение христианства на Руси. — К., 1989; Хома І., о. Нариси історії Вселенської Церкви. — Львів, 1995; Рубльова Н. Невідома ділянка «антирелігійного фронту»: Боротьба владних структур УСРР проти Римсько-католицької церкви, 1920-ті рр.// З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ 1998, № 1/2; Її ж. Ліквідація в Україні ієрархії Римо-католицької церкви (кінець 1917–1937 рр.)// Там само, 2000, № 2/4;

Н.С. Рубльова.

КЕНІЯ, Республіка Кенія (Republic of Kenya, Jamhuri ya Kenya) — держава у Східній Африці. На південному сході омивається водами Індійського океану. Площа — 582,6 тис. км². Населення — 39,8 млн. осіб. (2011). Столиця — м. Найробі. Форма правління — республіка. Голова держави — президент. Державні мови — англійська та суахілі.

Згідно з археологічними даними територія К. входить до регіону, що був прабатьківщиною людства. У 6–5 тис. до н. е. носії капсійської культури відзначалися своєю витонченою керамікою. Тоді ж склалися передумови для осілого існування та відтворюючого господарства.

Задовго до н. е. узбережжя К. відвідували арабські, індійські та фінікійські торговці. До 2-ї пол. 1 тис. до н. е. відноситься один з найдавніших описів східно-африканських (у т. ч. кенійських) земель — «Перипл Ерит-

рейського моря», написаний анонімним грецьким автором. У 7 ст. н. е. тут з'явилися перші арабські поселення Ламу, Малінді та ін., які займалися посередницькою торгівлею між внутрішніми районами Африки та Індією і Аравією. З Чорного континенту вивозили залізо, золото, слонову кістку, рабів, а ввозили металеву зброю, тканини, інші ремісничі вироби. З 9 по 15 ст. на узбережжі Східної Африки існували арабські султанати (імперія Зендж та ін.). У 1417–18 до Малінді прибула експедиція китайського адмірала Чжен Хе. 1498 на узбережжі К. висадилися португальці. На початку 16 ст. вони захопили більшість прибережних міст, піддавши їх спустошенню та розграбуванню. Однак до 1699 араби повернули собі контроль над регіоном.

У 2-й половині 19 ст. К. стала об'єктом суперництва між Англією та Німеччиною. В 1890, згідно з Гельголандською угодою, вона потрапила до сфери впливу Британської імперії, яка заохочувала міграцію до К. англійських поселенців, роздавала їм землі, відчужені в африканців. Сюди ж переселялися вихідці з Індії.

1906 при губернаторі створено Законодавчу та Виконавчу ради — органи самоврядування, куди входили тільки білі. В роки Першої світової війни кілька тисяч кенійських вояків у складі королівського корпусу африканських стрільців брали участь у боях проти німецьких військ у Східній Африці. У 1921 виникла Східно-африканська асоціація корінних жителів, яка очолила рух протесту проти колонізаторів і була розгромлена. Нове піднесення національно-визвольного руху відбувалося після Другої світової війни. У 1946 створено Спілку африканців К., яку очолив Джомо Кен'ятта, 1949 — Східно-африканський конгрес профспілок. У 1952–56 К. охопило повстання «мау-мау» (рух за землю і свободу), яке невдовзі набуло рис братовбивчого протистояння. 1961 Національна спілка африканців перемогла на виборах до Законодавчої ради. У червні 1963 К. набула самоврядування, а 12 грудня того ж року проголошена незалежною й увійшла до Британської співдружності націй.

Першим президентом К. став Дж. Кен'ятта (1963–78), який висунув програму побудови «африканської демократичної соціалістичної К.». В її державному управлінні домінуючі позиції посіли африканці. На землях, відчужених з компенсацією у європейців, було розселено 1 млн. африканців, створювалися колективні господарства. З 1978 по 2002 К. керував Даніель Арап Мої, який офіційно встановив однопартійний режим. Від 1970-х рр. боротьба за землю та політичну владу призвела у К. до міжетнічних конфліктів, які посилювалися на поч. 21 ст.

К. є членом ООН (з 1963), Організації африканської єдності (з 1963, з 2002 — її правонаступника, Африканського Союзу). Дипломатичні відносини між Україною та Республікою К. були встановлені 6 травня 1993. Проте першого українського посла до К. було призначено лише в січні 2003.

Розвитку між країнами набуло торговельно-економічне співробітництво, що характеризується позитивною динамікою. К., як й інші країни регіону, зацікавлена у придбанні сільгосптехніки, техніки для будівництва і ремонту доріг, генераторів, сучасного медичного обладнання, механізмів для будівництва залізничних колій, залізничних вагонів різної модифікації, вантажних автомобілів та ін. У 2009 товарообіг між обома державами складав \$ 137 млн. (у т. ч. експорт до К. \$ 133 млн., імпорт з К. \$ 4 млн.). Двосторонні контакти в гуманітарній сфері були започатковані меморандумом про співробітництво між Київським національним університетом ім. Т. Шевченка та університетом Найробі (17 травня 2004). Особливо високий авторитет в К. мають українські вищі навчальні заклади медичного профілю, в яких здобувають освіту студенти з цієї країни. В Україні також організовано відпочинок кенійських дітей у кримському центрі «Артек». У вересні 2011 кенійські співаки були участь у Міжнародному пісенному фестивалі «Crimea Music Fest» в Ялті.

Лит.: Бюттнер Т. История Африки с древнейших времён. — М., 1981; Филатова И.И. История Кении в новое и новейшее время. — М., 1985; Хазанов А.М. Португалия и мусульманский мир XV–XVI вв. — М., 2003.

М.С. Бур'ян, Д.М. Писаний.

«КЕРЗОНА ЛІНІЯ» — лінія проходження східного кордону Польщі, визначена в ході Паризької мирної конференції і опублікована 8 грудня 1919 верховною радою Антанти в «Декларації про тимчасовий східний кордон Польщі», який мав проходити по р. Буг, від Гродно через Брест і далі у Галичину. Польща, що прагнула свого відновлення у кордонах 1772, проігнорувала декларацію. Наступ польської армії, розпочатий у 1920 проти РСФРР, зазнав невдачі.

11 липня за дорученням британського уряду міністр закордонних справ лорд Дж. Керзон надіслав до Москви наркому закордонних справ Г. Чичеріну ноту з пропозицією укласти перемир'я між Польщею і Радянською Росією і відвести війська по обидві сторони від лінії, тимчасово встановленої на Мирній конференції в грудні 1919. Ця лінія проходила приблизно через Гродно, Яловку, Немирів, Брест-Литовськ, Дорогуськ, Устилуг, на схід Грубешова, через Крилов і далі на захід від Рави-Руської, на схід від Перемішля до Карпат. Хоча дана межа, названа згодом «лінією Керзона», влаштувала радянський уряд, він відкинув посередництво Великої Британії, наполягаючи на прямих переговорах з Польщею. Тимчасом Червона Армія продовжувала наступ, але в середині серпня 1920 після битви під Варшавою змушена була відступити.

За Ризьким мирним договором 1921, було встановлено радянсько-польський кордон, який проходив на схід від «К. л.». 1939 «К. л.» з деякими змінами на користь СРСР була прийнята як його західний кордон в

результаті пакту Молотова — Ріббентропа та німецько-радянського договору «Про дружбу і кордони».

Упродовж липня 1941 — квітня 1943 тривали переговори між СРСР та польським урядом в еміграції (Лондоні) щодо визначення радянсько-польського кордону. Лондонський уряд на чолі з В. Сікорським вимагав відмови СРСР від радянсько-німецьких договорів 1939. Інші переговори з приводу кордонів тривали пізніше між СРСР та створеним на звільнених польських територіях тимчасовим представництвом — Крайовою радою народовою і завершилися 26 липня 1944 у Москві підписанням «Договору між урядом Союзу Радянських Соціалістичних Республік та Польським Комітетом Національного Звільнення щодо радянсько-польського кордону». При проведенні міждержавного кордону в основу було покладено «лінію Керзона». Уряд СРСР погоджувався на виправлення вказаної лінії на користь Польщі, поступившись зокрема українською територією, розташованою на схід від лінії до р. Західний Буг та р. Солокія, на південь від м. Крилов. Питання поляків та українців на землях, що відтепер не належали СРСР та Польщі, було вирішено через обмін населенням.

Як східний кордон Польщі «К. л.» «з відхиленням в окремих районах на 5–8 км на користь Польщі» було закріплено країнами-переможницями на Ялтинській конференції (4–11 лютого 1945). Згодом його санкціонував договір між СРСР і Польщею 16 серпня 1945 щодо радянсько-польського державного кордону. На українському відтинку кордон був проведений уздовж наступної лінії: від пункту, розташування приблизно 0,6 км на південний захід від витоку р. Сан на північний схід до витоку р. Сан і далі униз по середині течії р. Сан до точки, що південніше населеного пункту Солина, далі східніше Перемишля, західніше Рави-Руської до р. Солокія. Звідти — по р. Солокія та р. Західний Буг на Немирів–Яловка.

15 лютого 1951 у Москві відбулися польсько-радянські переговори, що закінчилися підписанням договору про обмін ділянками державних територій в рамках «часткової зміни і доповнення договору від 16 серпня 1945». Відтак СРСР передавав Польській Народній Республіці території у Дрогобицькій області загальною площею 480 км², аналогічну за розміром ділянку Люблінського воєводства було передано СРСР. Землі, визначені до обміну, включали до складу відповідно Польщі та УРСР.

«К. л.», що вперше стала державним кордоном у 1939, перебуває у тому ж статусі до сьогодні.

Лит.: Евсеев И.Ф. Сотрудничество Украинской ССР и Польской Народной Республики (1944–1960 гг.). — К., 1962; Документы и материалы по истории советско-польских отношений. — М., 1965, 1974, 1980, т. III, VIII, X; Халфин Л.А. Лорд Керзон: идеология и политика британского колониализма // Новая и новейшая история, 1983, № 1; Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. — К.,

1994; Козловський І.С. Встановлення українсько-польського кордону 1941–1951 рр. — Львів, 1998.

І.С. Стрикун.

КЕРЧ — місто в Автономній республіці Крим. Розташоване на узбережжі Керченської протоки між Чорним і Азовським морями. Населення 151 тис. осіб (2007).

З античних часів поселення на місці сучасної К. відігравали роль транспортного вузла у торговельних зв'язках між Європою і Азією. У 6 ст. до н.е. тут виникло місто Пантікапей, засноване греками із середземноморського міста-держави Мілета. У 480–479 до н.е. стає столицею Боспорської держави, а у ранньому середньовіччі перетворюється на форпост Візантії, імператор якої — Юстиніан I звів тут фортецю (6 ст.). 10–12 ст. під назвою Корчев місто входить до сфери впливів Київської Русі, але вже 13 ст. ним опановує військо Золотої Орди, яка в наступному столітті поступилася правами на навколишню територію Генуезькій республіці. 1318 її мореплавці влаштовують тут один з найбільших своїх портів — Черкію, де ведуть інтенсивні торговельні зносини з азійськими країнами. 1475 місто захопили турки. Назване ними Черзеті, воно залишається ринком работоргівлі й водночас служить стоянкою для османського військового флоту у проти-стоянні походам українського та донського козацтва.

Під час російсько-турецької війни 1768–1774 К. оволодів загін під командуванням В. Долгорукова (1771). Остаточо відійшла до Російської імперії за Кючук-Кайнарджійським мирним договором 1774. Мешканцями К. в цей час були греки-військовослужбовці (понад 1200 осіб). Цивільне населення зростало за рахунок вихідців із середземноморського Архіпелагу, Румелії, Болгарії, переселення запорозьких козаків, росіян, італійців. 1863 в місті мешкало 10453 особи, 1897 — 33347: росіяни і українці (66%), євреї (12,9%), татари (6,7%), греки (5,3%), поляки (2,6%), італійці (2,4%), німці (0,8%), болгари і турки (по 0,1%) та ін.

Важливою віхою у розвитку К. стало відкриття 1821 торговельного порту за планом підприємця з Генуї Р. Скассі, який цього ж року очолив новостворену адміністративну структуру — «Попечительство керченської та бугазької торгівлі», підпорядковане міністерству закордонних справ Росії. У перший рік роботи порту його вивізна торгівля сягнула суми понад 265 тис. руб. У зв'язку із зростанням міжнародного торговельного судноплавства в К. відкрилися дипломатичні представництва країн Середземномор'я: 1828 віце-консульство Сардинського королівства, 1830 консульське агентство Франції, 1842 — неаполітанське консульство. У 1870-х рр. тут вже працювали консули 9 зарубіжних держав — Австро-Угорщини, Великої Британії, Греції, Іспанії, Італії, Німеччини, Туреччини, Франції, Швеції-Норвегії.

Перші рейси керченських купецьких суден пролягали до берегів Черкесії і Абхазії. Сюди вивозили сіль, вироби із заліза, млинарське обладнання, а номенклатуру імпорту складала деревина, продукти харчування. У наступні роки головне місце у вивізній торгівлі посідає збіжжя, сіль і риба. 1854 керченський порт відвідали 457 іноземних суден.

Приплив російських та іноземних капіталів до К. дав поштовх розбудові її міської інфраструктури. 1825 було встановлено посаду міського архітектора, яку обійняв італієць А. Дігбі, під керівництвом якого здійснено модернізацію припортового господарства, зведено карантин — один з найкращих в Європі, забудовано центральну частину міста.

Від початку 19 ст. К. порівнювали з італійськими Помпеями за її багатство археологічних пам'яток. Ініціатор розкопок і вивчення керченської старовини француз П. Дюбрюкс, який працював начальником місцевої митниці, 1811 склав описи давніх пам'яток і створив першу історичну топографію античного Босфору на території півострова. Відкриття, зроблені ним, а також І. Стемпковським та А. Ашиком, прискорили організацію 1826 в К. музею старожитностей — одного з перших у краї, а пам'ятки старовини і дослідницькі праці керченських археологів стали широко відомими завдяки виданим на Заході запискам і звітам французьких, італійських та інших мандрівників.

Під час Кримської війни К. зазнала руйнації, спричиненої 1854 англійським десантом. Окупація, що тривала протягом року, супроводжувалася пограбуванням осель керченців. Особливо постраждав музей старожитностей, експонати якого було вивезено за кордон і частково потрапили до Британського музею в Лондоні. Було демонтовано і відправлено також до Великої Британії устаткування першого на Півдні залізоплавильного заводу.

Від 1860-х ознакою економічного піднесення К. було заснування нових підприємств — механічного і цементного заводів, табачної фабрики Месаксуді (1867), консервного заводу компанії Петерс і братів Жуковських (1873). У наступні десятиліття в Камиш-Буруні французькі підприємці розпочали видобуток нафти. 1894 французький інженер Баяр зробив оцінку керченських рудних покладів і придбав велику ділянку землі на узбережжі для побудови металургійного заводу, який було зведено «Брянським товариством» 1900 коштом французького капіталу. Від 1870-х рр. в К. діяла станція міжнародного телеграфного зв'язку Лондон–Бомбей (Індія). Розширенню економічних зв'язків К. сприяло з'єднання міста з Курсько-Харківсько-Севастопольською залізницею (1898). Потоки вантажів, які проходили через К. у 1895–1905, обчислювалися в 1 млн. 512 тис. руб., а їх загальна вага сягала 1 млн. 564 тис. пудів. На рубежі 19–20 ст. найбільш ходовим товаром керченського експорту стає збіжжя: лише 1900 було відправлено за кордон 934 тис. пудів. Продукція борошномельних підприємств

К. знаходила сталий збут не тільки на внутрішніх ринках України і Росії, а й в Туреччині та інших країнах Близького Сходу, Греції.

Дезорганізацію і скорочення економічної активності міста спричинили події революції 1917, громадянської війни та іноземної інтервенції. 29 квітня 1918 до К. увійшли частини німецької армії. Окупація тривала сім місяців, впродовж яких було пограбовано найбільше підприємство міста — металургійний завод: до Німеччини було вивезено верстати, механічне обладнання, запаси металу. Наступними господарями К. стали війська Антанти і російська Добровольча армія. 16 листопада 1920 К. була взята кіннотою Червоної армії.

У ході відбудови та реконструкції народного господарства К. було створено Камиш-Бурунський залізорудний комбінат, судноремонтний і коксохімічний заводи тощо. Засновано Азово-Чорноморський науково-дослідний інститут морського рибного господарства й океанографії із станціями та спеціально обладнаними суднами. 1929 керченський порт за вантажообігом майже у чотири рази перевищив рівень 1913-го. Продукція місцевих заводів і фабрик вийшла на закордонні ринки. 1925 консервний завод «Воля праці» взяв участь у виставці в Копенгагені, 1927 — в Парижі, де його продукцію відзначили головним призом. На початку 1930-х до числа експортерів приєднався також металургійний завод. У період індустріалізації на роботу до К. приїхало багато інженерів і робітників з Німеччини, США, Франції, Угорщини.

Під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 на Керченському півострові відбувалися запеклі бої. 16 листопада 1941 частини німецького вермахта увійшли до міста, але утримували його до 30 грудня, коли радянські війська здійснили Керченсько-Феодосійську десантну операцію. У травні 1942 К. знову потрапила під владу гітлерівців, спротив яким під час окупації чинив радянський гарнізон в Аджимушкайських каменоломнях. 11 квітня 1944 К. була звільнена частинами Радянської армії. 1973 за бойові заслуги у минулій війні К. було присвоєно звання «місто-герой».

Протягом перших післявоєнних десятиліть було відновлено і модернізовано економіку К., яка за випуском промислової продукції посіла перше місце в Криму. На суднобудівному заводі «Залив» налагодили випуск великотоннажних нафтоналивних танкерів. Місто набуло морську залізничну переправу через Керченську протоку, відкривши найкоротше сполучення К. і Криму з Кавказом. На початку 21 ст. роль одного з найбільших осередків міжнародного судноплавства України продовжує виконувати керченський порт, через який проходять торговельні маршрути країн Чорноморського, Азовського та Середземноморського басейнів.

Лит.: Зенкевич Х.Х. Керчь в прошлом и настоящем. — Керчь, 1894; Марти Ю.Ю. Сто лет Керченскому музею. — Керчь, 1926; Случанко-Павловский Б. Керчь. — Симферополь, 1967; Історія міст і сіл Української

РСР. Кримська область. — К., 1974; Зубков А.И. Керченско-Феодосийская десантная операция. — М., 1974; Акулов М.Р. Керчь — город-герой. — М., 1980; Керчь. Документы и материалы по истории города. — Симферополь, 1993; Варварцев М. Чорноморська торгівля початку ХІХ ст.: проекти і проблеми становлення. (За документами підприємця і дипломата Раффаеле Скассі) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. 2007, вип. 16.

М.М. Варварцев.

КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ — вищий навчальний заклад. Бере початок від заснованого 1632 митрополитом Петром Могилою Київського колегіуму. Ще за його життя колегіум одержав назву Могилянський. Його утворенням завершився тривалий процес синтезу православно-слов'янських культурних традицій з «латинськими», що розпочався в Острозькій академії і продовжувався в братських школах.

Колегіум мав загальноосвітній характер, частина його вихованців ставала священиками, ченцями, складала вищу православну ієрархію. Він діяв за взірцем єзуїтських, мовою викладання була латинська, за програмою та структурою відповідав рівню європейської гуманітарної школи. До курсу предметів, поряд з мовами церковнослов'янською, українською книжною, грецькою, латинською, польською, входили поетика і риторика, філософія, згодом богослов'я, що з кінця 17 ст. надало колегіуму офіційний статус — академії. У 18 ст. до її програми запроваджується також вивчення гебрейської, німецької та французької мов. У стінах К.-М.а. акумулювалося українське культурне і духовне життя, формувалася новий художній стиль — бароко, складалася відповідна європейській жанрова структура літератури та мистецтва, розвивалася філософська думка. Важливе значення мали польсько-українські культурні взаємини. Для багатьох вихованців та професорів академії 2-ї пол. 17 — поч. 18 ст. польська мова була літературною, якою вони писали свої твори, зокрема вірші та полемічні праці. Чимало вихованців академії продовжували свою освіту у польських навчальних закладах.

Петро Могила ставив завдання перетворення академії в освітній центр для всього православного ареалу. Тут навчалися вихідці з Росії, здобував освіту білорус Симеон Полоцький, подальша праця якого була пов'язана із заснуванням у Москві школи, подібної до К.-М.а. Петро Могила сприяв поширенню освіти і книгодрукування в Молдові та Волощині. 1635 на власні кошти спорядив і відправив друкарню разом з київським друкарем Тимофієм Вербицьким до волоського господаря Матвія Басараба. У 1641 також допоміг організувати друкарню у Молдавському князівстві в м. Ясси., де київськими вчителями була заснована школа.

1640 Петро Могила звертався до московського царя Михайла Федоровича з пропозицією створити у Москві школу, в якій вчителі з Києва навчатимуть «грамоті грецькій і слов'янській». Київський вчений Єпіфаній Славинецький організував у середині 17 ст. у Москві при Чудовому монастирі «латинську» школу, де було вперше започатковано викладання латинської мови. Вихованці Київської академії здійснили реорганізацію першої в Росії школи вищого типу — Московської слов'яно-греко-латинської академії за зразком Києво-Могилянської. Протягом 1701–1762 до Московської академії з Києва виїхало 95 викладачів і студентів. За цей час із 21 ректора академії 18 були київським вченими, а з 25 префектів — 23. У Росії киево-могилянські вихованці посідали митрополичі, єпископські кафедри, були членами Синоду. Вони заснували школи: у Ростові (Димитрій Ростовський), Новгороді (Феофан Прокопович), Вятці (Лаврентій Горка), Іркутську (Інокентій Кульчицький), Смоленську — (Гедеон Вишневський), Тобольську (Філофей Лещинський) та ін.

За їх участі в Росії з'явилися нові літературні та мистецькі жанри, започатковувалися театральні декламації, запозичувалася українська барокова партесна музика (багатоголосна), яка розвивалася в академії.

Вихованці К.-М.а. сприяли поширенню в Росії ідей Просвітництва, зокрема співпрацювали із «Собранием, старающемся о переведе иностранных книг», яке фактично очолював Г. Козицький. Він разом зі своїм товаришем М. Мотоносом після навчання в академії продовжив освіту у гімназії м. Бреслау (Вроцлав), а потім у Лейпцизькому університеті. Козицький об'єднав навколо «Собрания» українських інтелектуалів, які жили у Петербурзі. Вони перекладали праці французьких просвітників, античну класичну літературу, видавали журнали.

К.-М.а. зберігала своє значення освітнього центру і для білоруських земель. Її вихованець Георгій Кониський став могильовським єпископом, заснував у 1757 у Могильові семінарію, викладачів для якої запросив із Києва.

В академії навчалися вихідці із Сербії, Далмації, Чорногорії, Греції, Болгарії, Молдови й Волощини. Тут здобули освіту такі відомі сербські діячі, як Іван Раїч, будимський єпископ Діонісій Новакович, Арсеній Стайкович та ін. 1733 сербський митрополит Вікентій Йованович звернувся до київського архієпископа і протектора академії Рафаїла Заборовського з проханням прислати вчителів. До Сербії виїхало шість студентів академії, серед них Мануїл Козачинський, який очолив школу у м. Карловцях, став зачинателем сербської драматургічної літератури.

Відповідність К.-М.а. європейській вищій школі уможливлювала для багатьох її студентів завершення освіти в Кенігсберзькому та інших провідних європейських університетах. Серед них були Д. Самойлович, Н. Максимович Амбодик, О. Шафонський, І. Полетика, П. Погорецький, відомі згодом своїми підручниками, перекладами праць, зокрема у медичній науці.

В академії поширювалися ідеї природного права, викладені у творах німецьких учених Самуїла Пуффендорфа та Гуго Гроція. У лекційних курсах також широко використовувалися праці математиків і астрономів Німеччини, зокрема Й. Кеплера. З середини 18 ст. філософію в академії починають читати за системою філософів Х. Вольфа та Х. Баумайстера.

Київські вчені були добре обізнані з вченням пієтистів — представників протестантської течії, яка прагнула відродити ідеали первісного християнства й надавала великого значення в розвитку суспільства і держави поширенню освіти. В академії перекладали Святе писмо на національні мови. Особисті зв'язки з пієтистами, в тому числі з філософом і теологом, професором університету в Єні Й. Будде, мав Феофан Прокопович — вихованець римської колегії св. Афанасія. З відомим гебреїстом А. Франке співпрацював інший професор академії Симон Тодорський, який навчався в університеті м. Галле й започаткував в академії виклади німецької мови, переклав працю пієтиста Й. Арндта «Чотири книги про істинне християнство».

У другій половині 18 ст. в умовах наступу на залишки автономії та повної інкорпорації України в структуру Російської імперії, академія еволюціонувала у вищий духовний навчальний заклад (діяв до 1919), але продовжувала зберігати авторитет серед країн православного ареалу.

Лит.: Харлампович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. — Казань, 1914, т. I. ; Winter Ed. Halle als Ausgangspunkt der deutsche Russland Kunde. — Berlin, 1963; Z dziejów związków kulturalnych polsko-wschodniosłowiańskich XVII–XVIII wieku. — Kraków, 1966; Наливайко Д.С. Києво-Могилянська академія і Європа. // Всесвіт, 1972, № 2; Z dziejów stosunków literackich polsko-ukraińskich. — Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1974; Хижняк З.І. Києво-Могилянська академія. — К., 1981; Українська література XVI–XVIII ст. та інші слов'янські літератури. — К., 1984; Роль Києво-Могилянської академії в культурному єднанні слов'янських народів. — К., 1988; Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом: Історичні есе. — К., 1994, т. 1; Radyszewsk'kyj R. Polskojęzyczna poezia ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku. Cz. 1–2. — Kraków, 1996; Нічик В.М. Києво-Могилянська академія і німецька культура. — К., 2001; Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст. — К., 2001; Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській академії: європейський контекст. — К., 2002; Нічик В. Симон Тодорський і гебраїстика в Києво-Могилянській академії. — К., 2002; Шип Н.А. Київська духовна академія в культурно-освітньому просторі України (1819–1919). — К., 2010.

О.М. Дзюба.

КИЇВ — столиця України. Площа — 835,58 км², населення — 2807679 осіб (2011).

За легендою «Повісті временних літ», яку Нестор-літописець відніс до 862, К. засновано полянським князем Кием і його братами Щеком та Хоривом: «Зробили вони городок на честь брата свого найстаршого [і] назвали його Києвом... А сей Кий княжив у роду своєму і ходив до цесаря... відаємо, що велику честь, як ото розказують, прийняв од [того] цесаря...» В історіографії час діяльності Кия відносять до кінця 5 — 6 ст. (Б. Рибаків та його послідовники), а також до другої пол. 6 — першої пол. 7 ст. (М. Брайчевський).

У 9 — на поч. 12 ст. К. був політичним, культурним, економічним центром держави — Київської Русі. Із запровадженням 988–989 християнства на Русі в культурному розвитку К. утвердилися візантійські впливи. У 989–996 зведено першу кам'яну церкву Київської Русі — Десятинну. Важливим осередком міжнародної торгівлі став розташований поблизу неї «Бабин торжок». Німецький хроніст 11 ст. Адам Бременський описував К. як «суперника Константинополя і найкоштовнішу окрасу грецького світу». Швидкому економічному піднесенню К. сприяло його розташування на перехресті важливих торговельних шляхів — «з варяг у греки», Київ–Галич–Прага–Регенсбург, Залозний шлях. Було встановлено торговельні зв'язки К. з Візантією, Хозарією, Волзькою Булгарією, Кавказом, Середньою Азією, Іраном, Арабським Сходом, країнами Центрально-Східної і Західної Європи, Скандинавії, Південно-Східною Прибалтикою. У місті проживали польські, угорські, чеські, німецькі, італійські, скандинавські купці, існували слободи й квартали іноземних торговців (урочища Угорське, Козари тощо).

Упродовж 11 ст. було збудовано Софійський собор, Золоті ворота, Києво-Печерську лавру. За часів правління Ярослава Мудрого (1019–1054) зміцнився міжнародний авторитет К., набули розвитку шлюбно-династичні зв'язки із зарубіжними країнами. Сам Ярослав Мудрий був одружений з донькою шведського короля Олафа — Ингигерд. При дворі князя проживав майбутній король Норвегії Гаральд Суворий, який близько 1043 одружився з Єлизаветою Ярославною (того ж року він здобув норвезький престол). У К. прийняв хрещення майбутній угорський король Андраш I, який близько 1046 побрався з Анастасією Ярославною. Король Франції Генріх I направив до К. посольство, яке отримало згоду на його шлюб з Анною Ярославною (був укладений 1051, за іншими даними — 1049, у м. Реймсі). При дворі Ярослава Мудрого у К. знайшли притулок сини англійського короля Едмунда II Залізнобокого Едвард та Едвін.

У 2-й пол. 12 ст. місто стало політичним центром Київського удільного князівства. Упродовж 12–13 ст. у ньому з'явилися колонії німецьких та ірландських купців. 1178 німецький купець Гартвік, який мешкав у К., подарував монастирю св. Еммерама в м. Регенсбурзі 18 фунтів срібла.

1240 К. був завойований монголо-татарами, відтоді його князі перебували в залежності від Золотої Орди. 1246 і 1247 місто відвідав італійський монах

Джованні Плато Карпіні, який за дорученням папи Іннокентія IV очолював посольство до монгольської столиці Каракоруму. У своєму звіті він зафіксував відомості про перебування в К. численних купців з Європи та Близького Сходу.

У 1362–1363 К. увійшов до складу Великого князівства Литовського. 1410 київський загін брав участь у Грюнвальдській битві. У 1494–1497 місто отримало магдебурське право й продовжувало відігравати роль центру міжнародної торгівлі: на його території перебувала одна з найбільших митниць князівства, розвивалися торговельні зв'язки з Кримським ханством, країнами Близького Сходу, Балканами, Московською державою. У 15 ст. литовські, російські, вірменські, молдовські купці мали власні склади у К. На Подолі існував вірменський квартал, що користувався самоврядуванням. Свідченням торговельних відносин К. з Центральною і Західною Європою є знайдені на його території чеські, польські, угорські, італійські, німецькі монети. У 16 ст. посилилася роль К. у транзитній торгівлі. Литовський дипломат 16 ст. М. Литвин у записках «Про звичаї татар, литовців та московитів» писав, що через К. переправлялися східні товари (дорогоцінне каміння, шовковий одяг, шафран, перець та інші прянощі) з Персії, Індії, Аравії, Сирії на північ до Московської держави, Швеції, Данії.

Кияни склали значну частину українців, які впродовж 14–18 ст. навчалися практично в усіх європейських університетах — Болонському, Падуанському, Краківському, Празькому, Паризькому, Лейпцизькому, Кенігсберзькому, Страсбурзькому, Лейденському та ін. Зв'язки К. з провідними центрами Центральної і Західної Європи зросли після укладення Люблінської унії 1569. У 1615 при Києво-Печерській лаврі було створено друкарню, 1632 засновано Київський колегіум (згодом — академія), де здобувала освіту молодь з Білорусі, Росії, Молдови, Волощини, балканських країн.

За переписом Київського воєводства 1622 у К. поряд з українцями проживали росіяни, білоруси, поляки, вірмени, євреї, греки, турки, татари та ін. З відомостей про К. — «одне із найдавніших міст Європи» — розпочав свій «Опис України» французький військовий інженер і картограф 17 ст. Г.-Л. де Боплан. Виданий 1651 у Руані й згодом перекладений англійською, німецькою, латинською, польською, російською мовами, цей твір сприяв поширенню відомостей про К. у Європі. Високий рівень освіти киян відзначив арабський письменник П. Алеппський, який відвідав К. 1654 і 1656.

Кияни брали активну участь у Визвольній війні українського народу 17 ст. У січні 1649 Б. Хмельницький на чолі переможного війська урочисто в'їхав до Києва через Золоті ворота. Після Переяславської угоди 1654 К. у складі Української козацької держави перейшов під протекторат Московського царства. Після припинення російсько-польської війни (1654–1667)

за умовами Андрусівського перемир'я 1667 місто залишилося за Росією на два роки, а за «Вічним миром» 1686 — остаточно. Цього ж року Київську митрополію було передано в юрисдикцію Московського патріархату.

З 1708 К. став адміністративним центром Київської губернії, у 1781–1796 — Київського намісництва, з 1797 — Київської губернії (згодом і Південно-Західного краю).

Піднесенню К. як культурного центру й утвердженню в його архітектурі стилю бароко сприяла діяльність гетьмана І. Мазепи (1687–1709). За його правління було перебудовано приміщення Києво-Могилянської академії, відреставровано Софійський собор, Успенський собор Києво-Печерської лаври, Дмитрівський собор Михайлівського Золотоверхого монастиря, Троїцький собор Кирилівського монастиря, Троїцьку надбрамну церкву Києво-Печерської лаври, зведено Миколаївський військовий собор, Феодосіївську церкву, Богоявленський собор Братського монастиря, церкву Всіх Святих Києво-Печерської лаври.

З середини 18 ст. у К. зростала кількість іноземців-іммігрантів. 1748 грецькі колоністи заснували на Подолі монастир. 1751 до міста прибуло 218 сербів, 1755 — 100 чорногорців, у 1757–1758 — 1151 чорногорець. Болгари й серби працювали в київському «казенному» саду. В заснуванні 1758 на Подолі нового саду брали участь сербські іммігранти, які розводили виноградники, займалися акліматизацією сортів, завезених з Молдови та Угорщини. Південнослов'янські ремісники спеціалізувалися на кравецтві, кушнірстві, виробництві шовку, мила тощо. Швейцарець Болы у 80-х рр. 18 ст. започаткував у місті кондитерську промисловість. Упродовж 18 ст. київські купці підтримували зв'язки з балканськими країнами, Молдовою, Волощиною, Угорщиною, Польщею, Чехією, Швецією. Через К. ішла транзитна торгівля польськими, литовськими, кримськими, турецькими товарами. 1797 до К. з м. Дубна перенесено Контрактовий ярмарок.

У 18 ст. в Києво-Печерському, Софійському, Видубецькому, Кирилівському монастирях перебували монахи й священники з Сербії, Болгарії, Македонії і Хорватії. Уклонитися святиням давнього міста йшли прочани з Молдови, Валахії, Болгарії, Сербії та ін. Київські монахи відвідували Зуграфський і Хилендарський монастирі на Афоні.

Протягом 19 — поч. 20 ст. інтенсивно розвивалися міжнародні громадські й культурні зв'язки К. У 1807–1816 на Печерську проживав діяч грецького національно-визвольного руху, колишній господар Молдови і Валахії К. Іпсіланті. Французький граф де Лагард, який безпосередньо спілкувався з Іпсіланті в К., описав його біографію у своїх спогадах, а сюжети з них використав О. Дюма в романі «Граф Монте-Крісто». Спогадам про К. присвячено окрему главу виданої 1821 у Парижі книги французької письменниці А.-Л.-Ж. де Сталь «Десять років вигнання». 1825 до міста приїздив польський поет А. Міцкевич. У 1847–1850 шість разів відвідував К. фран-

цузький письменник О. де Бальзак. «Побачивши католицький Рим, — писав він у нарисі «Лист про Київ», — я мав палке бажання побачити Рим грецький. Петербург — місто в колісці, вік Москви не перевищує людський, але Київ — це вічне місто Півночі».

У громадсько-культурному житті К. набувала поширення ідея загальнослов'янської єдності, що позначилося на діяльності декабристів, Кирило-Мефодіївського братства, Київського слов'янського благодійного товариства, Київського університету. Члени Кирило-Мефодіївського товариства підтримували зв'язки з В. Ганкою, П.-Й. Шафариком, А. Міцкевичем, С.-Б. Лінде та ін. До Праги вони передали поему «Єретик» (1845), створену Т.Г. Шевченком під впливом спілкування з чехами, що проживали в К. Відомості про арешт кирило-мефодіївців (1847) набули розголосу у французькій та австрійській пресі.

У К. знаходили підтримку діячі національно-визвольної боротьби зарубіжних слов'янських народів. Звідси вирушали на Балкани добровольці на допомогу антитурецькому повстанню в Боснії і Герцеговині 1875, квітневому повстанню в Болгарії 1876, для участі у сербсько-турецькій війні 1876–77. 1876 до Сербії було направлено польовий лазарет на чолі з доцентом кафедри хірургії Київського університету О. Яценком.

У 19 ст. у К. працювали і втілювали у своїх малюнках його краєвиди англійський художник Дж. Джеймс, французький етнограф Д.-П. де ля Фліз, німецький зоолог Й.-Г. Блазіус, викладач малювання Київського інституту шляхетних дівчат німець Гротте та інші європейські живописці.

Невід'ємною складовою культурного життя К. стали гастролі численних зарубіжних театральних труп і музичних колективів. 1835 драматична антреприза Філіста презентувала киянам постановки п'єс французьких авторів в оригіналі. 1847 угорський композитор і піаніст Ф. Ліст давав концерти у К., зокрема в актовій залі червоного корпусу університету. Українські народні мелодії, у тому числі почуті композитором у К., справили вплив на його подальшу творчість. На тему пісень «Ой, не ходи, Грицю» та «Віють вітри, віють буйні» він створив дві п'єси для фортепіано «Українська балада» і «Скарга». У 1863–1866 у Міському театрі працювала італійська оперна трупа у складі Т. Джулі ді Борсі, А. д'Альберті, С. Сабателлі та ін. Артисти італійської опери регулярно гастролювали в К. упродовж наступних десятиліть. На київській сцені також виступали славетні французькі актори Б.-К. Коклен-старший (1882 і 1889) та С. Бернар (1881, 1892 і 1908), яка грошовий збір зі свого прощального спектаклю «Фру-Фру» (1892) передала Товариству допомоги нужденним студентам Київського університету. 1915 у Міському театрі демонструвалися танці й гімни Росії, Франції, Великої Британії, Бельгії, Сербії, Чорногорії, Японії.

Провідними осередками науково-освітніх зв'язків із зарубіжжям були навчальні заклади міста, де здобували освіту поляки, серби, чорногорці,

хорвати, болгари, македонці, румуни, греки та ін. 1846 до Київської духовної семінарії були відряджені серби М. Іованович (майбутній митрополит Михаїл), С. Сретеневич, В. Ніколаєвич, Д. Нешич, М. Протич, Г. Миличевич. Повернувшись до Белграда 1849, Сретеневич і Нешич обійняли посади професорів богослов'я у тамтешній семінарії. Фонди її бібліотеки формувалися переважно за рахунок книжкових надходжень з Києва.

За переписом 1874 населення К. складалося з представників понад 40 національностей. Згідно з даними за 1897 у місті проживали українці, росіяни, білоруси, євреї, поляки, чехи, серби, болгари, вірмени, греки, молдовани, французи, італійці, німці, фінни та ін. 1914 у К. мешкало 14400 іноземців. У місті діяли австро-угорське, болгарське, грецьке, італійське, перське, чеське ті інші консульства, італійське, грецьке, чеське благодійні товариства, земляцтва іноземців. Упродовж 1906–1908 у К. виходив друкований орган благодійного гуртка «Ян Амос Коменський» — «Руски чех». 1910 засновано журнал «Le Petit Français» (того ж року перейменовано на «Lectures Françaises»), що видавався французькою й російською мовами. З 1915 виходив друком щомісячник «Чешско-русское единение».

Значення К. як одного з європейських політичних центрів зросло в період Української революції 1917–1921. За Центральної Ради в місті продовжували працювати створені за Російської імперії консульські установи Бельгії, Великої Британії, Греції, Данії, Іспанії, Італії, Норвегії, Португалії, Франції, Швейцарії. У період Гетьманату П. Скоропадського тут були акредитовані дипломатичні представництва країн Четверного союзу, Азербайджану, Вірменії, Греції, Донської області, Кубані, Польщі, Фінляндії, а також консульства Австро-Угорщини, Бельгії, Болгарії, Вірменії, Греції, Грузії, Данії, Італії, Іспанії, Нідерландів, Німеччини, Норвегії, Персії, Португалії, радянської Росії, Туреччини, Фінляндії, Швейцарії, Швеції. У результаті проголошення 22 січня 1919 у К. Акту злуки УНР і ЗУНР було створено загальноукраїнську дипломатичну службу.

1920 у місті встановлено радянську владу. З 1934 К. — столиця УСРР (від 1937 — УРСР). У період Великої вітчизняної війни з липня до вересня 1941 тривала оборона міста від нацистських загарбників. У роки окупації на околиці К. у Бабиному Яру відбувалися масові розстріли євреїв, ромів, українців, росіян, представників інших національностей. 6 листопада 1943 К. був звільнений військами 1-го Українського фронту. В боях за місто відзначилася 1-а Чехословацька бригада під командуванням Героя ЧССР, Героя Радянського Союзу Л. Свободи. За участь у Київській операції звання Героя Радянського Союзу було присвоєно О. Сохору й Р. Тесаржику, а орденів Суворова II ступеня удостоєні всі солдати й офіцери бригади. 1961 К. здобув почесне звання міста-героя.

У повоєнний час розвивалася співпраця з навчальними закладами, науковими установами, підприємствами зарубіжних країн. К. став місцем

проведення багатьох міжнародних виставок, наукових форумів, мистецьких фестивалів.

Від часу проголошення 1991 незалежності Української держави К. налагодив співпрацю з численними міжнародними організаціями: Асоціацією європейських міст, Всесвітньою лігою історичних міст, Всесвітньою туристичною організацією, Конгресом місцевих і регіональних влад Європи, Міжнародною асоціацією міського розвитку, Міжнародною радою муніципальних екологічних ініціатив, Парламентською асамблеєю губернаторів і мерів столиць країн Причорномор'я, Союзом столиць Південно-Східної і Центральної Європи та ін. Починаючи з 2003 у К. кожної третьої суботи травня організовуються святкові заходи з нагоди Дня Європи. 2005 у місті відбувся 50-й ювілейний пісенний конкурс «Євробачення».

Важливим осередком розвитку міжнародних зв'язків є Національна академія наук України, яка співпрацює з державними установами, науково-освітніми центрами, фірмами й підприємствами понад 50 іноземних країн, з понад 40 міжнародними організаціями. 22 жовтня 2011 у К. на спільному засіданні Ради Міжнародної асоціації академій наук і Ради Євразійської асоціації університетів президентом МААН на новий термін обрано академіка НАН України Б.Є. Патона.

У К. перебувають численні посольства іноземних держав, представництва ООН, Міжнародного банку реконструкції та розвитку, Європейського банку реконструкції та розвитку, Міжнародного валютного фонду, Європейської комісії та ін.

Від 1992 у К. регулярно проводяться Всесвітні форуми українців. У рамках головування України в Комітеті міністрів Ради Європи 2011 у К. було проведено форум міністрів освіти європейських країн «Школа ХХІ ст.: Київські ініціативи», а також засідання Бюро Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи. 19 грудня 2011 відбувся саміт Україна — ЄС.

Лит.: Шевченко Ф.П. Роль Києва в міжслов'янських зв'язках у XVII–XVIII ст. — К., 1963; История Киева: В 2-х т. — К., 1963–1964; Історія міст і сіл Української РСР: Київ. — К., 1968; Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII веков. — К., 1980; Історія Києва: У 3-х т. — К., 1986–1987; Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. / Гол. ред. П.С. Сохань. — К., 1990; Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. — К., 1996; Толочко П. Київська Русь. — К., 1996; Рибаків М.О. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. — К., 1997; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк–Київ–Львів–Париж–Торонто, 2001; Котляр М.Ф. Історія дипломатії Південно-Західної Русі. — К., 2002; Іванцов І.О. Стародавній Київ. — К., 2003; Нікітенко Н.М. Свята Софія Київська: історія в мистецтві. — К., 2003; Яловий В. На рубежі Європи та Азії: київські сюжети міжнародних відносин // Україна дипломатична, 2004, вип. 4; Історія Києва: від княжої доби до сучасності: Зб. док.

і матеріалів. — К., 2005; Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі. — К., 2005; Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — К., 2005; Зубанич Л. Княгині Київської Русі в історії Угорщини // Україна–Угорщина: спільне минуле та сьогодення. — К., 2006; Веденєєв Д.В. Дипломатична служба Української держави. 1917–1923 роки. — К., 2007; Хижняк З.І., Маньківський В.К. Історія Києво-Могилянської академії. — К., 2008; Петров С. Київ. Погляд крізь століття. — К., 2010; <http://www.iaas.nas.gov.ua>.

О.А. Іваненко.

КИЇВСЬКЕ СЛОВ'ЯНСЬКЕ БЛАГОДІЙНЕ ТОВАРИСТВО. Засновано 1877 на базі створеного 1869 Київського відділу Московського слов'янського благодійного товариства. Існувало до 1917. У його діяльності активну участь брали вчені Київського університету В.Б. Антонович, М.П. Дашкевич, О.О. Котляревський, І.І. Рахманінов, А.І. Степович, Т.Д. Флоринський, Ф.Я. Фортинський, меценати М.І. Терещенко, Б.І. Ханенко, В.М. Ханенко, історик і етнограф М.А. Рігельман та ін. Почесними членами організації були митрополит Сербський Михаїл, князь Миколай Черногорський, митрополит Черногорський Митрофан, екзарх Болгарський Іосиф, депутат австрійського парламенту й голова російського гуртка в Празі І. Вашатий.

Товариство ставило за мету розвиток міжслов'янських наукових і літературних зв'язків, популяризацію російської мови в середовищі зарубіжного слов'янства, підтримку православних церков і слов'янських культурно-освітніх закладів за кордоном, поширення зарубіжних слов'янських періодичних видань, сприяння слов'янській молоді в здобутті освіти у середніх і вищих навчальних закладах Російської імперії. Упродовж перших 24 років діяльності відділ (згодом товариство) фінансував відправку воїнів-добровольців до слов'янських країн (26711 руб. 81 коп.), літературну й видавничу діяльність (14248 руб. 99 коп.), навчання зарубіжних слов'ян (13298 руб. 34 коп.), надсилання книг у слов'янські землі (4040 руб. 76 коп.), допомогу закордонним церквам і монастирям (1219 руб. 45 коп.). Було організовано відправку добровольців на допомогу антитурецькому повстанню в Боснії і Герцеговині 1875–1878. «Дамський гурток» відділу допомагав вдовам і сиротам, що постраждали від сербсько-турецької війни 1876–1877. 1881 товариство надіслало 661 книгу до Болгарської народної бібліотеки в м. Софії, більше 35 пудів церковних посудин, вбрання та книг для македонських храмів.

За сприяння К.с.б.т. відзначалися загальнослов'янські ювілейні дати. У квітні 1885 за участю митрополита Сербського Михаїла відбулося засідання, присвячене тисячолітній річниці смерті св. Мефодія. На ньому виступив словацький поет С. Гурбан-Ваянський. 1888 товариство взяло участь у святкуванні 900-ліття хрещення Русі, на якому були присутні

військовий міністр і голова сербського уряду генерал С. Груїч, випускники Київського університету: сербський посланник у Росії С. Протіч та історик П. Сретькович, а також словацький поет С. Гурбан-Ваянський, болгарський письменник І. Вазов, болгарський учений і громадський діяч М. Дрінов, представники Одеського болгарського настоятельства. 1889 було організовано читання, присвячені 500-літтю Косовської битви, у березні 1897 — урочисте засідання з нагоди 300-літньої річниці від дня народження визначного чеського педагога Я.-А. Коменського. Члени К.с.б.т. також здійснювали наукові подорожі до зарубіжних слов'янських країн. Товариство видавало збірники «Славянский Ежегодник» (1876–1877, 1878, 1880, 1882, 1884), «Славянская Беседа» (1888, 1891), «Рассвет» (1893) тощо.

Лит.: Колмаков Н. Очерк деятельности Киевского Славянского Благотворительного Общества за 25 лет его существования 1869–1894. — К., 1894; Никитин С.А. Славянские комитеты в России в 1858–1876 годах. — М., 1960; Ляшенко Л.Г. З історії діяльності Київського слов'янського товариства в 60-х і 70-х роках ХІХ ст. // УІЖ, 1973, № 8; Павлюченко О.В. Україна в російсько-югослов'янських суспільних зв'язках (друга половина ХІХ — початок ХХ ст.). — К., 1992; Малацай І. Діяльність Київського Слов'янського Благодійного комітету // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія. — К., 2010, вип. 102; Андреев А. Руските славянски комитети и идеята за общ «славяно-руски език» // Дриновський збірник. — Харків — Софія, 2011, т. ІV.

О.А. Іваненко.

КИЇВСЬКИЙ БОТАНІЧНИЙ САД ІМ. АКАДЕМІКА О.В. ФОМІНА — науково-дослідна установа й допоміжний навчальний заклад Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Складається з наукових секторів: інтродукції тропічних і субтропічних рослин, інтродукції трав'янистих рослин, дендрології, фізіології та біохімії рослин-інтродуцентів. Створений при Київському університеті 22 травня 1839. Його засновником став проф. Е.-Р. Е. Траутфеттер, який обіймав посаду директора в 1839–1852. Під його керівництвом було висіяне насіння перших рослин і розпочато міжнародний обмін ним. Зусиллями Траутфеттера було розгорнуто наукову співпрацю з німецькими, польськими, бельгійськими, італійськими, французькими ботанічними садами, зокрема, Ерфуртським, Берлінським, Грейфсвальдським, Кенігсберзьким, Мюнхенським, Вюрцбурзьким, Бреславльським, Гамбурзьким, Марбурзьким, Краківським, Гентським, Трієстським, Падуанським, Моденським, Гренобльським, Паризьким. Лише впродовж 1863 до Києва надійшло 2260 сортів насіння від Християнійського, Бреславльського, Вюрцбурзького, Берлінського, Грейфсвальдського, Марбурзького, Паризького й Краківського ботанічних садів.

Співпраця із зарубіжними науковими установами тривала під керівництвом директорів: з 1852 О.С. Роговича; з 1868 Я.Я. Вальца, який пройшов фахову підготовку в Берлінському й Фрайбурзького університетах; з 1871 І.Г. Борщова (1861 здобув у Вюрцбурзькому університеті ступінь доктора філософії); з 1879 І.Ф. Шмальгаузен, який упродовж 1874–1877 слухав лекції і здійснював науково-дослідну роботу в Страсбурзі, Цюріху, Мюнхені, Берліні, Відні, Празі, вивчав рослинний світ Альп і Середземного моря. За директорства С.Г. Навашина (1894–1914) для ознайомлення з досвідом діяльності ботанічного саду до Києва приїздили професор Карлового університету Б. Немец, директор Бейтензорського ботанічного саду (о. Ява) М. Трейб та інші вчені. Від 1914 керівництво науковою роботою саду здійснював О.В. Фомін, який був обраний членом Французького, Німецького й Італійського ботанічних товариств, Дендрологічного товариства Австро-Угорщини. 1835 саду було присвоєно його ім'я. Нині поряд із науковою й культурно-освітньою діяльністю К.б.с. виконує функції заповідника щодо збереження й збагачення генетичного фонду рослинного світу, здійснюється обмін насінням і садівним матеріалом із понад 300 зарубіжними ботанічними садами.

Лит.: Нариси історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка. — К., 2004; 3 історії міжнародних зв'язків України: наука, освіта (XIX — 30-ті роки XX ст.): Документи і матеріали. — К., 1999; Ботанічний сад ім. акад. О.В. Фоміна Київського національного університету імені Тараса Шевченка. — К., 1999; Кондратюк С.Я., Шевера М.В., Вірченко В.М. Академік Олександр Васильович Фомін (02.05.1867–16.10.1935) — фундатор гербарію КВ Інституту ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України // Фомінія, 2009, вип. 1; Ботанічний сад імені академіка О.В. Фоміна. 1839–2009. — К., 2009.

О.А. Іваненко.

КИЇВСЬКИЙ КОНТРАКТОВИЙ ЯРМАРОК (Київські контракти) — один з головних українських ринків кінця 18 — поч. 20 ст. Бере початок від ярмарку в м. Дубно, перенесеного 1797 російською владою після поділу Польщі до Києва. Відтоді мав також назви — Водохрещенський, Стрітенський. Проходив з 1798 щорічно від 15 січня до 1 лютого на Подолі, де невдовзі було зведено Контрактовий дім. Ярмаркові операції обіймали, поряд з продажем сільськогосподарських і промислових товарів, укладання торговельних договорів за зразками продукції, оренду та продаж нерухомостей, застави, наймання робочої сили.

Від свого початку К.к.я. набув значення міжнародного ринку. В окремі роки сюди приїздили до 10–15 тис. осіб з українських та російських губерній імперії, а також з Австрії, Великої Британії, Греції, Данії, Італії, Персії, Туреччини, Франції та інших країн. У період ярмарку в місті широку діяльність розгортали вітчизняні та іноземні банкірські контори.

У перші десятиліття ярмарку основним предметом ділових угод з іноземними купцями було українське збіжжя. Від 1840-х рр. номенклатуру товарів, яку закупали зарубіжні комерсанти, поповнювали цукор, спирт, вовна, сіль, лісоматеріали, вугілля тощо. Контракти щодо імпорту передбачали ввезення шерстяних, шовкових та бавовняних тканин, залізних і мідних виробів, одягу, бакалії, ювелірних прикрас, промислового обладнання та ін. У 1836–1837 щорічні банківські обороти ярмарку сягали в середньому 1,3 млн., в 1845–1849 — 1,6 млн. рубл. сріблом.

Завдяки київським контрактам з України і в Україну у великих розмірах транспортувалася продукція землеробства, тваринництва, промисловості. У 2-й пол. 19 ст. К.к.я. перетворився на головний центр купівлі-продажу цукру в Україні і в усій Російській імперії. У 1850-х рр. за угодами з німецькими, бельгійськими та французькими фірмами розпочалася доставка устаткування для цукрових заводів України. Зокрема, 1854 машинобудівна фірма з м. Бреслау (Пруссія) виконувала замовлення на суму 60 тис. руб. сріблом.

1863 за угодами К.к.я. з-за кордону завезено шерстяних і напівшерстяних товарів на 274 тис. рубл., речей із золота і срібла на 205 тис. рубл., одягу на 103 тис. рубл. 1875 в асортименті іноземних товарів перші місця посідали текстильна продукція — 156 тис. рубл., металеві вироби — 140 тис. рубл., галантерея — 78 тис. рубл. 1885 на київський ярмарок загалом привезли товарів на 1254 тис. рубл. і уклали угод на 3820 тис. рубл. Напередодні Першої світової війни обороти К.к.я. сягнули 10 млн. рублів.

Вже у середині 19 ст. київські контракти набули широкого розголосу в країнах Європи і Азії. Німецький мандрівник Гун, який відвідав у той час Київ, порівнював їх з найбільшим у Європі Лейпцизьким ярмарком. 1853 К.к.я. знайшов відображення на паризькому Салоні, де було виставлено картину художниці Р. Боннар «Київський ярмарок».

Разом з комерційною діяльністю київські контракти продовжили поширену в Україні традицію ярмаркових театрів, яка супроводжувалася активною участю діячів зарубіжної культури. Серед перших виконавців контрактних концертів і вистав були відомі європейські артисти і музиканти — італійський віртуоз-контрабасист А.Д. Даль'Окка та його дочка піаністка Тереза (1818), оперна співачка Аделіна Каталані (1823), польський скрипаль і композитор К. Ліпінський (1844), угорський композитор і піаніст Ф. Ліст (1847) та ін. В їх репертуарі були найпопулярніші твори Россіні, Доніцетті, Бетховена, Шуберта та інших композиторів. 1823 великим успіхом користувалися вистави (чотири) знаменитого ілюзіоніста з Італії Б. Боско. Разом з тим у Контрактовому домі розгорталися виставки європейського живопису і офортів з одночасним продажем експонатів, які привозили торговці художніми творами Дж. Тессаро (1836), Д. Марсікані (1851), А. Гатті (1862) та ін.

Востаннє київський ярмарок відбувся 1917, але 1923, у зв'язку із проведенням НЕПу в СРСР, було відновлено. Того року сюди приїхало з-за кордону 70 представників фірм. 1930 К.к.я. було припинено. Нове його відродження відбулося 1994 як Київського міжнародного контрактного ярмарку.

Лит.: Яковенко А. Контрактный указатель. В память о столетии контрактов (1797–1897). — К., 1897; Киевская контрактная ярмарка. — К., 1923; Історія Києва, т. 1. — К., 1960; Київські контракти — К., 1997.

М.М. Варварцев.

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМ. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА. Заснований 1834 на базі переведеного з м. Кременця Волинського ліцею і найменованій «Імператорський університет св. Володимира» (з 1919 назва — «Київський університет»). Відкрився у складі двох факультетів — філософського і юридичного. 1841 створено медичний факультет. 1842 університет перейшов у спеціально зведений для нього корпус за проектом італійського архітектора В. Беретті. Окремими підрозділами К.у. стали ботанічний сад (1841), астрономічна і метеорологічна обсерваторії (1845, 1855), зоологічна станція у м. Віллафранка (Франція, 1884). До 1917 університет підготував близько 20 тис. фахівців з різних галузей знань. У цей період на навчання до К.у. приїждить молодь з-за кордону. 1910 тут здобували освіту 66 іноземців.

1920 внаслідок реорганізації К.у. було поділено на кілька вузів — медичний інститут, інститут народної освіти ім. Драгоманова та ін. — і відновлено у статусі університету 1933. У 1939 присвоєно ім'я Т.Г. Шевченка. У роки Великої Вітчизняної війни був евакуйований до м. Кизил-Орда (Казахстан). Вже 1946 у К.у. було 12 факультетів, на яких навчалися понад 2,5 тис. студентів. Від 1950-х рр. їх контингент поповнюється за рахунок громадян країн Східної Європи, Африки, Азії, Латинської Америки. 1960 відкрито факультет для студентів зарубіжних країн. Протягом 1945–1983 в університеті здобували освіту близько 3,5 тис. осіб з 120 країн, 350 іноземців закінчили аспірантуру і захистили кандидатські дисертації, близько 1,5 тис. перебували на стажуванні. На поч. 21 ст. К.у. складався з 14 факультетів і 5 навчальних інститутів, де під керівництвом близько 2 тис. викладачів набувають освіту за 75 спеціальностями майже 20 тис. студентів з України та з-за кордону.

Упродовж усієї діяльності К.у. формувалися наукові школи і напрями, що набули визнання далеко за межами України завдяки працям його учених. Серед них були математики М. Ващенко-Захарченко, Б. Делоне, Д. Граве, В. Єрмаков, Б. Букреєв, фізики М. Авенаріус, Й. Косоногов, Г. Де-Метц, Л. Кордиш, В. Лашкар'єв, хіміки П. Алексєєв, С. Реформатський, М. Бунге, В. Яворський, А. Кіпріанов, геологи К. Феофілактів, В. Тарасенко, П. Тут-

ковський, М. Андрусов, ботаніки Р. Траутфеттер, С. Навашин, О. Фомін, М. Холодний, зоологи О. Ковалевський, О. Северцов, О. Коротнев, медики В. Караваєв, В. Беєв, В. Подвисоцький, В. Образцов, М. Скліфасовський, Ф. Яновський, М. Стражеско, економісти І. Вернадський, М. Зібер, філософи Г. Челпанов, В. Шинкарук, юристи М. Іванишев, О. Кістяківський, М. Владимирський-Буданов, філологи В. Перетц, О. Котляревський, М. Дашкевич, А. Кримський, Л. Булаховський, А. Білецький, історики М. Максимович (перший ректор К.у.), М. Костомаров, М. Довнар-Запольський, В. Іконников, І. Лучицький, В. Антонович, М. Драгоманов, Є. Тарле, Ю. Кулаковський.

Важливу роль у підготовці науково-педагогічних кадрів для університету від 2-ї пол. 19 ст. відігравали відрядження до провідних центрів європейської науки і освіти. Для молодих математиків головним місцем теоретичної підготовки стали університети Німеччини і Франції. Направлений 1870 до Берліна і Гейдельберга професорський стипендіат В.Єрмаков слухав лекції найбільших авторитетів математичної науки Куммера, Кронекера, Вейерштрасса, Гельмгольца і Кірхгофа. У 1880-х рр. його учень Б.Букреєв навчався також під керівництвом німецьких професорів — у Берлінському університеті та Шарлотенбурзькому політехнікумі. Експериментальною базою наукових відкриттів О. Ковалевського, О. Коротнева, М. Бобрецького, В. Соєвського та інших біологів К.у. служили зоологічні станції Середземномор'я в Неаполі, Мессіні, Марселі, Віллафранці, де вони працювали у свій канікулярний час.

Спеціальні поїздки влаштовувалися для ознайомлення із зарубіжним досвідом навчального процесу і науково-дослідної роботи. На початку 1870-х рр. проф. О. Кістяківський вивчав організацію й методику викладів на юридичних факультетах університетів Австро-Угорщини та Італії, а доцент Ф. Фортинський — принципи та методику викладання всесвітньої історії та роботи історичних семінарів в університетах Німеччини і Франції.

Історія зарубіжних країн, яку читали для студентів у К.у. з перших днів його відкриття, вивчалася спочатку за німецькими посібниками. Важливим поповненням навчальної літератури стала серія створених проф. В. Шулґініним підручників всесвітньої історії (1856, 1858, 1862), які охоплювали головні історичні етапи — стародавній світ, добу середньовіччя і новий час. В університеті сформувався потужний науковий напрям — історія античності, який переважно зосереджувався на студіях стародавнього Риму та Греції і був представлений працями М. Якубовича, І. Нейкірха, О. Деллена, І. Цветаєва та ін. Від 1870, після захисту магістерської дисертації про римську історію і Тацита, нову тему — про релігійні культури в Римській імперії досліджував М. Драгоманов, який у Берліні слухав лекції всесвітньовідомого дослідника античного світу Т. Моммзена, а в Італії знайомився з працями археологів. У цей же час результати новітніх розкопок у Римі

вивчав проф. В. Модестов. У галузі медієвістики вагомі наукові розробки були пов'язані з опрацюванням історичних першоджерел за кордоном. Важливе місце в європейській історіографії 19–20 ст. посіли капітальні праці з історії Франції 16 ст. І. Лучицького (з 1899 член Паризької академії), написані на документах тридцяти французьких архівів. З діяльністю його учня — В. Піскорського (від 1901 член-кореспондент Барселонської королівської академії наук і мистецтв) пов'язано заснування вітчизняної іспаністики. У цей же період проблеми англійської історії розробляли Є. Терле, Д. Петрушевський. На початку 20 ст. К.у. перебирає й роль одного з головних центрів візантології, яку презентує передусім тритомна «Історія Візантії» проф. Ю. Кулаковського (1910, 1912, 1915).

Заснована 1842 в університеті кафедра слов'янської філології поклато початок студіям історії і культури зарубіжних слов'ян. Перший систематизований курс із славістики — історія чеської літератури — у 1846/47 навчальному році прочитав К. Страшкевич. Лекції його наступника В. Яроцького ґрунтувалися на працях Шафарика, Палацького, Копітара, інших будителів слов'янства. Наприкінці 19 — поч. 20 ст. до вивчення історії південних і західних слов'ян звертаються О. Котляревський, Т. Флоринський, А. Степович, О. Лук'яненко. Поштовх подальшому розвитку міжнародних славістичних зв'язків дав проведений у К.у. в серпні 1874 3-й всеросійський археологічний з'їзд за участю вчених України, Росії, Моравії, Чехії, Польщі, Сербії, Хорватії, Франції, Угорщини. Місцем одного з найбільших наукових форумів Європи — IX міжнародного з'їзду славістів 1983 став К.у., який зібрав понад 2 тис. делегатів з 29 країн (було представлено близько 1500 доповідей і повідомлень).

1884 виповнилося півстоліття діяльності К.у. — дата, яка набула міжнародного резонансу; з вітаннями до київських колег звернулися Берлінський, Віденський, Геттінгенський, Единбурзький, Лейпцизький, Львівський, Празький, Римський, Страсбурзький, Хорватський університети, інші науково-освітні заклади. Цього ж року своїми почесними членами К.у. обрав визначних діячів світової науки, серед них — засновника атомно-молекулярної хімії проф. С. Канніццаро (Італія), історика-медієвіста з Флоренції П. Вілларі та ін.

Із запровадженням в Європі міжнародних виставок, на яких демонструвалися останні досягнення країн у різних сферах життя, їх учасникам стали вчені К.у. 1867 у Парижі почесним відзивом міжнародного журі було відзначено праці професора хірургії Ю. Шимановського, у Відні золоту медаль всесвітньої виставки 1873 одержав професор анатомії В. Бец. Водночас науковці університету регулярно представляли свої наукові здобутки на міжнародних форумах учених. Делегатами археологічних конгресів були: у Лісабоні проф. В. Антонович (1880), в Афінах — професори Ю. Кулаковський і Г. Павлуцький (1905). На медичних з'їздах брали участь

професори Г. Рейн, В. Подвисоцький (Париж, 1889), приват-доцент М. Стражеско (Будапешт, 1989). До Монако на IX міжнародний зоологічний конгрес виїздив 1913 проф. О. Коротнєв. За участю С. Навашина відбувалися міжнародні конгреси ботаніків (Ітака, США, 1926), генетиків, де обраний почесним головою (Берлін, 1927), а в Кембріджі 1930 — віце-президентом.

Визнанням вкладу учених К.у. в розвиток наукових знань стало їх обрання до зарубіжних дослідницьких інституцій. 1843–1845 до Королівського товариства північних антикваріїв у Копенгагені були обрані О. Ставровський, С. Богородський, В. Домбровський, І. Леонов, 1861, 1870 до хімічних товариств у Парижі і Берліні — П. Алексєєв, 1861 до Всесвітнього офтомологічного товариства — Х. Гюббенет, 1888 до Бельгійського геологічного товариства — П. Тутковський тощо. Серед перших вчених К.у., які увійшли до складу Петербурзької академії наук, були В. Єрмаков (член-кореспондент, 1885), О. Коротнєв (член-кореспондент, 1903), М. Дашкевич (академік, 1907).

Наукові здобутки К.у. знаходили поширення в Європі і світі завдяки публікаціям університетських праць у науковій періодиці Франції, Німеччини, Австрії, Італії та ін. Рекордним за кількістю видань став підручник проф. В. Подвисоцького «Основи загальної патології» (1891–1892), перекладений 17 іноземними мовами й удостоєний премії Академії наук у Петербурзі. Результатами київських досліджень послуговувалися вітчизняні і зарубіжні фахівці різних галузей промисловості, сільського виробництва, медицини. 1897 великий резонанс викликала експедиція на чолі з проф. В.Високовичем для вивчення і боротьби проти чуми в Індії.

Від 2-ї пол. 20 ст. участь К.у. у міжнародному співробітництві розгорнулася на основі двосторонніх договорів. У такий спосіб у 1960-х рр. почали здійснюватися науково-освітні обміни з університетами Кракова, Лейпцига, Тампере, Дебрецена, Брно тощо. Нині К.у. підтримує зв'язки і співпрацює з десятками університетів Німеччини, Польщі, Словаччини, Угорщини, США, Канади, Італії, Великої Британії, Японії та інших країн світу.

Лит.: Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета св. Владимира (1834–1884). — К., 1884; Владимирский-Буданов М.Ф. Пятидесятилетие императорского университета св. Владимира. — К., 1884; Історія Київського університету. 1834–1959. — К., 1959; Киевский университет. Документы и материалы. — К., 1984; Київський університет імені Тараса Шевченка. Сторінки історії і сьогодення. — К., 1994; Катренко А.М., Катренко Я.А. Наукові зв'язки Київського університету. 1834–1917 роки. — К., 1994; 3 історії міжнародних зв'язків України: наука і освіта (XIX — 30-ті роки XX ст.). Документи і матеріали. — К., 1999; Шульгин В. История университета св. Владимира. — К., 2000; Нариси історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 1834–2004. — К., 2004; Іваненко О. Університет св. Володимира у міжна-

родних наукових зв'язках (70-80-ті роки XIX ст.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки, 2011, вип.20.

М.М. Варварцев.

КИРГИЗСТАН, Киргизька Республіка — держава на північному сході Центральної Азії. Межує з Казахстаном, Узбекистаном, Таджикистаном, Китаєм. Територія 198,5 тис. км² Населення 5,2 млн. осіб (2006). Етнічний склад: киргизи — 64,9 %, узбеки — 13,8 %, росіяни — 12,5 %, дунгани — 1,1 %, українці — 1 %, уйгури — 1 %. Державна мова — киргизька, офіційна — російська. Столиця — м. Бішкек.

К. — унітарна республіка. 31 серпня 1991 К. проголосив незалежність. Голова держави — президент. Законодавча влада представлена однопалатним парламентом, виконавча – урядом на чолі з прем'єр-міністром.

Територія К. є одним з найдавніших осередків людської цивілізації. Перше з відомих об'єднань племен — саки — виникло на півночі сучасного К. й проіснувало від 7 до 3 ст. до н. е. У 2 ст. до н. е. частина сакських і масагетських племен увійшла до племінного союзу усуней, який проіснував до 5 ст. н. е. Південні райони увійшли до складу держави Паркан, впродовж 1–4 ст. були під владою Кушанського царства.

Перша письмова згадка про киргизів датується 569: повідомляється, зокрема, що візантійський посол отримав у подарунок раба — киргиза. На поч. 13 ст. киргизькі племена були підкорені монголами й лише 1399 звільнилися від їх панування. Від 16 ст. вони знову перебували в залежності від сусідніх народів (монголів, казахів).

Від середини 19 ст. почалося приєднання киргизьких земель до Російської імперії. Поселенці, які прибували з європейської частини Росії, забирали собі найкращі території. Це призвело до спалаху повстань в Андіжані 1898 та 1916. Радянська влада внесла значні зміни в життя киргизів: 1917 було проголошено рівність чоловіків та жінок, 1921 заборонено багатожонство і калім (викуп за наречену).

14 жовтня 1924 на території К. була утворена Кара-Киргизька (від 25 травня 1925 — Киргизька) автономна область у складі РСФРР, яку 1 лютого 1926 перетворено на Киргизьку автономну соціалістичну радянську республіку, 5 грудня 1936 — Киргизьку РСР. У жовтні 1990 перейменовано на Киргизстан, від 5 травня 1993 — Киргизьку Республіку.

К. — аграрно-індустріальна країна, багата на корисні копалини, зокрема, кам'яне вугілля, сурму, ртуть, уран, цинк, олово, вольфрам, свинець, золото, рідкоземельні метали. 1998 К. став першою країною Співдружності Незалежних Держав, що була прийнята у Світову організацію торгівлі.

Взаємозв'язки українського й киргизького народів сягають часів раннього середньовіччя, коли на просторі Азії діяв т. зв. Степовий шлях — північна гілка Великого шовкового шляху.

Після прийняття киргизами російського підданства в 60-х рр. 19 ст. в країні з'явилися перші українські поселення. За переписом 1897, тут мешкали 18,6 тис. українців. Переселенці з України сприяли прогресивним змінам у господарстві К. (впровадження нових технологій і знарядь обробітку землі, сучасних сортів рослин, поява нових галузей господарства).

У передвоєнний період кількість українців зросла (1939) до 137, 3 тис. осіб — 9,4% від складу населення К. 4/5 усіх українців зосереджувалося в містах — Бішкеку, Токмаку, Караколі та в долині р. Чу (Шу) й Іссик-Кульській улоговині. Їх приплив у 1-й пол. 20 ст. був зумовлений прискороною індустріалізацією республіки, що здійснювалася переважно шляхом залучення кваліфікованих робітників і спеціалістів з Росії та України. Українці й росіяни становили більшу частину робітників важкої промисловості, машинобудування та технічної інтелігенції. 1989 чисельність українців становила 108,3 тис. осіб. 1990 в республіканському парламенті було 11 депутатів-українців, а серед депутатів усіх рівнів — 286. Відсутність умов для національно-культурного розвитку українців зумовила розмивання етнічної ідентичності українців. Кількість осіб, які вважали українську мову рідною, з 97,1% у 1926 зменшилася до 34,1% 1989.

Становище українців змінилося після 1990 зі здобуттям К. незалежності. Через економічну кризу, яка позначилася насамперед на роботі промислових підприємств, протягом 1989–97 з країни виїхало 37,1 тис. українців, лишилося — 71,2 тис.

Від 1990-х рр. відбулася активізація національного життя українців. У країні діє культурний центр «Берегиня», на державному радіо виходить передача українською мовою. Проте в організованому українському русі бере участь лише незначна частина українців К.

Дипломатичні відносини між Україною й К. встановлені 19 вересня 1992. У червні 1996 в Києві підписано «Договір про дружбу й співробітництво між Україною й Киргизстанською Республікою». Між обома країнами укладено низку угод про співробітництво в економіці, культурній і зовнішньополітичній сферах.

Лит.: Івченко О.Г. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан. — К., 1997; Трощинський В.П., Шевченко А.А. Українці в світі. В кн.: Україна крізь віки. — К., 1999, т. 5; Джунушалиев Д. и др. Исторические этапы кыргызской государственности (III в. до н. э. — XIX в.). — Бишкек, 2003.

М.С. Бур'ян, Я.Л. Примаченко.

КИТАЙ, Китайська Народна Республіка (People's Republic of China) — держава в Центральній і Східній Азії. Територія 9597 тис. км². За цим показником країна поступається лише Росії і Канаді. Межує з Монголією, Російською Федерацією, Корейською Народно-Демократичною Респуб-

лікою, В'єтнамом, Лаосом, М'янмою, Бутаном, Непалом, Індією, Пакистаном, Афганістаном, Таджикистаном, Киргизстаном, Казахстаном. За чисельністю населення К. займає перше місце у світі: 1,34 млрд. осіб (2011), включаючи населення спеціальних районів Сянган (Гонконг) і Аомень (Макао) та о. Тайвань. У К. проживають представники 56 національностей, серед яких абсолютну більшість (94%) становлять хань (китайці). Найбільш численними меншинами є чжуани, маньчжури, хуей, монголи, уйгури, мяо, тибетці. Офіційна мова — китайська. Найбільш поширені релігійні вірування — конфуціанство, буддизм і даосизм. Столиця — м. Пекін.

Згідно з чинною конституцією (1982, зі змінами 1993, 1999, 2004), КНР — унітарна багатонаціональна соціалістична держава демократичної диктатури народу. До конституції 2004 додано положення про стимулювання гармонійного розвитку будівництва матеріальної, політичної й духовної культури, про створення і вдосконалення системи соціального забезпечення, захист приватного майна, зміцнення гарантій прав людини та ін. Вищий орган державної влади — Всекитайські збори народних представників (ВЗНП). У період між сесіями його функції виконує Постійний комітет ВЗНП. Глава держави — Голова КНР.

Китайська цивілізація належить до найдавніших у світовій історії. За даними археологічних досліджень, терени К. були заселені з часів раннього палеоліту. Епоха неоліту представлена ранньоземлеробськими культурами Яншао і Лушань. Життя неолітичного К. описав Сима Цянь (145–86 до н.е.) — «батько китайської історичної науки», який пов'язував цей період з часами напівлегендарної першої династії китайських правителів Ся (23–18 ст. до н.е.). Початок епохи бронзи на землях К. датується серединою 2 тис. до н.е. Традиційно китайська історіографія зараховує цей період до правління династії Шань-Інь (16–11 ст. до н.е.). Окрім бронзоліварництва інці опанували іригаційне землеробство, шовківництво, конярство; навчилися будувати міста і творити політичні інститути. У цей період зародилася ієрогліфічна писемність. У 11 ст. до н.е. владу над долиною р. Хуанхе захопили близькі до інців у етнічному відношенні чжоу і поступово злилися з ними в єдиний давньокитайський етнос. Для епохи Чжоу (11–3 ст. до н.е.) характерні не лише політична роздрібненість, а й спроби її подолання завдяки експансії найпотужніших чжоуських «царств» та шляхом створення філософсько-ідеологічних доктрин об'єднавчої спрямованості (легісти і соціально-етичне вчення «батька китайської нації» Конфуція (551–479 до н.е.). Піднесення царства Цинь завершилось возз'єднанням «Серединної країни» (221 до н.е.). 221–207 до н.е. у К. виникла перша централізована імперія на чолі з імператором Цинь Шихуанді. Невдовзі після його смерті (210 до н.е.) імперія Цинь була знищена в результаті народного повстання. Лю Бан, один з лідерів повстання, став новим імператором К. і засновником нової династії Хань (206 до н.е. — 220 н.е.). Офіційною

релігією імперії Хань було проголошено конфуціанство. У часи цієї імперії завершилося формування державно-політичної доктрини китаєцентризму. У період 9–23 н.е. владу в К. захопив колишній перший міністр ханського уряду Ван Ман, оголосивши себе засновником «Нової» (Сінь) династії. Однак у результаті повстання «червонобрових» новий імператор був убитий і престол повернувся до династії Хань. Після народної війни «жовтих пов'язок» (184–205) імперія Хань розпалася на три держави. Нове об'єднання країни завершив 280 імператор Сима Янь з династії Цзін (265–420). Внаслідок внутрішніх протиріч і агресії войовничих сусідів імперія Цзін 316 втратила контроль над долиною Хуанхе й розпалася на дві частини. 589 вже династія Суй об'єднала К., на зміну якої прийшла династія Тан (618–907); її засновником став Лі Юань. Виснажена тривалим повстанням, династія Тан 907 припинила своє існування, а в К. на півстоліття запанувала воєнно-політична анархія. Після військового перевороту Чжао Куань'їнь проголосив себе імператором династії Сун (960–1279). 1279 весь К. був завойований монголами. 1368 в результаті всенародного повстання монголи були вигнані з К., і престол обійняла китайська династія Мін (1368–1644). Її засновник Чжу Юаньчжан був вихідцем із селян, який набув статусу національного лідера у процесі антимонгольської боротьби. На кінець правління династії Мін спалахнула селянська війна 1628–1645. Для її придушення було покликано на допомогу маньчжурських правителів, які встановили своє панування в К. Маньчжурська династія Цин правила в країні протягом 1644–1911.

У середині 19 ст. К. став об'єктом агресії з боку провідних індустріальних держав, які нав'язали кабальні політичні договори. США, Англія, Франція допомогли цинам придушити найбільше в історії К. антиманьчжурське повстання тайпінів (1850–1864). В останню третину 19 ст. у країні почав активно розвиватися капіталізм. Водночас посилилась експансія іноземних держав, що знайшла прояв у відкритому вторгненні в К. під час придушення народного повстання іхетуанів (1899–1901). У політичному і економічному плані на кінець 19 ст. великі держави завершили остаточний поділ К. на сфери впливу. На поч. 20 ст. К. практично перетворився у напівколонію. В країні розгорнувся визвольний рух під керівництвом Сунь Ятсена. Сіньхайська революція (1911–1913) призвела до падіння Циньської династії. 1925 під керівництвом Комуністичної партії Китаю почалась національна революція, яка 1927 закінчилась поразкою і встановленням влади Гоміндану (Національна партія на чолі з Чан Кайші). Рештки революційних військ відступили в гірські райони, де були створені опорні бази. 1931 Японія захопила Північно-Східний Китай, а 1937 здійснила спробу загарбання всієї країни, що зустріло рішучий опір з боку китайського народу. Розгром 1945 японської Квантунської армії та звільнення Радянською Армією Північно-Східного Китаю стимулювали в країні революційну боротьбу, що переросла

у громадянську війну. Перемогу здобула Народно-визвольна армія Китаю під керівництвом Комуністичної партії Китаю на чолі з Мао Цзедуном. 1 жовтня 1949 була проголошена Китайська Народна Республіка.

Відповідно до Пакту про радянсько-китайську дружбу (лютий 1950), СРСР надавав КНР допомогу у відновленні її економіки та у розробці й здійсненні першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства (1953–1958). Всього за активної допомоги Радянського Союзу було збудовано 256 промислових підприємств, оснащених новітнім обладнанням. Були створені нові галузі промисловості: автомобільна, тракторна, авіаційна, енергетична, радіотехнічна, важке і точне машинобудування, приладобудування. Подальша політика форсованого розвитку («великий стрибок») і політична боротьба під час «культурної революції» 1966–68 призвели до суспільної нестабільності, руйнації народного господарства. З кінця 50-х — на поч. 60-х відбувся радикальний поворот у політиці КНР щодо СРСР. 1969 мали місце масштабні збройні сутички на радянсько-китайському кордоні.

1972 КНР відновила дипломатичні відносини із США і посіла місце Тайваню як постійний член Ради Безпеки ООН. З кінця 1970-х рр. нове китайське керівництво на чолі з Ден Сяопіном розпочало прагматичну політику реформ, спрямовану на модернізацію китайської економіки й піднесення її конкурентоспроможності. Країна раціонально використала нові шанси для просування національних інтересів у царині міжнародної економіки й здобула загальносвітове визнання як своєрідна «майстерня світу».

Українсько-китайські відносини мають давню історію. Серед російських дипломатів, починаючи з Російської Духовної місії в Пекіні на поч. 18 ст. були вихідці з України, які відігравали суттєву роль у зносинах із К. В рамках Радянського Союзу Українська РСР брала активну участь у розбудові китайської економіки, зведенні нових сучасних і реконструкції старих підприємств, підготовці кадрів для них. Тисячі китайських студентів здобували освіту в навчальних закладах Києва, Харкова та інших українських міст.

За роки незалежності України розвиток стосунків між двома країнами набув нової якості. 27 грудня 1991 КНР визнала Україну. 4 січня 1992 Україна і Китай встановили дипломатичні відносини. У листопаді 1992 відбувся перший візит української урядової делегації до К. У березні 1993 було відкрито Посольство України в КНР. Із серпня 2001 функціонує також Генеральне консульство України в Шанхаї. У грудні 1995 відбувся візит в Україну голови КНР Цзян Цземиня. Дипломатична співпраця України і КНР ґрунтується на реалістичному врахуванні взаємних інтересів. Держави займають схожі позиції щодо таких питань, як багатополарність світу, встановлення нового міжнародного економічного та політичного порядку,

недопустимість релігійного екстремізму, сепаратизму, втручання у внутрішні справи. Україна і Китай координують свою політику в міжнародних організаціях, зокрема в ООН. Існує чимало питань, з яких позиції країн близькі або збігаються: протидія гегемонізму і політиці сили в міжнародних відносинах, ядерне роззброєння, реформа системи ООН, боротьба з міжнародною злочинністю і тероризмом тощо. Свідченням високого рівня двосторонньої співпраці стала підтримка Китаєм кандидатури України на виборах до непостійних членів Ради безпеки ООН на період 2000–2001.

2010 відбувся візит до КНР президента України В.Януковича, що надало новий імпульс розвитку двосторонньої співпраці. Сторони визначили пріоритетні напрямки співробітництва у торговельній, інвестиційній та інших сферах. Між Україною та КНР задекларовано відносини стратегічного партнерства, що закріплено у Спільній декларації про встановлення та розвиток відносин стратегічного партнерства між Україною та КНР, підписаній 20 червня 2011 за підсумками державного візиту Голови КНР Ху Цзіньтао в Україну. Розширюється мережа установ, що сприяють розвитку двосторонніх контактів. 29 листопада 2011 відкрилося Генеральне консульство КНР в Одесі.

К. входить до десятки найбільших зовнішньоторговельних партнерів України. Сучасний етап характеризується суттєвим зростанням темпів розвитку двосторонньої торгівлі товарами. При цьому відновилася й тенденція превалювання китайського імпорту над українським експортом до КНР. Головною товарною позицією у структурі українського експорту до К. (2010) є мінеральні продукти (в основному руди залізні, титанові, цирконієві, сірка); друге місце посіли машини, устаткування і механізми (переважно — турбореактивні двигуни), третє — продукція хімічної промисловості (в основному — продукція органічної хімії), четверте — олія соняшникова, п'яте — неблагородні метали та вироби з них. Головною ознакою імпорту з Китаю за 2010 є збільшення обсягів поставок у 1,7 рази. Його основні товарні групи — машини, устаткування та механізми, текстиль та текстильні вироби, метали та вироби з них, пластмаси та каучук, взуття, головні убори, парасольки, хімічна продукція, вироби з каміння, гіпсу та цементу, прилади та апарати, транспортні засоби.

Одним із пріоритетних напрямів двосторонніх відносин є співпраця у науково-технічній галузі. Основу її нормативно-правової бази складають угода між урядами України та КНР про науково-технічне співробітництво (1992), угода про наукове співробітництво між НАНУ і АН КНР (1992), протокол про створення Спільної українсько-китайської комісії з науково-технічного співробітництва (1997). У серпні 2010 в Пекіні пройшло сьоме засідання підкомісії зі співробітництва у сфері дослідження та використання космічного простору в мирних цілях, у ході якого було підготовлено програму українсько-китайського співробітництва в космічній сфері на 2011–

2015. Зазначений документ підписано під час державного візиту Президента України В.Ф. Януковича до КНР. У грудні 2005 підписано договір про створення міжнародного центру передачі технологій, індустріальної бази досліджень і розвитку НАН України у м. Цзясін (пров. Чжецзян). Перший Українсько-китайський парк високотехнологічного співробітництва з'явився у м. Цзінань у листопаді 2002. У лютому 2011 у Шанхаї відкрито українсько-китайський науково-технічний парк, в рамках якого передбачено створення п'яти спеціалізованих баз у галузі морських наук і технологій, біомедицини, нових матеріалів, аерокосмонавтики, нових джерел енергії та ін. У лютому–березні 2011 на запрошення Академії суспільних наук КНР у Пекіні перебувала делегація Національної Академії наук України на чолі з генеральним директором Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України академіком О. Онищенком, яка знайомила з діяльністю Інституту соціології, Центру документації та інформації, Інституту археології, Інституту квантитативної та технічної економіки, Інституту історії.

Активно розвивається міжрегіональна співпраця. Станом на середину 2011 договірно-правова база українсько-китайського міжрегіонального співробітництва налічувала 77 документів (двосторонні угоди, меморандуми та протоколи про співробітництво), що регламентують встановлення дружніх та побратимських зв'язків на рівні область–провінція, місто–місто, область–місто, місто–провінція. Налагоджено торговельно-економічне, науково-технічне та культурне співробітництво між областями України й провінціями Китаю: АР Крим — провінція Хайнань (1995), Донецька область — провінція Гуандун (1996), Івано-Франківська область — провінція Шаньсі (1998), Луганська область — провінція Хейлунцзян (1994), Херсонська область — провінція Шаньдун (1995) та ін. Побратимські відносини підтримують міста Київ і Пекін (від 1993), Севастополь і Далянь (2002), Дніпропетровськ і Сіань (1995), Кривий Ріг і Ханьдань (2001), Ялта і Санья (2004).

Лит.: Очерки истории Китая (с древности до «опиумных войн»). — М., 1959; История Китая с древнейших времён до наших дней. — М., 1974; История внешней политики СССР. В двух томах. — Т. 2 (1945–1975 гг.) — М., 1976; Україна — Китай: шляхи співробітництва. — К., 1994; Меликсетова А.В. История Китая. — М., 1998; Непомнин О.Е. История Китая. Эпоха Цин. — М., 2005; История Китая. — М., 2005; Литвин І. Українсько-китайське співробітництво: від стагнації до прориву // Зовнішні справи, 2010, №11–12; Офіційний сайт Посольства України у КНР — <http://www.mfa.gov.ua/china/ua>; Офіційний сайт Посольства КНР в Україні — <http://ua.china-embassy.org/rus/>.

А.В. Пасько, О.М. Горенко.

КІОТСЬКИЙ ПРОТОКОЛ 1997 — міжнародна угода про обмеження викидів вуглецю в атмосферу. Документ було розроблено на продовження Рамкової конвенції про зміну клімату, ухваленої 9 травня 1992 Генеральною Асамблеєю ООН. У грудні 1997 протокол підписано в м.Кіото (Японія). Процес підписання державами тривав від 16 березня 1998. 15 березня 1999 до нього приєдналася Україна. Верховна Рада України ратифікувала К. п. 4 лютого 2004.

Країни, які підписали цей документ, зобов'язуються «підвищувати ефективність використання енергії у відповідних секторах національної економіки» (ст. 2), аби домогтися «скорочення викидів парникових газів принаймні на п'ять відсотків порівняно з базовим рівнем 1990 року за період дії зобов'язань з 2008 по 2012 роки» (ст. 3). У протоколі введено таке поняття, як «сукупна ефективність усіх заходів сторін» (ст. 2). Хто дотримується квот забруднення довкілля, визначених на основі аналізу світового промислового виробництва 1990, не платить пеню. Той, хто їх перевищує, платить відповідні суми тим зі сторін, котрі не використовують цілком своїх квот. «Будь-які величини зменшення викидів або будь-яка частина встановленої кількості викидів, що їх одна сторона отримує від іншої сторони, додаються до встановленої кількості сторони, яка їх набуває» (ст. 17). Виходячи з цього принципу, Національне агентство економічних інвестицій України уклало 2009 кілька угод про продаж квот на викиди парникових газів на 319,9 млн. євро у межах норм додатків до К. п. з Іспанією та Японією. Відповідно до ст. 3 протоколу ці кошти повинні використовуватися для реалізації проектів, спрямованих на скорочення викидів або збільшення поглинання парникових газів. У К.п. також передбачено, що процес адаптації до змін клімату можна вдосконалити шляхом використання адаптаційних технологій і методів удосконалення територіально-просторового планування.

Лит.: Гроув Р. Історія довкілля // Нові перспективи історіописання. — К., 2004.

А.Ю. Мартинов.

КІПР, Республіка Кіпр — острівна держава на сході Середземного моря, розташована в 113 км. на південь від Туреччини і приблизно в 120 км. на захід від узбережжя Сирії й Лівану. Територія — 9251 км². Населення (греки і турки) — 1,08 млн осіб. Столиця К. — Нікосія.

За конституцією, що набула чинності 16 серпня 1960, державна система країни заснована на принципі етнічного дуалізму. К. — президентська республіка. Президент і віце-президент репрезентують виконавчу владу через Раду міністрів. Законодавча влада належить Палаті представників, депутати якої обираються кожною громадою (грецькою і турецькою) роздільно. Палата представників складається з 80 депутатів (56 місць зарезервовано за греками та 24 — за турками-кіпріотами). Після міжгрома-

дянських зіткнень в грудні 1963 турки-кіпріоти не беруть участі в роботі Палати представників, Ради міністрів й інших державних органах республіки.

I ст. до н.е. — IV н.е. — римський період в історії К. 46 н.е. римський проконсул прийняв християнство, на острові була заснована перша християнська церква К. Після розпаду Римської імперії К. у 395 став частиною Візантії. 1571 острів захопила Османська імперія, а серед населення острова з'явилася нова громада — турецька.

1878 територія К. перейшла під британське правління, в обмін на підтримку, надану Туреччині в російсько-турецькій війні. Остаточо острів був анексований 1914: реальна влада перейшла в руки британського губернатора. 1925 Велика Британія офіційно проголосила К. своєю коронною колонією.

Після Другої світової війни серед грецького населення зростає рух за об'єднання з Грецією, що призвело до зіткнень греків з англійцями та утворенню у 1955 Союзу борців за визволення нації. У відповідь 1957, за прямої допомоги Туреччини, турки-кіпріоти створили збройні загони Турецької організації самооборони, які підтримувалися британською владою.

Під тиском НАТО міністри закордонних справ Великої Британії, Греції й Туреччини зібралися в лютому 1959 на конференцію в Цюріху, на якій була підписана попередня греко-турецька угода. Після цього проведено конференцію в Лондоні за участю всіх зацікавлених сторін. У результаті було досягнуто домовленості про надання К. політичної незалежності при дотриманні самоврядування громад і гарантії з боку всіх трьох держав. У грудні 1959 президентом К. обрано Макаріюса III. Парламентські вибори в липні 1960 принесли перемогу його прихильникам, які утворили Патріотичний фронт, а віце-президентом острова став турок-кіпріот Ф. Кучук. 1960 К. отримав незалежність і в ході переговорів між Великою Британією, Грецією та Туреччиною був розділений на дві самоврядні громади — турецьку(18%) й грецьку(80%).

1974 військова хунта у Греції організувала державний переворот на К., основною силою якого стали збройні формування грецької громади — Кіпрська національна гвардія. Макаріюс III був усунений з поста президента. У результаті перевороту в 1974 до влади прийшла група радикалів. У відповідь турецька армія висадилася на острові і в ході бойових дій взяла під свій контроль близько 35% площі К.

1983 турецький сектор острова проголосив себе Турецькою Республікою Північного Кіпру (ТРПК), однак цю державу визнала тільки Туреччина. З 1985 по квітень 2005 керівником або президентом турецької громади був Р. Денкташ, який проводив лінію на зближення північного К. з Туреччиною; з 17 квітня 2005 ТРПК очолив М.А. Талат. Проте, згідно з міжнародним правом, Республіка Кіпр зберігає суверенітет над всією територією, що

входила до її складу до 1974. Згідно з резолюцією РБ ООН № 541 від 18 листопада 1983 ТРПК є незаконним утворенням, а турецькі війська повинні бути виведені з цієї території.

1 травня 2004 Республіка Кіпр вступила до Європейського Союзу.

21 травня 2006 на К. відбулися парламентські вибори, в ході яких більшість депутатських мандатів завоювала Прогресивна партія трудового народу (АКЕЛ) на чолі з генеральним секретарем ЦК партії Д. Хрістофіасом. В лютому 2008 він був обраний президентом.

Того ж року в Нікосії лідери двох кіпрських громад — М.А. Талат (турецької) і Д. Хрістофіас (грецької) — в ході перших особистих переговорів домовилися про створення двосторонніх технічних комітетів і робочих груп, в межах яких експерти повинні опрацювати деталі нової угоди за умовами мирного врегулювання кіпрського конфлікту.

Нині К. є досить привабливим для іноземних інвестицій. З 1975 були ухвалені закони, що дозволяють іноземним підприємцям створювати офшорні підприємства.

К. офіційно визнав незалежність України 27 грудня 1991, а 9 лютого 1992 в Нью-Йорку було підписано Протокол про встановлення дипломатичних відносин між двома країнами. 1997 уряд К. призначив голову правління Експобанку Ю.І. Гетьманенка Почесним консулом Республіки Кіпр в Україні. У серпні 1999 в Нікосії відкрито Генеральне консульство України на К., яке в червні 2002 р. було перетворене на Посольство. Першим Послом України на К. було призначено Маркова Д.Ю. З 2008 Важливим результатом співпраці К. та України стало узгодження позицій сторін в межах міжнародних організацій та підтримка К., як члена Євросоюзу, ініціатив України щодо співробітництва з ЄС. Кіпрською стороною на найвищому рівні висловлено запевнення, що К. продовжуватиме надавати підтримку євроінтеграційним прагненням України. 4–5 липня 2011 відбувся офіційний візит президента К.Д. Хрістофіаса до України. За даними 2011 найбільший обсяг українських інвестицій спрямовано до К., що становить 97,2% від загального інвестування в країни ЄС. При цьому К. також є одним із найбільших іноземних інвесторів української економіки: з початку 2011 його інвестиції досягли \$12,089 млрд. і складають 24,9% від усього обсягу.

Лит.: Белох К.Ю. Греческая история. — М., 2009; Гуреев А.А. Все о Кипре. — М., 2005; Святыя обители Кипра. — Никосия, 2007; Северное побережье Кипра. — Никосия, 2004.

К.О. Гула.

КЛАСИЦИЗМ (від лат. *classicus* — взірцевий) — художній напрям у європейському мистецтві 17 — поч. 19 ст., якому притаманне наслідування естетичних зразків епохи античності. К. ґрунтувався на філософії раціоналізму, передусім ідеях Р. Декарта. Найвищого розквіту набув упродовж

17 ст. у Франції у період абсолютизму, коли став офіційною естетичною доктриною, та за доби Просвітництва. Базувався на ідеї сильної державної влади освіченого монарха. Вперше канонічні правила К. щодо єдності місця, часу й дії у драмі було офіційно затверджено 1638 в «Думці французької Академії щодо трагікомедії (П. Корнеля) «Сід». У вироблення засад К. вагомий внесок зробила французька Академія живопису і скульптури. Характерною рисою К. є поділ мистецьких жанрів на вищі (у літературі — ода, трагедія, епопея; в живописі — історичний, релігійний, міфологічний жанри) та нижчі (у літературі — комедія, сатира, байка; у живописі — пейзаж, натюрморт, портрет). Канони просвітницького К. визначив Н. Буало в поемі «Поетичне мистецтво» (1674).

У французькій літературі К. знайшов втілення в трагедіях П. Корнеля й Ж. Расіна, комедіях Ж.-Б. Мольєра, байках Ж. Лафонтена, трагедіях Вольтера, прозі Ф. Ларошфуко, Ж. Лабрюєра. У німецькій літературі 2-ї пол. 18 ст. виник т.зв. веймарський К., представлений творчістю Й.-В. Гете, Й.-Ф. Шіллера. Теоретиком К. у живописі 17 ст. був Н. Пуссен. Архітектура К. вирізняється монументальністю, симетрією об'ємно-планувальних рішень, симетрично-осьовою композицією, широким застосуванням ордеру, строгістю форм, стриманістю декору. Одним із найяскравіших прикладів поєднання елементів К. й бароко в палацово-парковому мистецтві стала резиденція французьких королів Версаль (1661–1708, архіт. Л. Лево, Ж. Ардуен-Мансар). За правління Наполеона I у Франції виник стиль ампір, що являв собою завершальний період у розвитку К. У театральному мистецтві К. позначений помпезністю й статичністю спектаклів, розміреним читанням віршів. Канони К. в музиці знайшли відображення у творчості представників Віденської класичної школи — композиторів Й. Гайдна, В.-А. Моцарта, Л. ван Бетховена.

В Україні К. набув поширення наприкінці 18 — у 1-й пол. 19 ст. Відповідно до його засад забудовувалися міста Київ, Чернігів, Полтава, Херсон, Маріуполь, Миколаїв, Катеринослав, Одеса, Севастополь та ін. До найвизначніших зразків української палацово-садибної архітектури К. належать маєток П. Румянцева-Задунайського в с. Качанівці на Чернігівщині (70-ті рр. 18 ст., архіт. М. Мосципанов), маєток Шидловського в с. Мерчику на Харківщині (1776–1778, архіт. П. Ярославський), палац М. Камбурлея в с. Хотині на Сумщині (кінець 18 ст., архіт. Дж. Кваренгі), маєток графа Завадовського в с. Ляличах на Брянщині (1797, архіт. Дж. Кваренгі), палац К. Розумовського в м. Батурині на Чернігівщині (1799–1803, архіт. Ч. Камерон), маєток П. Галагана в с. Сокиринцях на Чернігівщині (1829, архіт. П. Дубровський). У Києві утвердженню К. сприяв архіт. А. Меленський, під керівництвом якого здійснювалася відбудова Подолу після пожежі 1811. У стилі К. створювалися парки «Софіївка» в м. Умані (1796–1805), «Олександрія» в м. Білій Церкві (1797–1829), Контрактовий будинок у Києві

(1815–1817, архіт. В. Гесте), новий будинок Київської академії (1822–1825, архіт. А. Меленський), приміщення Ніжинської гімназії вищих наук князя О.О. Безбородька (1824, архіт. Л. Руска), дзвіниця Успенського собору в Харкові (1824–1833, архіт. Є. Васильєв), Оссоленіум (1826–1827, архіт. П. Нобіле та Ю. Бем), Львівська ратуша (1827–1835, архіт. Й. Маркль, Ф. Трешер), будинок Київського університету (1837–1843, архіт. В. Беретті) тощо.

На засадах К. розвивалася творчість видатного скульптора І. Мартоса — автора проекту пам'ятника А.-Е. Рішельє в Одесі (1823–1828), Потьомкіну-Таврійському в Херсоні (1829–1836) та ін. Мартос започаткував своєрідний тип надмогильних пам'ятників. У співавторстві з Ж. Тома де Томоном він створив проект надгробка генерал-фельдмаршала П. Румянцева-Задунайського в Успенському соборі Києво-Печерської лаври (1797–1805). Мартос також є автором проекту надмогильного пам'ятника К. Розумовському в Батурині (1803–1805) та І. Висоцькому на кладовищі Видубецького монастиря (20-ті рр. 19 ст.). У стилі К. виконано пам'ятник князю Володимиру в Києві (1850–1853, автори — В. Демут-Малиновський, П. Клодт, О. Тон). До львівських пам'яток К. належать фонтани на площі Ринок з фігурами Нептуна, Діани, Амфітріти, Адоніса (1793, автор — Г. Вітвер), роботи скульптора А. Шімзера — надгробні пам'ятники й декоративне оздоблення будівель Львова. Риси К. простежуються в розписах Андріївської церкви в Києві, палаців Розумовських у Києві, Козельці, Покорщині, Яготині, Глухові, Почепі, палацу Вишневецьких у с. Вишнівці на Тернопільщині, палацах П. Завадовського в Ляличах та Комбурлеїв у Хотині. Мотиви К. характерні для іконостасів собору Різдва Богородиці в Козельці, собору Мгарського монастиря поблизу Лубен, Почепського Свято-Воскресенського собору. У стилі К. працював живописець В. Боровиковський. У літературі К. позначився на творчості Ф. Прокоповича, І. Котляревського, П. Гулака-Артемовського, Г. Квітки-Основ'яненка та ін. Традиції К. в музичному мистецтві справили вплив на композиторів М. Березовського й Д. Бортнянського.

Лит.: Нариси з історії українського мистецтва. — К., 1966; Мистецтво кінця XVIII — першої половини XIX століття. — К., 1969, т. 4, кн. 1; Попович М.В. Нарис історії культури України. — К., 1999; Ковальчук Х.І. Особливості архітектури Львова наприкінці XVIII — першої половини XIX ст. (стильові тенденції та типологія споруд): Автореф... канд. архітектури. — Львів., 2005.

О.А. Іваненко.

КОДАЦЬКА ОБЛОГА 1648 — одна з військових операцій Визвольної війни українського народу проти Речі Посполитої сер. 17 ст. Відбувалася навколо фортеці Кодак, зведеної польським урядом у липні 1635 за проектом

французького інженера Г. Л. де Боплана поблизу Кодацького порогу Дніпра (тепер с. Старі Кайдаки в околицях м. Дніпропетровська) з метою укріплення південно-східних кордонів Речі Посполитої, контролю над пересуванням козацького флоту, перекриття доступу в Запорозьку Січ селянам-втікачам.

Навесні 1648 козаки гетьмана Війська Запорозького Богдана Хмельницького завдали потужних ударів польській армії, зокрема під Жовтими Водами і Корсунем. У результаті цих військових операцій Кодацька фортеця опинилася в їх тилу і її здобуття розцінювалося гетьманом як важливе стратегічне завдання війни. Після кількох невдалих спроб заволодіти фортецею штурмом, Б. Хмельницький відрядив до Кодаку підкріплення у складі козацьких полків Прокопа Шумейка, Максима Нестеренка і Якова Вовченка (Володченка). На початку вересня фортецю, гарнізон якої налічував близько 1 тис. вояків, було взято в щільну облогу.

22 вересня (1 жовтня) поляки склали зброю. За умовами капітуляції, їм дозволили вийти з фортеці у повному озброєнні разом із своїми сім'ями, особистим майном, забрати тіло Стефана Потоцького — сина головнокомандувача Речі Посполитої, загиблого у битві під Жовтими Водами. У Кодаку залишалися лише гармати. Безпечне пересування поляків з фортеці українськими територіями гарантувалося наданням охорони у складі козацького загону М. Нестеренка. Польські вояки відступали у трьох напрямках — до Чигирина, Воронцовки й Крилова, де їх зрештою роззброїли, відібрали особисте майно, а офіцерів ув'язнили. У ході подальшого пересування багатьох з них було страчено козаками або місцевими селянами.

1711, згідно з умовами Прутського мирного договору, Кодацьку фортецю було зруйновано. 1910 за ініціативою відомого українського історика Дмитра Яворницького на її місці встановлено пам'ятний знак.

Лит.: Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — К., 1990, т. I; Мицик Ю.А. Козацький край: Нариси з історії Дніпропетровщини XV–XVIII ст. — Дніпропетровськ, 1997.

В.В. Піскіжова.

КОЛЛЕЖ ДЕ ФРАНС (Collège de France) — вищий навчальний заклад Франції, заснований у Парижі 1530 королем Франциском I за порадою французького гуманіста Г. Бюде. Спершу в ньому викладалися грецька й давньоєврейська мови, математика, з 1534 — латина, з 1547 — також медицина й філософія. З боку Паризького університету — оплоту схоластичної філософії — лунали звинувачення в ересі на адресу перших професорів К. де Ф. Завдяки підтримці Франциска I він уникнув закриття й продовжував успішно розвиватися під впливом ідей Відродження. Упродовж своєї історії заклад мав різні назви: Коллеж трьох мов (Collège de trois

langues), з 1545 — Королівський колеж (Collège royal), за часів Великої французької революції кінця 18 ст. — Національний колеж (Collège national), за Наполеона I — Імператорський колеж (Collège impérial). Сучасна назва закріпилася за ним з 1870. Нині тут викладається широке коло дисциплін з історії, археології, філології, філософії, соціології, економіки, математики, фізики, біології, хімії, медицини тощо.

У 1-й пол. 19 ст. у К. де Ф. було запроваджено лекції зі слов'янознавства. Першим професором кафедри слов'янських мов і літератур став А. Міцкевич (1840–1852). Він викладав питання культурного розвитку слов'янства, наголошував на його значенні у світовій історії, зокрема, аналізував «Слово о полку Ігоревім». Характеризуючи творчість українсько-польського поета Ш. Шимоновича, Міцкевич зазначав: «Після Феокрита він найвидатніший з відомих нам ідилічних поетів. Він значно перевершує Віргілія...» С. Робер, який з 1852 до 1857 викладав у К. де Ф. слов'янську філологію, звертався до проблем української мови у своїй праці «Два панславізми. Сучасне становище слов'янських народів віч-на-віч з Росією» (1847), де характеризував «рутенське» чи «малоруське наріччя», що «панує в степах від Кубані до Карпат і від Одеси, Криму до Галичини...». Українознавчі питання висвітлювалися в лекційному курсі Робера, опублікованому 1851 під назвою «Слов'янство: його минуле, сучасність і майбутнє». У 1857–1883 лекції зі слов'янознавства у К. де Ф. читав О. Ходзько, дослідник і перекладач українських дум. З К. де Ф. була пов'язана діяльність професора слов'янських мов і літератур Л. Леже (1885–1923), українознавчі погляди якого формувалися під впливом М. Драгоманова. У 1904–1905 навч. р. Леже започаткував викладання в К. де Ф. української мови, у 1905–1906 розпочав читання лекцій, присвячених творчості Т. Шевченка, що були надруковані у швейцарському часописі «Bibliothèque Universelle et Revue de Suisse». З 1924 до 1951 посаду професора слов'янських мов і літератур у К. де Ф. обіймав А. Мазон — колишній лектор французької мови Харківського університету (1905–1908), дійсний член Наукового товариства імені Шевченка (з 1927). Він був особисто знайомий з М. Грушевським і 1935 опублікував його некролог у «Revue des Etudes Slaves». Упродовж 1943–1944 Мазон читав у К. де Ф. курс лекцій на тему «Описовий та історичний огляд української мови порівняно з російською».

Міжнародні зв'язки К. де Ф. сприяли професійному зростанню учених в Україні. Упродовж 1820-х рр. тут слухали лекції математики М.В. Остроградський і В.Я. Буняковський, у 1840-х рр. — Є.І. фон Бейер та Е.Е. Мірам, готуючись відповідно до викладання математики в Харківському й фізіології у Київському університеті. Протягом 1847–48 у К. де Ф. навчався М.Є. Ващенко-Захарченко, який 1867 обійняв посаду професора кафедри чистої математики Київського університету. Наприкінці 1850 — на поч. 1860-х рр. заняття в К. де Ф. відвідували представники Київського універ-

ситету: професор прикладної математики І.І. Рахманінов, магістр цивільного права В.Г. Демченко, ад'юнкт кафедри хімії Д.М. Абашев, в.о. ад'юнкта по кафедрі законів про державні повинності та фінанси Г.Д. Сидоренко, ад'юнкт державного права О.В. Романович-Славатинський, ад'юнкт кафедри чистої математики П.Е. Ромер. 1877 доцент кафедри чистої математики Харківського університету К.О. Андрєєв прослухав у К.де Ф. лекції визначних французьких учених Ж.-Л.-Ф. Бертрана й М.-Е.-К. Жордана; під час закордонного відрядження 1887–1889 приват-доцент кафедри хімії І.П. Осипов вивчав органічну й неорганічну хімію; після захисту магістерської дисертації (1888) М.Д. Пильчиков здійснював дослідження у фізичній лабораторії К.де Ф. 1890 до науково-дослідної роботи в К. де Ф. прилучився випускник Київського університету О.М. Бах, у подальшому засновник радянської школи біохіміків.

1933 наукову діяльність у К. де Ф. розпочав уродженець Полтавщини О.Є. Чичибабін. Його підручник з органічної хімії «*Traité de Chimie Organique*»(1933) використовувався у французьких університетах й отримав позитивний відгук нобелівського лауреата Ф.-О.-В. Грін'єра. Упродовж 1946–1966 посаду професора ранньохристиянської і візантійської археології К. де Ф. обіймав вихованець Київського й Одеського університетів А.М. Грабар. У К. де Ф. проходив фахову підготовку французький природознавець Ж. Шарпак (родом з Рівненщини) — лауреат Нобелівської премії у галузі фізики 1992.

У травні 2009 професор К. де Ф. П. Розанвалон презентував у Києві український переклад своєї книги «Демократична легітимність. Безсторонність, рефлексивність, наближеність». За його участю у Посольстві Франції в Україні відбувся круглий стіл на тему «Легітимність влади у демократичному суспільстві».

Лит.: Мицкевич А. Собрание сочинений. — М., 1948, т. 4; Lefranc A. Histoire du Collège de France. — Paris, 1893; Борщак І. Слов'янські студії у Франції (1840–1950) // Україна, 1951, ч. 5; Варварцев Н.Н. Украина–Франция: обмен научными и техническими знаниями (60–90-е годы XIX в.) // Культурные и общественные связи Украины со странами Европы. — К., 1990; Литовченко П. та ін. Творець детекторів елементарних частинок // Вісник НАН України, 2010, № 12; Капсамун І. Відповідь на кризу демократичної легітимності. Нова книга П'єра Розанвалона вже в Україні // День, 2009, 23 травня; <http://www.college-de-france.fr>.

О.А. Іваненко.

КОЛОМАЦЬКІ СТАТТІ 1687 — договір між Військом Запорозьким та Російською державою, ухвалений козацькою радою 4 серпня (25 липня) 1687 у таборі, оточеному російськими стрільцями та рейтарами, поблизу Коломаку. На раді були присутні 2 тис. козаків. Окрім ухвалення договору

на ній обрали гетьмана — І. Мазепу. В основу договору було покладено Глухівські статті 1669 Д. Многогрішного. Усі нові положення, що були внесені, погіршували правове становище Української козацької держави. Було обмежено права гетьмана на пожалування маєтків (ст. 4) та право Війська Запорозького обирати і зміщати гетьмана (ст. 6). Підтверджувалися право й обов'язок козацької старшини стежити за гетьманом та чинити на нього доноси в Москву (ст. 10), а також заборона зовнішньополітичних взаємин (ст. 7). Постанова про розміщення стрілецького полку в Батурині (ст. 17) посилювала присутність російських військ у Гетьманщині. У договорі (вперше в історії відносин із Росією) містився наказ гетьману та старшині докладати зусилля для ліквідації національної окремішності українців (різними шляхами, зокрема шлюбами), заборонялося вживати для означення державно-правового статусу Гетьманщини визначення «Малоросійський край гетьманського регіменту» (ст. 19).

Лит.: Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной коллегии иностранных дел. — М., 1828, ч. 4.; Полное собрание законов Российской империи. — СПб., 1830, т. 2.; Источники Малороссийской истории, ч. 1. Собранные Бантышем-Каменским Д.М. — М., 1858; Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. — Варшава, 1934; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк–Київ–Львів–Париж–Торонто, 2001.

В.В. Станіславський.

КОЛУМБІЯ, Республіка Колумбія (Colombia, República de Colombia) — держава на північному заході Південної Америки. Межує з Венесуелою, Бразилією, Перу, Еквадором, Панамою. Територія 1138,9 тис. км². Населення (метиси, мулати, європейці та ін.) — 46,2 млн. осіб (2011). Столиця м. Богота. Державна мова — іспанська. Глава держави — президент, який обирається загальними і прямими виборами на 4 роки, здійснює виконавчу владу. Законодавчу владу представляє двопалатний парламент — Конгрес.

У ранньому середньовіччі господарями території сучасної К. були індіанські племена чичба. 1499 на її прибережній смузі висадилася іспанська експедиція, поклавши початок колонізації навколишніх земель, названих у 16 ст. Новою Гранадою. Для розробки відкритих тут покладів золота іспанці використовували рабську працю африканців. У 18 ст. до складу Нової Гранади, що стала відтоді віце-королівством Іспанії, було включено території нинішніх Панамы, Еквадора та Венесуели.

Національно-визвольна революція 1810 призвела до повалення іспанського колоніального панування і створення держави Кундінамарка (1811). У 1813 була прийнята декларація незалежності. 1819 в ході визвольної війни на чолі з С. Боліваром постала федеративна республіка Велика Колумбія. 1830 від неї відокремилися Венесуела та Еквадор і країна повернулася

до попередньої назви. Від 1863 до 1886 називалася Сполучені Штати Колумбії.

У другій половині 19 ст. К. стала ареною англо-американського політичного та економічного суперництва й зазнала неодноразових інтервенцій США. 1932–1934 вела війну з Перу. Протягом 20 ст. в К. відбувалася зміна урядів шляхом військових переворотів; загальну ситуацію в країні ускладнювали дії збройних опозиційних сил та власників наркокартелів. У цей же період склалася номенклатура зовнішньої торгівлі К. як експортера продукції видобувної промисловості і сільського господарства — нафти, золота, платини, кофе, бананів та ін.

1948 К. стала членом ООН і Організації американських держав, бере участь в інших міжнародних організаціях. Від 18 серпня 1992 між К. та Україною започатковано дипломатичні відносини.

В ознайомленні українців з історією та культурою К. значну роль відіграє художня література її народу. 1960 першим українським виданням колумбійської літератури стала опублікована в Києві п'єса «Викрадення сабінянок» Хорхе Саламеа. 1978 і 1981 українською мовою вийшли також романи найбільшого колумбійського письменника, лауреата Нобелівської премії Г. Гарсія Маркеса «Осінь патріарха» і «Хроніка вбивства, про яке всі знали заздалегідь», де порушено гострі проблеми внутрішнього життя латиноамериканських країн. Протягом 2-ї пол. 20 ст. в Україні з'явилися у перекладах твори прози і поезії Р. Арділі-і-Арділі, Е. Карранса, Е. Луке Муньйоса, М. Сапати Олівельї, збірник «Колумбійські прислів'я і приказки» та ін. Встановленню мистецьких зв'язків з К. сприяла експонована 1977 у Києві виставка «Золото доколумбової Америки».

Лит.: Томас А.Б. История Латинской Америки. — М., 1960; Покальчук Ю.В. Сучасна латиноамериканська проза. — К., 1978; Hincapié O. Historia del nombre de Colombia. — Santafé de Bogotá, 1998.

М.М. Варварцев.

КОНВЕНЦІЯ МОНТРЬО 1936. Прийнята на Конференції щодо режимів чорноморських проток, яка відбувалася 22 червня — 21 липня 1936 у швейцарському містечку Монтрьо за участю Туреччини, СРСР, Великої Британії, Франції, Болгарії, Румунії, Греції, Югославії, Австралії та Японії. Відновила суверенітет Туреччини над чорноморськими протоками — Босфором і Дарданеллами. На конференції Велика Британія пропонувала зрівняти у правах на прохід протоками військово-морські сили як чорноморських, так і нечорноморських держав, але проти цього виступив СРСР.

К.М. зберегла за невійськовими суднами право проходу протоками як у мирний час, так і під час війни. За умови попередження Туреччини в мирний час протоками можуть проходити й будь-які військові кораблі чорноморських держав. Для військового флоту нечорноморських держав введені

обмеження на тоннаж (загальний тоннаж не більше 45 тис. тонн з часом перебування у Чорному морі не більше 21 доби). Під час війни, у якій Туреччина не бере участі, забороняється проходження протоками будь-яких військових кораблів. За К.М. Туреччина отримала право ремілітаризувати протоки. К.М. ліквідувала передбачену Лозаннською конференцією 1922–1923 міжнародну комісію з чорноморських проток.

У роки Другої світової війни, незважаючи на офіційний нейтралітет Туреччини, флот нацистської Німеччини активно діяв на Чорному морі. 1952 Туреччина стала членом НАТО, внаслідок чого Чорноморський флот СРСР втратив оперативний простір із правом виходу до Середземного моря. Кожна така морська операція потребувала додаткових узгоджень із Туреччиною. Після розпаду СРСР К.М. безпосередньо стала стосуватися України, яка 1993 домовилася з Росією поділити військові кораблі колишнього Чорноморського флоту СРСР. 1997 вони уклали угоду про оренду баз ЧФ РФ у Криму до 31 травня 2017 (у квітні 2010 цей строк відповідно до Харківських угод продовжено до 2042).

Внаслідок вступу 2007 Болгарії та Румунії до НАТО баланс сил на Чорному морі радикально змінився. Випробуванням для К.М. стала серпнева 2008 російсько-грузинська війна: до берегів Грузії прибули два американських есмінці, що російська сторона кваліфікувала як порушення К.М. У свою чергу Туреччина намагається регулювати не лише проходження протоками військових суден, а й цивільних кораблів, особливо з брудними вантажами, такими, як нафта або добрива. Навесні 2011 Туреччина оголосила про намір побудувати додатковий канал, який поєднає Чорне, Мармурове моря та Егейське море.

Лит.: История дипломатии. — М., 2008; Машевський О.П. Чорноморські протоки у політиці міжнародних союзів. — К., 2010.

А.Ю. Мартинов.

КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАБОРОНУ ВСІХ ФОРМ РАСОВОЇ ДИСКРИМІНАЦІЇ 1965. Прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 21 грудня 1965. Набула чинності 4 січня 1969, після ратифікації двома третинами держав ООН. Конвенція розвиває норми Загальної декларації прав людини (1948) та Декларації ООН про ліквідацію усіх форм расової дискримінації (1963). Вона зобов'язує держави-учасниці засуджувати усі прояви расової дискримінації та викорінювати умови їх появи, зокрема, гарантуючи усім громадянам вільний доступ до громадянських, політичних та соціально-економічних прав. Відповідно до конвенції утворено Комітет ООН з питань ліквідації расової дискримінації, завданням якого є розгляд звітів держав-учасниць про виконання положень цієї конвенції. Також передбачена можливість подачі індивідуальних та колективних звернень. Конвенція була ратифікована Верховною Радою Української РСР 14 квітня 1969.

Лит.: Сборник документов ООН. — М., 1972; Международное право в сфере защиты прав человека. — М., 1989.

А.Ю. Мартинов.

КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАХИСТ ЧОРНОГО МОРЯ ВІД ЗАБРУДНЕННЯ (БУХАРЕСТСЬКА КОНВЕНЦІЯ) 1992. Підписана у Бухаресті 21 квітня 1992 в рамках налагодження співпраці країн Чорноморського економічного співробітництва (ЧЕС) Болгарією, Грузією, Румунією, Росією, Туреччиною та Україною. Ратифікована Верховною Радою України 22 квітня 1993.

Конвенція створила комплексну систему управління прибережними зонами. Основною метою екологічної політики було визначено раціональне користування природними ресурсами та захист водного простору Чорного моря. Правовими нормами конвенції також визначено механізм погодження національного законодавства у галузі екології з регіональним підходом до захисту Чорного моря від забруднення. Головним виконавчим наднаціональним органом, покликаним координувати цю роботу, є Секретаріат комісії по Чорному морю.

У жовтні 1996 на саміті ЧЕС у Стамбулі конвенція набула чинності. Було затверджено також Чорноморську екологічну програму, яка визначила «екологічно проблемні» зони. В Україні такими зонами було названо Балаклаву, Євпаторію, Севастополь, Ялту, Гурзуф, Іллічівськ, Красноперкопськ. Контрольні функції за виконанням положень конвенції покладено на екологічний комітет Парламентської асамблеї ЧЕС. На початку 21 ст. актуальність положенням конвенції додають проекти побудови нових нафтових та газопроводів по дну Чорного моря та проекти видобутку вуглеводневої сировини на Чорноморському шельфі (о. Зміїний).

Лит.: офіційний сайт Організації Чорноморського економічного співробітництва — <http://www.bsec-organization.org/Pages/homepage.aspx>

О.М. Горенко.

КОНВЕНЦІЯ «ПРО МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ ОБ'ЄДНАННЯ» МІЖ УРЯДОМ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ НА ЕМІГРАЦІЇ ТА ДОНСЬКОЮ ДЕМОКРАТИЧНОЮ ГРУПОЮ 1921. Укладена 2 квітня 1921 у м. Тарнув (Польща) і підписана міністром закордонних справ УНР А. Ніковським та заступником голови Донського військового округу М. Гнилорибовим. Конвенція декларувала взаємне визнання суверенності сторін. Щодо визначення міждержавних кордонів, то воно покладалось на парламентські установи обох держав. До того часу Область війська донського визнавалася у географічних межах станом на 1917. Сторони зобов'язувались працювати у союзному контакті, підтримувати й допомагати одна одній, здійснювати військово-політичне керів-

ництво антибільшовицьким повстанським рухом. Окремою статтею також передбачалось за сприятливих обставин підписання фінансового та економічного договорів. Донська демократична група зобов'язувалась «не проводити жодної акції проти Російського політичного комітету, з яким УНР має приязні стосунки». Того ж дня за ініціативи УНР між Донською демократичною групою та Російським політичним комітетом було укладено додатково «Угоду між Донською Демократичною Групою, що перебуває нині у Болгарії, та Російським Політичним (Евакуаційним) Комітетом у Польщі про міжнародно-правове союзне об'єднання».

29 травня 1921 Делегатський козачий з'їзд, що пройшов у Польщі, прийняв резолюцію, яка схвалювала зміст обох укладених групою договорів.

Лит.: Сергійчук В. Неусвідомлення України. Ставлення світу до Української державності: погляд у 1917–1921 роки з аналізом сьогодення. — Львів, 2002; Шамраєва В.М. Міжнародні відносини УНР доби Директорії: Дис. канд. іст. наук. — К., 2003.

І.С. Стрикун.

КОНВЕНЦІЯ ПРО ОХОРОНУ ВСЕСВІТНЬОЇ КУЛЬТУРНОЇ І ПРИРОДНОЇ СПАДЩИНИ 1972. Ухвалена 16 листопада 1972 у Парижі Генеральною конференцією ЮНЕСКО. Набула чинності 17 грудня 1975. Ратифікована 188 державами (станом на листопад 2011). 4 жовтня 1988 її ратифікувала УРСР. Документ складається з 38 статей. У преамбулі наголошується на необхідності створення ефективної системи колективної охорони пам'яток видатного універсального культурного й природного значення. Водночас у ст. 4 розділу 2 зазначається, що виявлення, охорона, збереження, популяризація й передача майбутнім поколінням культурної і природної спадщини є обов'язком передусім тієї держави, на території якої вона перебуває. Виконуючи це зобов'язання, кожна держава-учасниця К. має максимально використовувати наявні ресурси і, за необхідності, звертатися до міжнародної допомоги.

На підставі положень конвенції при ЮНЕСКО створено Міжурядовий комітет з охорони всесвітньої культурної і природної спадщини — Комітет всесвітньої спадщини, який складає Список всесвітньої спадщини та Список всесвітньої спадщини, що перебуває під загрозою. Конвенцією також визначено засади діяльності Фонду охорони всесвітньої культурної і природної спадщини. Комітет всесвітньої спадщини може надавати допомогу в таких формах: дослідження художніх, наукових і технічних проблем збереження всесвітньої культурної і природної спадщини, охорона, збереження, відновлення й популяризація її об'єктів; направлення фахівців для забезпечення реалізації затвердженого проекту; підготовка кадрів у галузі виявлення, охорони, збереження, відновлення й популяризації куль-

турної і природної спадщини; надання необхідного обладнання, довгострокових безвідсоткових або низьковідсоткових позик і безплатних субсидій.

У 2011 Список всесвітньої спадщини ЮНЕСКО нараховував 936 об'єктів: 183 природних, 725 культурних і 28 змішаних. У ньому лідирують Італія, Іспанія, Китай, Франція, Німеччина, Мексика, Індія, Велика Британія, Росія, США. В Україні до Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО належать Київський Софійський собор і Києво-Печерська Лавра (1990), ансамбль історичного центру м. Львова (1998), Геодезична Дуга Струве, що включає пункти Баранівка, Катеринівка, Старонекрасівка, Фельштин (2005), букові праліси Карпат (2007), Резиденція митрополитів Буковини і Далмації у Чернівцях (2011). На забезпечення реалізації конвенції спрямована низка законодавчих актів Української держави, зокрема, закони «Про природно-заповідний фонд України» (1992), «Про охорону культурної спадщини» (2000), «Про охорону археологічної спадщини» (2004).

Лит.: Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини (1972) // <http://www.zakon.rada.gov.ua>; Указ Президії Верховної Ради Української РСР «Про ратифікацію Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини» (1988) // <http://www.zakon.rada.gov.ua>; Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Україна в Організації Об'єднаних Націй: 60 років участі у розв'язанні найважливіших міжнародних проблем. — К., 2006.

О.А. Іваненко.

КОНГО, Демократична Республіка Конго (Congo, République Démocratique du Congo) — держава в Центральній Африці. Має вихід до атлантичного узбережжя, межує з Республікою Конго, Центральноафриканською Республікою, Суданом, Угандою, Руандою, Бурунді, Танзанією, Замбією, Анголою. Є третьою за площею територією країною Африки — 2343 тис. км². Населення 66 млн. осіб (2011): понад 200 етнічних груп, найбільша народність — банту. За віросповіданням переважають католики (50%) і протестанти (20%). Столиця — м. Кіншаса. Офіційна мова — французька, мова міжетнічного спілкування — лінгала.

Глава держави — президент, який призначає прем'єр-міністра уряду. Законодавчим органом є двопалатний парламент. 1960 К. прийнято до ООН. Є також членом інших міжнародних організацій.

У 2 тисячолітті до н.е. територію сучасного К. заселили прибулі із півночі континенту племена банту, які принесли з собою культуру землеробства, металургійного виробництва. Їхні перші державні об'єднання — Конго (виникло у 13 ст.) і Метамба (14 ст.). 1484 у гирлі р. Конго висадилися португальці, які почали запроваджувати християнство серед місцевого населення й перетворювати його на рабів для використання на плантаціях в Америці. Впродовж 15–19 ст. звідси було вивезено щонайменше 10 млн.

рабів. Діяльність колонізаторів неодноразово викликала опір тубільців, найбільші повстання яких відбувалися наприкінці 15 і в другій половині 16 ст.

1876 за участю бельгійців в К. було організовано Міжнародну асоціацію для дослідження й цивілізації Центральної Африки, під прикриттям якої тривала експлуатація природних і людських ресурсів країни. 1884–1885 міжнародна конференція з питань африканських колоній у Берліні визнала короля Бельгії Леопольда II сувереном конголезької території, яка дістала назву «Вільна держава Конго». Доступ до неї здобули також інші держави Європи. 1908 країну офіційно проголошено колонією — «Бельгійське Конго», де розпочалася розробка її корисних копалин. Під час Другої світової війни К. стало важливим джерелом постачання військово-стратегічної сировини (мідь, олово, уран тощо) для США і Великої Британії. У 20–50-х роках 20 ст. широких масштабів в країні набув визвольний рух під гаслом «Конго — для конголезців», створювалися антиколоніальні таємні товариства «людей-леопардів». 1959 національний рух на чолі з П. Лумумбою одержав перемогу на виборах до місцевого парламенту. 30 червня 1960 К. проголошено незалежною державою — Республіка Конго, яка з 1971 називалася Заїр. Від 1997 має нинішню назву.

У квітні 1999 започатковано дипломатичні стосунки між К. і Україною. Економічні і культурні зв'язки між обома країнами сягають часів боротьби конголезького народу за незалежність. У другій пол. 20 ст. студенти з К. набували фахову освіту у вузах України. Сформована на хвилі національно-визвольних змагань молода конголезька література знайшла читачів й в Україні. Серед перших творів незалежного К. став вірш Б. Янгонто «Біля пам'ятника Т.Г. Шевченку» (1967). 1985 у Києві вийшов роман «Новий романс» одного з найбільших письменників країни — А. Лопеса. В українських перекладах також з'явилися твори визначного поета Тропічної Африки Чікаї У Тамсі (1979), поезії Ж.Б. Таті-Лутара, М. Ндебекі. Художні образи К. представлено в українських антологіях «Поезія Африки» (1983), «Заграва» (1989).

Лит.: Daye P. La politique colonial de Leopold II. — Bruxelles, 1918; Cornevin R. Histoire du Congo (Leopoldville). — Paris, 1963; Поезія Африки. — К., 1983; Бушуева Л. Все страны мира. — М., 2009.

М.М. Варварцев.

КОНГРЕСИ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН 1925–1938. Проводилися з ініціативи Німеччини щорічно: 1925–31 — у м. Женева (Швейцарія), 1932 — у м. Відень (Австрія), 1933–38 — у м. Берн (Швейцарія). У центрі конгресів були питання діяльності Ліги Націй щодо захисту національних меншин. Конгреси проходили в умовах різного роду конфліктів між окремими їхніми учасниками, зокрема між німцями та поляками. Після вступу

Німеччини до Ліги Націй (1926) її уряд Німеччини розпочав пропагандистську кампанію про утиски німецьких меншин у чужих країнах. Міністр закордонних справ Німеччини А. Штресман наполягав на розширенні компетенції Ліги Націй у справах меншин. Цьому сприяло й укладення низки двосторонніх угод між державами Антанти та східноєвропейськими країнами, спрямованих на міжнародний захист меншин. На конгресах Веймарська Німеччина намагалася використати питання захисту прав німецьких національних меншин у країнах Центральної та Південно-Східної Європи для підготовки ревізії Версальського мирного договору 1919 та зміни східних кордонів Німеччини, у першу чергу з Польщею. Польща, навпаки, прагнула заперечити правомірність втручання ззовні у внутрішні стосунки зі своїми національними меншинами.

У всіх конгресах брали участь українці Польщі (представники Українського національно-демократичного об'єднання), які відстоювали ідею створення єдиної й незалежної української держави. На 1–3-му конгресах члени української делегації (М. Черкавський, О. Левчанівська, П. Васильчук, Д. Левицький, О. Марітчак) через незгоду з офіційними програмними засадами конгресів, спрямованими на надання меншинам лише національно-культурної автономії, та через невнесення до порядку денного територіального питання були присутні як спостерігачі. Українці вважали, що програмною основою з'їздів меншин повинен стати принцип права націй на самовизначення. Свою позицію вони задекларували в спільних українсько-білорусько-литовських деклараціях. Останні містили перелік умов, на яких представники цих меншин погоджувалися брати повноцінну участь у роботі конгресів, а саме: не відмовлятися від боротьби за реалізацію права на національне самовизначення, обговорювати не лише загальні проблеми, а й становище конкретних національних меншин, а також надання їм двох місць у президії конгресів. Ухвалення рішення про задоволення чи незадоволення цих вимог було відкладене до прийняття статуту конгресів, який ухвалено на 3-му конгресі в 1927. У ньому зазначалося, що конгреси не розглядають питання про можливі зміни існуючих міждержавних кордонів.

Активну участь у конгресах українці почали брати від 1928, коли до складу президії було обрано Д. Левицького (повторно обраного 1929). У роботі 4-го конгресу взяли участь також М. Рудницька та Л. Куницький. У декларації української делегації, яку виголосив Д. Левицький, зазначалося, що українці, співпрацюючи з конгресами заради захисту своїх культурних прав, ніколи не відмовляться від прагнення створити незалежну та єдину українську державу. В.-Р. Залозецький-Сас, який представляв на конгресі українців Румунії, заявив, що українці Румунії не прагнуть до руйнування існуючих державних рамок національного життя й беруть участь у конгресах меншин лише заради захисту своїх культурних прав. До

порядку денного 7-го конгресу (1931) було внесено питання про пацифікацію: від української делегації виступила М. Рудницька, яка закликала взяти під захист переслідуване українське населення Галичини. На 8-му конгресі (1932) М. Рудницька виступила з критичною оцінкою діяльності Ліги Націй щодо розгляду петицій представників національних меншин, зокрема українських петицій з питань пацифікації, військової колонізації та українських політв'язнів. На 9-му конгресі (1933) обговорювалися питання масового голоду в СРСР. Від імені українців Польщі та Румунії з осудом дій комуністичного режиму виступила М. Рудницька. У резолюції, ухваленій за пропозицією генерального секретаря конгресів Е. Амменде, висловлювалася подяка всім, хто брав участь в акціях допомоги голодуючому населення в СРСР, та містився заклик до продовження таких акцій.

Лит.: Кушнір В.В. Українці Галичини на європейських конгресах національних меншин 1925–1938 рр. // Збірник наукових праць Одеського державного політехнічного університету, 1998, № 5; Газін В.П. Економіка і зовнішня політика Веймарської республіки (1925–1933 рр.): східноєвропейські аспекти. — Кам'янець-Подільський, 1999.

Н.В. Кривець.

КОНОТОПСЬКА (СОСНІВСЬКА) БИТВА 1659. Відбулася 27–29 червня (7–9 липня) 1659 між об'єднаною козацько-татарсько-польською армією під проводом гетьмана Івана Виговського і московським військом на чолі із князем Олексієм Трубецьким поблизу Конотопа (нині місто Сумської області).

Стала кульмінацією конфлікту між Україною і Московською державою, спричиненого укладенням гетьманом І. Виговським у вересні 1658 Гадяцького договору — союзу з Річчю Посполитою і проведеними ним відразу потому військовими операціями проти московських гарнізонів і промосковських козацьких залог в містах Києві, Лохвиці, Ромнах та ін. У січні 1659 майже 150-тисячне московське військо князя Олексія Трубецького рушило на Україну і 19 (29) квітня підійшло до Конотопу. Упродовж наступних двох місяців воно безуспішно намагався взяти в облогу це місто, що утримувалося козацькою залогою полковника Григорія Гуляницького. 27 червня (7 липня) на підступах до Конотопа отаборилась і армія І. Виговського. Залишивши її основну частину за р. Соснівка, гетьман із незначним загonom атакував російське військо і відразу почав відступати. Цим маневром І. Виговський ввів супротивника в оману відносно чисельності своєї армії. Навздогін йому було кинуте кінноту, очолювану князями Семеном Пожарським і Семеном Львовим. 29 червня (9 липня) відбулася вирішальна баталія, в результаті якої російська кіннота була розбита, князі потрапили у полон. У результаті цих подій облогу з Конотопу було знято, а московські війська залишили межі України.

Поразка війська князя О. Трубецького спричинила паніку в Москві. За наказом царя Олексія Михайловича було розпочато зведення додаткових укріплень навколо столиці. Однак І. Виговському не вдалося скористатися перемогою — подальші широкомасштабні військові дії стали неможливими через розпочату Юрієм Хмельницьким разом з Іваном Сірком кампанію проти Кримського ханства, що змусило хана Іслам-Гірея та його військо покинути об'єднаний табір і повернутися до Криму.

Лит.: Соловьев С.М. История России с древнейших времен. — М., 1991, кн. VI, т. 11–12; Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. — К., 1995.

В.В. Піскіжова.

КОНОТОПСЬКІ СТАТТІ 1672 — договір між Гетьманщиною і Московською державою, укладений 27 (17) червня в Козачій Діброві поблизу м. Конотопа Генеральною радою та московськими посланцями — кн. Г. Ромодановським і думним дворянином І. Ржевським. Договір закріплював положення раніше ухвалених Глухівських статей 1669. Водночас К.С. містили ряд нових положень. Зокрема, гетьман позбавлявся права самовільно (без розгляду справи у військовому суді) віддавати накази про страту й звільнення з посад своїх підлеглих. Обмежувалася самостійність гетьмана у прийнятті зовнішньополітичних рішень (відтоді будь-які зовнішні зносини допускалися тільки після ухвали Ради старшини і відповідного царського указу), в тому числі на зносини з правобережним гетьманом П. Дорошенком (особливо надавати йому підтримку в разі війни проти Речі Посполитої). Гетьману і старшині заборонялося надавати притулок російським втікачам. Козацькі посланці не мали права брати участь у переговорах Речі Посполитої з Московською державою відносно справ Гетьманщини, проте цар через своїх посланців мав сповіщати гетьманський уряд про результати таких переговорів. Ліквідовувалися так звані компанійські полки у складі 1 тис. реєстрових козаків, що підпорядковувалися безпосередньо гетьману.

К.С. обмежувалась як влада гетьмана, так і відповідно автономія Гетьманщини, натомість було значно розширено права козацької старшини.

Лит.: Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. — Варшава, 1934; Соловьев С.М. История России с древнейших времен. — М., 1991, кн. VI, т. 11–12; Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. — К., 1995.

В.В. Піскіжова.

КОНСТАНТИНОПОЛЬСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1700. Укладений 14 липня між Російським царством й Оттоманською Портою в м. Константинополі (нині м. Стамбул, Турецька Республіка).

Договором сторони врегулювали взаємні територіальні претензії, що постали внаслідок війни 1683–1699 між Портою і «Священною лігою», до складу якої входила Росія. К.м.д. проголошував перемир'я терміном дії на 30 років. Більшість його статей стосувалася питань зміни кордонів і використання прикордонних зон. Росія отримала право на володіння м. Азов (з усіма прилеглими до нього територіями) й частиною Кубані. Землі у пониззі Дніпра відійшли до Порти, яка, проте, зобов'язувалась ліквідувати фортеці Тавань, Кізик-кермен, Нусрет-кермен і Сагін-кермен, розташовані в цій місцевості. Території від Перекопського перешийка до р. Міус і від Запорозької Січі до Очакова (по Дніпру) не підлягали заселенню і мали використовуватися підданими обох сторін для промислів (рибальства, бджільництва, полювання та ін.), які не оподатковувалися. Кожна зі сторін гарантувала іншій безпеку від нападів своїх підданих; Росія звільнялася від сплати щорічної данини Кримському ханству.

Деякі статті підтверджували права Росії на утримання в Константинополі постійного посланця й безперешкодне паломництво до Єрусалима своїх підданих.

Договір підписали повноважні посланці сторін — думний радник Ємел'ян Українцев і думний дяк Іван Чередєєв (з боку Росії, царя Петра I) та верховний візир Мегмет Рамі і таємний секретар Александр Маврокордато (з боку Порти, султана Мустафи Хана).

Лит.: Олешкова С.Ф. Русско-турецкие отношения в начале XVIII в. — М., 1971; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. — К., 1991, т. 3.; Санин Г.А. Границы России и Крымского ханства во второй половине XVII — первой половине XVIII вв. В кн.: Проблемы истории и археологии Крыма. — Симферополь, 1994; Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р. — Запоріжжя, 2003.

В.В. Піскіжова.

КОНСТАНТИНОПОЛЬСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1712. Двостороння угода між Російською та Османською імперіями, укладена у м. Константинополі (нині м. Стамбул) 23 (12) квітня 1712. Юридично закріпила закінчення війни, яку оголосила Порта 9 грудня 1711 та 27 січня 1712 внаслідок порушення Росією попереднього — Прутського трактату 1711. До початку перемовин російська сторона була змушена виконати першу статтю прутської угоди — віддати туркам фортецю Азов, а іншу — Таганрог — зруйнувати.

К.м.д. був підписаний представниками царського уряду П. Шафіровим і М. Шереметевим, з боку Туреччини — великим візиром Юсуф-пашею. Активну посередницьку діяльність у перемовинах вели англійський та голландський послани в Османській імперії.

Договір складався з наступних пунктів: 1) Цар виводить свої війська з Польщі протягом трьох місяців після підписання договору і в подальшому не може вводити їх знову на її територію, за винятком, якщо туди увійдуть війська шведського короля і збурять поляків проти Росії; остання в такому разі може діяти безпосередньо в Польщі «вороже». 2) Порта висилає шведського короля із своїх володінь до його країни, але визначає на власний розсуд час і маршрут слідування його та його війська навіть через терени Російської держави. 3) За Російською імперією на Правобережній Україні залишається тільки Київ з належними йому землями. Водночас цар «віднімає руку» від Запорозької Січі, яка, таким чином, переходить під юрисдикцію Туреччини. 4) Сторонам заборонялося спорудження нових фортець на лінії Азов–Черкаськ. 5) Термін дії договору — 25 років.

Але договір діяв лише кілька місяців. Одразу після його підписання розпочалися інтриги сторін, які продовжували боротьбу за українські землі. Шведський посланник у листі до великого візира запевняв, що цар Петро I відновив у Польщі владу саксонського курфюрста з метою, що останній передасть Росії межуючі з Османською імперією «Поділля, Україну, Волинь і половину Литви». Та реальним аргументом до розриву договору стало триваюче перебування російських військ на польських теренах з огляду на їх наміри увійти до Померанії. 31 жовтня 1712 султан оголосив Московській державі війну. У зв'язку з цим посол Франції у Туреччині у своєму меморіалі до султана виклав умови, які останній має пред'явити царю в разі згоди останнього встановити мир. Серед них — вимога передати Україну Османській імперії або Кримському ханству. Розпочата турками війна закінчилася вже в червні наступного року підписанням Адріанопольського мирного договору.

Лит.: Орешкова С.Ф. Русско-турецкие отношения в начале XVIII в. — М., 1971; Молчанов Н.Н. Дипломатия Петра Великого. — М., 1990; Аркас М.М. Історія України-Русі. — К., 1991.

М.М. Варварцев.

КОНСТАНЦЬКИЙ СОБОР 1414–1418. Вселенський собор католицької церкви, скликаний вищими церковними колами, світською владою та авторитетними теологами з метою відновлення єдності Церкви і протидії єретичним ученням, зокрема англійського реформатора Дж. Уїкліфа та його чеського послідовника Я. Гуса. Відбувався в м. Констанц (Південна Німеччина) від 5 листопада 1414 до 22 квітня 1418. У ньому брав участь імператор «Священної Римської імперії» Сигізмунд I Люксембург, були викликані Я. Гус та його учень Ієронім Празький. Собор засудив учення, спрямовані проти догматів та практики католицької церкви (особливостей євхаристії — причащення для мирян лише самим хлібом, індульгенцій, латиномовної церковної служби, церковного землеволодіння, визнання божественного

походження папської влади та ін.). За рішенням собору Я. Гуса було спалено 6 червня 1415, а Ієроніма — 30 травня 1416 (страата Я. Гуса спричинила розгортання національно-визвольного гуситського руху в Чехії). На соборі було усунуто трьох пап — Григорія XII (1406–15), Іоанна XXIII (1410–15, антипапа) і Бенедикта XIII (1394–1423, антипапа, не визнав рішення собору), обрано нового папу Мартина V (1417–31). Для протидії необмеженій владі пап ухвалено рішення періодично скликати собори, яким мала належати верховна влада, проте це положення не було реалізоване.

У роботі собору взяв участь київський митрополит Григорій (Цамблук). Його перебування в Констанці історики пов'язують з політикою великого князя литовського Вітовта щодо православної церкви на українських та білоруських землях, спрямованою на підтримку руху за унію з католицькою церквою. Відомі два тексти промови Григорія, один з них — латиною (він був виголошений 25 лютого 1418 чеським теологом Маврикієм Рвачкою перед папою Мартином V), другий — церковнослов'янською мовою. Митрополит виступав за єдність церкви, чистоту догматів християнства, пропонував скликати собор для вирішення спірних проблем, але обійшов питання про підпорядкування православної церкви Папі Римському.

Лит.: Пресняков А.Е. Лекции по русской истории, т. 2, вып. 1: Западная Русь и Литовско-Русское государство. — М., 1939; Пелешенко Ю.В. Развитие украинской ораторской та агіографічної прози кінця XIV — початку XVI ст. Додатки. — К., 1990.

О.М. Дзюба.

КОНСТИТУЦІЇ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ТА АВСТРО-УГОРСЬКОЇ МОНАРХІЇ. Історія розвитку конституціоналізму в Австрії бере свій початок від серед. 19 ст. і була пов'язана з тогочасними революційними подіями в Європі. Віденське березневе повстання 1848 та посилення національно-демократичного руху спричинили падіння режиму канцлера К. Меттерніха і змусили імператора Фердинанда I Габсбурга (1835–48) пообіцяти населенню широкі демократичні перетворення.

25 квітня 1848 було оприлюднено проект конституції, підготовлений комісією на чолі з міністром внутрішніх справ Ф.-К. Піллерсдорфом. У ньому Австрійська імперія проголошувалася конституційною монархією. Разом з тим було підтверджено єдність і неподільність імперії, без Угорщини й італійських територій. Мова йшла про створення в країні двопалатного парламенту — рейхсрату, його нижня палата повністю обиралася населенням, а верхня — частково призначалася цісарем (імператором) і частково обиралася родовитою аристократією. Закони мали набирати сили після затвердження обома палатами та цісарем. Цісар зберігав за собою всю повноту виконавчої влади й командував військом. Кожному народові імперії було обіцяно непорушність його народності та мови. Визнавалися свобода

віросповідання, совісті й особи, свобода мови і книгодрукування (при виконанні певних цензурних вимог), свобода спілок. Кожний громадянин мав право бути власником землі, займатися будь-яким незабороненим законом видом заробітчанства чи підприємництва і досягати будь-яких чинів та гідностей.

Проект викликав критику радикально налаштованих кіл, зокрема студентів і нац. гвардії, на що влада відповіла наступом реакції. 11 травня 1848 увійшов у дію виборчий закон, який позбавляв виборчих прав робітників і студентів та передбачав двоступеневі вибори у нижню палату. 14 травня було розпущено центральний комітет національної гвардії. Усе це спричинило нове віденське повстання (почалося 15 травня), яке змусило імп. Фердинанда I Габсбурга заявити про відмову від конституційного проекту Ф.-К. Піллерсдорфа, а наступного дня виїхати в м. Інсбрук, залишивши столицю під владою революційного Комітету суспільної безпеки. На початку червня в країні було ухвалено новий виборчий закон, згідно з яким парламент мав бути однопалатним, а виборчі права надавалися більш широким верствам населення, у т. ч. найманим працівникам, хоча й зберігалася двоступеневість виборів.

Скликаний у Відні 22 червня 1848 рейхстаг з функціями загальноавстрійських установчих зборів (невдовзі цісар перевів його до провінційного моравського м. Кремзире; нині м. Кромержиж, Чехія) проголосив скасування феодалних повинностей селян та низку інших перетворень у державі. Аби перетворити імперію на союз націй з гарантією їхніх культурних, політичних і економічних прав, депутати висунули проект реституції (відновлення) етнічної рівноправності. Передбачався поділ країни на 8 регіонів: німецькі землі (Австрія із Судетською обл.); чеські землі (Богемія, Моравія, Австрійська Силезія і вперше названа окремо Словаччина); Австрійська Польща (Галичина з Буковиною й «угорськими областями, населеними русинами»); італійські області (Венеція і Ломбардія); Словено-Іллірія; землі південних слов'ян (Хорватія, Славонія, Далмація і Воеводина); угорські області; румунські області. У вересні 1848 був підготовлений проект конституції, схвалений особливою парламентською комісією. Цей проект передбачав децентралізацію владних повноважень, широкі автономні права національних земель держави, перевлаштування верхньої палати парламенту за федеративним зразком, а також рівність і загальне розширення прав та свобод громадян.

2 грудня 1848 імп. Фердинанд I Габсбург зрікся престолу. Його наступником став племінник Франц-Йосиф I Габсбург. Новий цісар узяв курс на посилення єдності держави. 4 березня 1849 було оприлюднено «октройовану конституцію» (від франц. *octroyer* — жалувати, дарувати), т. зв. Ольмюцьку Конституцію, а 7 березня був розпущений установчий рейхсрат, який так і не завершив розгляду основних законів. Найрадикальніших

депутатів було заарештовано. За дарованою згори новою конституцією влада знову зосереджувалася в руках цісаря. Усі нації урівнювалися в загальному підпорядкуванні центральній владі. Створювався двопалатний парламент, в якому нижня палата обиралася населенням, а верхня потрапляла під контроль великих землевласників. Передбачалася парламентська відповідальність міністрів. Проголошувалися скасування кріпацтва, свобода віросповідання та деякі інші громадянські й політичні права. Кожен із 14 коронних країв у складі Австрійської імперії отримував право на свою конституцію та представницькі установи.

Для Галичини, яка включала і Буковину, крайову конституцію було надано цісарським патентом 29 вересня 1850. Вона проголошувала, зокрема, що поляки й руські (тобто українці), а також інші народності, які проживають у коронному краї, є рівними в управлінні і кожен народ має непорушне право на збереження й розвиток своєї народності та мови.

Проте лише деякі положення імперської і крайових конституцій були впроваджені в життя. Перемоги в Ломбардії в ході австро-італійської війни 1848–49, придушення угорського повстання 1848–49 російськими військами призвели до реставрації старого абсолютистського порядку управління, скасування 31 груд. 1851 Конституції 1849 «як такої, що не відповідає умовам австрійської імперії». Водночас були скасовані всі крайові конституції і представницькі установи.

Чергової кризи австрійський абсолютизм зазнав після поразки в австро-італо-французької війні 1859 і втрати Ломбардії на користь Сардинського королівства. Загострення ситуації в імперії змусило уряд О. Баха піти у відставку, міністром внутрішніх справ було призначено поляка графа А. Голуховського, колишнього намісника Галичини. Саме він став фактичним натхненником ухвалення 20 жовтня 1860 імператорського диплома, яким встановлювався «постійний і незмінний Основний державний закон». Нова Конституція проголосила федералізацію Австрії і передачу управління національними землями сеймам, які отримували широкі права у внутрішньому житті. Особливо широкі повноваження, включно з правом законодавчої ініціативи, дістали Угорські національні збори. Загальнодержавне управління покладалося на цісаря і рейхсрат у складі 100 членів, що призначалися цісарем з 300 кандидатів, обраних сеймами.

Політичні ускладнення змусили Відень посилити центральну владу і доповнити «незмінний диплом» 1860 імператорським патентом від 26 лютого 1861, разом вони склали оновлену Конституцію. Права регіональних сеймів були помітно обмежені, а повноваження імперського рейхсрату істотно розширені. Останній відтепер формувався не за національно-територіальним, а за становим принципом і складався з палати панів (призначалися імператором) і палати депутатів (обиралися сеймами). «Вузький» рейхсрат скликався без представників Угорщини, а «широкий» —

з ними. За цією конституцією Галичина отримала автономію з власним сеймом, а Буковина — статус коронного краю з титулом воєводства і власні органи самоуправління.

Оновлена конституція викликала невдоволення і протест в Угорщині (її представники вимагали повернення до конституції 1849), а згодом — у чеських і польських політичних колах. Деякі депутати почали залишати рейхсрат, врешті-решт, це призвело до паралічу його роботи, що сприяло відновленню абсолютизму без «парламентських прикрас». Цісарським патентом від 20 вересня 1865 дія Конституції була призупинена.

Наступний конституційний розвиток був пов'язаний з поразкою Австрії в австро-пруській війні 1866, що змусило владу до компромісу з угорцями. Упродовж березня–червня 1867 умови компромісу були погоджені, офіційно схвалені австрійським рейхсратом та угорським сеймом. Остаточна угода була юридично оформлена 21 грудня 1867 (вона поновлювалася щодесять років). Австрійська імперія перетворювалася на дуалістичну монархію (наприкінці 1868 Франц-Йосиф I Габсбург повелів назвати державу Австро-Угорщиною, а себе — іменувати цісарем Австрії і апостоличним королем Угорщини). Річка Лейта (слов'ян. — Літава; нині р. Лайта, бас. Дунаю) розмежувала дві частини держави Габсбургів, що мали окремі уряди й парламенти. До Ціслейтанії (офіційно «Королівства і землі, представлені в Імператорській раді») належали Альпійські землі (Нижня і Верхня Австрія, Зальцбург, Тіроль, Форарльберг, Штирія, Каринтія), терени на Адріатиці (Крайна, Істрія, Трієст, Далмація), Землі корони св. Вацлава (Богемія, Моравія, Австрійс. Силезія), Королівство Галіції і Лодомерії (з центром у Львові і теренами до Кракова включно), Герцогство Галіція. По той бік Літави розташовувалось Угорське королівство (Землі корони св. Іштвана, куди входили також Закарпатська Україна, Трансильванія, Банат і Воєводина, автономне Триєдине королівство Хорватії та порт Фіуме.

8 червня 1867 цісар Франц-Йосиф I коронувався в м. Буда (від 1873 — у складі м. Будапешт) на короля Угорщини. Державний апарат був окремий для Ціслейтанії й Угорщини, проте вони мали 3 спільні міністерства: військове, закордонних справ і фінансів. Для обговорення загальнодержавних справ було створено спеціальний орган із двох делегацій (60 осіб від австрійського і 60 від угорського парламенту), засідання яких скликалися щороку цісарем почергово у Відні та Будапешті. Відтоді в Австрії відновлювалася дія Конституції 1860–61 зі змінами, які були внесені 5-ма новими конституційними законами, ухваленими 21 грудня 1867: про імперське представництво; про загальні права громадян; про урядову і виконавчу владу; про судову владу; про імператорський сан. Натомість Угорщина жила за власною конституцією 1848.

Нова конституція, частиною якої став закон про компроміс, розширила законодавчі та інші повноваження парламенту, хоча й надала цісарю право

видавати надзвичайні укази. Верхня палата (палата панів) рейхсрату складалася зі спадкових та дожиттєвих членів, які призначались імператором. До складу нижньої палати (палати депутатів) входили представники земель (що мали власні сейми й ландтаги), які обиралися на основі куріальної системи за високим майновим та віковим цензом.

Боротьба за загальне виборче право увінчалась успіхом лише 1906, коли палата депутатів ухвалила закон, за яким це право надавалося всьому населенню чоловічої статі, яке досягло 24 років. Конституція запровадила загальну військову повинність, юридично визнала цивільний шлюб, закріпила низку інших демократичних перетворень. Деякі положення нової конституції мали важливе значення для українського населення Австрії. Так, ст. 19 Конституційного закону про загальні права громадян королівств і областей, які представлені в рейхсраті, від 21 грудня 1867 встановлювала, що: 1) усі народи держави, які належать до різних рас, рівні в правах; 2) кожна раса має невід'ємне право підтримувати і культивувати свою національність і свою мову; 3) держава визнає за всіма мовами, вживаними в областях монархії, рівне право на використання у школах і при здійсненні функцій та різноманітних актів державного життя; 4) в областях, населення яких належить до різних рас, установи народної освіти повинні бути організовані таким чином, щоб кожна раса мала можливість отримувати власною мовою необхідні елементи своєї освіти. Ст. 2 цього акта проголошувала рівність усіх громадян перед законом, а ст. 3 — однакову доступність державних посад для всіх осіб, які мають права австрійського громадянства. У такому вигляді конституція проіснувала до розпаду Австро-Угорщини 1918.

Лит.: Пристер Е. Краткая история Австрии. — М., 1952; История Венгрии — М., 1972, т. 2; The peoples of Eastern Habsburg Lands by Robert A. Kann, Zdenek V. David. A history of East-Central Europe, vol. 6. — Washington, 1984; Dejiny Československa, t. 2: 1648–1918. — Praha, 1990; Історія Австрії. — Львів, 2002.

І.Б. Усенко, М.В. Кірсенко.

КОНСТИТУЦІЯ ДРУГОЇ РЕЧПОСПОЛИТОЇ 1921. Ухвалена 17 березня Законодавчим сеймом Другої Речіпосполитої. Робота над підготовкою основного закону тривала з січня 1919.

Текст Березневої конституції, а під такою назвою вона увійшла до історії, складається з короткого вступу і 7 розділів, що містять 126 статей: I. Річпосполита (республіка) — ст. 1–2; II. Законодавча влада — ст. 3–38; III. Виконавча влада — ст. 39–73; IV. Судова влада — ст. 74–86; V. Загальні громадянські обов'язки і права — ст. 87–124; VI. Загальні положення — ст. 125; VII. Тимчасові постанови — ст. 126.

Конституція проголошувала Польську республіку, визнавала народ, у розумінні спільноти всіх громадян, джерелом і носієм верховної влади. Закладалась гармонійна співпраця тріади владних структур: законодавча — сейм і сенат (Національні збори), виконавча — президент і уряд, судова — незалежні суди, між якими розподілялися компетенції. Каденція парламенту (444 депутати сейму та 111 сенату) тривала 5 років. Право законодавчої ініціативи належало уряду та сейму. Роль сенату обмежувалась можливістю внесення поправок до приватних актів, що ухвалив сейм, які останній при повторному розгляді міг відкинути більшістю голосів. Закони, що прийняли сейм і сенат, підписував президент і давав розпорядження про їх оголошення — публікацію у «Віснику законів Речіпосполитої». Притягнення до парламентської та конституційної відповідальності членів кабінету було повноваженням тільки сейму. Обидві палати мали право депутатських запитів. Парламент мав право вносити зміни до конституції й здійснювати її перегляд кожні 25 років.

Президент, котрого обирали на 7 років Національні збори, очолював органи виконавчої влади і представляв державу в міжнародних стосунках. У випадку необхідності його заступав маршалок сейму. Президент не відповідав за свої урядові дії «ні парламентарно, ні цивільно». Натомість міг бути притягнутий до конституційної відповідальності за чітко визначені злочини: зраду країни, порушення конституції чи кримінал. Постанову про притягнення Президента Речіпосполитої до відповідальності приймав сейм більшістю 3/5 голосів за присутності принаймні половини передбаченої законом кількості депутатів.

Основний закон передбачав поділ держави на воєводства, повіти, міські та сільські гміни, що були одночасно одиницями територіального самоврядування. До їх компетенцій належали економічні, культурні, організаційні функції. Крім територіального, передбачали економічне самоврядування, у вигляді промислових, ремісничих, рільничих, торговельних, палат найманої праці та інших, об'єднаних у Вищу господарчу палату, що мала співпрацювати з державною владою у керуванні економічним життям та з парламентом — у прийнятті законів щодо господарчих справ.

Судова система будувалася на принципі незалежності від законодавчої та виконавчої влад. Конституція регулювала обов'язки і права громадян, гарантувала демократичні свободи.

Основний закон також проголошував охорону національних, етнічних, релігійних меншин, забезпечуючи їм певні свободи. Кожному громадянину належало право зберегти свою національність та культивувати мову й національні особливості (ст. 109). Національні свободи мали гарантувати: право нацменшин на створення власних автономних зв'язків у межах загального самоврядування, відкривати школи, виховні, суспільні й добротні заклади, користуватися в них своєю мовою й дотримуватися релігійних норм (ст. 110).

Особливу категорію прав становили приписи, пов'язані з свободою совісті й віросповідання та діяльності конфесійних союзів. Вихідним пунктом були положення, що гарантували свободу совісті й віросповідання, та твердження, що жоден громадянин не може через віру й релігійні переконання обмежуватись у правах, наданих іншим (ст. 111). Конституція гарантувала свободу визнання своєї віри за умови, що це не суперечить громадському порядку й законодавству. Римо-католицька церква за Конституцією займала в державі головну позицію серед рівноправних вірувань.

Оцінюючи прийняття Конституції 1921 в новітніх умовах у країні, що відновила незалежність, треба відзначити її демократичність і прогресивність.

Конституція містила й певні обмеження. У багатьох її статтях, що регулювали громадянські права й свободи, були положення, які давали можливість їх легального обходу, інколи виконавчими приписами. Дискримінували права нацменшин, на труднощі в своїй діяльності натрапляли українські та білоруські політичні сили, які не визнавали територіальної інтегральності Речіпосполитої, її влади. Порушувалося задеклароване право свободи совісті та віросповідання внаслідок домінуючого становища римо-католицького костелу в державі.

Для українців, які складали близько 16% населення Другої Речіпосполитої і проживали здебільшого на окремій етнографічній території, гарантії Березневої конституції залишились на папері. Політика польських властей спрямовувалась на полонізацію й асиміляцію українського населення і територій, що знаходило вияв у всіх сферах політичного, соціального, економічного, духовного життя.

Існувала різниця між юридичними нормами, які були останнім словом сучасної демократії, і недостатнім культурним і політичним досвідом польського суспільства, що з часом призвело до травневого перевороту Ю. Пілсудського (12–14 травня 1926), внесення змін та доповнень до Конституції (6 серпня 1926), прийняття Конституції 23 квітня 1935.

Лит.: Ustawa z dnia 17 marca 1921 roku Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (Dz U RP), 1921, nr 44, poz. 267; Ustawa z dnia 2 sierpnia 1926 r. zmieniająca i uzupełniająca Konstytucję Rzeczypospolitej z dnia 17 marca 1921 r. // Dz U RP, 1926, nr 78, poz. 442; Ajnenkiel A. Konstytucje Polski w rozwoju dziejowym 1791–1997. — Warszawa, 2001; Алексівець Л.М. Польша: утвердження незалежної держави 1918–1926 рр. — Тернопіль, 2006; Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. — Львів, 2002.

Л.М. Алексівець.

КОНСТИТУЦІЯ ДРУГОЇ РЕЧПОСПОЛИТОЇ 1935 — друга конституція Другої Речіпосполитої. Зміна основного закону країни пов'язувалась

з прагненням збереження влади Безпартійного блоку співпраці з урядом (BBWR) пропілсудського спрямування. Була схвалена простою більшістю голосів депутатів, 23 квітня 1935 Конституцію підписав президент.

Конституція складалася з 81 статті, 14 розділів, встановлюючи в Польщі президентську форму правління. Президент отримував широкі повноваження і безпосередній вплив на усі державні справи, відповідаючи тільки перед Богом і історією за долю держави. Йому підпорядковувались уряд, парламент, збройні сили, суди й контрольні органи. Президента обирали на 7 років на спеціальних Зборах виборців.

Розширювались компетенції кабінету міністрів, зміцнювалась позиція прем'єра. Останній репрезентував уряд, керував його роботою, визначав загальні засади державної політики.

Конституція обмежувала права сейму (208 послів) і сенату (96 senatorів), які обирались на 5 років. При цьому роль сенату зростала. Третину депутатів сенату призначав президент.

Конституція і закон про вибори 8 липня 1935 значно обмежили виборчі права громадян і вплив суспільства на склад парламенту. Пропорційна система замінювалась на мажоритарну. Партії та громадяни практично позбавлялися права висувати кандидатів в депутати.

Квітнева конституція гарантувала громадянам певні демократичні права, проголошувала їх обов'язком лояльність до держави і «загального добра», які можна було трактувати багатозначно.

Десять перших статей часто називають «декалогом», оскільки містять загальні ідейно-організаційні положення Конституції. Вживання понять «суспільство», «громадяни», «покоління» замість «народ» підкреслювало, що усі громадяни знаходяться в однаковому правовому становищі, а принцип суверенності народу відкидався.

Прихід до влади Ю. Пілсудського в 1926 і федералістична програма пілсудчиків, відома як доктрина польського прометеїзму, певною мірою дала підстави українським історикам називати період 1926–1937 в контексті польсько-українських відносин «пошуком компромісу». Найчисленніша українська партія УНДО в жовтні 1935 взяла курс на нормалізацію їх. Та напередодні Другої світової війни польський уряд змінив акценти у національній політиці, повертаючись до концепції однонаціональної польської держави, асиміляції українського населення. Це зумовлювало його спротив, який виявлявся як у легальних, так і нелегальних формах боротьби за свої права.

Нова Конституція підсумувала процес перебудови устрою Польщі на авторитарних засадах. Запровадила домінуючу роль держави і виконавчої влади, надавала їм широкі можливості впливу на суспільні, економічні, культурні відносини. Ідея суверенітету народу замінювалась державною ідеологією, що ґрунтувалась на засадах елітарності влади, зближуючи Конституцію з основними законами тоталітарних держав Європи.

Лит.: Ustawa konstytucyjna z 23 kwietnia 1935 roku // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, 1935, nr 30, poz. 227; Ajnenkiel A. Konstytucje Polski w rozwoju dziejowym 1791–1997. — Warszawa, 2001; Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. — Львів, 2002.

Л.М. Алексієвець.

КОНСТИТУЦІЯ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ 1791 (офіц. назва — Ustawa Rządowa — Закон про управління) — Основний закон Речі Посполитої, прийнятий 3 травня 1791 Чотирирічним сеймом (1788–1792). Перша в Європі та друга у світі після США, ухвалена парламентом, конституція встановлювала устрій Речі Посполитої згідно з ідеями Просвітництва, регулювала діяльність державної влади, зберігаючи становий поділ, визначала права і обов'язки громадян. Творці — Станіслав Август Понятовський, І. Потоцький, Г. Коллонтай та ін.

Конституція складалася з преамбули, 11 статей («Панівна релігія», «Шляхта, землевласники», «Міста і міщани», «Селяни», «Уряд, тобто означення публічної влади», «Сейм, тобто влада законодавча», «Король, влада виконавча», «Судова влада», «Регенство», «Навчання королівських дітей», «Збройні сили народу») та окремого додатка «Закону про міста» (18 квітня 1791).

У системі поділу влади першість надавалась законодавчій. Репрезентував її Сейм, що складався з двох палат: послів (204 депутати, 24 представники королівських міст) і сенаторів (132 особи: воеводи, каштеляни, міністри, єпископи). Мав скликатися кожні два роки королем і впродовж їх збиратися на засідання в разі потреби. Рішення могли прийматися більшістю голосів, скасовувалось право вето (*liberum veto*), ліквідовувався конфедераційний характер. Сенатові надавалось право затримувати реалізацію ухвал Посольської ізби шляхом ветування та лише до скликання наступного Сейму, в разі повторного прийняття закон набував чинності. Перегляд конституції передбачався раз у 25 років.

Вища виконавча влада передавалась королю та Сторожі законів. Королівська влада проголошувалася спадковою, встановлювалась виборність королівської династії (після смерті Станіслава Августа престол повинен був перейти до саксонської династії Веттінів). До складу Сторожі прав входили король, примас Польщі як глава римо-католицького духовенства країни та керівник Комісії освіти, п'ять міністрів: поліції, внутрішніх справ, військових справ, фінансів, закордонних справ, а також два секретарі без права вирішального голосу. Крім того, в засіданнях уряду могли брати участь наступник трону і маршалок Палати депутатів. Король мав право призначати і звільняти усіх міністрів. Сейм не менш як двома третинами голосів міг висловити останнім недовіру. Запроваджувався принцип кримінальної відповідальності міністрів. Органами місцевого управління проголошувалися цивільно-військові комісії порядку, підпорядковані Сторожі законів.

Запропонована судова система в основі залишалася становою. Найвищою судовою інстанцією мав стати Трибунал Сейму (36 осіб).

Конституція 3 травня підтвердила політичну гегемонію шляхти (яка, проте, за маєткового цензу менше 100 злотих річного доходу, позбавлялася політичних прав), розширила права міщан, послабила позиції магнатів. Ввела до вжитку поняття «громадянин», яким вважався кожен мешканець Речі Посполитої, котрий не був підданим іншої країни, а також — «народ», що об'єднувало в єдине шляхту, міщан, селян. Пануючою церквою залишалася католицька, іншим гарантувалася свобода віри, захист уряду.

Щодо українських теренів вони не здобули особливих прав, як і нічого не було зроблено для покращення долі українців. Можна проводити певну аналогію в контексті актів конституційного характеру з Конституцією Пилипа Орлика 1710.

Загалом Конституція 3 травня була підтримана польським суспільством. Втратила чинність після Тарговицької конфедерації та збройної інтервенції Росії. Упродовж років впливала на розвій польського суспільства, надихала польських патріотів, залишилась в пам'яті, виявом чого є відзначення нині в Польщі Дня Конституції 3 Травня як державного свята.

Лит.: Ustawa Rządowa. — У кн.: Стецюк П. Перша Конституція Польщі (1791): спроба правового аналізу. — Львів, 2010; Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. — Львів, 2002; Ajnenkiel A. Konstytucje Polski w rozwoju dziejowym 1791–1997. — Warszawa, 2001.

Л.М. Алексієвець.

КОНСТИТУЦІЯ РУМУНІЇ. Схвалена 23 березня 1923 за ініціативою Національно-ліберальної партії Румунії на чолі з прем'єром Й. Бретіану. Визначала Румунію як конституційну монархію, в якій джерелом влади є народ. Главою держави був король, який мав широкі повноваження: призначав прем'єр-міністра і міністрів, мав право розпускати парламент. Скасовувалась цензова виборча система й закріплювалось загальне виборче право. У ст. 1 Конституції зазначалося, що королівство є «національною, унітарною та неподільною» державою. Водночас у ст. 7 фіксувалося положення про те, що «в Румунії належність до різних віросповідань і конфесій, до іншої національності та мови не є перешкодою для отримання цивільних і політичних прав та для користування ними». Аналогічне у тій чи іншій формі гарантувалося у статтях 5, 8, 22, 28, 29, 64, 108 та 119 конституції.

Разом з тим декларовані конституцією рівні громадянські й політичні права для усіх громадян, незалежно від національності, мови або релігії, на практиці відверто й цинічно попиралися румунською владою. Зокрема, на території насильно приєднаних до Румунії у 1918 Північної Буковини та Бессарабії, як і в інших місцях компактного проживання автохтонних

українців (Мараморощина, Південна Буковина, Банат, Добруджа тощо), новий режим упроваджував посилену політику денаціоналізації українського етносу. Так, були проведені арешти серед українських священників, учителів, селян, встановлено жорсткий контроль і поліцейний нагляд за «підозрілими» особами, здійснювався масовий процес усунення місцевих українців із займаних ними посад при Австро-Угорській імперії у таких регіонах, як Буковина, Мараморощина та Банат, а також при царській Росії — у Бессарабії, та їх груба заміна новоприбулими фахівцями з Румунії. Конкретними ознаками політики румунізації нового окупаційного режиму в місцях компактного проживання етнічних українців стали такі процеси та явища: уведення десятирічного (1918–1928) військового стану на Буковині та у Бессарабії, що паралізувало можливість будь-якої діяльності щодо підтримки та розвитку української національної ідентичності в цих регіонах; поява у громадських місцях, державних установах, судах, навчальних закладах і на вулицях міст і сіл написів «Vorbiți numai românește» («Розмовляйте лише румунською мовою») з одночасним впровадженням румунськими властями системи каральних заходів стосовно тих українців, які мали сміливість користуватися рідною мовою; різке переведення всієї системи оформлення документації на румунську мову та введення цієї мови як єдиної офіційної в усіх органах влади та в установах; ліквідація колишньої мережі періодики, у тому числі й україномовних друкованих видань, та заснування нових, виключно румунських засобів масової інформації; призначення в українських парафіях румунських священників та впровадження церковної служби лише румунською мовою; перейменування географічних назв українських населених пунктів на суто румунські або румунізація назв українських міст і сіл, насильницьке нав'язування українцям румунських прізвищ та імен з метою зміни етнічного складу населення окупованих територій; ліквідація існуючої за часів Австро-Угорської імперії системи українських початкових шкіл, гімназій та ліцеїв, їх заміна румунськими навчальними закладами, а також позбавлення, наприклад, українців з Буковини можливості навчатися у Чернівецькому університеті. Про суцільну румунізацію цього колись престижного вищого навчального закладу європейського рівня свідчить і факт закриття у 1923 діючої при Австро-Угорщині кафедри україністики. Крім цього, вже 1920 на Півночі Буковини було закрито 84 українські школи, а станом на 1927 таких узагалі не існувало. Були також закриті українські гімназії у містах Чернівці, Кіцмань, Вижниця тощо. Вчителів-українців примусово відправляли на курси румунської мови, а тих, хто не хотів румунізуватися цим шляхом, переводили на роботу у глибинні румунські села старого королівства. Весь потенціал державно-пропагандистського апарату Великої Румунії, її освітньо-виховної системи, церкви, мас-медіа, правоохоронних органів, армії тощо був спрямований на нав'язування політичного, психологічного, етнічного та кон-

фесійного панування титульної румунської нації над національними меншинами, центру над регіонами, столиці над провінціями.

За часів королівської диктатури Карола II та військово-фашистського режиму маршала І. Антонеску 27 лютого 1938 була схвалена нова, більш консервативна конституція, згідно з якою, наприклад, по всій території Румунії суворо заборонялося використання будь-якої іншої мови, крім румунської.

Лит.: История Румынии. — М., 1971; Буковина: історичний нарис. — Чернівці, 1998; Аза Л.О., Попок А.А., Швачка О.В. Українці Румунії: Сучасний стан та перспективи етнокультурного розвитку. — К., 1999; Рендюк Т.Г. Українці Румунії: національно-культурне життя та взаємовідносини з владою. — К., 2010;

С.В. Віднянський.

КОНСТИТУЦІЯ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ, однієї із суверенних держав, що утворилися на теренах колишньої Австро-Угорської монархії після її розпаду 1918, була ухвалена Тимчасовими національними зборами ЧСР 29 лютого 1920 під назвою «Конституційна Грамота» і набула чинності 6 березня того ж року. Вона визначала основні засади функціонування політичної системи Чехословаччини, зокрема закріпила парламентський лад у країні на принципах поділу влади на законодавчу, виконавчу й судову. Законодавча влада належала двопалатному парламенту — Національним Зборам у складі палати депутатів (300 членів, що обиралися на 6 років і були відповідальні перед політичними партіями, що їх висували) і сенату (150 членів, що обиралися на 8 років), який обирався на основі загального, рівного, таємного й пропорційного виборчого права. Виконавча влада була поділена між урядом (Радою міністрів) і главою держави — президентом, який обирався обома палатами Національних Зборів строком на 7 років і міг бути обраним вдруге поспіль. Судова влада здійснювалася незалежними судами на чолі з Верховним судом. К.Ч.Р. визначала республіканську форму правління, єдине громадянство, права й обов'язки громадян, кордони і територіальну неподільність держави включно з Підкарпатською Руссю (офіційна назва Закарпаття у 1919–1938), яка була включена до складу ЧСР згідно з Сен-Жерменським мирним договором 1919 з гарантією «щонайширшої автономії».

Конституція складалася з преамбули та трьох частин — Вступного Закону до Конституційної хартії, власне Конституційної хартії та Закону про принципи мовного права. Всі три частини Основного закону містили положення, що регулювали різні аспекти правового статусу Підкарпатської Русі. Вступний Закон до Конституційної хартії у ст. 2 визначав, що закони сойму території Підкарпатської Русі, як і закони ЧСР, не повинні суперечити

Конституційній хартії, її частинам і законам, які змінюють або доповнюють її, а приймати рішення з цього приводу буде Конституційний суд.

У Конституційній хартії, у свою чергу, параграфом 3 були сформульовані правові норми, що регулювали структуру державного устрою Чехословацької республіки й місце Закарпаття в ньому:

«1. Територія Чехословацької республіки творить єдине й неподільне ціле, кордони якого можуть змінюватися тільки конституційним законом.

2. Невід'ємною частиною того цілого є, на підставі добровільного приєднання згідно з договором між головними союзними і тими, що об'єдналися, державами, з одного боку, і Чехословацькою республікою, з іншого, підписаного в Сен-Жермені ан Ле 10 вересня 1919 року, самоврядна територія Підкарпатської Русі, яка буде мати найширшу автономію, сумісну з єдністю Чехословацької республіки.

3. Територія Підкарпатської Русі має власний сойм, який обирає свою президію.

4. Сойм Підкарпатської Русі є правомочним видавати закони в справах, які стосуються мови, освіти, релігії, а також в усіх тих, які можуть бути передані в його відання законами Чехословацької республіки. Закони, прийняті соймом Підкарпатської Русі, затверджуються президентом республіки і публікуються в спеціальному збірнику за підписом губернатора.

5. Підкарпатська Русь буде представлена в Національних Зборах відповідною кількістю представників (сенаторів) згідно з виборчою системою Чехословаччини.

6. На чолі Підкарпатської Русі є губернатор, який призначається президентом Чехословацької республіки на пропозицію уряду і відповідальний також перед соймом Підкарпатської Русі.

7. Чиновники Підкарпатської Русі будуть обиратися по можливості з місцевого населення.

8. Подобиці, що стосуються права обирати і бути обраним до сойму, визначаються окремим законом.

9. Закон Національних Зборів, який визначить кордони Підкарпатської Русі, складатиме частину Конституційної хартії».

Чехословаччина, згідно з її конституцією, репрезентувала себе як демократична централізована (унітарна) президентсько-парламентська республіка, у якій лише Підкарпатська Русь мала отримати самоврядність у формі автономії: іншим землям республіки — Богемії, Моравії, Сілезії, Словаччині — автономні права не надавалися. Підкарпатська Русь мала і свої державні символи: прапор, який у рівних частинах складався з верхнього жовтого та нижнього синього полів, а також герб — у формі щита, розділеного навпіл по вертикалі, де в правому синьому полі були три золоті смуги, а в лівому срібному полі — червоний ведмідь, який дивиться праворуч. Утім надання

автономії Підкарпатській Русі всіляко затягувалося центральною владою і лише в умовах внутрішньополітичної і міжнародної європейської кризи у жовтні 1938 Підкарпатська Русь слідом за Словаччиною одержала реальну автономію — 11 жовтня було призначено її перший автономний уряд.

Третя складова Конституції ЧСР — Закон про принципи мовного права — також містила положення, що регулювали дану сферу суспільних відносин у Підкарпатській Русі. У параграфі 6 цього закону зазначалося: «Соймові, створеному на території Підкарпатської Русі, надається право врегулювати питання про мову для цієї території способом, сумісним із єдністю Чехословацької держави (стаття 10 Сен-Жерменського договору). До часу, поки таке врегулювання не здійснюється, застосовується цей закон із врахуванням особливих правових умов цієї території». Це означало, що в Підкарпатській Русі так звана «чехословацька мова» тимчасово отримувала статус «офіційної державної мови», хоча права національних меншин застережувалися, наприклад, зобов'язаннями прокуратури республіки «формулювати публічне звинувачення проти звинуваченого, який говорить іншою мовою, також і цією мовою, а при нагоді тільки цією мовою».

К.Ч.Р., на думку фахівців, була однією з найдемократичніших у післявоєнній Центральній Європі і забезпечувала своїм громадянам винятково широкі права і свободи, узаконені в 5 розділі. Це, насамперед, рівність усіх перед законом, незалежно від мови, національності, віросповідання; свобода особи і майна, тобто право поселитися на будь-якій території, набувати нерухомості й займатися там діяльністю, що приносить прибуток в рамках загальноправових норм; недоторканність житла; свобода друку, зборів і право збиратися мирно і без зброї та створювати товариства; право петицій; таємниця листування; свобода викладання і совісті, свобода висловлення думок тощо. Основний Закон ЧСР передбачав також наявність органу контролю в особі Конституційного суду, склад та механізм функціонування якого регламентувався Законом про Конституційний суд, прийнятим Національними Зборами 9 березня 1920. Формально Конституція ЧСР діяла до лютого 1948.

Лит.: Бисага Ю.М. Створення підвалин державно-правової політики Чехословаччини в 20-х роках ХХ століття. — Ужгород, 1997; Болдижар М., Мосні П. Державно-правовий статус Закарпаття (Підкарпатської Русі) в складі Чехословаччини. — Ужгород, 2002; Ванечек В. История государства и права Чехословакии. — М., 1981; Державно-правовий статус Закарпаття у складі Чехословаччини у 1919–1945 роках. — Ужгород, 1997; Кравчук О.М. Національна політика Чехословацької республіки. 1918–1929 рр. — Вінниця, 2007; Краткая история Чехословакии. С древнейших времен до наших дней. — М., 1988; Кірсенко М. Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918–1920. Політико-дипломатична історія з доби становлення Чехословацької республіки. — К., 1997; Фирсов Е.Ф. Эволю-

ция парламентской системы в Чехословакии в 1920-е годы. — М., 1989; Чехия и Словакия в XX веке: очерки истории: в 2 кн. — М., 2005, кн.1.

С.В. Віднянський.

КОНСУЛЬТАТИВНИЙ ВИСНОВОК МІЖНАРОДНОГО СУДУ ООН — висновок, який надає Міжнародний Суд ООН (МС ООН) в Гаазі відповідно до ст. 96 Статуту ООН з «будь-якого юридичного питання» на прохання ГА ООН, Ради Безпеки чи інших органів та спеціалізованих установ ООН. Питання, з яких орган чи установа ООН просить надати К. в., направляється до МС ООН. Державам, які мають право доступу до Суду, а також міжнародним організаціям, які, на думку МС ООН, можуть дати відомості з питання, що розглядається, пропонується передати свої письмові чи усні доповіді, які враховуються при підготовці К. в. Джерелами права, якими користується суд, є міжнародні конвенції та договори, норми міжнародного права та аналогії з іншими судовими рішеннями.

МС ООН може надати К.в. з будь-якого питання у сфері міжнародного права на запит будь-якого органу ООН, уповноваженого робити такий запит. К. в. можуть запросити і ті міжнародні органи та організації, які отримали відповідний дозвіл від Генеральної Асамблеї ООН.

На відміну від рішення МС ООН, К.в. за своєю правовою сутністю означає лише відображення думки міжнародних суддів з того чи іншого юридичного питання зі сфери міжнародного права. К. в. у принципі є необов'язковим навіть для органу або організації, які запросили такий висновок, тобто думка суду має лише рекомендаційний характер.

За свою більш ніж 60-річну історію МС ООН розглянув понад сто міжнародних спорів. Серед розглянутих справ основна частина стосується територіальних спорів (наприклад, нідерландсько-бельгійський про територіальні анклави, індійсько-португальський щодо права проходу територією Індії, спір ФРН, Данії та Нідерландів про делімітацію континентального шельфу Північного моря). За час свого існування МС ООН розглянув і 15 справ з делімітації морських просторів. Серед них — справа «Делімітація морських просторів (Румунія проти України)» від 16 вересня 2004, одним з ключових елементів якої було: чи вважати острів Зміїний островом або скелею, що мало визначальний вплив на схему розмежування континентального шельфу в даному районі. 19 травня 2006 Україна подала контрмеморандум, після чого в грудні 2006 Румунія направила до МС ООН репліку на контрмеморандум. До липня 2007 Україна мала право на подання контррепліки на румунську репліку, після чого суд розпочав розгляд справи по суті. Процес тривав 2–19 вересня 2008. Вивчивши аргументи сторін та історію питання, а також можливі прецеденти, суд прийняв одноголосне рішення:

Лінія морського кордону, що розділяє континентальний шельф та виключні економічні зони Румунії та України в Чорному морі, починається з точки 1, що визнана сторонами в статті 1 Договору між Україною та Румунією про режим українсько-румунського державного кордону від 2003 року, проходить по дузі радіусом 12 морських миль, що відмежовує територіальне море навколо острова Зміїний, до точки 2 з координатами 45°03'18.5" північної широти та 30°12'21.5" східної довготи, де ця дуга перетинається з лінією, проведеною на рівних відстанях від континентального узбережжя Румунії та України. Від точки 2 лінія розмежування проходить по рівновіддаленій лінії через точки 3 (координати 44°46'38.7" північної широти та 30°58'37.3" східної довготи) та 4 (координати 44°44'13.4" північної широти та 31°10'27.7" східної широти) до точки 5 (координати 44°02'53.0" північної широти та 31°24'35.0" східної широти). Від точки 5 кордон проходить по рівновіддаленій від румунського та українського узбережжя лінії напрямком на південь, починаючи від геодезичного азимуту 185°23'54.5" і до точки, де він перетинається з економічною зоною Туреччини. Таке проходження лінії розмежування практично відтворює лінію, запропоновану радянською стороною на переговорах про розмежування з Румунією в 1987.

Лит.: Байматуров М.А. Международное публичное право. — К., 2004; Договір між Україною та Румунією про режим українсько-румунського державного кордону, співробітництво та взаємну допомогу з прикордонних питань від 12 травня 2004 // Урядовий кур'єр, 1997, 9 червня; Філоненко С. Право — не політика: справа про розмежування морських просторів між Україною та Румунією в Чорному морі // Віче, 2008, № 23; Силіна Т., Василенко В. У дипломатії і міжнародному праві не можна оперувати категоріями «перемога» // Дзеркало тижня, 2009, № 4.

Т.Г. Рендюк.

КОНТИНЕНТАЛЬНА БЛОКАДА 1806–1814 — система економічних та політичних заходів, застосована Францією у війні проти Великої Британії. Проголошена Наполеоном I декретом «Про блокаду британських островів» 21 листопада 1806 та наступними актами 1807 і 1810. Її метою було підірвати економіку Великої Британії, позбавивши європейського ринку, і зрештою примусити англійців припинити військові дії проти Франції. Відтак заборонялися торговельні та всі інші зв'язки з Великою Британією. Кожен англієць, який опинився на підконтрольній наполеонівській імперії території, оголошувався військовополоненим. Судна, які прямували до британських островів або заходили до тамтешніх портів, підлягали конфіскації разом з вантажем. Режим блокади поширювався на всі союзні з Францією країни, в тому числі Іспанію, Італію, Нідерланди, Данію. 1807 за умовами Тільзитського миру до К.б. приєдналися Росія і Пруссія, 1809 — Австрія.

Прагнення французького імператора виключити Велику Британію — потужного контрагента світової торгівлі — із зони загальноєвропейських економічних зв'язків завдавало удару також інтересам самих континентальних держав. Унаслідок заходів К.б. виробники української сільсько-господарської продукції позбулися одного із своїх найбільших ринків — англійського. Вже 1807 через головний чорноморський порт — одеський — експорт пшениці скоротився більш як у десять разів проти попереднього року і склав лише 20 тис. четвертей. Тимчасом клопотання, з яким новоросійський генерал-губернатор А.Е. Рішельє звернувся до петербурзького уряду про надання полегшень для морської торгівлі — основи процвітання краю, було задоволено. Указом сенату від 2 жовтня 1808 «про транзитний торг з Молдавії, Волощини, Австрії і Пруссії через одеський порт до чужих країв» одеситам дозволялося відправляти поряд з іншими заборонені до ввезення до імперії товари, за винятком англійських. Це надало нових стимулів для функціонування коридору транзитної торгівлі Одеса–Радзівилів–Броди, який в умовах К.б. набув загальноєвропейського значення. Його складовою частиною стали морські шляхи від Туреччини і Мальти, які, за твердженням урядовців Франції, були постачальниками англійських товарів. 1808 транзитом через Одесу було переправлено азійських вантажів на суму понад 8,5 млн рублів. Через одеський порт товарні маси поширювалися в Пруссії, Франції, Бельгії та інших країнах Центральної і Західної Європи. Завдяки транзитному коридору через Україну забезпечувалися бавовняною сировиною текстильні підприємства Саксонії. Тільки в серпні 1808 одеський порт транспортував на Захід 50 тис. кіп бавовни. Цим же шляхом пересувалися інші колоніальні товари — прянощі, коштовності. Як доповідав у липні 1808 своєму урядові французький посол у Петербурзі, до чорноморських портів Росії, як і до архангельського та балтійських, щодня приходять «підозрілі» судна, що доставляють англійські вироби і сировину. Хоча російська сторона і вживала заходів під тиском Франції (влаштувала на західному прикордонні військову варту, створила митні округи, 1810 заборонила вивезення зерна з портів Чорного і Азовського морів), спинити контрабандну торгівлю, до якої вдалася Велика Британія, було неможливо. Загострення французько-російських відносин на ґрунті порушень умов К.б. стало однією з причин початку війни Франції проти Росії 1812, і, отже, руйнування самої системи економічної блокади. У вересні 1812 маніфестом імператора Олександра I було відновлено торговельні відносини з Великою Британією, а 1814, після повалення наполеонівської імперії та реставрації правління династії Бурбонів у Франції, К.б. остаточно скасовано.

Лит.: Сикар К. Письма об Одессе. — СПб., 1818; Тарле Е.В. Континентальная блокада // Сочинения в 12 т. — М., 1958, т. 3; Crouzet F. L'economie britannique et le blocus continental, 1806–1813. Т. 1–2. — Paris, 1958; Злотников М.Ф. Континентальная блокада и Россия. — М., Л., 1966;

Гончарук Т.Г. Транзит західноєвропейських товарів через Наддніпрянську Україну першої половини XIX ст. — Одеса, 2008.

М.М. Варварцев.

КОНТИНЕНТАЛЬНИЙ ШЕЛЬФ — міжнародно-правовий інститут, уперше визначений у Конвенції про континентальні шельфи 1958 та підтверджений у Конвенції ООН з морського права 1982. В його основу покладено геологічне поняття континентального шельфу. У ст. 76 Конвенції зазначається: «Континентальний шельф прибережної держави включає в себе морське дно та надра підводних районів, які виходять за межі його територіального моря уздовж природного продовження його сухопутної території до зовнішнього кордону підводної окраїни материка або на відстань 200 морських миль від вихідних ліній, від яких вимірюється ширина територіального моря, коли зовнішня межа підводної окраїни материка не простирається на таку відстань». У випадках, коли ця окраїна простягається понад 200 морських миль від вихідних ліній, від яких вимірюється ширина територіального моря, зовнішня межа територіального шельфу визначається формулою, що поєднує геоморфологічні дані з дистанційною межею у 350 миль або відстанню не далі як 100 миль від 2500-метрової ізобати. Прибережна держава здійснює над К. ш. суверенні права для його розвідки і розробки природних ресурсів. На підставі цього положення К. ш. виділяється в самостійну категорію, оскільки за своєю юридичною природою не може бути віднесений ані до державної території, ані до міжнародного простору загального користування.

За Конвенцією 1982, розмежування К. ш. між державами з протилежними або суміжними узбережжями здійснюється шляхом угоди на основі міжнародного права. Для України як морської держави ця проблема пов'язана з відносинами з двома сусідніми прибережними країнами — Румунією та Російською Федерацією. Підписуючи Договір про відносини добросусідства та співробітництва від 2 червня 1997 та Додаткову угоду до нього, Україна та Румунія погодилися визнати будь-яке рішення Міжнародного Суду ООН щодо делімітації К. ш. між двома країнами у Чорному морі. 16 вересня 2004 Румунія подала до цього суду справу «Делімітація морських просторів (Румунія проти України)», одним з ключових елементів якої було — чи вважати острів Зміїний островом або скелею, що мало визначальний вплив на схему розмежування континентального шельфу в районі. Процес розгляду справи відбувався на тлі негативної оцінки офіційним Бухарестом заходів України з подальшої розбудови інфраструктури на о. Зміїний. Румунія підтримувала інтенсивне нотне листування з українською стороною, в рамках якого просувалася теза, що о. Зміїний має статус скелі, а також висувалися опосередковані звинувачення у намаганнях України штучним чином довести

право о. Зміїного на К. ш. Разом з тим робилися заяви про те, що Румунія не претендує на українську територію, складовою якої є о. Зміїний.

Остаточне рішення щодо справи суд ухвалив 3 лютого 2009. Згідно з ним о. Зміїний визнано островом з територіальним морем у 12 морських миль, але при цьому встановлено, що він не може вважатися частиною прибережної лінії України у визначенні серединної лінії при делімітації К. ш. і виключної економічної зони. Судове рішення визначило лінію розмежування виключних економічних зон між Україною й Румунією, що стала компромісом між румунською та українською позиціями. Україна й Румунія сприйняли оголошене рішення Міжнародного Суду ООН як остаточне й таке, що виключило з порядку денного двосторонніх відносин проблему, як успадковану з минулого.

Після схвалення рішення Міжнародного Суду ООН Кабінет Міністрів України затвердив проект Закону України «Про спеціальну (вільну) економічну зону «Ахілія» на острові Зміїний», яким передбачається залучення інвестицій та їх ефективне використання для розвитку туристично-рекреаційної сфери, збереження і раціональної експлуатації природних ресурсів, охорони та дослідження існуючих на острові пам'яток історії та об'єктів культурної спадщини, розвитку інфраструктури, активізації господарської діяльності як на острові Зміїний, так і на К. ш., багатого на рибні ресурси і родовища вуглеводнів.

Досвід розгляду у Міжнародному Суді ООН справи «Делімітація морських просторів (Румунія проти України)» може бути використаний при врегулюванні ситуації з Росією з метою делімітації Азовського і Чорного морів, а також Керченської протоки. Важливим наслідком багаторічного переговорного процесу між Україною та Росією стало підписання президентами обох країн у грудні 2003 Договору про співробітництво у використанні Азовського моря та Керченської протоки. Хоча Україна погодилась на визнання Азовського моря та Керченської протоки внутрішніми водами двох держав, РФ не дала згоди на проведення переговорів про розмежування Керченської протоки. Наполягання російської сторони провести кордон по Керч-Єнікальському каналу і посунути лінію делімітації в Чорному та Азовському морях у бік України так, щоб у російській частині акваторії опинилися нафтогазові родовища, можуть перетворити переговорний процес на предмет розгляду відповідної справи у Міжнародному Суді ООН.

Лит: Конвенция Организации Объединенных Наций по морскому праву. 10 декабря 1982, Монтего-Бей (Ямайка). В кн.: Современное международное морское право и практика его применения Украиной. — К., 1995; Байматуров М.А. Международное публичное право. — К., 2004. Шемякин А.Н. Право пользоваться морем. Генезис структуры и содержания. — Одесса, 2004.

Т.Г. Рендюк.

КОПЕНГАГЕНСЬКІ УГОДИ 1919–1920 — серія міжурядових договорів, укладених у столиці Данії з питання повернення на батьківщину військових, військовополонених та цивільних осіб, які опинилися на території іншої країни після завершення Першої світової війни.

Від імені України участь у К.у., починаючи з квітня 1920, брала УСРР, яка виступила спільно з радянською Росією у чотирьох договорах з окремими державами Західної і Центральної Європи. Ще у трьох угодах — з Данією, Великою Британією, Італією — у 1919–1920 радянську сторону представляла лише РСФРР.

20 квітня 1920 РСФРР і УСРР уклали два договори. Перший — з Францією про відправку на батьківщину російських військових, які перебували або стали військовополоненими на французькій території, а також у Королівстві сербів, хорватів і словенців, Алжирі та Греції. У ньому йшлося й про обмін російських і французьких громадян, які мешкали на території іншої сторони. Другий документ було підписано з Бельгією — про повернення росіян і бельгійців відповідно до РСФРР і до Бельгії. 21 травня того ж року домовленості про організацію обміну військовополоненими оформили Росія і Україна з Угорщиною. Актом від 5 липня 1920 обидві радянські республіки та Австрія досягли згоди щодо повернення на батьківщину всіх військовополонених і цивільних громадян, які перебували на теренах іншої сторони. К.у. набрали чинності від дня їх підписання і сприяли виконанню міжурядових домовленостей.

Документи, укладені в Копенгагені, містили також певні політичні зобов'язання з приводу воєнних дій у Східній Європі. Франція задекларувала свою відмову сприяти «будь-яким агресивним заходам проти Радянських Республік Росії та України». Таку ж позицію стосовно РСФРР і УСРР посів бельгійський уряд. Угорщина заявила, що не подаватиме «ніякої прямої або опосередкованої допомоги противникам Радянської Росії і Радянської України». Свій нейтралітет засвідчила Австрія, наголосивши на невторчаннях у радянсько-польську війну та додержанні заборони на постачання воюючим країнам зброї, боєприпасів та військового спорядження.

Лит.: Документи внешней политики СССР, тт. 2, 3. — М., 1958, 1959; Українська РСР на міжнародній арені (1917–1923). — К., 1966.

М.М. Варварцев.

КОРДОНИ УКРАЇНИ. Кордони, які має Україна з Білоруссю, Молдовою, Польщею, Російською Федерацією, Румунією, Словаччиною та Угорщиною, сформовані у 20 ст. У практичному сенсі вперше питання про кордони України постало в 1917, а останні вагомі зміни відбулися в 1954 — з передачею Кримської області зі складу РСФСР. На формування кордонів впливали різноманітні чинники. Головний з них — етнічна територія. Йдеться як про землі, на яких формувалася українська народність, так і про

прилегли до них колонізовані, тобто освоєні й заселені землі, де українці становили більшість населення.

Перед Першою світовою війною територія розселення українців перебувала в складі двох імперій — Російської та Австро-Угорської. Аграрне перенаселення витискувало українських селян здебільшого не в найближчі міста, а на придатні для землеробства вільні землі. Внаслідок цього населення міст на території розселення українців поповнювалося переважно представниками інших етносів. Оскільки в Австро-Угорщині вільних земель не було, то поширеним явищем стала еміграція українців на американський континент. У Російській імперії українські корінні землі тривалий час межували з малозаселеними територіями, які поступово заселяли українці. У результаті цього українська етнічна територія за кілька століть істотно розширилася.

Контури суцільного українського масиву в Російській імперії вперше були визначені Всеросійським переписом 1897, під час якого національність визначалася за рідною мовою. Однак певна кількість українців за походженням, які зазнали впливу асиміляційних процесів, не назвала своєю рідною мовою «малоросійську» (так українська мова іменувалася в анкетах).

За переписом 1897 основний масив суцільної території, заселеної українцями, складався з 9 губерній. У Подільській губернії проживало 2 млн 442,8 тис. українців (80,9% усього її населення), у Київській губернії — 2 млн 819,1 тис. (79,2%), Волинській губернії — 2 млн 95,6 тис. (70,1%), Полтавській губернії — 2 млн 583,1 тис. (93,0%), Харківській губернії — 2 млн 9,5 тис. (80,6%), Чернігівській губернії — 1 млн 526,1 тис. (66,4%), Катеринославській губернії — 1 млн 456,4 тис. (68,9%), Херсонській губернії — 1 млн 462,0 тис. (53,5%), Таврійській губернії — 611,1 тис. (42,2%). У кожному з повітів цих губерній, за винятком 4 повітів Чернігівщини та півострівної частини Таврійської губ. (Крим), українці становили більшість населення.

Ще в одній адміністративно-територіальній одиниці Російській імперії — Кубанській обл., що суходелом не межувала безпосередньо із територією вказаних 9 губерній, українці становили відносно більшість: 1 млн 270,6 тис. (47 населення області).

Чимала кількість українців мешкала на території окремих повітів інших губерній Росії, що межували з 9 українськими. Так, на південному заході, у Бессарабській губ., українців було 379,7 тис. (19,7% усього населення). На північному сході ситуація була така: в Області Війська Донського проживало 719,7 тис. українців (28,1% населення), у Курській губ. — 527,8 тис. (22,3%), у Воронежській губ. — 915,9 тис. (36,2%). На північному заході у Гродненській губ. мешкало 262,5 тис. українців (22,6%). У Седлецькій губ. жило 107,8 тис. українців (14%). З метою нейтралізації польських впливів на території повітів Люблінської та Седлецької губерній, заселених пере-

важно українцями, 1912 було утворено Холмську губернію, де половину населення становили українці.

В Австро-Угорщині українці (понад 4 млн.) проживали на своїх етнічних корінних землях суцільною смугою в 3-х регіонах — Закарпатті, Північній Буковині та Східній Галичині. Етнічний склад тут характеризують передусім за переписом 1900. Основним критерієм визначення національності населення для Східної Галичини та більшої частини Закарпаття стала конфесійна приналежність (українці — греко-католики), а для Північної Буковини та комітату Мармарош у Закарпатті — рідна мова, оскільки греко-католиками на цих територіях були не лише українці. Згідно з даними цього перепису і відповідними критеріями визначення національності, 1900 в угорській частині імперії (Транслейтанії) проживало 470 тис. українців. Вони становили відносну більшість у 4-х закарпатських комітатах: Мармарош (46,4%), Берег (45,7%), Угоча (39,7%), Унг (36,4%). Переважна частина українців (бл. 3,7 млн) проживала в австрійській частині імперії (Ціслейтанії), з них 297,8 тис. становили 40,8% населення Буковини — окремого коронного краю; набагато більше українців проживало в Королівстві Галиції і Лодомерії, зосередившись у Східній Галичині: 3 млн 19,6 тис. (62,7%).

У травні 1917 до Петрограда (нині — Санкт-Петербург) відбула делегація Української Центральної Ради на чолі з В. Винниченком, члени якої відстоювали ідею утворення автономної України в межах цілісного масиву розселення українців. За пропозицією М. Грушевського делегація УЦР пропонувала Тимчасовому урядові ухвалити декларацію, в якій територія автономної України визначалася в межах «губерній Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської, Херсонської і Таврійської». Водночас наголошувалось, що «виділення неукраїнських частин з цих губерній і, навпаки, включення в склад української області українських частин із суміжних губерній, якими є Холмська, Гродненська, Мінська, Курська, Воронежська, Кубанська область та ін., надається Крайовій Раді, по узгодженню з Тимчасовим урядом та населенням цих територій».

Тимчасовий уряд відхилив позицію, формально обґрунтувавши це тим, що у нього немає достатніх повноважень для вирішення питання про надання Україні автономії, а тому запропонував дочекатися Установчих зборів. Під тиском обставин він, однак, змушений був піти на поступки і 3 липня 1917 визнав Генеральний секретаріат Української Центральної Ради органом крайового управління. Проте підвладними Генеральному секретаріатові визнавалися лише 5 губерній — Волинська, Подільська, Київська, Полтавська, Чернігівська (без чотирьох північних повітів — Суразького, Мглинського, Стародубського, Новозибковського). Це були майже всі ті землі, з якими Українська козацька держава гетьмана Б. Хмельницького

перейшла 1654 під протекторат російського царя Олексія Михайловича. Тимчасовий уряд наполягав на тому, щоб при визначенні меж української автономії використовувався виключно історичний критерій, тобто реалії 17 ст. Взаємної згоди у питанні про територію української автономії Генеральний секретаріат УЦР і Тимчасовий уряд не досягли.

Після падіння Тимчасового уряду УЦР 20 (7) листопада 1917 проголосила III Універсал. Про кордони України в ньому говорилося: «До території Народної Української Республіки належать землі, заселені у більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народної Республіки як щодо прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини, так і суміжних губерній і областей, де більшість населення українське, має бути встановлене по згоді зорганізованої волі народів». Цим універсалом УЦР засвідчила свою прихильність до етнографічного принципу при визначенні кордонів УНР. Такий підхід не давав їй підстав включити до складу УНР частину Таврійської губ. — півострів Крим, де українці становили меншість. У III Універсалі не згадувалася також Кубанська обл., де утворився окремий крайовий уряд.

На час захоплення більшовиками влади в Петрограді позиція ЦК РСДРП(б) у питанні про кордони була такою самою, як і в Тимчасового уряду. Відповідно територія України визначалася в межах 5 губерній — Київської, Волинської, Подільської, Полтавської і Чернігівської (без північних повітів). Саме ці території й охоплювала утворена в липні 1917 обласна організація РСДРП(б) Південно-Західного краю. Оскільки підконтрольними більшовицькому впливу були переважно ради південних та східних губерній України, то необхідність боротьби з УЦР змусила більшовиків змінити своє ставлення до проблеми й фактично погодитися з визначеними III Універсалом УЦР кордонами України. Першим свідченням цього стали рекомендації, надані 30 (17) листопада 1917 наркомом у справах національностей РНК РСФРР Й. Сталіним представникові ЦК Української соціал-демократичної робітничої партії М. Поршу та членові Київського обласного комітету РСДРП(б) С.Бакинському. Він наголосив на необхідності скликання Всеукраїнського з'їзду рад робітничих і селянських депутатів з утворенням на ньому ЦВК рад України, який повинен був замінити УЦР: «Взятися до скликання з'їзду повинні ви — кияни, одесити, харків'яни, катеринославці й ін.». Це, по суті, свідчило про фактичне визнання керівниками РСДРП(б) етнографічного принципу визначення кордонів України.

Українські більшовики погодилися на запропоновану Петроградом радянську форму національної державності. В. Ленін наполіг на тому, щоби пробільшовицькі делегати Всеукраїнського з'їзду рад селянських, робітничих і солдатських депутатів 1917, які не здобули в Києві більшості,

переїхали до Харкова, де було проголошено створення радянської УНР. Назва радянської республіки була тотожною назві республіки, утвореної УЦР, а назва уряду — подібною. Радянський уряд України, і це неодноразово відзначалося в його деклараціях, претендував на ті ж території, що й УЦР. Після деякої невизначеності, пов'язаної з утворенням Донецько-Криворізької республіки, у березні 1918 ЦК РСДРП(б) остаточно визнав: «Донецький басейн розглядається як частина України».

Етнографічний критерій визначення кордонів був використаний і на переговорах представників УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною у Брест-Литовську (нині м. Брест, Білорусь). Позиція української делегації зміцнилася після проголошення УЦР 22 (9) січня 1918 IV Універсалу й незалежності УНР. Спроби підняти питання про приєднання до України Східної Галичини та Північної Буковини були заблоковані австро-угорською делегацією. Але українській делегації вдалося домогтися включення до складу УНР Холмщини та Підляшшя. Згідно з умовами Брестського мирного договору УНР з державами Четверного союзу 9 лютого 1918, західний кордон України мав проходити по довоєнному кордону між Австро-Угорщиною і Російською імперією, а далі — «починаючи від Тарнограда [Тарногруда] западно по лінії Білгорай, Щебретин [Щебжетин], Красностав [Красніслав], Пугачев, Радин [Радзінь-Подляскі], Межиріччя [Медзижву-Подляскі], Сарнаки, Мельники, Високолитовськ [Високає, Каменець-Литовський [Каменец], Пружани, Вигановське озеро». Більш точно кордон мала встановити спеціальна комісія після етнографічних досліджень. Накреслена лінія загалом відповідала межам розселення українців, але проти неї виступили поляки.

Керівництво радянської Росії після підписання Брестського мирного договору РСФРР з державами Четверного союзу 3 березня 1918 було змушене визнати УНР, утворену Центральною Радою. За умовами договору кордони між Росією та Україною мали визначитися в ході переговорів. Однак делегація РСФРР на чолі з Х. Раковським та Д. Мануїльським затягувала їх. Згідно з угодою про припинення військових дій демаркаційна лінія проходила через: Сураж–Унечу–Стародуб–Новгород–Сіверський–Глухів–Рильськ–Колонтаївку–Суджу–Беленіхіно–Куп'янськ. Відповідно до цього 14 серпня 1918 постановою Ради міністрів Української Держави Путивльський та Рильський повіти Курської губернії увійшли до складу Чернігівської губ., а Суджанський, Грайворонський, Білгородський, Корочанський, Новооскольський повіти Курської губ. та Валуйський повіт Воронезької губ. — до Харківської. На цих землях була створена українська адміністрація.

Водночас уряд гетьмана П. Скоропадського розпочав переговори щодо кордонів Української Держави з урядами Білорусі та Всевеликого Війська Донського. Уряд Української Держави, бажаючи мати спільника в боротьбі

з більшовизмом, погодився на те, щоб кордоном між Україною та Все-великим Військом Донським, незважаючи на наявність у ньому значної кількості українських етнографічних земель, стала дореволюційна межа Облaсті Війська Донського з Харківською та Катеринославською губерніями з невеликим відступом на користь України в районі Маріуполя.

Складними були взаємовідносини з Кримом. Оскільки в III Універсалі УЦР не було згадки про Крим як про територію України, німецький уряд створив у Криму крайовий уряд на чолі з генерал-лейтенантом С. Сулькевичем, який узяв курс на побудову незалежної держави, а в майбутньому — на об'єднання з небільшовицькою Росією. П. Скоропадський, однак, вважав, що Крим має бути приєднаним до Української Держави на засадах автономії. Не знайшовши в цьому питанні порозуміння із С. Сулькевичем, він оголосив економічну блокаду півострова. С. Сулькевич капітулював і вислав у Київ делегацію для обговорення умов приєднання Криму до Української Держави. Наприкінці вересня 1918 умови приєднання були узгоджені, але повалення влади гетьмана унеможливило реалізацію задуманого.

18 жовтня 1918 у Львові відбулися збори представників від українських земель Австро-Угорщини, конституйовані як Українська національна рада. На зборах була проголошена Західноукраїнська Народна Республіка, кордони якої визначалися таким чином: «Ціла етнографічна українська область в Австро-Угорщині, зокрема Східна Галичина з граничною лінією Сяну, з вилученням Лемківщини, північно-західна Буковина з містами Чернівці, Сторожинець і Серет та українська смуга північно-східної Угорщини — творить одноцільну українську територію».

Символічним для України став Акт Злуки 22 січня 1919, що засвідчив бажання обох гілок українства жити в одній державі. Однак ні уряд відновленої УНР, ні ЗУНР не змогли вистояти в умовах міжнародної ізоляції і зазнали поразки. Закарпаття, після невдалої спроби приєднатися до ЗУНР, увійшло до складу Чехословаччини під назвою Підкарпатська Русь. Окремо від Підкарпатської Русі до складу Словаччини увійшов невеликий етнічний український анклав (Пряшівщина). Загальна площа українських етнічних земель у складі Чехословаччини складала бл. 15 тис. км².

Північна Буковина, Мармарощина та Бессарабія були окуповані Румунією. У випадку із Північною Буковиною та Мармарощиною румунський уряд скористався розпадом Австро-Угорщини та слабкістю ЗУНР, а для окупації Бессарабії — запрошенням «Сфатул церій» (Крайової ради) уряду проголошеної 15 (2) грудня 1917 Молдовської Народної Республіки. Між УЦР та «Сфатул церій» було досягнуто домовленості про відкладення на майбутнє питання про спірні землі. Тим часом румунські війська до середини лютого 1918 фактично зайняли Бессарабію. 9 квітня 1918 приєднання Бессарабії до Румунії було оформлено юридично. І хоча уряди УНР, Української Держави і УСРР не визнавали законною окупацію Бессарабії,

Румунія не відмовилася від захоплених територій. Загальна площа українських етнічних земель у складі Румунії у міжвоєнний період складала 17,6 тис. км².

Українська державність збереглася лише в радянській формі. На початку 1919 постало питання про розмежування УСРР з РСФРР. До початку лютого РНК УСРР за умовчанням вважав українськими ті повіти, які увійшли до складу Української Держави згідно з постановою Ради міністрів від 14 серпня 1918. Оскільки в цьому питанні виникали незгоди з владою Курської губернії, то 13 січня 1919 була ухвалена постанова РНК УСРР «Про включення Білгородського повіту до складу Харківської губернії». Однак за вказівкою Кремля кордон було змінено. 10 березня 1919 РНК УСРР затвердив узгоджений з РСФРР «Договір про кордони з Російською СФРР». За ним кордони між Україною та Росією, за винятком чотирьох північних повітів Чернігівської губернії, де українці не становили більшість, були затверджені довоєнні, міжгубернські, а Перекопський перешийок мав стати кордоном між Україною та Кримом.

У 1920 кордон між УСРР та РСФРР був знову змінений. Радянська Україна на той час вже не мала жодних ознак економічної управлінської самостійності, у Кремлі вбачали в УСРР автономну республіку в складі РСФРР. Тому при зміні кордонів влада керувалася економічною доцільністю, перш за все — потребою управлінської єдності Донбасу. Після тривалих узгоджень з Кремлем 16 квітня ВУЦВК ухвалив постанову «Про усталення меж і складу Донецької губернії». За нею до Донецької губернії УСРР відходили: «від краю Донецького війська: а) Донецької округи станиці: Гундорівська, Камінська, Калитвинська, Усть-Білокалитвинська, волость Карпово-Обривська; б) Черкаської округи: станиці Володимирська, Олександрівська, далі на захід умовна: станція Козачі Лагери, Мало-Несвітайська, Нижнє-Кременська і далі до межі з Таганрозькою округою; Таганрозький повіт увесь у цілості».

На заході кордони УСРР були визначені ходом радянсько-польської війни, під час якої більшовицький уряд відмовився зупинити просування власних військ на лінії Керзона, що могло б спричинити включення переважної частини української етнічної території до УСРР. Поразка в серпні 1920 радянських військ під Варшавою і подальший контрнаступ польської армії призвели до того, що за умовами Ризького мирного договору між РСФРР і УСРР та Польщею 1921 значна частина українських етнічних територій (Східна Галичина, Західна Волинь, Західне Полісся, Підляшшя, Надсяння, Лемківщина, Холмщина) площею 122 тис. км² опинилася у складі Польщі.

1923 в Україні й Росії розпочався перехід від дореволюційного адміністративно-територіального поділу (губернії, повіти й волості) на новий (округи й райони). Український уряд скористався реформою, щоб порушити

перед ЦВК РСФРР питання про приєднання тих повітів і волостей у прикордонних з УСРР Курській і Воронежській губерніях, у яких переважало українське населення. Майже водночас виконком Південно-Східного (з кінця 1924 — Північнокавказького) краю і Південно-Східне бюро ЦК РКП(б) звернулися до політбюро ЦК РКП(б) з проханням вилучити з підпорядкування Україні Таганрозької та Шахтинської округ. Вони послали на те, що до 1917 Таганрог (нині місто Ростовської обл., РФ) з околицями входив до складу Області Війська Донського.

Для розгляду подання уряду УСРР ЦВК СРСР створив Союзна комісія, яка прийшла до висновку про необхідність приєднати до УСРР Путивльський, Грайворонський і Білгородський повіти Курської губ., а також Валуйський повіт Воронежської губ. Усього пропонувалося приєднати території з кількістю населення 1 млн 18,6 тис. осіб, у т. ч. 591,7 тис. українців. Території з 1 млн 31,2 тис. осіб (у т. ч. 724 тис. українців) залишалися за Курською і Воронежською губерніями. Однак після протесту російської частини комісії питання було винесене на розгляд останньої інстанції — політбюро ЦК РКП(б).

11 липня 1924 політбюро ЦК РКП(б) розглянуло і позитивно вирішило подання властей Північнокавказького краю. Політбюро ЦК КП(б)У не погодилося з цим рішенням і попросило винести питання на розгляд членів ЦК РКП(б) у повному складі. Й. Сталін загальмував розв'язання тяжби з територіального питання більше як на рік, поки на чолі ЦК КП(б)У став Л. Каганович. Тим часом керівництву УСРР вдалося заручитися підтримкою своїх намірів з боку Комуністичного Інтернаціоналу. У резолюцію президії виконкому Комінтерну про розпуск Української комуністичної партії від 24 грудня 1924 було вписано: «Тепер відбувається робота з об'єднання у складі УСРР усіх суміжних з нею територій з українською більшістю населення, що входять у Радянський Союз».

Після того, як генеральним секретарем ЦК КП(б)У став Л. Каганович, ВУЦВК вніс узгоджені з Росією та Білоруссю пропозиції про врегулювання кордонів УСРР з РСФРР і БСРР. Україна передавала Росії основні частини Таганрозької та Шахтинської округ. До УСРР переходив майже весь колишній Путивльський повіт, а також деякі прикордонні волості Курської і Воронежської губерній. На українсько-білоруському кордоні до складу України була включена одна сільрада Мозирської округи. Натомість до складу Білорусі Україна передавала частину Олевського і Словечанського та Овруцького районів. Усього УСРР одержувала територію, на якій мешкало 278,1 тис. осіб, і втрачала територію з населенням 478,9 тис. осіб.

Після ухвалення постанови президії ЦВК СРСР від 16 жовтня 1925 питання про перегляд кордонів продовжували порушувати на офіційному рівні. Тези червневого (1926) пленуму ЦК КП(б)У «Про підсумки українізації» закінчувалися адресованим політбюро ЦК дорученням такого

змісту: «Провадити далі роботу в справі об'єднання в складі УСРР усіх межуючих з нею територій з українською більшістю населення, що входять до складу Радянського Союзу».

У грудні 1926 відбувся загальний перепис населення. Опитувані відповідали на запитання про народність, тобто йшлося не стільки про національне самовизначення, скільки про походження. Українці, які тривалий час проживали в інших регіонах, при відповіді на сформульоване таким чином запитання в анкеті підтверджували свою національність. Перепис зафіксував кордони етнографічної України всередині СРСР. Кількість українців за межами УСРР та їхня питома вага серед населення регіону проживання були такими: Центрально-Чорноземна обл. (колишні Курська та Воронежська губернії, дані на 1929, екстрапольовані за переписом 1926) — 1 млн 773,6 тис. українців (14,63% від усього населення). Українці становили абсолютну більшість у 26 районах ЦЧО. У Північнокавказькому краї (за переписом 1926) проживало 3 млн 106,8 тис. українців (37,1%). Українці мали абсолютну більшість у 37 районах краю.

Керівництво УСРР в 1927 та 1928 зверталося до ЦК ВКП(б) з проханням про приєднання прилеглих до УСРР етнічних українських земель. У лютому 1929 Й. Сталін востаннє на офіційному рівні торкнувся питання про кордони. На зустрічі з українськими письменниками він заявив: «Ми повинні бути особливо обережними, тому що такі зміни провокують величезний спротив з боку деяких росіян». У даному випадку етнографічний критерій не став для Кремля головним, політико-ідеологічний виявився більш важливим.

Відмовою від етнографічного чинника на користь політико-ідеологічному при визначенні кордону було зумовлене й створення Автономної Молдавської СРР. У постанові ЦК РКП(б), виданій з цього приводу, підкреслювалося: «В акті утворення Автономної Молдавської СРР повинно бути зазначено, що західним її кордоном є державний кордон СРСР». Тут йшлося не про кордон по Дністру, якого радянський уряд не визнавав, а про кордон по р. Пруту. Незважаючи на те, що політбюро ЦК КП(б)У рішенням від 18 квітня 1924 висловилося категорично проти створення АМСРР, згодом воно було змушено погодитися на створення автономної республіки.

Територія Автономної Молдавської СРР визначалася таким чином, щоб вона відповідала за величиною основній одиниці адміністративно-територіального поділу — округі. Тому до складу автономної республіки увійшли не лише території, де молдаване склали більшість населення, а й райони з переважно українським населенням. 12 жовтня 1924 сесія ВУЦВК ухвалила постанову «Про утворення Молдавської АСРР», в якій були визначені лише основні обриси кордонів автономії, а для остаточного розмежування територій сесія ВУЦВК створила комісію з представників губвиконкомів Одеської та Подільської губерній і Революційного комітету Молдавської АСРР. За наслідками роботи комісії 26 листопада 1924 Президія ВУЦВК

ухвалила постанову «Про скасування Балтської округи Одеської губернії і про приєднання Балтського району до складу АМСРР і про районування деяких районів Балтської округи».

Процес визначення кордонів АМСРР на цьому не припинився. У вересні 1926 ВУЦВК та РНК УСРР ухвалили постанову «Про врегулювання кордонів Автономної Молдавської Соціалістичної Радянської Республіки», в якій містився перелік населених пунктів, що додатково мали відійти до автономної республіки. Після уточнень до складу Молдавської АСРР увійшли 11 районів Лівобережжя Дністра. За переписом 1926, молдавани склали абсолютну більшість лише у Дубоссарському (67,0%) та Слободзейському (64,7%) районах. Українці були більшістю в Ананьївському (51,7%, у сільській частині — 52,2%), Балтському (91,1%), Бірзульському (Котовському; 53,1%), Красноокнянському (65,9%), Крутянському (Кодимському; 71,7%) районах та в м. Ананьїв (50,6%). Загалом у Молдавській АСРР наприкінці 1926 проживали 546 тис. осіб, у т. ч. 48,5% українців, 30,1% молдаван, 8,5% євреїв, 8,5% росіян.

23 серпня 1939 у Москві був підписаний радянсько-німецький договір про ненапад. До нього додавався секретний протокол, в якому розмежовувалася сфера «обопільних інтересів» у Центральній та Східній Європі. З початком Другої світової війни лінію розмежування «сфери інтересів» було дещо змінено. Це було закріплено в радянсько-німецькому договорі «Про дружбу і кордон» від 28 вересня 1939. Західна Україна була возз'єднана з УРСР. У складі УРСР з'явилося 6 нових областей — Волинська, Дрогобицька, Львівська, Рівненська, Станіславська (від 1962 — Івано-Франківська) і Тернопільська. Територія УРСР зросла з 450 до 540 тис. км², а населення — з 30 млн 960 тис. до 38 млн 890 тис. осіб.

Користуючись можливостями, які випливали з пакту Ріббентропа—Молотова, СРСР пред'явив Румунії 26 червня 1940 ультиматум, у якому вимагалось повернути анексовану 1918 Бессарабію і передати населену українцями північну частину Буковини. Румунська армія без бою відійшла з територій, вказаних у радянських нотах. На більшій частині приєднаної території було створено нову союзну республіку — Молдавську. Головну роль у розмежуванні території новостворюваної Молдавської союзної республіки і УРСР відіграв перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов. Він наполіг на визначенні кордонів за етнографічним принципом. Унаслідок УРСР одержала 3 із 9 повітів колишньої Бессарабської губ., а також 7 районів Молдавської АРСР. Із Північної Буковини і Хотинщини була утворена Чернівецька область, а із 2-х південних бессарабських повітів — Ізмаїльська область. Молдавська РСР утворювалася з повітів Бессарабії з переважно молдавським населенням і частини районів розформованої Молдавської АРСР (райони лівобережного Придністров'я). Кордон України з Молдовою набув сучасних обрисів.

Питання про західні кордони УРСР знову постало після нападу Німеччини на СРСР. 30 липня 1941 в Лондоні було підписано угоду між СРСР та урядом Польщі в еміграції, яка передбачала відновлення дипломатичних відносин та взаємодопомогу у війні проти Німеччини. Ключовим в угоді був пункт, де зазначалося: «Уряд СРСР визнає радянсько-німецькі договори 1939 стосовно територіальних змін у Польщі за такі, що втратили силу». Це давало польському урядові змогу ставити питання про те, щоб СРСР відмовився від західноукраїнських земель, оскільки зникала будь-яка легітимація кордону, утвореного внаслідок реалізації пакту Ріббентропа–Молотова.

Однак СРСР уже після перших перемог Червоної армії зайняв досить жорстку позицію у територіальному питанні. Уряд Польщі в еміграції на чолі зі С. Миколайчиком наполягав на тому, що лінія кордону між Польщею та СРСР має бути такою, як це визначено в Ризькому мирному договорі 1921. СРСР скористався цією непоступливістю лондонського уряду й розірвав з ним дипломатичні відносини, а тим часом створив у Любліні новий уряд Польщі. На Тегеранській конференції, що відбувалася в листопаді–грудні 1943, керівники країн антигітлерівської коаліції виявили близькість поглядів у польському питанні. У.-Л. Черчілль запропонував визнати кордоном між СРСР і Польщею «лінію Керзона». Цю пропозицію підтримав СРСР. Саме на цій основі радянський уряд підписав у липні 1944 таємний договір з люблінським урядом.

На Кримській конференції (лютий 1945) делегація СРСР внесла пропозицію вважати східним кордоном Польщі «лінію Керзона» з відхиленнями від неї в деяких ділянках від 5 до 8 км на користь Польщі. Територія СРСР на кордоні з Польщею зменшувалася на 22 тис. км² порівняно з 1939. Нова конфігурація кордону була оформлена в Договорі між СРСР та Польщею про державний кордон від 16 серпня 1945. Українські етнічні землі на захід від радянсько-польського кордону мали бути деукраїнізовані, а землі на сході — деполонізовані. Останні поправки в конфігурацію кордону були закріплені договором «Про заміну ділянок державних територій», підписаним 15 лютого 1951 між СРСР та Польщею.

За межами України залишалася ще одна велика етнічна українська територія — Закарпаття. Паризька мирна конференція у вересні 1919 ухвалила рішення приєднати Закарпаття («Підкарпатську Русь») до Чехословаччини з умовою надання краю найширшої автономії. Таке рішення підтримала міжнародна конференція русинів-емігрантів, що відбулася в листопаді 1918 у м. Скрантон (США). Однак чеський уряд надав українцям автономію лише в жовтні 1938, а в березні 1939 Закарпаття було окуповане угорськими військами. Влітку 1942 союзники заявили, що не вважають себе зв'язаними Мюнхенською угодою 1938, а СРСР не визнавав її з моменту укладення. Таким чином, Закарпаття мало б знову стати складовою частиною Чехословаччини. Проте реальну владу у звільненому Закарпатті стали перебирати народні

комітети. 26 листопада 1944 З'їзд народних комітетів Закарпатської України ухвалив маніфест, у якому проголошувалося про її вихід зі складу Чехословаччини і возз'єднання з УРСР. Переговори між урядами Чехословаччини та СРСР закінчилися підписанням 29 червня 1945 у Москві Договору між СРСР і Чехословацькою Республікою про Закарпатську Україну, згідно з яким Закарпаття виходило зі складу Чехословаччини та возз'єднувалося з радянською Україною. Кордоном між СРСР і Чехословаччиною визнавався кордон, що існував до 29 вересня 1938 між Словаччиною і Підкарпатською Україною.

Остання зміна кордону УРСР сталася 1954. 19 лютого цього року Президія ВР СРСР за поданням Президії ВР РРФСР та Президії ВР УРСР ухвалила рішення про передачу Кримської обл. Україні. Передача мотивувалася економічною доцільністю, географічною близькістю і тісними культурними зв'язками Криму з Україною.

Після 1991 кордон СРСР на території УРСР перетворився на західний кордон незалежної України. Міжреспубліканські кордони УРСР з Білоруссю, Молдовою і Росією стали державними кордонами.

Лит.: Первая Всеобщая перепись населения Российской империи. — М., 1905; Ярошевич А. Малороссы по переписи 1897 г. — К., 1905; Томашівський С. Етнографічна карта Угорської Русі. — СПб., 1910; Рудницький С. Огляд національної території України. — Берлін, 1923; Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня року 1926. Національний і віковий склад, рідна мова та письменність населення. — Х., 1928; Географія України та суміжних земель. — Львів, 1937; Винниченко І. Українці в державах колишнього СРСР: Історико-географічний нарис. — Житомир, 1992; Боечко В. та ін. Кордони України: Історична ретроспектива та сучасний стан. — К., 1994; Козловський І.С. Встановлення українсько-польського кордону 1941–1951 рр. — Львів, 1998; Романцов В.О. Український етнос: на одвічних землях та з їхніми межами (XVIII–XX століття). — К., 1998; Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. — К., 2000; Чорний С.М. Українці в Євразії. Чисельність і розміщення за переписами 1897–1990 рр. — К., 2002; Макарчик В.С. Міжнародно-правове визнання державного кордону між Україною і Польщею (1939–1945 рр.). — К., 2004; Кабузан В.М. Українці в мирі: динаміка численности и расселения. 20-е годы XVIII века — 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса. — М., 2006; Сосса Р. та ін. Картографічно-геодезичні роботи для встановлення державного кордону України. В кн.: Державна картографо-геодезична служба України (1991–2000). — К., 2006; Бойко О.Д. Проблема визначення кордонів України в період Центральної Ради (1917–1918 рр.) // УІЖ, 2008, № 1; Бойко О. Територія, кордони і адміністративно-територіальний поділ Української Держави гетьмана П. Скоропадського (1918) // Регіональна історія України, Київ, 2009, № 3.

Г.Г. Єфіменко, С.В. Кульчицький.

КОРЕЙЦІ В УКРАЇНІ — вихідці із країн Корейського півострову.

Перші корейські переселенці з'явилися на території України на початку 20 ст. Проте їх масове переселення почалося в 50–60-х роках. Це були, насамперед, вихідці з Корейської Народно-Демократичної Республіки, що шукали кращих умов життя. Вони селились переважно у Миколаївській, Херсонській областях та в Криму, де орендували землю під баштанництво і для вирощування цибулі. В цей період корейці почали з'являтися і в містах України. Це були в основному випускники вищих навчальних закладів.

На початку 21 ст. кількість громадян України корейського походження налічувала приблизно 50 тис. осіб, 80% з яких має вищу освіту. Переважна більшість проживаючих — це переселенці з Узбекистану, Киргизстану, Казахстану.

У 1990-х рр. почали з'являтися перші корейські національно-культурні осередки. 1992 створена Асоціація корейців України — науково-технічне і культурно-просвітнє громадське об'єднання, яке має 27 представництв в різних регіонах.

Починаючи з 1992 в містах почали відкриватися недільні школи для навчання корейської мови, національні ансамблі, культурні центри. 1995 вперше в Україні при Київському національному лінгвістичному університеті створено корейське відділення для підготовки фахівців філологів-перекладачів. 1996 відкрито корейське відділення при Київському національному університеті ім. Т. Шевченка, організовано корейську групу в гімназії східних мов у м. Києві. У 1998 почали вивчати корейську мову в Міжнародному університеті лінгвістики і права. У місті Харкові при культурному центрі «Сосон» організована національна школа-інтернат. Функціонують недільні школи в Києві, Харкові, Джанкої, Красноперекопську. Створено також Асоціацію викладачів корейської мови. Видається інформаційний бюлетень, який висвітлює життя корейської діаспори в Україні.

Серед громадян корейського походження багато тих, хто залишив помітний слід в сучасній історії України. Це Мойсей Юн — заслужений архітектор України, Нора Юн — викладачка хімії, двічі лауреат премії Сороса, Едуард Кім — полковник, меценат, Борис Кім — воїн-інтернаціоналіст, кавалер ордена Червоної Зірки, Анатолій Сон — професор, Олег Нам — заслужений тренер України та ін. Багато корейців працюють учителями, лікарями, бізнесменами.

Для вирішення проблеми легалізації корейців, які свого часу прибули до України з радянськими паспортами, з 2007 працює Спеціальний комітет з питань етнічних корейців, до складу якого входять службовці центральних органів виконавчої влади, а також представники Посольства Республіки Корея в Україні, Асоціації корейців України, Управління верховного комісара ООН у справах біженців, Міжнародної організації міграції.

Лит.: В Україні як удома// <http://www.ukurier.gov.ua/uk/articles/v-ukrayini-yak-udoma/p/>; Сузір'я дружби // Одеські вісті, 2011, № 10.

М.С. Бур'ян, О.В. Набока.

КОРОЛІВСТВО ГАЛІЦІЇ І ЛОДОМЕРІЇ (Königreich Galizien und Lodomerien; Galicia, рідше Halicia — латинська назва Галичини, Lodomeria — Володимирщина, тобто Волинь) — офіційне найменування північно-східної провінції (коронного краю) Австрії. Створено 1772 на землях, що були приєднані до Австрії внаслідок 1-го поділу Польщі. Назва провінції мала на меті довести спадкові права Габсбургів на новоприєднані землі: від 13 ст. королі Угорщини, прагнучи підпорядкувати собі Галичину й Волинь, титулували себе деякий час «королями Галіції і Володимирії». Найдокладніше «право на володіння» обґрунтовувала видана у Відні книга Й.-Х. Енгеля «Geschichte von Halitsch und Wladimir bis 1772: Verbunden mit Auseinandersetzung und Verteidigung der Oesterreichisch-Ungarischen Besitzrechte auf diese Königreiche». До королівства входили заселена переважно українцями Галичина (у межах провінції відома як Східна Галичина), а також переважно польські землі колишніх Краківського і Сандомирського воєводств. Воно існувало до 1918. 1789–1914 друкувалися офіційні переліки установ і посадовців королівства, до 1869 — німецькою мовою, а від 1870 — польською; подібні переліки друкувалися польською мовою для греко-католицьких єпархій.

Лит.: [Kuropatnicki E.-A.] Geographia albo dokładne opisane królestw Galicyi i Lodomeryi. — Przemycel, 1786; Hoppe J.A. Aeltere und neuere Geschichte der Königreiche Galizien und Lodomerien. — Wien, 1792; Gebhardi L.A. Geschichte der Königreiche Galizien, Lodomerien und Rothreuâen, teil 3. Leipzig. — 1781; Кревецький І. Королівство Галичини і Володимирії 1772–1918 // Стара Україна (Львів), 1925, № 1–2.

Я.Д. Ісаєвич.

«КОРОТКИЙ ВИВІД ПРИЧИН, ЯКИМИ УКРАЇНА З ВІЙСЬКОМ ЗАПОРОЗЬКИМ ПОБУДЖЕНА АБО ВЛАСТИВО ЗМУШЕНА БУЛА ВИЙТИ З МОСКОВСЬКОЇ ПРОТЕКЦІЇ» 1709 — політичний трактат, написаний представниками мазепинської еміграції для обґрунтування права Гетьманщини на вихід з Російської держави, пам'ятка українського політичного права та правової думки. Знайдений у Шведському державному архіві Н. Молчановським, опублікований 1909 М. Грушевським. «Короткий вивід причин» проголошував природні права народу на свободу совісті та непорушність станових привілеїв, указував на те, що повстання проти монарха-суверена в разі порушення ним цих природних прав є правомірним. Правовідносини народу з монархом класифікувалися як умовне (договірне, протекція) та безумовне підданство. Основна категорія твору — «вільний

народ». Трактат також викладав політичну та правову історію Наддніпрянської України 17 — поч. 18 ст., характеризував статус українців у Речі Посполитій, відносини Гетьманщини з Російською державою та Кримським ханатом, аналізував документи, пов'язані з цими відносинами.

Лит.: Грушевський М. Шведсько-український союз 1708 р. // ЗНТШ, 1909, т. 92, кн. 6; Ульяновський В. Пилип Орлик. В кн.: Володарі гетьманської булави. — К., 1994; Кресін О. Правові аспекти відносин Війська Запорозького з Російською державою в період гетьманування І. Мазепи та в діяльності української політичної еміграції першої половини XVIII ст. // Держава і право, 2001, вип. 10.

О.В. Кресін.

КОРСУНСЬКА БИТВА 1648 — одна з найбільших подій початку Визвольної війни українського народу середини 17 ст. Після перемоги в Жовтоводській битві 1648 військо гетьмана Б. Хмельницького (бл. 14–15 тис. осіб) разом з татарами Тугай-бея (бл. 6 тис. осіб) вирушило проти війська гетьмана великого коронного М. Потоцького (12–14 тис. осіб і 12 гармат) і 22 (12) травня зупинилося неподалік Корсуня (нині м. Корсунь-Шевченківський) на березі р. Рось (притока Дніпра), очікуючи на можливий підхід надвірного війська кн. Я. Вишневецького. Б. Хмельницький і Тугай-бей 25 (15) трав. почали переправу через р. Рось. Тоді М. Потоцький наказав спалити Корсунь і посилив оборону табору. Щоб спонукати поляків до відступу й атакувати їх на марші, Б. Хмельницький дезінформував польське командування про чисельність українських і татарських вояків і почав удавати, що готується до генерального штурму. Водночас він наказав перекопати за 8 км від Корсуня тракт на м. Богуслав, а також обхідну дорогу до Богуслава через містечко Стеблів у балці Горохова Діброва.

На світанку 26 (16) травня військо М.Потоцького під захистом табору з 8 рядів возів (завширшки 90 м і завдовжки 1–1,7 км) почало відступ. Українці й татари спочатку його пропустили, а потім почали переслідувати. М. Потоцький звернув на обхідний шлях через Стеблів. Коли його табір спускався по схилу перекопаної Горохової Діброви, вояки М. Кривоноса із засідки відкрили по ньому гарматний і рушничний вогонь. Водночас ззаду і з боків напали підрозділи гетьмана Б. Хмельницького та Тугай-бея. Табір був розірваний у 3-х місцях. У жорстокому бою більшість жовнірів або полягли, або потрапили до полону. Серед бранців опинилися М. Потоцький та гетьман польний коронний М. Калиновський.

Лит.: Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий — СПб., 1884, т. 1.; Тис-Крохмалюк Б. Бої Хмельницького. — Мюнхен, 1954; Львів, 1994; Петрів В. Стратегічні операції Богдана Хмельницького під час війни 1648–1649 років (Історично-психологічний нарис) // Військо України, 1993, № 7; Грушевський М. Історія України-Руси — К., 1995, т. 8, ч. 2.; Смолій В.А., Степанков В.С.

Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. — К., 1995; Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття, кн. 1: Воєнні дії 1648–1652 рр. — Дніпропетровськ, 1996; *Działania militarne w Polsce Południowo-Wschodniej.* — Warszawa, 2000.

В.С. Степанков.

КРАКІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ (Alma Mater Jagellonica) — один з найбільших закладів вищої освіти в Польщі. Заснований 12 травня 1364 спеціальною грамотою польського короля Казимира III Великого. З часу свого заснування мав такі назви: *Studium Generale*, *Akademia Krakowska* (Краківська Академія), *Szkoła Główna Koronna* (Головна школа коронна), з 1817 — Ягеллонський університет. З його діяльністю пов'язані імена багатьох відомих учених, зокрема, І. Глогау, К. Гумінського, Я. Длугоша, М. Коперника, Е.-Я. Корчинського, Д. Куриловича, К. Моравського, Л. Мархлевського, Я. Потемана, Т. Сарни.

Спочатку К. у. мав три факультети — вільних мистецтв, медицини й права та 11 кафедр — вісім правознавчих, дві медичні та одна вільних мистецтв. З 1400, після відкриття факультету теології та модернізації структури, став одним з головних середньовічних навчальних закладів у Європі. Третій поділ І Речіпосполитої (1795) призвів до трансформації К. у. у звичайну гімназію.

З 19 ст. починається період «золотого віку» університету. Кількість кафедр зросла втричі: напередодні Першої світової війни їх було 97. У 1913 навчалось понад 3000 студентів. Вперше дістали право на навчання жінки. За час існування ІІ Речіпосполитої розпочали свою діяльність дослідницький центр з педагогічних досліджень, слов'янських досліджень, факультет мистецтва, а при медичному факультеті відділ фізичного виховання. У листопаді 1939, після німецької окупації Польщі, К.у. закрили.

Нині в університеті 15 факультетів, три з яких формують медичний колегіум: лікарський факультет, фармацевтичний факультет, факультет наук про здоров'я. Розвитку набули біотехнічні, біофізичні та біохімічні науки.

Від початку існування в університеті навчалися й іноземці (у різні часи до 44% слухачів). Серед студентів і викладачів установи були українці, в тому числі Ю. Котермак — поет, перший український автор друкованої книги, ректор Болонського університету, Станіслав з Нового Города, який кілька раз ставав ректором К. у. Тут здобували освіту і працювали ректор Київської братської школи Касіян Сакович, письменник Станіслав Оріховський, письменник і депутат Галицького сейму Василь Стефаник, історик В'ячеслав Липинський та багато інших діячів української культури і науки. У 1926 при університеті створено кафедру української філології (література —

Б. Лепкий, мова — І. Зілінський), викладачами якої були С. Томашівський, Ю. Панейко, В. Кубійович та ін.

Наприкінці 19 ст. українські студенти заснували тут Академічну громаду. Від 1924 вони об'єдналися в Українську студентську громаду, яка 1930 нараховувала близько 500 осіб. З 1925–1926 навчального року громада отримувала університетську субсидію (2–2,5 тисячі злотих щороку), а у 1934 зазнала репресій з боку поліції і з початком Другої світової війни припинила своє існування.

Від 1994 у К. у. діє кафедра україністики, де вивчається українська література і мова, історія, географія, економіка України, діяльність української діаспори. У розвитку українознавства в університеті бере участь краківський центр української науки і культури Фондації св. Володимира.

З 1962 К.у. підтримує тісні зв'язки з Київським національним університетом імені Т.Шевченка.

Лит.: Гайдукевич Л., Карась М. Ягеллонський університет. История традиции — настоящее — будущее. — Краков, 1957; *Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze* — Краківські Українознавчі Зошити. — 1993, т. I–II; Stanisław Waltoś *Historia* <http://www.uj.edu.pl/universytet/statut>; Мокрий В. Українська освіта в Ягеллонському університеті (з досвіду кафедри українознавства факультету міжнародних і політичних відносин) // *Українознавство*, 2008, № 2; Новицька Ю. Українські студентські організації в Кракові за часів Австро-Угорської монархії та Другої Речі Посполитої // http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vknlu/Ief/2009_15/zmist.htm.

І.С. Стригун.

«КРАЛЕДВОРСЬКИЙ РУКОПИС» («Rukopis Kralovédvorský») — збірка патріотичних поем і пісень, стилізованих під чеську епічну поезію середніх віків. Свою назву здобула від м. Двур Кралов, де, за твердженням філолога і поета В. Ганки, була знайдена. Видана 1819. Пізніше доведено її неавтентичність. Збірка відіграла велику роль у становленні чеської культури і знайшла велике поширення у слов'янських країнах, в тому числі в Україні, в їх боротьбі за національне відродження.

В Україні «К.р.» почали перекладати, починаючи від 30-х років 19 ст. Першими популяризаторами були поети українського національного відродження М. Шашкевич та І. Вагилевич. 1837 чотири ліричні поезії у перекладі М. Шашкевича було опубліковано в альманаху «Русалка Дністровая». Інший переклад, здійснений Вагилевичем, з'явився друком 1838. На початку 1850-х рр. твір переповів у віршах Д. Мордовець. 1856 у газеті «Зоря галицька» була вміщена перша розвідка про «К.р.». Автором повного перекладу тексту збірки став поет С. Руданський (1860), але повністю його текст було надруковано 1910. Повне видання «К.р.» українською мовою вийшло 1879 у Львові заходом філолога і письменника І. Верхратського.

Предметом дослідження й поширення ідейно-художньої спадщини «рукопису» стали праці багатьох українських вчених і письменників, у тому числі І. Франка, А. Кримського, І. Срезневського, М. Костомарова, А. Метлинського.

Лит.: Короледворська рукопись в перекладі Маркіяна Шашкевича // ЗНТШ, 1905, т. 68, кн. 6; Франко І. Дещо про «Рукопись Короледворську». В кн.: Франко І. Збір. тв. у 50 т. — К., 1977, т. 10; Українська література в загальнослов'янському і світовому літературному контексті. — К., 1987, т. 1.

М.М. Варварцев.

КРИМСЬКА (СХІДНА) ВІЙНА 1853–1856 — широко вживана в історіографії назва, що поєднує дві окремі події — війну Російської імперії з Османською імперією 1853 і цивілізаційний конфлікт, одним з проявів якого була власне Кримська війна Росії з Великою Британією та Францією 1854–56.

Російсько-турецький конфлікт став визрівати 1852 внаслідок суперечок між православним і католицьким духовенством за володіння святими церквами та місцями в Палестині. Під тиском франц. імп. Наполеона III турецький уряд передав ключі від храму Різдва Христового у Віфлємі (нині місто в Палестинській Автономії) католицькому духовенству. Тоді рос. імп. Микола I направив у Стамбул надзвичайного посла кн. О. Меншикова з вимогою домогтися, щоб православні піддані султана Абдул-Меджида були поставлені під особливе покровительство російського царя. У травні 1853 турецький уряд відкинув цю вимогу, після чого Росія розірвала дипломатичні відносини з Туреччиною, а потім окупувала залежні від султана Дунайські князівства (Молдову і Волощину). 9 жовтня (27 вересня) Туреччина в ультимативній формі запропонувала вивести російські війська з князівств, після чого 16 (4) жовтня 1853 оголосила Росії війну.

Військові дії почалися атаками турецьких військ у гирлі Дунаю і на кавказькому кордоні. Проте на Дунаї дії 150-тис. армії Омер-паші виявилися невдалими. Спроба прориву в Тифліс через Боржомську ущелину теж зазнала невдачі.

30 (18) листопада 1853 російський флот під командуванням віце-адмірала П. Нахімова знищив у Синопській бухті (на північному узбережжі Туреччини) весь турецький флот. Російські війська на Дунаї зосередилися в Північній Добруджі, щоб завдати вирішального удару. Події розвивалися за звичайним для російсько-турецьких війн сценарієм, і не було сумнівів у тому, що 1854 війна закінчиться поразкою султанських військ.

Щоб попередити вкрай небажаний для Заходу розвиток подій у російсько-турецькому протистоянні, англо-французький флот 4 січня 1854 (23 грудня 1853) увійшов у Чорне море. Дипломатичні переговори не дали результатів, і 21 (9) лютого 1854 Росія оголосила війну Великій Британії і

Франції. Союзники висадили десант у Варні (нині місто в Болгарії) в кількості 70 тис. вояків і заблокували російський флот у Севастополі. Тим часом Дунайська армія на чолі з генералом-фельдмаршалом кн. І. Паскевичем на початку травня 1854 взяла в облогу головну турецьку фортецю на Дунаї — Силістру (нині місто в Болгарії).

Вступаючи у війну з Великою Британією і Францією, імп. Микола І сподівався на допомогу прусського і австрійських монархів, яких він врятував під час революції 1848–49. Однак ці сподівання виявилися марними: цар дізнався, що почалися переговори про створення широкої антиросійської коаліції між Великою Британією, Францією, Австрією, Пруссією та Швецією. Австрія зосередила в тилу Дунайської армії значні військові сили. Це змусило кн. І. Паскевича віддати наказ про відхід армії за Дунай. 22 (10) квітня 1854 англо-французька ескадра піддала бомбардуванню Одесу, але зустріла стійкий опір берегової оборони і змушена відмовитися від висадки десанту. На початку липня 1854 три французькі дивізії почали просуватися з Варни, щоб знищити російські заслони, але епідемія холери змусила їх повернутися назад. У вересні 1854 російські війська відійшли за р. Прут, а Молдова та Волощина були окуповані австрійцями.

На Балтійському морі 52 англійські та французькі лінійні кораблі і фрегати блокували 26 російських лінійних кораблів, 9 фрегатів і 9 пароплаво-фрегатів. Після невдалих спроб висадити десанти в Або (нині м. Турку, Фінляндія) та інших пунктах союзники відійшли до Аландських о-вів. На Білому морі вони бомбардували Соловецький монастир та зробили спробу висадитися в Архангельську, але їхня атака була відбита. На Тихому океані гарнізон Петропавловська-на-Камчатці в серпні 1854 відбив напад англо-французької ескадри й розгромив висаджений десант (однак на поч. 1855 і гарнізон, і жителі міста були евакуйовані в гирло р. Амур).

Через загрозу розширення коаліції противника російські війська змушені були залишатися в місцях їхньої попередньої дислокації вздовж західного кордону — у Фінляндії, Прибалтиці, Польщі та Україні. Англо-французьке командування вирішило дати основний бій у Криму. За відсутності залізниць росіяни не могли своєчасно доправити туди належну кількість військ, щоб створити кількісну перевагу сил. Враховуючи досвід колоніальних війн 2-ї чв. 19 ст. в Африці та Азії, союзники планували задовольнитися однією масштабною сухопутною операцією на півострові, яка мала перебувати під захистом їхнього флоту. Застарілі парусні кораблі російського флоту не становили для них будь-якої загрози.

14 (2) верес. 1854 флот союзників почав висадку десанту в районі Євпаторії. 62-тис. армія під командуванням маршала А.-Ж. де Сент-Арно і фельдмаршала Ф.-Дж. Раглана зустрілася з 33-тис. армією адмірала кн. О. Меншикова на р. Альма 20 (8) вересня і завдала їй поразки. Кн. О. Меншиков відступив на схід до Бахчисарая і залишив напризволяще

Севастополь. Контр.-адмірал В. Істомін, віце-адмірالی В. Корнілов, П. Нахімов і військовий інженер Е. Тотлебен організували оборону місцевими силами, переважно особовим складом Чорноморського флоту. Оборона Севастополя тривала 349 днів. Кожна спроба російських військ у Криму полегшити долю севастопольців зазнавала невдачі: у листопаді 1854 вони програли битву на Інкерманських висотах, у лютому 1855 був відбитий їхній наступ на Євпаторію, яку захищав турецький корпус, у серпні цього ж року зазнали поразки в битві на Чорній річці.

Щоб перервати сухопутні (по Арабатській Стрілці) і морські (по Азовському морю) комунікації Криму з материковою частиною країни, союзницька ескадра в травні 1855 захопила Керч і зруйнувала Бердянськ, а також вчинила спробу висадити десант біля Генічеська, однак останнього виконати не змогла. На поч. 1855 до коаліції приєдналося Сардинське королівство, яке послало в Крим експедиційний корпус.

Союзники мали під Севастополем на початку облоги 18 мортир, а до серпня 1855 збільшили їхню кількість до 260, з яких майже безперервно вели навісний вогонь по місту. Після того, як союзникам удалося захопити 8 вересня (27 серпня) 1855 Малахов курган, що височів над Севастополем, захисники міста відступили, а залишки Чорноморського флоту затопили.

Військові дії фактично припинилися наприкінці 1855. Правлячі кола Росії розуміли, що війна програна. 25 (13) лютого 1856 в Парижі (Франція) розпочався конгрес представників Росії, Франції, Великої Британії, Австрії, Туреччини і Сардинського королівства з метою опрацювання умов миру. 30 (18) березня був підписаний Паризький мирний договір 1856. Росії і Туреччині заборонялося тримати на Чорному морі військово-морські бази та військові флоти. Південна Бессарабія з гирлом Дунаю переходила від Росії до Молдовського князівства, Волощина, Молдова і Сербія переходили під колективний протекторат великих держав, але залишалися в номінальній залежності від турецького султана. Росія зобов'язувалася не будувати укріплень на Аландських о-вах у Балтійському морі та відмовлялася від претензій на «захист» православного населення Османської імперії.

У боях у Криму й безпосередньо в обороні Севастополя брали участь сформовані в Україні бойові частини, зокрема Волинський, Житомирський, Кременчуцький, Одеський, Подільський, Полтавський і Чернігівський полки. Під час війни своїми подвигами прославилося багато солдатів і матросів — українців, зокрема А. Гіденко, Д. Горленко, І. Даниленко, І. Демченко, Ф. Заїка, П. Кошка.

Разом з тим у період війни саме на українські губернії припав основний тягар постачання російської армії паливом і продовольством. Селяни прикордонних губерній змушені були нести цілодобові караули на кордоні.

Особливо велику роль у забезпеченні російської армії боєприпасами відігравали Шосткинський казенний пороховий завод та Луганський ливар-

ний завод. Завод у Шостці збільшив обсяги виробництва за роки війни шестеро й 1855 давав близько половини всього пороху, що вироблявся в Російській імперії; Луганський завод цього ж року виготовив снарядів учетверо більше, ніж перед початком війни, — вагою бл. 90 тис. пудів.

Наприкінці війни на українських землях розгорівся антиурядовий сел. рух, спричинений тим, що влада затягувала вирішення питання про скасування кріпацтва. Безпосереднім поштовхом до нього стало те, що в очікуванні змін селяни по-своєму тлумачили укази імператора про формування ополчень. Так, коли у квітні 1854 був опублікований указ імп. Миколи I про формування морського ополчення для воєнних дій, то в переліку губерній, з мешканців яких формувалося ополчення, не значилися української губернії, а це означало, що кріпосним цих губерній дозволялося записуватися в ополчення тільки з дозволу поміщиків, отже, їм не гарантувалося, що після служби вони будуть звільнені від кріпосної залежності. Проте селяни не брали цих нюансів до уваги. На поч. 1855 з'явився маніфест імп. Миколи I про створення мобільного державного ополчення. У ньому також не було запевнень для українських селян про звільнення їх від кріпосної залежності, якщо вони стануть ополченцями. Однак і цей документ українські кріпосні розуміли по-своєму. В українських селах пішов поголос, що той, хто не запишеться в козаки до весни 1855, назавжди втратить право на волю. Тому в березні 1855 більшість повітів Київської губернії охопив селянський рух за волю.

Багато хто з тогочасних демократів, зокрема й Т. Шевченко, вважав, що війна загальмує скасування кріпосного права. Однак насправді вона прискорила його скасування. Не пройшло й двох тижнів після оприлюднення маніфесту про закінчення війни, як новий російський імп. Олександр II оголосив про намір ліквідувати кріпацтво. Відкинувши політику поверхової вестернізації, Росія стала на шлях глибоких соціальних реформ і прискореної індустріалізації.

Лит.: Собрание донесений о военных действиях и дипломатических бумаг и актов, относящихся до войны 1853, 1854, 1855 и 1856 гг. — СПб., 1858; Богданович М.И. Восточная война 1853—1856 годов — СПб., 1877, т. 1—4; Дубровин Н.Ф. История Крымской войны и обороны Севастополя — СПб., 1900, т. 1—3; Тарле Е.В. Крымская война, — М.—Л., 1950, т. 1—2; Гуржій І.О. Боротьба селян і робітників України проти феодално-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.). — К., 1958; Нариси з історії дипломатії України. К., 2001.

С.В. Кульчицький.

КРИМСЬКА (ЯЛТИНСЬКА) КОНФЕРЕНЦІЯ 1945. Відбувалася 4—11 лютого 1945 поблизу Ялти в Лівадійському палаці за участю голови РНК СРСР і генерального секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна, президента США

Ф. Рузвельта, прем'єр-міністра Великої Британії У.-Л. Черчілля, міністрів закордонних справ та начальників вищих штабів союзних держав. Мала на меті вирішення ключових питань, пов'язаних із закінченням Другої світової війни та повоєнним устроєм світу. Основними блоками проблем, що розглядалися, стали: 1) про заснування Організації Об'єднаних Націй; 2) про повоєнну долю Німеччини: принципи розмежування окупаційних зон, кількість окупаційних держав, репарації; 3) про утворення єдиного уряду та майбутню територію Польської держави; 4) про продовження бойових дій на Далекому Сході за участю СРСР.

К.к. розглянула пропозицію СРСР про членство центрального представництва та представництв усіх республік Радянського Союзу в ООН із правом голосу (16 членів). Така пропозиція була розкритикована Ф. Рузвельтом, оскільки порушувала принцип «одна держава — один голос», проте отримала підтримку У.-Л. Черчілля за умови аналогічного включення до ООН на правах окремих членів із правом голосу низки британських домініонів (Австралії, Канади, Нової Зеландії, Південно-Африканського Союзу, Індії). 7 лютого В.Молотов висунув нову пропозицію, у якій йшлося про зменшення загальної кількості представництв до чотирьох (СРСР, Українська РСР, Білоруська РСР та Литовська РСР). Після обговорення було остаточно відкинуто можливість членства Литви, пов'язане з негативним ставленням західних держав до інкорпорації країн Балтії до СРСР. Лише 10 лютого Ф. Рузвельт дав згоду підтримати радянську пропозицію про надання права участі в конференції країн-засновниць ООН трьом представникам — від СРСР, УРСР і БРСР. Позитивне рішення щодо УРСР і БРСР стало можливим з огляду на визнання їхньої значущості для долі Європи і світу у вимірах чисельності населення й розмірів території, значних втрат, яких вони зазнали впродовж війни, та наявності в них номінально незалежних міністерств (наркоматів) зовнішніх справ та оборони, запроваджених навесні 1944.

Результатом проведеної роботи стала «Декларація Об'єднаних Націй», яка проголосила склад держав-засновниць ООН («Велика трійка» і Китай) та держав, що запрошувалися до участі в майбутній установчій конференції ООН у Сан-Франциско (США), — це всі країни, які оголосили війну державам осі Рим–Берлін–Токіо до 1 травня 1945. Питання про участь УРСР та БРСР у заснуванні ООН було зафіксовано лише у розділі «Всесвітня організація» таємного протоколу, підписаного В. Молотовим, Е. Стеттініусом та А.Іденом. Це призвело до того, що Україні й Білорусі не були надіслані офіційні запрошення на конференцію до Сан-Франциско, а тому поява на ній української та білоруської делегацій була неочікуваною для її учасників, що спричинило скандал й обмін ультиматумами.

У справі майбутнього розмежування окупаційних зон у Німеччині боротьба на К.к. розгорнулася довкола питання про участь у цьому процесі

Франції. Залучення її лобіював У.-Л. Черчілль, оскільки, на його думку, без неї стабільність майбутньої Європи була неможливою. Й. Сталін цьому опирався. Ф. Рузвельт також ставився до цього неприхильно. У ході роботи, 10 лютого, рішення таки було прийняте, і Франції було надано місце в Міжсоюзницькій контрольній комісії та право вето. Окупаційна зона для неї повинна була виокремлюватись із окупаційних зон США та Великої Британії.

Сторони задекларували спільну мету — роззброїти та розпустити німецькі збройні сили, ліквідувати військову промисловість Німеччини, справедливо покарати всіх воєнних злочинців, відшкодувати збитки, заподіяні гітлерівцями, заборонити нацистські партії.

Обговоривши питання про можливість стягнення репарацій з Німеччини, учасники вирішили створити Міжсоюзницьку контрольну комісію (з осідком у Москві). Розмір репарацій та детальна схема поділу території Німеччини визначені не були, їх розгляд перенесли на засідання Міжсоюзницької контрольної комісії. Ухвалена в результаті обговорення спільна заява визначила за мету продовження війни, принцип післявоєнної демілітаризації та денацифікації Німеччини, а завершення бойових дій в Європі визнавалося можливим лише за умови повної і безумовної капітуляції Третього рейху.

Питання про територію майбутньої Польської держави було розв'язане загалом на користь СРСР: Й. Сталін відстоював етнічний принцип визначення східних кордонів Польщі, що приблизно відповідали «лінії Керзона», встановленій 1919. За цієї умови основна частина Західної України та Західної Білорусі (за винятком передачі польській стороні Білостоцького регіону) мала входити до складу СРСР. Цьому рішенню опирався У.-Л. Черчілль, проте за такий розподіл виступив Ф. Рузвельт. Польщі мали надати землі на сході Німеччини, навіть якби для цього необхідно було примусово переселити кілька мільйонів німців. Існувала також проблема наявності двох урядів Польщі — так званих Лондонського (довоєнного на еміграції) та Люблінського (прорадянського). Й. Сталін наполягав на легітимності створеного під контролем СРСР уряду Б. Берута й на «зрадництві» еміграційного уряду С. Миколайчика. Зокрема, він педалював вимогу розпуску Армії Крайової, підконтрольної «Лондонському» урядові, звинувативши її у веденні терористичної діяльності проти Червоної армії. Після консультацій СРСР погодився лише на розширення та демократизацію «Люблінського» уряду із залученням еміграційних кіл і перетворення його на «Тимчасовий польський уряд національної єдності». Контроль за здійсненням цього рішення мала здійснювати новопризначена Міжсоюзницька комісія. Керівники Великої Британії та США погодилися на запропоновану Й. Сталіним конфігурацію кордону й фактичне збереження «Люблінського» уряду лише за умови щонайшвидшого проведення в Польщі вільних виборів; керівництво СРСР зобов'язувалося забезпечити їх найраніше через

місяць після завершення К.к. Ця обіцянка виконана не була, вибори відбулися лише двома роками пізніше, без будь-якого міжнародного нагляду.

Надалі рішення К.к. щодо Польщі зумовили формат радянізації східноєвропейських країн. Одним з основоположних документів К.к. стала «Декларація про політику на визволених територіях» (інша назва — «Декларація про визволену Європу»), в її основу лягли принципи Атлантичної хартії про право всіх народів обирати форму уряду, за якого вони будуть жити, а також відновлення суверенних прав і самоуправління для тих народів, які були позбавлені цього агресивними націями шляхом насильства. Контроль за новообраними шляхом вільних виборів демократичними урядами мали здійснювати спільні комісії трьох держав. Військові структури кожної із союзних держав, що здійснили визволення тієї чи іншої країни, зобов'язувалися забезпечувати та надавати допомогу в їх проведенні. Таке рішення дало змогу СРСР зберегти присутність своїх військових сил та можливість прямого впливу на ситуацію у звільнених країнах, що згодом привело до подальшої радянізації Східної Європи.

На вступі СРСР у війну проти Японії найбільше наполягав Ф. Рузвельт, оскільки в іншому випадку США довелося б воювати з Японією фактично самотужки. Попри наявність чинного на той час радянсько-японського договору про ненапад Й. Сталін пообіцяв участь Червоної армії в розгромі японської армії через 2–3 місяці після завершення війни в Європі за умови повернення СРСР колишніх володінь і прав Російської імперії, втрачених нею в результаті російсько-японської війни 1904–1905 (військово-морська база в Порт-Артурі, нині м. Люйшунь, Китай; Південний Сахалін; контроль над Китайською Чанчуньською залізницею, а також включення до складу СРСР Курильських островів. Монголія залишалась у сфері впливу СРСР, незалежно від Китаю). США та Велика Британія прийняли ці умови, виходячи з тодішньої ситуації та наявності власних колоніальних інтересів у регіоні (напр., збереження британського контролю над Гонконгом, нині Сянган, Китай).

У ході переговорів фактично було узгоджено сфери впливу, яка вже існувала на той момент чи саме визначалася в ході просування військ союзних держав. Уточнення стосувалися передусім Балкан. За неофіційними домовленостями, контроль над Грецією отримували західні держави, над Болгарією — СРСР, а інтереси сторін у Югославії мали здійснюватися рівноправно. При цьому офіційною владою в Белграді було визнано комуністичний режим Й. Броз-Тіто.

Також було розглянуто питання репатріації близько 2,5 млн радянських громадян, які на момент закінчення війни опинилися на території, зайнятій арміями Великої Британії та США. Це були радянські військовополонені, цивільне населення, вивезене на роботи до Німеччини (остарбайтери), та громадяни СРСР, які зі зброєю в руках воювали на боці вермахту і здалися

в полон англо-американським військам. Під час К.к. було укладено радянсько-британський та радянсько-американський договори про збір, умови утримання та взаємну передачу громадян кожної зі сторін. Із боку США і Великої Британії йшлося передусім про військовополонених, визволених радянськими військами з гітлерівських таборів.

Значна частина радянських громадян, особливо тих, які співпрацювали з гітлерівцями під час війни, опиралася поверненню в СРСР, тому операція з їх репатріації набула рис примусової. З усіх звинувачених у колабораціонізмі уникли видачі лише ті, хто не був громадянином СРСР станом на 1 вересня 1939 і тому не міг вважатися зрадником (західноукраїнські та латвійські військовослужбовці військ СС — до 20 тис. осіб), а також російські вояки 1-ї дивізії Російської національної армії, що опинилися на території Ліхтенштейна, парламент якого відмовився здійснювати видачу на підставі неучасті своїх представників у Ялтинській конференції. Західні держави, однак, здійснювали окремі таємні набори радянських громадян: Велика Британія — фахівців на роботи, Франція — військовослужбовців до Іноземного легіону, США — осіб, придатних для використання в розвідувальній діяльності. Значна частина визначених до репатріації осіб залишалася на Заході нелегально. За радянськими даними, загальна кількість тих, хто не повернувся (рос. «невозвращенцы»), сягнула 450 тис. осіб, із них 145 тис. українців. Уникли повернення близько 180 тис. військовополонених. За сучасними оцінками, загальне число осіб, які уникли репатріації, сягає 690 тис.

К.к. започаткувала нову, т. зв. ялтинську систему взаємостосунків і сфер впливу у світі. Її рішення вважаються донині тріумфом радянської дипломатії. Керівництву країни на чолі з Й.Сталіним вдалося значно розширити територію і сфери впливу СРСР та перетворити його на світову супердержаву. Конференція затвердила та зафіксувала новий баланс сил і фактично визначила зони протистояння під час «холодної війни». Декларативні рішення щодо проведення вільних виборів у визволених країнах і демократичні принципи побудови політичного життя лише камуфлювали зони впливу супердержав, які визначалися мірою просування їхніх військ. Принципи «допомоги в становленні визволених країн і проведенні виборів» зумовили втручання у внутрішні справи визволених країн і виникнення на території Центральної та Південної Європи підконтрольних Москві держав-сателітів, а відповідно — і поляризацію світу. Рішення про спільну окупацію та розподіл території Третього рейху вилилося у виникнення двох німецьких держав, які не раз ставали об'єктами загострення стосунків між СРСР і Заходом.

Керівництво США і Великої Британії в ході К.к. продемонструвало політичну неготовність до адекватного сприйняття й протистояння комуністичній системі, внаслідок чого Ялта в західній історіографії отримала

назву «другого Мюнхена», тобто малася на увазі відмова від впливу у Східній Європі на користь СРСР задля досягнення тимчасових домовленостей і тактичних інтересів.

Для України знаковість К.к. полягає у формуванні її західного кордону та посиленні в ній етнічного фактора. Разом з тим затвердження саме такої лінії кордону між УРСР і Польщею спричинило майбутню депортацію українського населення із територій, що залишалися під польським контролем (Холмщина, Підляшшя, Лемківщина). Рішення та домовленості, досягнуті на К.к., зумовили вихід УРСР на міжнародну арену й її участь у заснуванні ООН. Із вступом УРСР до ООН західні держави де-юре визнали легітимним державним органом і єдиним виразником волі українського народу республіканський уряд — РНК УРСР.

Лит.: Советско-американские отношения во время Великой Отечественной войны, 1941–1945: Документы и материалы. — М., 1948, т. 2.; Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. — М., 1984, т. 4.; Волков Ф.Д. За кулисами второй мировой войны. — М., 1985; Толстой-Милославский Н.Д. Жертвы Ялты. — М., 1996; Дипломаты вспоминают. Мир глазами ветеранов дипломатической службы. — М., 1997; Дещинський Л.Є., Панюк А.В. Міжнародні відносини України: Історія і сучасність. — Львів, 2001; К., 2003, т. 6.; Мировые войны XX века, кн. 4; Вторая мировая война: Документы и материалы. — М., 2005.

О.Є. Лисенко, І.І. Дерейко.

КРИМСЬКЕ ХАНСТВО — держава, що існувала в середині 15 — другій половині 18 ст. на теренах Кримського півострова та прилеглих землях Нижнього Подніпров'я, Приазов'я та Прикубанья.

Перші загони монголо-татар з'явилися в Криму в 1223. Тоді вони розграбували половецькі володіння. 1239 монголи остаточно закріпилися на півострові, його територія увійшла до складу Золотої Орди. На межі 13–14 ст. тут утворилося намісництво з центром у Солхаті (Старий Крим) зі значною автономією. З початком розпаду Золотої Орди хану Хаджі-Гірею у 40-х рр. 15 ст. вдалося досягти незалежності, столицею його держави став Бахчисарай. Проте вже у 1475 потужні сили турецької армії та флоту, послані султаном Мехмедом II, здобули Кафу і підкорили решту володінь генуезців, а невдовзі хан Менглі-Гірей визнав васальну залежність від Оттоманської Порти.

Правителі К. х. обиралися на курултаях (зборах знаті), а турецькі султани лише затверджували їх. Гіреї нерідко вели незалежну зовнішню політику. В економіці К. х. провідну роль відігравало кочове скотарство. Землеробство не тільки осілого, а й напівосілого типу впроваджувалося серед татар вкрай повільно. Низький рівень розвитку продуктивних сил (а отже, бідність

більшості населення), гострі суперечності Криму та Порти зі східноєвропейськими державами, що ускладнювалися через релігійне протиставлення християнської та мусульманської цивілізацій, — все це призводило до систематичних набігів кримських орд на землі Московського царства, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої. Хоча кримці доходили навіть до Москви (1521) і Тули (1552), найбільше страждало від них саме населення українських земель.

Татарські набіги відбувалися майже щорічно (іноді — кілька разів на рік). Їхньою метою була не анексія територій, а здобуття невільників та отримання данини. Деякі дослідники нараховують загалом від 3 до 5 млн. бранців, захоплених кримцями в 15–18 ст. на теренах України, Росії та Польщі. В цей час Кафа (Феодосія) перетворилася на центр торгівлі рабами, звідки слов'янських невільників відправляли в усі країни Середземномор'я (деякі опинялися навіть в Індії).

Траплялося, що К. х. укладало ситуативні військово-політичні союзи з християнськими державами. Так, 1482 Менглі-Гірей домовився з Іваном III Васильовичем про спільні дії проти Литовської держави. Наслідком було розграбування татарями Києва. Хан Іслам-Гірей III підтримав Богдана Хмельницького у визвольній боротьбі проти Речі Посполитої. Однак татари не бажали надмірного посилення жодної зі сторін і тому були ненадійними союзниками. Саме через їхню зраду довелося козацькій державі йти на не вигідні Україні Зборівський (1649) і Білоцерківський (1651) договори з польським королем. Стосунки з татарами підтримували гетьмани І. Виговський та П. Дорошенко. Остання спроба українсько-татарського союзу мала місце за гетьманування П. Орлика (1711).

Турецько-татарська експансія не лишалася безкарною і діставала відповідь: морські походи П. Сагайдачного, походи І. Сірка, кримські походи 1687 і 1689 Голіцина та запорізьких козаків, кримські походи 1736–38. Та все ж у протистоянні з татарами до другої половини 18 ст. населення українських та російських земель змушено було здебільшого оборонятися. Ситуація змінилася лише в ході російсько-турецької війни 1768–74. Останній набіг кримських татар відбувся в січні 1769. Та через півроку Кримський півострів був узятий російськими військами. Було звільнено понад 10 тис. рабів-християн, що перебували в Криму. За умовами Ключук-Кайнарджійського мирного договору (1774) Кримське ханство проголошувалося незалежною державою. Через дев'ять років, 9 квітня 1783, Крим було приєднано до Російської імперії: К.х. як держава припинила своє існування.

Лит.: Новосельський А.А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. — М. — Л., 1948; Якобсон А.Л. Крым в средние века. — М., 1973; Дашкевич Я.Р. Ясир з України (XV — перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема // Український археографічний щорічник. Нова серія. — К., 1993, вип. 2; Андреев А.Р. История Крыма. —

М., 2002; Галенко О.І. Про татарські набіги на українські землі // УІЖ, 2003, № 6; Ширококоряд А.Б. Четыре трагедии Крыма. — М., 2006;

М.С. Бур'ян, А.Ю. Мартинов.

КРИМСЬКІ ПОХОДИ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА 1687 і 1689. Стали частиною військової кампанії 1684–1699, яку здійснювала коаліція європейських держав-учасниць «Священної ліги» — проти Оттоманської Порти. Московське царство приєдналося до «Священної ліги» 1686, відразу після укладення «Вічного миру» з Річчю Посполитою — членом коаліції, до складу якої входили також Австрія, Венеція і Ватикан. При цьому Москва в односторонньому порядку скасувала свої попередні домовленості з Портою, закріплені Бахчисарайським мирним договором 1681.

Перший похід було розпочато навесні 1687. У ньому брали участь майже 100-тисячне московське військо князя Василя Голіцина, 50 тис. українських вояків під проводом гетьмана Івана Самойловича, запорозьке козацтво на чолі із кошовим отаманом Філоном Лихопоем. У середині червня ці армії з'єдналися в районі лівого берега р. Орель й рушили у напрямі Кримського півострова. За свідченням учасника цього походу генерала Патріка Гордона, військо потерпало від нестачі питної води й продовольства. Не меншим лихом виявилися тотальні степові пожежі, спричинені підпалами з боку татар, що саме змусило князя В. Голіцина прийняти рішення про припинення походу: об'єднана армія повернулася назад.

Другий похід розпочався у березні 1689. Основні сили склалися з майже 112-тисячного війська князя В. Голіцина, полків гетьмана Івана Мазепи, запорозького козацтва під проводом кошового отамана Івана Гусака. У травні вони дісталися до перекопських укріплень. Не наважившись на штурм, В. Голіцин розпочав переговори з кримським ханом, марно сподіваючись отримати від нього пропозицію укласти мир. Простоявши під Перекопом кілька днів, командувач об'єднаним військом, як і раніше, віддав наказ про відступ.

Обидва походи, невдалі й надзвичайно витратні, багато у чому прискорили зміщення з московського престолу царівни Софії, що фактично і стало їх основним наслідком.

Лит.: Орешкова С.Ф. Русско-турецкие отношения в начале XVIII в. — М., 1971; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. — К., 1991, т. 3; Соловьев С.М. История России с древнейших времен. — М., 1991, кн. VII, т. 13–14.

В.В. Піскіжова.

КРИМСЬКІ ТАТАРИ — тюркський етнос. Початок історії К.т. датується серединою 13 ст., коли тюрко-монгольські племена Золотої орди

захопили Кримський півострів. Частина завойовників, що осіли в Криму, поступово змішувалася з місцевим населенням — аланами, готами, греками, половцями, таврами, хазарами та ін.

Наприкінці 1-ї пол. 15 ст. на території півострова постало ханство, очолюване Хаджі I Гіреєм. Відтоді саме представники династії Гіреїв були незмінними володарями ханату. Його першою столицею стало м. Кири́м (інша назва — Солхат, тепер — Старий Крим). Кримське ханство відзначалося потужною військовою організацією. В окремі періоди чисельність кримськотатарського війська сягала 100 тис. вояків. К.т. періодично здійснювали спустошувальні набіги на землі не лише сусідніх країн, а навіть діставалися до Данії.

Доба Кримського ханства (15–18 ст.) характеризувалася розвитком культури К.т. Унікальною пам'яткою тогочасної кримськотатарської архітектури став ханський палац у м. Бахчисараї, спорудження якого було розпочато 1532 ханом Сахибом I Гіреєм (нині входить до складу Бахчисарайського історико-культурного заповідника і є єдиним у світі зразком кримськотатарської палацової архітектури). Літературна спадщина була представлена поетичними творами Ашика Умера, Афіфеддіна Абдуллага, Абдульазіза, Мегмеда Сенаї, Джан Мугамеда, правителів ханату Менглі I Гірея і Гази II Гірея (використовував псевдонім Газайї), а також історичними працями Ремаля Ходжи, Сеїда Різи та інших авторів.

Після розпаду Російської імперії 1917 й утворення РСФРР у складі останньої 1 травня 1919 було створено Кримську Соціалістичну Радянську Республіку (від 18 жовтня 1921 — Кримська Автономна Соціалістична Радянська Республіка). Її адміністративно-територіальна структура була побудована за національним принципом: функціонували 5 татарських національних районів (Алуштинський, Балаклавський, Бахчисарайський, Судакський, Ялтинський) і 144 сільради. Під час Великої Вітчизняної війни за рішенням радянської влади 1944 було здійснено депортацію К.т. (близько 190 тис.) до східних регіонів СРСР у зв'язку із звинуваченням у колабораціонізмі з німецькими окупантами. 30 червня наступного року, за поданням Президії Верховної Ради РСФРР, статус Кримської автономії змінено на обласний, а 19 лютого 1954 Кримську область включено до складу УРСР. 1956 К.т. було реабілітовано без права на репатріацію й повернення конфіскованого майна, а сам факт депортації засуджено лише 1989. 12 лютого 1991 Верховна Рада УРСР ухвалила Закон про відновлення кримської автономії й утворення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки у складі УРСР. Відтак було покладено початок активізації національно-культурного життя кримськотатарського народу.

1991 відновлено діяльність Курултаю (національний з'їзд, фактично парламент) — вищого представницького повноважного органу кримськотатарського народу, а також створено його виконавчу структуру Меджліс,

покликаний репрезентувати інтереси К.т. у відносинах із державними інституціями України і власне Криму, міжнародними організаціями. Серед найбільш впливових громадських об'єднань К.т. — Рада старійшин кримськотатарського народу «Намус», правозахисна громадська організація «Аркадаш», Загальнокримська громадська організація «Граде». Функціонують кримськотатарські засоби масової інформації — газети «Къырым», «Яньы дюнъя», «Авдет», «Хідаят», «Голос Крыма», «Полуостров», радіостанція «Мейдан», телеканал «АТР» та ін.

Створена мережа дошкільних і загальноосвітніх навчальних закладів з кримськотатарською мовою навчання. Педагогічні кадри для них готуються на базі Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського, Симферопольського педагогічного училища тощо. На базі Кримського інженерно-педагогічного університету діє Науково-дослідницький центр кримськотатарської мови і літератури. Станом на 2002/2003 навчальний рік у загальноосвітніх закладах Криму кримськотатарську мову вивчало близько 40 тис. учнів. У м. Сімферополі функціонує Кримськотатарська бібліотека ім. І. Гаспринського, Кримськотатарський музично-драматичний театр, Музей кримськотатарського мистецтва тощо.

Згідно з даними перепису населення 2001 в Україні проживає 248,2 тис. представників кримськотатарського народу, із них 243,4 — в межах Автономної Республіки Крим (основні райони розселення — Сімферопольський, Білогірський, Бахчисарайський, Джанкойський). Поза межами України кримськотатарська діаспора є в Болгарії, Росії, Румунії, Туреччині, Таджикистані, Узбекистані, інших країнах.

Лит.: Кримський А.Ю. Література Кримських татар. В кн.: Студії з Криму. — К., 1930; Червоная С.М. Крымскотатарское национальное движение и этнополитическая ситуация в Крыму. — М., 1994; Кримські татари. Історія і сучасність. (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу): Матеріали міжнародної наукової конференції. (Київ, 13–14 травня 1994 р.). — К., 1995; Куртиев Р. Крымские татары: этническая история и традиционная культура. — Симферополь, 1998; Прибыткова И.М. Правовые и гуманитарные проблемы реинтеграции ранее депортированных в Крыму. — К., 1999; Тюркские народы Крыма: Караимы. Крымские татары. Крымчаки. — М., 2003; Панчук М., Бекірова Г., Ганкевич В. та ін. Крим в етнополітичному вимірі. — К., 2005.

В.В. Піскіжова.

КУБА, Соціалістична Республіка Куба (Cuba, Republica de Cuba) — держава в Центральній Америці, розташована на однойменному острові, о-ві Хувентуд та багатьох дрібних островах у Карибському морі. Територія — 110,9 тис. км². Населення — 11,3 млн (2011). Столиця — Гавана. Державна мова — іспанська. За формою державного устрою — республіка парламентського типу. Найвищий орган державної влади — Національна асамб-

лея народної влади, яка з числа своїх депутатів обирає Державну раду. Голова Державної ради є главою держави і уряду, верховним головнокомандуючим збройними силами, очолює Раду національної оборони. Законодавчий орган — Національна асамблея народної влади. Виконавчу владу репрезентує Рада міністрів Республіки Куба.

Територія К. була здавна заселена індіанськими племенами. 28 жовтня 1492 іспанська експедиція Х. Колумба відкрила острів. У 1512–1514 іспанці побудували перші міста — Асунсьйон (Баракоа), Сан-Сальвадор (Баямо), Сан-Кристобаль-де-ла-Гавана (Гавана) та ін. 1596 іспанська колонія К. отримала статус окремого генерал-капітанства.

Державну незалежність К. здобула у травні 1902 після іспано-американської війни 1889. 1906 країну окупували США. Протягом наступних років на К. змінювалися режими, які перебували під контролем США.

У 1930-х рр. на К. відбулася революція, під антиолігархічними й антиамериканськими гаслами. Створений 1933 тимчасовий революційний уряд розпочав проведення демократичних реформ, які було перервано 14 січня 1934 військовим переворотом Ф. Батісти та встановленням його диктаторського режиму. Обрані у листопаді 1939 Установчі збори, де перемогу отримав опозиційний блок, затвердили демократичну конституцію (1940). Але вже на чергових президентських виборах 1940 Ф. Батісти вдалося стати главою держави.

Президентські вибори 1944 принесли перемогу демократичній опозиції. Діяльність нової влади проходила в умовах кризових явищ в економіці, які продовжували набирати обертів і за адміністрації після наступних парламентських виборів. 10 березня 1952 відбувся черговий державний переворот, в результаті якого владу знову захопив генерал Ф. Батіста, скасувавши конституцію. Його правління супроводжувалося прогресуючою гангстеризацією кубинської економіки.

26 липня 1953 підпільне угруповання, створене колишнім активістом партії «ортодоксів» Ф. Кастро Рус, здійснило напади на військові казарми в Сантьяго-де-Куба. Організатори акції сподівалися розпочати повстання проти диктатури Батісти, але зазнали невдачі, а учасників виступу було засуджено до тюремного ув'язнення. Отримавши амністію й емігрувавши до Мексики, вони створили військово-політичну організацію «Рух 26 липня», члени якої в грудні 1956 розпочали збройну боротьбу на острові. 1 січня 1959 диктаторський режим було повалено, а в лютому посаду прем'єр-міністра революційного уряду обійняв керівник повстанської армії Ф. Кастро. Від кінця 1960 відбулося різке погіршення стосунків К. із США, які припинили торгівлю з нею й розпочали її економічну блокаду. 2 січня 1961 США розірвали дипломатичні відносини з К., 15 квітня американські літаки здійснили бомбардування острова. Подальше загострення міжнародних відносин навколо К. спричинило розміщення на острові 1962

радянських ядерних і введення США «карантину» щодо К. Карибську кризу, що створила загрозу світового ядерного конфлікту, було розв'язано завдяки виведенню з острова ядерних ракет, скасуванню «карантину» і зобов'язанню США дотримуватися недоторканності кордонів і території К.

У 1963–1964 рр. відбулися візити Ф. Кастро до СРСР. 1972 К. вступила до Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ), активізувалася її співпраця з латиноамериканськими республіками, зокрема, Ямаїкою, Гайаною, Аргентиною, Венесуелою, Панамою, Колумбією, Чилі. К. стала одним з ініціаторів і учасників регіональної Латиноамериканської економічної системи, активним учасником Руху неприєднання.

У 1980-х рр. для К. пріоритетними були економічні зв'язки з СРСР та іншими країнами в рамках РЕВ. На них припадало 85% зовнішньої торгівлі острова, в тому числі 70% — на СРСР, звідки республіка отримувала нафту, чорні метали, добрива, трактори, вантажівки, зерно тощо. У цей період К. розширила масштаби допомоги країнам, що розвивалися: в Анголі, Мозамбіку, Ефіопії, Південному Ємені, Нікарагуа тощо працювало багато кубинських спеціалістів.

19 лютого 2008 Ф. Кастро оголосив про відставку з посади голови Держради й головнокомандуючого кубинськими військами, а його місце посів Р. Кастро. Від 2010 за підтримки нового глави держави здійснюється реформування економіки країни із залученням приватного підприємництва.

6 грудня 1991 К. однією з перших серед країн Латинської Америки визнала незалежність України. Протокол про встановлення дипломатичних відносин був підписаний 12 березня 1992. Від 1992 в Україні діє громадська організація Асоціація дружби «Україна–Куба», яка ставить за мету зміцнення дружби й солідарності та розвиток культурних, освітніх, гуманітарних зв'язків між кубинським та українським народами.

К. однією з перших запропонувала Україні допомогу після аварії на Чорнобильській АЕС. Від березня 1990 за особистою ініціативою Голови Державної ради й Ради міністрів Куби Ф. Кастро діє державна програма «Діти Чорнобиля», в межах якої у лікувально-оздоровчому центрі ім. Хосе Марті в м. Тарара пройшли курс лікування та оздоровлення понад 18 000 українських дітей. Кубинські лікарі працюють у Євпаторії — в дитячому медичному центрі реабілітації дітей, що постраждали від наслідків Чорнобильської аварії. У квітні 1999 указом Президента України Ф. Кастро нагороджено Орденом князя Ярослава Мудрого 1 ступеня за значний особистий внесок у здійснення програми лікування та оздоровлення українських дітей, що постраждали внаслідок аварії на ЧАЕС. За період незалежності України відбулося ряд офіційних візитів президентів України (Л.Д. Кучми, В.Ф. Януковича) до К. та представників К. до України. Результатом міждержавних зустрічей стало підписання низки угод про торгівельно-економічний та культурний розвиток.

Лит.: Ларин Е.А. Политическая история Кубы XX в. — М., 2007; Бородаев В.А. Кубинская революция и становление новой политической системы. 1953–2006. — М., 2007; Строганов А.И. Латинская Америка в XX в. — М., 2008.

К.О. Гула.

КУВЕЙТ (Al-Kuwayt, Dawlat Al-Kuwayt) — держава на Аравійському півострові Азії, на узбережжі Перської затоки. Територія — 17 818 кв². Населення — 2,9 млн. осіб (2008). К. — конституційна монархія родини Ас-Сабах. Столиця — м. Ель-Кувейт. Державна мова — арабська.

У 18 ст. територію сучасного К. заселяли арабські племена. З 1762 нею правили еміри з родини Ас-Сабах. Країна входила до сфери впливу Османської імперії, пізніше була в економічній залежності від Великої Британії. 1897 англійці розмістили тут військово-морську базу. 1914 Велика Британія визнала К. «незалежним еміратом під британським протекторатом».

19 червня 1961 було проголошено незалежність К., запроваджено тимчасову конституцію. Сусідній Ірак вважав К. власною провінцією. Суперечка йшла за володіння нафтовими родовищами. 2 серпня 1990 війська Іраку окупували К. Але в лютому 1991 коаліція країн на чолі зі США, створена на підставі рішень Ради Безпеки ООН, звільнила його.

20 лютого 1992 К. визнав незалежність України. 19 квітня 1993 у цій державі з першим візитом побував прем'єр-міністр України Л. Кучма. У квітні–липні 2003 на території К. був розташований український батальйон протихімічного захисту. Серед країн Перської затоки К. є найбільшим інвестором у економіку України. Між обома державами розвивається військово-технічна співпраця. У торговельних зносинах важливе місце посідає українська пшениця, яка експортується до К.

Лит.: Белоногов А.М. МИД. Кремль. Кувейтский кризис. — М., 2002.

А.Ю. Мартинов.

КУЛИКОВСЬКА БИТВА 1380 — битва військ, зібраних великим князем московським Дмитрієм Івановичем на підвладних йому руських землях, і прибулих на допомогу підрозділів з білоруських та українських земель (загони Ольгердовичів із Чернігово–Сіверщини, князя Дмитра Коріятовича Боброка-Волинського та ін.) проти війська Золотої Орди під командуванням темника Мамаю. Дві великі армії (загалом близько 100 тис.) зішлись у вирішальній битві 8 вересня на Куликовому полі при впадінні р. Непрядва в р. Дон (нині Тульська обл. РФ). Князь Дмитрій Іванович попереду своїх військ направив Передовий полк, за ним стояли Великокнязівський (Великий) та Резервний полки, а по боках — полки Правої та Лівої руки. Крім того, в Зеленій Діброві між ріками Смолка і Дон укритися

Засадний полк Дмитра Коріятовича Боброка-Волинського та Володимира Андрійовича Хороброго, князя Серпуховського. Перед початком К.б. відбувся традиційний поєдинок витязів — руського монаха-воїна Олександра Пересвета та ординця Темір-Мурзи (Челубея), які, простромивши списами один одного, загинули. З початком битви ординці спрямували атаку на Передовий та Великий полки. Цей натиск було відбито, і тоді Мамай переніс центр удару на лівий фланг руської армії й почав його тіснити. Проте стрімкий удар Засадного полку в тил та фланг військ Мамая виявився повною несподіванкою і фактично вирішив долю битви на користь руської армії. Ординцям було завдано нищівної поразки (загинуло близько 2/3 їх складу). Втрати військ Дмитрія Івановича становили трохи більше половини особового складу.

Перемога в К.б. не ліквідувала залежності Русі від Золотої Орди, проте змусила ординців відсунути свої кочів'я й поселення від руських земель. Золотій Орді було завдано відчутного удару, що прискорило процес її розпаду.

Лит.: Данилевський В. Дмитрій Донської. — К., 1945; Тихомиров М.Н. Куликовская битва 1380 года // Вопросы истории, 1955, № 8; Греков И.Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV–XV вв.). — М., 1975; Кирпичников А.Н. Куликовская битва. — Л., 1980; Куликовская битва: Сб. ст. — М., 1980; Петренко В.Я. Битва на Куликовому полі 8 вересня 1380 року // УІЖ, 1980, № 9; Хорошкевич Г.Л. Політичні наслідки Куликовської битви // Там само; Шабульдо Ф.М. Синьоводська проблема: можливий спосіб її розв'язання. В кн.: Історичні зошити. — К., 1998.

А.О. Гурбик.

«**KULTURA**» — часопис, заснований польським публіцистом, громадським діячем Єжи Гедройцем у 1947 у м. Мезон Лафітт неподалік від Парижа. № 637 за вересень 2000 став останнім номером журналу. Тираж досягав 7 тис. примірників. «К.» мала передплатників у багатьох країнах. До країн з комуністичною формою правління, перш за все до Польщі, журнал потрапляв нелегально.

У часопису друкувалися художні твори, рецензії, порушувалися питання взаємовідносин Польщі з сусідніми східними державами. Авторами «К.» були представники з різних країн світу: за період її діяльності друком вийшли твори близько 2500 авторів.

Часопис висвітлював різні аспекти польсько-українських відносин. З ним співробітничали Ю. Шевельов, Л. Мосендз, Є. Маланюк, Б. Осадчук, І. Лисяк-Рудницький, Ю. Лавриненко. Роль посередника між щомісячником та українською еміграцією відігравав Є. Стемповський (Павел Гостовец), згодом — Б. Осадчук. У 1948 на шпальтах «К.» з'явився текст про українських неокласиків Л. Мосенза під псевдонімом Леонід Кожон. Через рік

під псевдонімом з'являється стаття М. Глобенка, історика літератури й секретаря «Енциклопедії українознавства». У подальшому в «К.» співпрацював Б. Левицький, який публікував аналітичні статті про ситуацію у Радянському Союзі (1965 — «Терор і революція», 1966 — «Національна політика ССРСР у добу Хрущова»). 1977 Є. Гедройць ініціював публікацію у «К.» «Декларації в українській справі», за підписами поляків, редакторів угорського та чеського еміграційних часописів та деяких росіян (В. Буковський, Н. Горбаневська та ін.). Вона містила формулювання про право України на «незалежне державне буття». Українська тематика на сторінках часопису охоплювала історію, літературознавство, актуальну тогочасну політику, релігію тощо. Україна і польсько-українські стосунки перебували у центрі зацікавлень редактора «К.» аж до його смерті (вересень 2000).

Лит.: Горбаневская Н. Гедройц, «Культура», Украина // Новая Польша, 2005, № 9; Унгер Л. О «Культуре» // Там само; Бердиховська Б. Україна в житті Єжи Гедройця і на сторінках паризької «Культури» // Простір свободи. Україна на шпальтах паризької «Культури». — К., 2005; Скапненка А. Роля парижської «Культури» ў сучаснай Україні // На ўшанаванне памяці Ежи Гедройця: Матэрыялы Міжнар. навук. канф. «Канцепцыя УЛБ (Україна, Літва, Беларусь) ад ідэі да рэалізацыі» (Мінск, 8–10 чэрв. 2006г.). — Мінск, 2006; Попович М. «Культура» с украинской точки зрения // Новая Польша, 2010, № 9.

І.С. Стрикун.

КЮЧУК-КАЙНАРДЖИЙСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1774. Укладений 21 (10) липня між Оттоманською Портою й Російською імперією у с. Кючук-Кайнарджі (нині с. Кайнарджі, Болгарія). Завершив російсько-турецьку війну 1768–1774.

Договір скасовував усі попередні угоди між обома державами за винятком конвенції 1700 щодо кордонів Азовського повіту й Кубані. Проголошувалася незалежність Кримського ханства: «все татарские народы: крымские, буджатские, кубанские, едисанцы, жамбуйлуки и едичкулы, без изъятия от обеих империй имеют быть признаны вольными и совершенно независимыми от всякой посторонней власти, но пребывающими под самодержавной властью собственного их хана чингисского поколения».

Росія одержала на довічне володіння кримські фортеці Керч і Єнікале, місто Азов, замок Кінбурн з прилеглими до нього територіями біля берегів Дніпра і Буга. Порті передавалися вся Бессарабія (з фортецею Бендери), князівства Молдавське й Волоське, Архіпелазькі острови, частина Грузії тощо. Сторони мали право на безперешкодне торговельне мореплавання в усіх без виключення морях, які омивають території обох імперій, а також по р. Дунай.

Договором також врегулювалися питання про виведення російських військ з території Болгарії й Молдови; перебування при султанському дворі російського посланця (міністра другого рангу); обміну полоненими без викупу; взаємної поваги релігійних конфесій, будівництва православної церкви в Константинополі; безперешкодного доступу представників однієї із сторін до водних артерій (зокрема морів Білого й Чорного), що належать іншій стороні та ін.

Договір підписали генерал-фельдмаршал граф Петро Румянцев (з боку Російської імперії, імператриці Катерини II) і верховний візир Муссун-Заде Мегмет-Паша (з боку Оттоманської Порти, султана Абдул Гаміда). 21 (10) березня 1779 було підписано Айналі-Кавакську конвенцію — додаток до діючого договору, що підтверджував усі попередні зобов'язання сторін, а також встановлював термін виведення російських військ з Кубані, Криму й Тамані.

К.-К. м. д. закріпив вихід Російської імперії до Чорного моря, сприяв підвищенню безпеки південноросійських і південноукраїнських територій та їх економічному розвитку.

Лит.: Дружинина Е.И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 г. (его подготовка и заключение). — М., 1955; История дипломатии. — М., 1959, т. 1; Под стягом России: Сборник архивных документов. — М., 1992.

В.В. Піскіжова.

Л

ЛАТВІЯ, Латвійська Республіка (Latvija, Latvijas Republica) — держава на Півночі Східної Європи, на узбережжі Балтійського моря. Територія 64589 км². Населення 2245800 осіб (2010). Столиця м. Рига. Державна мова — латиська. Л. — парламентська республіка. Органом законодавчої влади є сейм, який обирає главу держави — президента на 4 роки. Вищий виконавчий орган — уряд на чолі з прем'єр-міністром.

Від 2 тисячоліття до н.е. на землях сучасної Л. проживали балтські племена, від яких походять представники латиської народності — латгали, сели, курші, земгали. У 10–13 ст. тут існували феодальні князівства, які впродовж наступних трьох століть перебували під владою Лівонського ордену. 1721 північні і центральні території Л. приєднано до Російської імперії, наприкінці століття — решта латвійських земель.

Національна латвійська держава утворилася після Першої світової війни і розвалу Російської імперії: 18 листопада 1918 коаліція латиських політичних партій проголосила незалежність країни. У грудні того ж року виникла у Л. також радянська республіка, яка була підтримана радянською Росією і проіснувала до 1919. У квітні 1920 в країні відбулися демократичні вибори, а 1922 установчі збори ухвалили конституцію. 1934 було розпущено парламент і встановлено авторитарний режим. 1940 до Л. ввійшли частини Червоної армії, проголошено Латвійську радянську соціалістичну республіку, яка 1941–1944 була окупована військами Німеччини. Після звільнення від німецьких фашистів країна продовжувала перебувати у складі СРСР до вересня 1991, коли остаточно відновила свій державний суверенітет, задекларований у травні 1990. 1991 Л. вступила до ООН, 1995 приєдналася до НАТО, від 2004 — член Європейського Союзу. Дипломатичні відносини з незалежною Україною встановила 12 лютого 1992.

Латвійсько-українські зв'язки. Контакти між народами Л. і України відомі з часів Київської Русі. Одне з племен — латгали — згадується у «Повісті временних літ». У період раннього середньовіччя руські дружини неодноразово допомагали їм у боротьбі проти шведських, німецьких і датських завойовників.

Починаючи з 19 ст. з України до Л. регулярно переселялися фахівці для роботи в різних галузях її промисловості і комерції, українська молодь здобувала інженерну освіту у Ризькому політехнічному інституті. Важливе значення для розвитку економічних зв'язків мало спорудження 1876 залізничної магістралі Лібава–Ромни, яка відкрила через морські порти Л. новий вихід українського збіжжя на зарубіжні ринки. Одним з піонерів розвитку авіації у Л. став В. Слюсаренко, який 1913 організував у Ризі

майстерню з будівництва та ремонту літаків й заснував першу школу льотчиків.

За переписом 1897 у Л. мешкало близько 1 тис. українців. Організоване українське життя було започатковано 1911 заснуванням товариства «Громада», яке ставило за мету об'єднання українців Л. на принципах взаємодопомоги та збереження національної ідентичності. Піднесення громадсько-політичної активності українців у Л. спричинили революційні події 1917 в Україні. У цей час постав ризький осередок Української партії соціалістів-революціонерів. Навесні того ж року у 12-й російській армії, штаб якої містився у Ризі, було обрано українську виконавчу раду, проведено український конгрес військових делегатів.

Після проголошення суверенітету Л. її уряд встановив дипломатичні взаємини з Українською Народною Республікою. У вересні 1919 до Риги прибув український консул М. Бендерівський. У січні 1920 там же розмістилася офіційна місія УНР на чолі з В. Кедровським, відкрито українське прес-бюро для інформування латвійської громадськості про політичні події в Україні. 18 березня 1921 Л. стала місцем укладення договору («Ризький договір») між РСФСР і УСРР, з одного боку, та Польщею, з другого, яким вирішено нагальну для Східної Європи, в тому числі для України, проблему припинення війни між договірними сторонами. Того ж року 3 серпня за двосторонньою угодою, підписаною у Ризі, УСРР і Латвійська демократична республіка офіційно визнали одна одну.

1921 у столиці Л. постав комітет українських біженців-емігрантів, який займався допомогою новоприбулим біженцям з України. Від 1932 свою діяльність здійснювало Латвійсько-українське товариство, засновниками якого були місцеві підприємці українського походження. 1936 воно об'єднало 73 членів, 1838 — 111.

У роки Другої світової війни кількість українців у Л. помітно зросла (1943 — понад 11 тис.) й продовжувала збільшуватися у повоєнний період. 1959 їх налічувалося близько 30 тис. осіб, 1979 — понад 66 тис., 1989 — понад 92 тис. (3,5% від складу населення Л.). На початку 21 ст. в країні проживало близько 60 тис. осіб українського походження.

Із відновленням державної незалежності Л. широко розгорнулося громадське й культурно-освітнє життя українців. 1991 в Ризі з ініціативи товариства «Дніпро» відкрито першу державну українську загальноосвітню школу. 1995 там же виник культурний центр «Латвія–Україна» за участю латиського поета К. Скуєнієкса, 1996 — Спілка українців Латвії. У 1990-ті — на початку 21 ст. українці гуртувалися у товариствах «Водограй», «Світанок», «Україна–Латвія», «Ятрань», «Родина». Проведення концертів, конференцій, організація шкільництва посіли головне місце в діяльності цих та інших українських організацій, які працюють у столиці та інших місцях зосередження української діаспори. У 2006 більшість українських гро-

мадсько-культурних осередків увійшли до Об'єднання українських товариств Л.

Латисько-українські культурні зв'язки спираються на традиції, які склалися у 2-й пол. 19 ст., коли у періодиках Л. висвітлювалися літературно-мистецькі події України. 1901 у Ризі з'явилася перша українська драматична трупа, яка давала вистави також в Єлгаві і Лієпаї. Найбільш популярним у Л. серед українських письменників стає Т. Шевченко. Перші переклади і статті про нього здійснюють Є. Ліготню (опублікував 1900 у журн. «Austrums» поему «Катерина»), М. Арону (1900, автор першого біографічного нарису), Е. Рудзітіс (переклав 1906 «Заповіт»), Ф. Адамович (у журн. «Druva» 1914 подав уривок з поеми «Тарасова ніч», «Молитву» та інші вірші). 1911 і 1914 літературними читаннями і вечорами громадськість Л. відзначала 50-річчя від дня смерті і 100-річчя від дня народження Т. Шевченка. Впродовж 20 ст. латиською мовою видавалися твори М. Вовчка, І. Франка, Л. Українки, М. Коцюбинського, О. Кобилянської, В. Стефаника, П. Тичини, М. Рильського та ін., антології української народної творчості, української поезії і прози. Засновником балтійської порівняльної лінгвістики став латиський філолог Я. Ендзелін, який 1908–1920 працював у Харківському університеті; його учнем був Л. Булаховський, видатний український мовознавець.

В Україні видання перекладів латиських художніх творів почалося у 1920-х роках. У 30-х роках вперше вийшли вибрані поезії одного з найбільших поетів Л. — Я. Райніса, збірка оповідань Л. Лайцена. У 2-й пол. 20 ст. в Києві публікувалися романи А. Упіта, В. Лаціса, А. Саксе, новели і поезії Р. Блаумана, М. Кемпе та ін. 1966 на кіностудії ім. О.П. Довженка за мотивами оповідань Р. Ейдеманіса створено фільм «Десятий крок». У театрах України посіли місце п'єси Я. Райніса.

Лит.: Мугуревич Э.С. Восточная Латвия и соседние земли в X–XIII вв. — Рига, 1965; Звайгзне Б. З латисько-українських літературних зв'язків. В кн. Сузір'я. — К., 1971, вип. 5; Березовський П. Україна і Латвія (З історії культурних взаємозв'язків) // Народна творчість та етнографія, 1976, № 4; Латвія на грани епох. — Рига, 1990; Винниченко І. Українці в державах колишнього СРСР: історико-географічний нарис. — Житомир, 1992; Українці Латвії (люди згадують, документи свідчать...). — Рига, 2006; Україна — Латвія: історія, культура, економіка. — К., 2007.

М.М. Варварцев.

ЛЕГІОНИ ПОЛЬСЬКІ — назва польських добровольчих військових формувань, які діяли в складі військ іноземних держав після того, як Польща втратила свою незалежність. Перші такі формування були створені 1797 й діяли до 1803. Потім вони формувалися й воювали 1848–49. Л.П. існували також у 1914–17.

1797 Л.П. були сформовані за ініціативою генерал-поручника Яна-Генрика Домбровського (1755–1818) на території Італії. Вони підпорядковувалися командуванню французької армії й брали участь у бойових діях на її боці. В них служили переважно полонені французами поляки з австрійського війська й втікачі з колишньої Речі Посполитої (у т. ч. й з українських земель). Я.-Г. Домбровський бажав мати військо, оперте на свідому дисципліну й патріотичне виховання: для неписьменних жовнівів влаштували курси читання й письма, бесіди з вітчизняної історії. Легіонери співали пісню «Jeszcze Polska nie zginęła» (первісно називалася «Мазуркою Домбровського»; слова легіонера, поета Юзефа Вибіцкі; нині це польський національний гімн). Крізь лави цих легіонів пройшло близько 25 тис. вояків. Після укладення Францією 1801 в Люневіллі (Франція) миру з Австрією (проти якої головним чином і воювали Л.П.) значна частина вояків на знак протесту залишила службу. Інших французькі власті вислали на острів Сан Домінго (нині Гаїті) для боротьби з місцевими повстанцями, однак, прибувши на острів, чимало польських вояків перейшли на їх бік. Невдовзі легіони були розформовані.

Вдруге Л.П. були створені 1848 у Ломбардії, Венеції й П'ємонті за ініціативою поета Адама Міцкевича і воювали проти Австрії на боці італійців. Загальні гасла їхньої боротьби були викладені у «Збірці засад», де, зокрема, проголошувалося гасло єднання з боротьбою поневолених слов'янських народів. У червні 1849 на чолі з А. Міцкевичем вони вступили до Рима для захисту республіки. Після здобуття Рима у липні французами Л.П. були розформовані. На початку Кримської війни (1853–1856) А. Міцкевич виїхав до Константинополя з наміром сформувавши там польські частини у складі турецького війська для боротьби з Російською імперією. 1855 він помер і його задум залишився не реалізований.

1914 Л.П. були створені за ініціативою Ю.-К. Пілсудського. Вони брали участь у бойових діях на боці австро-угорського та німецького війська 1914–17. До їхніх лав вступали ті поляки, євреї та українці (здебільшого греко-католики), які були звільнені від військової служби або ж делеговані до Л.П. з австро-угорської армії, а також добровольці з польських теренів під російською займанщиною.

Формуванню легіонів передувала спроба Ю.-К. Пілсудського підняти на початку Першої світової війни на території Царства Польського повстання проти Російської імперії. 6 серпня 1914 він спрямував з Кракова до Царства Польського 1-у Кадрову роту зі 144 вояків, але повстання не відбулося. У той же час ініціативу щодо організації легіонів підхопили галицькі польські політики, угодовськи налаштовані до Австро-Угорщини. Вони створили загальнонаціональну репрезентацію — Головний національний комітет. Вже наприкінці серпня 1914 в Кракові було укомплектовано Західний легіон, а у Львові — Східний легіон. Останній, однак, у вересні був

розформований. З того часу назва «Легіони Польські» вживається щодо частин, які постали на базі Західного легіону. Це були 3 бригади. Найраніше утворилася 1-а бригада під командуванням Ю.-К. Пілсудського (після нього бригаду в жовтні 1916 очолив полк. М. Янушайтіс). Вона стала й найчисленнішою (близько 25 тис. вояків), брала участь у бойових діях 11-го корпусу австро-угорського війська. 2-а бригада (т. зв. Карпатська або Залізна) була створена в травні 1915 в Коломиї, нею командував полк. Ф. Кітнер (із серпня 1916 — полк. Ю. Галлер). Найменшою була 3-я бригада (4-й та 6-й піхотні полки), створена одночасно з 2-ю 1915. Нею командували полковники: спочатку — В. Гжесіцкі, потім — С. Шептицький (перед тим як очолити бригаду, він мав намір стати командувачем Легіону Українських січових стрільців, однак українські політики Галичини не дали на це згоди), згодом — З. Зеліньскі, пізніше — Б. Роя. Усі 3 бригади підпорядковувалися командуванню Л.П., а останнє, у свою чергу, — головному командуванню австрійського війська. Політично Л.П. були підпорядковані Головному національному комітету з резиденцією в Кракові. Командування Л.П. очолювали австрійські офіцери-поляки: ген. К. Дурскі-Тжаска (вересень 1914 — лютий 1916), ген. С. Пухальскі (лютий — листопад 1916), полк. С. Шептицький (листопад 1916 — квітень 1917), полк. З. Зеліньскі (квітень–серпень 1917). Найбільші бої легіонерів відбулися під Новим Корчином (вересень 1914), Анелінем і Лясками (16–21 жовтня 1914), Кривоплотами, Марцинковичами, Ловчувками (22–25 грудня 1914), у Карпатах (жовтень 1914), Молотковим (29 жовтня 1914), Рафайловим, Кірлібабою, Раранчою (13 червня 1915), Конарами (16–25 червня 1915), Ястковим (29–31 липня 1915). Після здобуття 1915 Центральними державами території Царства Польського Л.П. були передислоковані на Волинь. Там легіонери під командуванням Ю.-К. Пілсудського 4–6 липня 1916 взяли участь у битві з російськими військами під Костюхнівкою.

Через конфлікти з австрійським і німецьким командуванням Ю.-К. Пілсудський 26 вересня 1916 відмовився від командування 1-ю бригадою. Після того, як імператори Франц-Йосиф I Габсбург і Вільгельм II Гогенцоллерн оголосили про створення залежного від Центральних держав Царства Польського (т. зв. акція 5 листопада 1916), а від легіонерів стали вимагати присяги на відданість союзницькій австро-німецькій армії, він звернувся із закликом не складати такої присяги. Це призвело до того, що польських легіонерів, які не склали присяги (а це була більшість вояків 1-ї і 3-ї бригад), інтернували до таборів у Беньямінові й Щип'юрні. Вояки 2-ї бригади склали присягу й увійшли до складу новосформованого Центральними державами Польського допоміжного корпусу. Легіонерів, які склали присягу й були вихідцями з Галичини, зарахували до австрійського війська. Ю.-К. Пілсудський і його начальник штабу полк. Казімеж Соснковський (1885–1969) були інтерновані у німецькій фортеці в Магдебургу.

Після відродження 1918 Польської держави вояки Л.П. увійшли до складу Війська Польського. Потому на Поділлі й Волині їм довелося мати бойові зіткнення з українським селянством і військом Української Народної Республіки.

Чимало колишніх легіонерів у міжвоєнний час стали урядовцями 2-ї Речіпосполитої, зокрема, майор Альфред Білик був воєводою тернопільським (1936–37) та львівським (1937–39). Також колишні вояки Л.П. служили державними чиновниками у Станіславівському та Поліському воєводствах і на Волині.

Лит.: Кулик А., Пташинський П. До історії збройної спілки української буржуазії та польських поміщиків для боротьби проти пролетарської революції: Польські легіони на Поділлі та Волині 1918 р.: Документи // Архів Радянської України, 1932, № 4–5; Kieniewicz S. Legion Mickiewicza 1848–1849. — Warszawa, 1957; Mleczak J. Akcja werbunkowa Naczelnego Komitetu Narodowego w Galicji i Krolestwie Polskim w latach 1914–1916. — Przemyśl, 1988; U zrodel niepodleglosci. 1914–1918: Z dziejow polskiego czynu zbrojnego. — Warszawa, 1988; Lipiski W. Walka zbrojna o niepodleglosc Polski w latach 1905–1918. — Warszawa, 1990; Klimecki M. Legiony Polskie. — Warszawa, 1996; Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów, cz. 1: Lata 1917–1939, t. 3–4. — Przemyśl, 2001–2004.

О.С. Рубльов.

ЛЕЙПЦИЗЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ (нім. — **Universität Leipzig**, лат. — **Alma mater Lipsiensis**). Заснований 1409 німецькими професорами й студентами, які внаслідок гуситських воєн залишили Карловий університет у Празі. З 15 ст. упродовж близько 500 років складався з чотирьох факультетів — мистецтв, теологічного, медичного та юридичного.

У період Другої світової війни більша частина університетських будівель була зруйнована. 1946 діяльність закладу відновлено. 1953 йому присвоєно ім'я К. Маркса, 1991 повернено попередню назву — Лейпцизький університет. Нині у складі Л.у. нараховується 14 факультетів: теологічний; юридичний; історії, мистецтвознавства і сходознавства; філологічний; педагогічний; суспільних наук і філософії; економічних наук; спортивних наук; медичний; математики та інформатики; біологічних наук, фармацевтики й психології; фізики й геології; хімії і мінералогії; ветеринарний. Л.у. є учасником асоціації європейських університетів «Утрехтська мережа».

У Л.у. навчалися математик і філософ Г.-В. Лейбніц, письменник і літературний критик Г.Е. Лессінг, поет і мислитель Й.-В. Гете, композитори Р. Шуман і Р. Вагнер, філософ Ф. Ніцше, лауреати Нобелівської премії з літератури (1902) Т. Моммзен, з фізики (1952) Ф. Блох та ін. Випускницею й почесним доктором Л.у. є федеральний канцлер ФРН А. Меркель.

Українці здобували освіту в Л.у. з часу його заснування. На початку 17 ст. тут слухав лекції письменник і релігійний діяч М. Смотрицький, у 18 ст. — письменники Г.В. Козицький, М.М. Мотоніс та ін. Упродовж 19 — початку 20 ст. у Л.у. вдосконалювали свою освіту представники Харківського університету: С.П. Дворниченко, В.А. Ротерт, Г.Ю. Ірмер, І.О. Бродович, М.А. Вальяшко, О.В. Репрев; Київського університету: Г.Д. Сидоренко, М.К. Ренненкамф, О.І. Загоровський, Г.Т. Тарасов, Л.С. Белогриц-Котляревський; Новоросійського університету: Ф.А. Струве, Н.О. Бернштейн, М.Д. Зелінський, А.П. Пригара, Ц.К. Руссьян, Е.Р. Штерн, Б.П. Вейнберг та ін. Протягом 1874–1876 у Російській філологічній семінарії при Л.у. навчався І.І. Луньяк — майбутній професор класичної філології. На початку 20 ст. у Л.у. здобував освіту відомий український підприємець і меценат М.І. Терещенко.

1884 до Київського університету з нагоди його 50-літнього ювілею надійшов вітальний адрес від Л.у., в якому Київ охарактеризовано як центр східноєвропейської культури. 1909 на урочистих заходах з нагоди 500-річчя Л.у. Київський та Харківський університети представляли професори І.А. Леціус і В.М. Гордон.

Нині між університетами України й Л.у. здійснюється обмін студентами й викладачами, науковими працями. Звання почесного доктора Київського національного університету ім. Тараса Шевченка було присвоєно професорам Л.у. Г. Мюллеру (1967), Г. Майеру (1968), Л. Ратману (1988), а почесного доктора Л.у. — ректору Київського університету М.У. Білому (1970–1985).

Започатковані 1870 у Л.у. професором Й.-Г.-А. Лескіном дослідження й виклади мов, літератур, історії культури слов'янських народів продовжуються Інститутом славістики, який поряд з університетським Гуманітарним центром історії та культури Центрально-Східної Європи є одним із провідних осередків українознавства в Німеччині.

Лит.: Наливайко Д. «Я русин, гордий цим...» Українці в західноєвропейських університетах XV–XVII століть // Наука і суспільство, 1970, № 3; Нудьга Г. Перші магістри і доктори. Українські студенти в університетах Європи XIV–XVIII століть // Жовтень, 1982, № 3; Історія української культури: У 5 т. — К., 2003, т. 3; <http://www.uni-leipzig.de>.

О.А. Іваненко.

ЛИТВА, Литовська Республіка (Lietuva, Lietuvos Respublika) — держава у Східній Європі, на південно-східному узбережжі Балтійського моря. Межує з Латвією, Білоруссю, Польщею та Калінінградською обл. РФ. Територія 65,3 тис. км². Столиця — м. Вільнюс. Населення 3,3 млн осіб (2010). Етнічний склад: литовці (83,4%), поляки (6,7%), росіяни (6,3%), білоруси (1,2%) та ін. Державна мова — литовська.

11 березня 1990 Л. стала першою республікою СРСР, яка проголосила незалежність. За формою правління — президентська республіка. Вищий

законодавчий орган — Сейм (однопалатний парламент). Прем'єр-міністр призначається президентом й затверджується Сеймом.

Вперше в писемних джерелах назва «Литва» (Lituae) зафіксована під 1009 в Кведлінбурзьких літописах. Зародження литовської держави припадає на 13 ст. Загроза з боку Тевтонського ордену змусила литовські племена об'єднатися під керівництвом князя Міндовга. 1251, після прийняття католицтва, Міндовг із благословіння Папи Римського Іннокентія IV був коронований великим князем Л.

Від середини 13 ст. литовські князі починають приєднувати спустошені монголо-татарською навалою землі Київської Русі. 1385 у зв'язку з Кревською унією, яка передбачала шлюб великого князя литовського Ягайла з польською королевою Ядвігою, Л. та Польща об'єдналися в єдину державу. 1410 війська Л. та Польщі остаточно розгромили лицарів Тевтонського ордену. 1561 литовці вступили в Лівонську війну проти Росії. Згідно з Люблінською унією 1569 Л. та Польща об'єдналися в нове державне утворення — Річ Посполиту. Після її поділів у 2-й пол. 18 ст. основна частина литовських земель перейшла до Російської імперії. Литовці брали участь у польських повстаннях 1830–1831 та 1863–1864.

У грудні 1918 — січні 1919 в Л. було встановлено радянську владу. Від лютого 1919 її землі перебували в складі Литовсько-Білоруської СРР; в серпні цього ж року було проголошено незалежну Литовську Республіку. 1921 Л. стала членом Ліги Націй. Конституція 1922 проголосила Л. парламентською республікою. 1926 внаслідок державного перевороту в країні встановлено авторитарний режим на чолі з А.Сметоной. У жовтні 1939 Л. підписала з СРСР договір про взаємодопомогу, за яким на її території були утворені радянські військові бази. 1940 було проведено вибори до Народного сейму, який проголосив радянську владу й звернувся з проханням до СРСР про вступ Л. його до складу. 3 серпня 1940 Л. ввійшла до Радянського Союзу.

На другий день після нападу 22 червня 1941 Німеччини на СРСР литовці створили Тимчасовий уряд. Однак гітлерівці розпустили його, залишивши лише управління на місцях, що займалося реквізицією майна та набором робочої сили для воєнної промисловості Німеччини. Після відновлення 1944 в Л. радянської влади почалася колективізація сільського господарства, що супроводжувалася депортаціями населення на північ та азійські райони СРСР. Загалом було депортовано близько 230 тис. осіб.

У лютому 1991 на референдумі 90% населення проголосувало за незалежність Л. На виборах 1992 президентом країни було обрано колишнього першого секретаря компартії Л. А.-М. Бразаускаса. 1998 президентом став реемігрант зі США В. Адамкус.

Після вступу країни у травні 2004 до Світової організації торгівлі та Європейського Союзу прискорилися темпи переорієнтації литовської економіки на Захід.

Литовсько-українські відносини. Історія Л. тісно пов'язана з історією України. Від раннього середньовіччя територія розселення литовських племен межувала з Давньоруською державою. У 13 ст. Велике князівство Литовське увійшло в союзницькі відносини з Галицько-Волинським князівством: сторони здійснювали спільні воєнні операції проти монголів, Польщі та хрестоносців. Після занепаду Галицько-Волинської держави і в умовах міжусобної боротьби в Золотій Орді всі українські землі, за винятком Галичини, увійшли до складу Л. У період розквіту Великого князівства Литовського литовські землі становили менше 10% його території. Л. поступово перетворювалася на Литовсько-Руську державу, переймаючи традиції державного життя, судоустрою, військової справи княжої Русі; руська мова стала державною.

Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. розширенню культурних зв'язків сприяють литовські переклади творів Т.Шевченка, І.Франка та інших українських письменників, гастролі українських театрів. Українці й литовці співпрацювали в Союзі автономістів у Державній думі Російської імперії. У період між двома світовими війнами в Л. діяли зарубіжні філії Української військової організації (УВО), згодом — Організації українських націоналістів. У Каунасі друкувався нелегальний орган УВО «Сурма». У цей же період діяли українські громадські організації — Товариство литовців-українців та Культурно-освітнє товариство українців у Литві.

Після Другої світової війни кількість українців у Л. зросла внаслідок залучення на будівництво промислових підприємств та для роботи на них кваліфікованих робітників і спеціалістів з інших республік, у т. ч. з УРСР. До 1989 чисельність українців складала до 44,8 тис. (1,2% усього населення країни). На поч. 21 ст. українці посідають у Л. друге місце (після євреїв) за кількістю осіб, які мають вищу освіту (21,9%) і перше — середню спеціальну освіту (28,7%).

За радянської влади українська спільнота Л. не мала умов для свого національно-культурного розвитку. Ситуація змінилася з набуттям країною незалежності. У жовтні 1989 у Вільнюсі відбулась установча конференція Громади українців Литви, яка об'єднала осередки українців у 6 містах країни. Головним напрямком її роботи є культурно-просвітницька діяльність: організація концертів, вистав, диспутів. У містах діють українські суботні (недільні) школи, які фінансуються Литовською державою. На центральному телебаченні виходить українська програма «Трембіта», на радіо двічі на місяць — передача «Калинові грона». Газета «Ехо Литвы» вміщує українською мовою сторінку «Українська світлиця». У Вільнюсі друкується інформаційний місячник «Пролісок», у Клайпеді — «Слово і час».

Від лютого 1991 у Л. офіційно зареєстровано греко-католицьку громаду (1992 їй повернуто церкву Пресвятої Трійці). У приміщеннях колишнього

василіянського монастиря діє українська суботня школа, молодіжний релігійний центр. Від 1992 в країні працює Асоціація українців. 1997 у Вільнюсі засновано Центр культури українців Литви, у м. Вісагінас — центр «Барвінок».

Новий етап відносин між двома країнами відкрився після встановлення 12 грудня 1991 дипломатичних відносин між Україною та Литовською Республікою. З серпня 1992 в Україні було відкрито Посольство Литовської Республіки, через рік почало діяти Посольство України в Литві. В основу українсько-литовських відносин покладено Договір про дружбу і співробітництво, підписаний 8 лютого 1994. Розвиток відносин обох країн відбувається у рамках Балто-Чорноморського співробітництва.

Лит.: Литва — Україна: історія, політологія, культурологія. — Вільнюс, 1995; Гачев Г.Д. Национальные образы мира. Соседи России: Польша, Литва, Эстония. — М., 2003; Белоруссия и Литва: Исторические судьбы Северо-Западного края. — М., 2004; Ширококоряд А.Б. Давний спор славян: Россия, Польша, Литва. — М., 2007.

М.С. Бур'ян, Я.Л. Примаченко.

ЛИТОВСЬКА МЕТРИКА (від лат. *metrica* — книга записів, інвентар) — комплекс зшитків або книг великокнязівської канцелярії Великого князівства Литовського 15–18 ст. з копіями документів, що видавалися від імені князя, панів-ради князівства і сейму. До книг ЛМ вносилися також інші матеріали (переклади ярликів кримських ханів, регести з московської дипломатичної документації, матеріали лівонського ордену тощо), що не мали до них прямого відношення. ЛМ послужила основою великокнязівського, а пізніше — головного державного архіву князівства. Документація велася латиною, староукраїнською та старопольською мовами. Листи-записи й виписи з книг метрики використовувалися у правових та довідкових цілях усіма суб'єктами права: верховною владою, державними установами, привілейованими станами та групами, магістратами, міщанами, церквою, етнічними громадами та ін. На основі метричних записів на відповідні звернення з державної канцелярії видавалися юридично завірені листи-виписи (копії з копій). У результаті діяльності державної канцелярії відклалися книги ЛМ, які за видовими ознаками розподіляються на книги записів, судових справ, публічних справ, переписів, дипломатичних справ та сигілат (регести, які завірені канцелярською печаткою актів).

ЛМ є основним і найбільш репрезентативним комплексом джерел середини 15 — третьої чверті 16 ст. з історії пізньосередньовічної та ранньомодерної історії України, дає широкі можливості для вивчення зовнішньої та внутрішньої політики великокнязівського уряду, змін у територіально-адміністративному устрої та судовій системі, дослідження законодавства, соціально-економічного та етнокультурного розвитку українських, а також

литовських, білоруських, деяких російських земель, містить документи з політичних, торговельних, культурних зв'язків з європейськими країнами. Цінну інформацію містять посольські акти, інструкції, дипломатична переписка з кримськими ханами, московськими царями, матеріали військового та оборонного характеру, переписи війська Великого князівства Литовського, сеймова документація, обласні привілеї тощо. Лівову частку становлять джерела, що дають можливість вивчати історію формування та еволюцію шляхетського землеволодіння, державного й церковного господарства, суспільний й економічний статус землевласників, міщанства, селянства, питання торгівлі, митної системи. Це основний комплекс офіційних актів для визначення державної території та її історичних регіонів, територіально-адміністративних одиниць, вивчення соціальних та демографічних процесів, історії етнічних громад, населених пунктів, дослідження генеалогії князів, панів, бояр та зем'ян, а також біографій політичних та державних діячів литовської держави. Книги ЛМ наповнені різноманітними матеріалами щодо повсякденного життя, звичаїв і традицій різних про шарків населення, соціальних конфліктів, дають певне уявлення про духовне життя, свідомість та менталітет населення князівства.

Основну частину джерельного матеріалу ЛМ складає актова документація. Зважаючи на існуючі різноманітні класифікації документи поділяються на декілька груп. Першу, найбільшу, складають акти публічно-правового характеру. До них належать: 1) *Листи або грамоти*, які видавались від імені великого князя литовського чи представників центральної влади, розпорядження місцевої адміністрації з господарських та фінансових справ; «листи» про надання шляхті земельних володінь та селян; дозволи на організацію ярмарків та торгів, відкриття корчм; дозволи на безмитну торгівлю; «листи», які являли собою майнові (переважно земельні) операції між шляхтою; «листи» про взаємовідносини між світськими та духовними особами; «листи продажні», що становили акт купівлі-продажу нерухомого майна. 2) *Привілеї* — ними фіксувались пожалування магнатам, шляхті, представникам місцевої королівської адміністрації на нерухоме майно, тримання мита, організацію ярмарків і торгів, безмитну торгівлю тощо. До привілеїв слід також віднести уставні земські грамоти, які були офіційними законодавчими актами судово-адміністративного, публічно-правового, приватноправового та соціально-економічного характеру і надавались верховною владою областям/землям для законодавчого забезпечення внутрішніх відносин. 3) *Підтвердження* — грамоти, в яких великий князь від свого імені підтверджував магнатам, шляхті, духовенству, купцям та міщанам попередні надання (наприклад, на володіння нерухомим майном); 4) *Вольності* — спеціальні документи, яким міські громади звільнялись від сплати мит і стягнення деяких податкових зборів на певний термін внаслідок різноманітних лих; 5) *Устави* — загальнодержавні акти, до яких

відносяться митні устави; 6) *Сеймові постанови* — рішення, ухвалені на загальноземських чи обласних сеймах; 7) *Оренди* — документи-угоди які жалувались великим князем на певних умовах особам на стягнення мит, торговельних зборів, тримання корчем, використання млинів тощо.; 8) *Лічби і квітації* — рахунки, способи фіксації коштів, які надходили від митників; 9) *Відправи* («отправы») — реєстри надань грошима, продуктами, речами з державного скарбу князям, панам, зем'янам та служебникам, які, здебільшого, забезпечувались на місцях доходами з корчем, мит, ключів, судових зборів за асигновками (квітаціями) великого князя; 10) *Признання* — офіційні фіксовані надання прав та повноважень; 11) *Визнання* — посвідчення достовірності документу особою, від імені якої він складався; 12) *Дипломатичні акти* — документи, які виникали як в сфері міжнародних, так і внутрішньодержавних відносин (відмови — «отказы» на посольства великих князів литовських правителям інших держав, що їх передавали через послів). Окрему групу публічно-правових документів складають судові джерела. До них належать: 1) *справа* — документ, у якому зазначалась сутність судової справи; 2) *відстрочення справи* («отложение sprawy») — перенесення слухання судової справи на інший час; 3) оповідання («оповедане») — запис скарги позивача або запис свідчень; 4) *вирок/декрет/ухвала* — рішення винесене великим князем (або від його імені), панів ради, вищих судових інстанцій у справі. До другої групи належать документи приватно-правового характеру (духовні, дарчі, купчі грамоти, приватні листи та контракти тощо). Третю групу складають облікові документи. Основними вважаються ревізії, які належать до групи документальних джерел. Крім ревізій, до облікових документів належать люстрації, інвентарні описи, податкові реєстри, реєстри доходів із королівщин.

Зростання інтересу істориків до джерел ЛМ активізувалося наприкінці 18 ст. З цього часу друком починають виходити окремі документи або їхні фрагменти. Публікації окремих частин або комплексних матеріалів ЛМ почалися з 1830-х рр. У цей час І. Данилович, М. Оболенський, М. Погодін та Д. Дубенський видали посольські книги ЛМ. («Сборник князя Оболенського»; «Книга посольская Метрики Великого княжества Литовського»). У другій пол. 19 ст. тематично-хронологічні збірники матеріалів опублікували І. Данилович («Skarbiec dyplomatów»), К. Пуласький («Stosunki Polski z Tatarszczyzną od połowy XV w.»), С. Бершадський («Документы и регестры к истории литовских евреев»), Л. Зельверович («Литовская метрика. Государственный отдел Великого княжества Литовского при Правительствующем Сенате»), А. Прохаска («Materjały archiwalne wujęte głównie z Metryki Litewskiej od 1348 do 1607 r.»), Ф. Леонтович («Акты Литовской метрики», «Грамоты Великих князей Литовских с 1390 по 1569 год.» (разом з К. Козловським)), М. Довнар-Запольський («Документы Московского архива Министерства юстиции», «Литовские упоминки татар-

ским ордам», «Акты Литовско-Русского государства»), І. Малиновський («Сборник материалов, относящихся к истории панов рады Великого княжества Литовского»).

На початку 20 ст. у зв'язку із діяльністю Археографічної комісії у Петербурзі у плани її роботи входила підготовка з комплексного видання книг ЛМ. Протягом 1903–1915 нею було опубліковано чотири томи у серії «Русская историческая библиотека», в які ввійшли переважно найбільш ранні регести та книги записів, судових справ та сеймових матеріалів 16 ст.

Новий етап видання книг ЛМ почався у 80–90-х рр. 20 ст. з утворенням міжнародної редакційної комісії за участі джерелознавців-метрикантів Литви, Польщі, Білорусі та Росії, пізніше до проекту підключилися й українські фахівці. Литовські, польські та білоруські метриканти станом на 2007 видали більше 30 книг ЛМ. В Україні та Росії вийшло по одній книзі. Дослідницькими й видавничими центрами ЛМ стали Інститут історії Литви, Вільнюський університет, Інститут історії ПАН, Інститут історії НАН Білорусі, Національний історичний архів Білорусі, Інститут археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Острожський відділ Інституту археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, а також Інститут історії України НАН України.

Значні зрушення у вивченні ЛМ відбулися у середині 20 ст., пов'язані насамперед з роботами М. Бережкова. У 1946 надрукована його докторська дисертація «Литовская Метрика как исторический источник. Ч. 1. Первоначальный состав книг Литовской Метрики до 1522 г.». Вчений відновив початковий склад найбільш ранніх 32 книг ЛМ за 1440–1523. Він довів, що книги-копії, переписані у кінці 16 — початку 17 ст., частково відрізняються від оригіналів, містять прогалини, вставки та помилки. Друга та треті частини праці М. Бережкова («О первоначальном составе книг Литовской Метрики 1523–1569 гг.» та «Государственная канцелярия Великого княжества Литовского до Люблинской унии») так і не були до кінця реалізовані. Важливу працю про практичне використання ЛМ на основі інвентаря С. Пташицького спільно підготували гарвардська дослідниця П.К. Грімстед та польська архівістка І. Пулковська-Курасьова. Особлива увага приділена матеріалам ЛМ і частково Коронної метрики, що зберігаються у Варшаві, Кракові та Вільнюсі, а також т.зв. Руської (Волинської) і Підляшської серіям.

Публікації з проблем історії ЛМ виходять також у спеціалізованих виданнях, — «Новости Литовской Метрики, Вильнюс» та «METRICIANA: Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага, Минск» та інших журналах та збірниках наукових праць.

Лит.: Dogiel M. *Limites Regni Poloniae et Magni Ducatus Litvaniae ex originalibus et exemplis authenticis descripti.* — Vilnae, 1758; Сборник князя Оболенского. № 1. Книга посольская Великого княжества Литовского 1506 г. — М., 1838; Грамоты Великих князей Литовских с 1390 по 1569 год,

собранные и изданные под редакцией В. Антоновича и К. Козловского. — К., 1868; Stosunki Polski z Tatarszczyzną od połowy XV w. T. 1. Stosunki z Mendli-Girejem chanem tatarów perekopskich (1469–1515). Akta i listy / Wydał K. Pułaski. — Kraków; Warszawa, 1881; Materjały archiwalne wyjęte głównie z Metryki Litewskiej od 1348 do 1607 r. / Wyd. A. Prochaska. — Lwów, 1890; Документы Московского архива Министерства юстиции / Подготовил М.В. Довнар-Запольский. — М., 1897, т. 1.; Акты Литовско-Русского государства / Изд. М. Довнар-Запольским. (1390–1529). — М., 1899, вып. 1; Пам'ятки історії Східної Європи. Джерела XV–XVII ст. Т. 5. Руська (Волинська) Метрика. Книга за 1652–1673 рр. Підготував до друку П. Кулаковський. — Острог–Варшава–Москва, 1999; Lietuvos Metrika. — Vilnius, 1998–2011; Блануца А. Документація Литовської метрики про шляхетські наїзди на українських землях Великого князівства Литовського в 20-х рр. XVI ст. (за матеріалами книги записів № 14) // Український історичний збірник. — К., 2007, вип. 10; Блануца А. Надання та підтвердження Олександра Ягеллончика на українські землі Великого князівства Литовського // Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України. Наук. зб. на пошану докт. істор. наук, проф. Валерія Степанкова. — К., 2007; Князі Масальські: документи і матеріали XVI ст. / Підготовка до друку й авторський текст А. Блануци, Д. Ващука. — К., 2007, вип.1; Ващук Д. Документи з історії міста Луцька та Луцького повіту початку XVI ст. // Український істор. зб. — К., 2007, вип.10; Ващук Д. Документи до історії князівської родини Сангушків на Волині середини XVI ст. // Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — К., 2007, вип 7.

А.В. Блануца, Д.П. Ващук.

ЛИТОВСЬКО-МОСКОВСЬКІ ВІЙНИ 1500–1503, 1507–1508, 1512–1522, 1534–1537 — війни між Великим князівством Литовським (ВКЛ) і Великим князівством Московським (ВКМ) за давньоруську спадщину. Приводом до їх початку став самовільний перехід частини верхнеокських і сіверських князів з-під зверхності великого князя литовського Олександра під владу великого князя московського Івана III Васильовича.

У травні 1500, ще до офіційного оголошення війни, московські війська трьома групами розпочали наступ на східні землі ВКЛ й захопили Брянськ (нині місто в РФ), Гомель (тепер місто в Білорусі), Любеч, Мценськ (місто в Орловській обл., РФ), Мосальськ (місто в Калузькій обл., РФ), Новгород-Сіверський, Оршу (місто Вітебської обл., Білорусь), Рильськ (місто Курської обл., РФ), Серпейськ (тепер село Калузької обл., РФ), Стародуб, Путивль, Дорогобуж (місто Смоленської обл., РФ). 14 липня 1500 під Дорогобужем на р. Відроша (басейн Дніпра) відбулася битва між литовськими (7–8 тис. вояків під командою кн. К. Острозького) і московськими (20–25 тис. під командою кн. Д. Щені) військами, яка закінчилася поразкою литовців і

полоненням К. Острозького. У лютому 1501 литовські послы в Москві запропонували припинити війну, проте вел. кн. Іван III Васильович відмовився.

Влітку і восени 1502 та в лютому 1503 московські війська здійснили кілька успішних рейдів у внутрішні райони ВКЛ. У березні 1503 до Москви прибули литовські послы з новою пропозицією миру. Московський уряд погодився лише на 6-річне перемир'я. Згідно з його умовами, ВКЛ передавало Великому князівству Московському захоплені ним 20 міст і 70 волостей і визнавало за Іваном III Васильовичем титул «Государ всієї Русі». Угода була ратифікована королем польським і великим князем литовським Олександром у Варшаві в червні 1503.

1507 спалахнув конфлікт між литовською владою й кн. М. Глинським, який для боротьби за поновлення своїх посад, відібраних у нього новим королем польським і вел. кн. литовським Сигізмундом I, запросив на допомогу московські війська. Наприкінці 1507 московські полки здійснили невдалу спробу захопити Кричев і Мстиславль (нині міста Могильовської обл.). У січні 1508 кн. М. Глинський зайняв Мозир (місто Гомельської обл.) і Бобруйськ (місто Могильовської обл., Білорусь), однак під Слуцьком (місто Мінської обл., Білорусь) зазнав невдачі. Не отримавши вчасно додаткової допомоги від Василя III Івановича, М. Глинський відступив до Московської держави.

У травні–липні 1508 три московські армії рушили походом проти ВКЛ, але під натиском литовського війська відступили до своїх кордонів. У серпні литовці здійснили похід на Сіверщину, а також захопили міста Білий, Торопець (нині міста Тверської обл., РФ) і Дорогобуж (місто Смоленської обл., РФ), однак утримати їх не змогли. 8 жовтня 1508 в Москві було підписано «Вічний мир». Згідно з його умовами, Москва повертала Литві шість захоплених волостей і відпускала полонених. Литва, у свою чергу, визнавала завоювання покійного вел. кн. Івана III Васильовича. Крім того, було домовлено, що ні Вільно, ні Москва не вступатимуть у військові союзи з Кримським ханатом. Угода була ратифікована Сигізмундом I у Вільно в січні 1509.

В обох попередніх війнах ВКМ так і не вдалося реалізувати ідею повернення собі всієї «давньоруської спадщини» — земель Смоленщини, Полоччини і Київщини. Не змирилося з їх результатами і ВКЛ. Наприкінці 1512 розпочалася нова війна, приводом до якої стали литовсько-кримські переговори і напад кримців у травні 1512 на верхнеокські князівства. Московський уряд звинуватив литовців у нацькуванні татар до нападу на московські землі й у листопаді цього ж року спорядив похід свого війська на Полоцьк (місто Вітебської обл., Білорусь) і Смоленськ (місто в РФ). Невдовзі війська з-під Полоцька були відведені.

У червні 1513 московські війська розпочали наступ одразу на чотирьох напрямках з метою захоплення Смоленська, Полоцька, Вітебська і Орші. Бої тривали до листопада і закінчилися для Москви безрезультатно.

Наприкінці травня 1514 вони розпочали новий наступ на Смоленськ. Незважаючи на успішну оборону міста, частина місцевої аристократії і духовенства перейшла на бік Москви, що й привело до капітуляції Смоленська 31 липня 1514. Незабаром московські полки захопили Мстиславль, Кричев (нині міста Могильовської обл.) і Дубровно (місто Вітебської обл., усі в Білорусі). Проте 8 вересня 1514 під Оршею литовське військо (30 тис. осіб під командою кн. К. Острозького) розгромило супротивника (40 тис. вояків під командою кн. І. Челядніна). Литві вдалося повернути Мстиславль, Кричев та Дубровно. Тоді ж литовці разом із кримцями здійснили кілька нападів на Сіверщину. На початку 1515 вони повторили спільно з кримцями напад на Сіверські землі. Пізніше московські полки ходили під Рославль (місто Смоленської обл., РФ), Полоцьк, Вітебськ і Мстиславль, а литовці діяли під Великими Луками (місто Псковської обл., РФ).

У вересні 1517 в Москві розпочалися мирні переговори, проте вони не покладали край воєнним діям. Улітку 1518 московське керівництво спробувало відновити широкомасштабну війну проти Литви. Були атаковані Полоцьк, Вітебськ, Слуцьк. Однак перемога була за литовцями.

2 вересня 1520 в Москві було підписано перемир'я на півроку, а 25 грудня 1522 встановлено перемир'я на п'ять років. Фактично ж воєнні дії між державами не припинялися. Але тривалий час центральні уряди були не готові до нового масштабного протистояння й кілька разів підписували перемирні угоди: 25 грудня 1522 — на п'ять років, 25 грудня 1526 — на шість років, 24 березня 1532 — на рік. Водночас від поч. 1530-х рр. вел. кн. Василь III Іванович став зосереджувати війська на Смоленщині і Сіверщині. З Кримським ханатом і Молдавським князівством було укладено протилитовський (і протипольський) союз, і кримське військо вторглося на Київщину й обложило Черкаси. Смерть Василя III Івановича на початку грудня 1533 і усобиці при московському дворі змінили політичну ситуацію. Сподіваючись на ослаблення московської влади, литовські можновладці 15 лютого 1534 на віленському сеймі вирішили розпочати наступ на ВКМ.

Воєнні дії вели як власні війська сторін, так і кримські чамбули (татарські загони кінноти). Найбільшими акціями були: в серпні і вересні 1534 напади литовських загонів кн. О. Вишневецького, А. Немировича і О. Дашковича на Смоленщину і Сіверщину; рейд взимку 1534–35 московського війська на чолі з кн. І. Овчиною-Телепневим-Оболенським у центральні райони ВКЛ, спорудження московськими силами на литовській території фортеці Івангород на Себежі (нині місто Псковської обл., РФ) і її оборона від війська А.Немировича 1536; захоплення в липні–серпні 1536 литовцями Гомеля, Почапа, Радогощі (нині село; обидва у Брянській обл., РФ) і Стародуба, що стало фіналом війни.

25 грудня 1536 в Москві розпочалися мирні переговори, які закінчилися підписанням 18 лютого 1537 п'ятирічного перемир'я (набуло сили 25 бе-

резня 1537). За умовами угоди за ВКМ залишався Себеж, а до ВКЛ переходив Гомель. Договір було ратифіковано королем польським і вел. кн. литовським Сигізмундом I Старим 27 червня 1537 в м. Краків.

Лит.: Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. — К., 1998; Кром М.М. Стародубская война (1534–1537 гг.). В кн.: Очерки феодальной России. — М., 1999, вып. 3; Тарас А.Е. Войны Московской Руси с Великим княжеством Литовским и Речью Посполитой в XIV–XVII веках. — М., 2006; Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540). — К., 2006.

Б.В. Черкас.

ЛИТОВСЬКО-УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО — громадсько-культурна організація, заснована 1928 в м. Каунасі. Ставило за мету розвивати культурні зв'язки між литовським та українським народами. Його ініціаторами були професори Вільнюського університету М. Біржішка і В. Креве-Міцкявічус та письменник Ю. Пуріцкіс. У роботі товариства брали участь українці В. Ворона, Ю. Мінів, П. Форостяний. Заходом Л.-у.т. влаштовувалися лекції, концерти, театральні спектаклі. 4 квітня 1929 на литовському радіо пролунала перша півгодинна передача, підготовлена членами товариства. Щороку відзначались Шевченківські дні (в березні), дати зайняття українським військом у 1918 Львова і проголошення Західноукраїнської Народної Республіки. Від березня 1932 товариство видавало бюлетень «Lietuvių-ukrainiečių draugijos žinios» («Відомості Литовсько-українського товариства» 1932–1935), де друкувалась матеріали з української історії, етнографії, культури, науки, висвітлювалася україністична діяльність за кордоном: створення у Берлінському університеті кафедри української мови, участь українців у міжнародному конгресі національних меншин, відкриття українського будинку в Шанхаї та ін.

1940 Л.-у.т. припинило діяльність.

Лит.: Зайцева Л. Громада українців в Литві // Матеріали міжнародної наукової конференції: «Литва–Україна»: історія, політологія, культурологія, що відбулася у Вільнюсі 28–30 вересня 1993 р. — Вільнюс, 1995; Василяускенс А. «Відомості Литовсько-Українського товариства»: вклад до литовської культури // Вісник Львівського університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології, 2007, вип. 2.

І.С. Стрикун.

ЛИТОВЦІ В УКРАЇНІ — Початок поселення литовців на українських землях пов'язано з утворенням і діяльністю Великого князівства Литовського, до складу якого входили ці землі у 14–16 ст. За правління князя Вітовта тут було збудовано низку кам'яних фортець на річках Дніпро, Буг,

Дністер. Але у ті часи для багатьох литовців, передовсім вояків, перебування в Україні було тимчасовим.

За переписом населення Російської імперії 1897, в Україні проживало 1684 литовців, з них у сільській місцевості 764. Основними місцями зосередження були південні губернії: Херсонська (540 осіб), Катеринославська — (325), Таврійська (218). Їх чисельність значно зросла під час Першої світової війни. Лише у Києві 1919 проживало 1159 литовців. 1920 у Кременчуцькій, Миколаївській, Чернігівській, Одеській та Полтавській губерніях налічувалося 15 569 литовців. Цього року в УСРР було створено литовській відділ агітації та пропаганди при ЦК КП(б)У, завданням якого було проведення агіткампанії серед демобілізованих з армії литовців: секції відділу діяли на південному сході України.

За переписом 1926 у межах УРСР та Кримській АРСР проживало 7186 литовців. Після Другої світової війни їх загальна кількість була: у 1959 — 8906, у 1970 — 10 715, у 1979 — 9658, у 1989 — 11 278. За даними перепису населення 2001 в Україні проживали 7207 литовців, переважно на сході та півдні країни, зокрема, у Донецькій області — 1359 осіб, Луганській — 568, Одеській — 484. Для цих районів характерне й найбільше число литовців-городян. 5406 осіб вважають рідною мовою литовську, але вільно нею володіють лише 1280, українську мову вважають рідною 523 особи, 5294 — російську.

У травні 1990 у Києві було засновано Товариство литовців України ім. Майроніса. Його заходом, зокрема відзначилися 450-ліття видання першої литовської книги М. Мажвідаса, 80-річчя Незалежності Литви.

27 грудня 1992 у Львові створено товариство «Медейна», яке готує та проводить різні народні та національні свята Литви — Каледос (Різдво), Велікос (Пасха), Ужгавенес (Масниця), День незалежності Литви, зустрічі з відомими діячами Литви та України. Від 1993 при товаристві діє школа літуаністики.

1997 підписано угоду між Департаментом національних меншин і вихідців з Литви при уряді Литовської Республіки та Державним комітетом України у справах національностей та міграції щодо співпраці в області національних відносин. Угода сприяла подальшому розвитку культурного життя литовської громади. 1997 засновано перше приватне литовське видавництво «Балтія Друк». 1998 у Києві відбувся перший фестиваль пісні й танцю українських литовців, який став щорічним. Литовська національна меншина бере участь у фестивалі художньої самодіяльності «Всі ми діти твої, Україно». 1999 було створено Вінницькій історичний центр «Сакалас» («Соکیل»), що займається дослідженнями доби Великого князівства Литовського в Україні.

Молодіжна спілка литовців України, яка об'єднує громадян Києва, Львова, Вінниці, Білої Церкви, Харкова, Запоріжжя, Дніпропетровська та

інших міст, є учасником заходів молодіжних спілок литовців Канади, Іспанії, Естонії.

У травні 2004 засновано всеукраїнську громаду литовців України, до якої ввійшли 11 товариств литовців. Філії громади працюють у Києві, Львові, Вінниці, Запоріжжі, Харкові, Дніпропетровську, Криму та інших регіонах України. На базі товариств створено 6 шкіл з литовською мовою викладання.

З 1999 у Львові діє почесне консульство Литовської Республіки.

Лит.: Етнічна мозаїка України. Литовці // Рейтинг, 1997, ч. 45; Наливайко С. Етнічна історія Давньої України. — К., 2007; Вітаутас Нарушевічус. Історія товариства литовців України «Мейдена» у Львові // Відомості литовсько-українського товариства Lietuvių-Ukrainiečių Draugijos Žinios, 2008, № 1; Попок А. Діяльність змішаних міжурядових комісій з питань забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин // Актуальні проблеми державного управління, 2010, № 1; Посольство Литовської Республіки у Києві 17/11/11 // <http://ua.mfa.lt/index.php?1228867288>

І.С. Стрикун.

ЛІВАН, Ліванська Республіка — держава в Передній Азії, у Східному Середземномор'ї. Площа — 10452 км². Населення — 4,2 млн. осіб (2011). Столиця — м. Бейрут. Форма правління — республіка. Голова держави — президент. Державна мова — арабська.

Л. — президентсько-парламентська республіка. Глава держави — президент — обирається парламентом. Законодавча влада належить парламенту (Палата депутатів), виконавча — президенту та раді міністрів на чолі з прем'єр-міністром.

Від давніх часів на узбережжі Л. існували торгові міста-держави, населені фінікійцями: Тір, Сідон, Беріт, Біблос та ін. Протягом 8-1 ст. до н. е. вони перебували під владою Ассирії, Вавілонії, Персії, імперії Александра Македонського, держави Селевкідів. У 64–63 до н. е. ліванські землі було включено до складу римської провінції Сирія, 395 н. е. — до Візантії. З 7 ст. в Л. панували араби, з 11 ст. — турки-сельджуки, з кін. 11 ст. — поч. 12 ст. — хрестоносці, з кін. 13 ст. — Єгипет. У 1517 турецький султан Селім I, розгромивши Єгипет, включив Л. до складу Османської імперії. У серпні 1860 Франція під приводом захисту християнського населення Л. окупувала країну, але під тиском Англії змушена була вивести свої війська вже наступного року. У 1861 міжнародна комісія з представників Англії, Австрії, Пруссії, Туреччини, Росії та Франції виробила Органічний статут Л. Згідно з ним, гірський Л. став мутасаріфією (автономною областю) на чолі з християнським генерал-губернатором. Невдовзі суспільне життя Л. значно пожвавилася. Поширювався просвітницький рух. 1858 стала виходити перша ліванська газета (в 1892 було вже 14 періодичних видань). З'явилися

літературні та наукові товариства. Місіонери з Франції, Англії та США заснували мережу художніх шкіл і коледжів. Бейрут став одним з культурно-освітніх центрів на Близькому Сході.

1918 після перемоги Антанти Л. окупували англо-французькі війська. З 1920 Л. був підмандатною територією Франції. З вибухом Другої світової війни в Л. було стягнуто значні військові контингенти. Після капітуляції Франції німецька авіація почала використовувати аеродроми Л., але в червні 1941 в країну вступили підрозділи англійської армії та французьких патріотів, сформовані в еміграції. Фашистські війська в Л. капітулювали 14 липня 1941.

22 листопада 1943 Л. було проголошено незалежною державою. У 1948–1949 Л. узяв участь у першій арабо-ізраїльській війні, внаслідок якої країна стала притулком для палестинських біженців. Після «шестиденної» арабо-ізраїльської війни 1967 тут створюються бази Організації визволення Палестини. 1975 у Л. спалахнула громадянська війна (тривала до жовтня 1990). В ході цього конфлікту загинуло 94 тис. ліванців, 800 тис. жителів покинули країну.

Л. є членом ООН (з 1945), Ліги Арабських держав (з 1945).

Українсько-ліванські зв'язки розвивалися з часів паломництва українців на Святу землю, а також їхньої діяльності у складі установ царської Росії в Л. Особливо слід відзначити поїздку до Л. видатного сходознавця А.Ю. Кримського, який у 1896–98 жив у ліванській сім'ї, працював у бейрутських рукописних сховищах та бібліотеках, де збирав матеріали про звичаї, традиції і побут ліванців. Учений написав бейрутський цикл віршів «Пальмове гілля», йому належать роботи про лінгвістичні відповідності в арабській та українській мовах.

В радянський період, особливо у 70–80-і роки 20 ст., двосторонні зв'язки розвивалися завдяки навчанню сотень ліванців в українських вузах.

Дипломатичні відносини Л. з незалежною Україною було встановлено 14 грудня 1992. Посольство України в Бейруті було відкрито у серпні 1995. У лютому 2006 в Києві започаткувало свою діяльність Посольство Лівану. Двосторонні відносини отримали новий імпульс завдяки офіційним візитам Президента України до Лівану у 2002 та Президента Лівану в Україну у 2003. З грудня 2001 по травень 2011 було підписано 18 двосторонніх угод про співробітництво в економічній, науково-технічній, медичній, культурно-гуманітарній сферах. У 2010 товарообіг між країнами склав \$ 1,037 млрд., з них \$ 1,033 млрд. складав український експорт та \$ 4 млн. — український імпорт. Станом на кінець 2010 загальний обсяг ліванських інвестицій в економіку України досяг \$ 20,2 млн. В Україні зареєстровано 56 підприємств за участю ліванського капіталу. В галузевій структурі розподілу ліванських інвестицій в Україні переважає торгівля і громадське харчування (близько 85% загального обсягу інвестицій).

Україна є традиційним місцем навчання ліванської молоді. Нині в університетах Києва та інших міст здобувають освіту понад 600 студентів з Л. (переважно за медичними, інженерними та технічними спеціальностями). В Криму організовано відпочинок ліванських дітей у дитячому центрі «Артек». Українські творчі колективи приїздять на гастролі до Л.

Лит.: Бузов В.И. Арабо-израильские конфликты на Ближнем Востоке // Новейшая история стран Азии и Африки. — Ростов н/Д, 2005.; Заборов М.А. Крестonosцы на Востоке. — М., 1980; Крижанівський О.П. Історія Страодавнього Сходу. — К., 2002.

М.С. Бур'ян, Д.М. Писаний.

ЛІГА НАЦІЙ (англ. League of Nations, франц. Société des Nations) — міжнародна міжурядова організація, заснована на Паризькій мирній конференції 1919—1920. Мала осідок у м. Женева (Швейцарія). Її статут був розроблений спеціальною комісією на чолі з президентом США Т.-В. Вільсоном і схвалений 28 квітня 1919. Його підписали 44 держави, серед них були й країни, до складу яких входили українські землі, — Польща, Румунія, Чехословаччина. США не стали членом Л.Н. Текст статуту був включений до мирних договорів, укладених державами-переможницями в Першій світовій війні з Німеччиною, Австрією, Болгарією, Угорщиною та Туреччиною, і набув чинності 10 січня 1920. Він передбачав принципи колективної безпеки (спільних дій країн-членів організації проти агресора) і відкритої дипломатії, обмеження озброєнь і відмову від війн як засобу розв'язання міжнародних суперечностей, збереження «вічного миру» і безпеки народів та розвиток співпраці між націями.

Найвищими органами Л.Н. були: Асамблея (скликала щорічно), Рада (складалася з постійних та непостійних членів, з часом склад і кількість членів ради змінювалися) і Постійний секретаріат (його роботу очолював генеральний секретар). У структурі Л.Н. також діяли Постійна палата міжнародного правосуддя, Міжнародна організація праці, постійні та тимчасові комісії. Статутом Л.Н. була запроваджена мандатна система управління колоніальними й підопічними територіями, складовою частиною цієї системи стала постійна Мандатна комісія.

1920 заявку про вступ у члени Л.Н. подав уряд Української Народної Республіки. Однак країни Антанти — засновниці Л.Н. — не визнали суверенності української держави. Безуспішними були й різного роду звернення до Л.Н. урядів УНР на еміграції та уряду Західноукраїнської Народної Республіки. Лише 23 лютого 1921 у зв'язку з протестом Є. Петрушевича Л.Н. визнала, що Галичина не є під суверенністю Польщі, а тимчасово перебуває під мілітарною окупацією цієї держави до остаточного вирішення її долі й що на цій окупованій Польщею території варшавська влада

проводить політику утисків українського населення. Однак уже 14 березня 1923 конференція послів своїм рішенням віддала Галичину Польщі.

Одними із завдань Л.Н. були юридична й гуманітарна опіка над біженцями та емігрантами з радянських республік, у т. ч. з українських земель (цим займалася спеціально утворена «Комісія Нансена»), а також захист гарантованих міжнародними договорами прав національних меншин. Зокрема, щодо українців такі договори підписали Польща, Румунія та Чехословаччина під час Паризької конференції 1919–20. Провідники українського національно-визвольного руху в цих країнах не раз зверталися до Л.Н. з петиціями й скаргами про порушення прав українців на національно-освітнє життя, розвиток кооперативного руху в Галичині, ненадання їм (зокрема закарпатським русинам у Чехословаччині) автономних прав, з приводу т. зв. пацифікації на західноукраїнських землях тощо. Українські інтереси, зокрема права емігрантів, захищали перед установами Л.Н. Є. Петрушевич, С. Витвицький, представник Державного центру УНР на еміграції О. Шульгин, а також українські товариства, що входили в створену для співпраці з Л.Н. та поширення її ідей Міжнародну унію, зокрема Українське т-во для Л.Н. (діяло 1921–24) та Західноукраїнське товариство Л.Н. І хоча, як правило, українські вимоги залишалися поза увагою Л.Н., однак такі звернення сприяли поширенню інформації про українське питання в міжнародних колах.

Щодо проблем життя українців в УСРР, то в Л.Н. розглядалися лише питання, пов'язані з наданням допомоги потерпілим в Україні внаслідок голоду 1921–1923 років та голодомору 1932–1933 років.

Провідну роль у Л.Н. відігравали Велика Британія й Франція, вони використовували її як інструмент політики переможців у Першій світовій війні для збереження існуючого становища в поділеному ними світі.

1934, після виходу з Л.Н. Німеччини та Японії, її членом (на запрошення 34 держав) став СРСР.

Л.Н. не змогла створити ефективної системи міжнародної безпеки, й це стало причиною поступового занепаду її авторитету. Не врятувало її авторитет і засудження нею агресії СРСР проти Фінляндії, і навіть виключення зі складу своїх членів СРСР у грудні 1939. Напередодні Другої світової війни Л.Н. фактично зійшла з міжнародної політичної арени.

У квітні 1946, вже по завершенні війни, на 21-й сесії Генеральної асамблеї Л.Н. ця організація самоліквідувалася, все її майно було передано Організації Об'єднаних Націй (одним із членів-засновників ООН була УРСР).

Лит.: Швагуляк М.М. «Пацифікація». Польська репресивна акція у Галичині 1930 р. і українська суспільність. — Львів, 1993; Кушнір В.В. Українське питання на форумі Ліги Націй (1920–1922 рр.). В кн.: Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. — Львів, 1997,

вип. 1.; Шинкаренко Т.І. Українське питання в Лізі Націй. В кн.: Вісник Київського університету міжнародних відносин. — К., 1997, вип. 7, ч. 2.; Кушнір В.В. Західноукраїнське товариство Ліги Націй (1922–1928) // Вісник Львівського університету: Серія історична, 1998, вип. 33.

С.В. Віднянський.

ЛІГА УКРАЇНСЬКИХ МЕЦЕНАТІВ — міжнародний благодійний фонд (zareєстрований у Києві міністерством юстиції України 12 жовтня 1995). Ініціатор створення (і перший її президент) — громадський діяч і бізнесмен з Канади П. Яцик. Мета ліги — підтримка розвитку освіти, науки, культури, зокрема, фінансування наукових досліджень і освітніх проєктів, а також сприяння задоволенню потреб навчальних закладів і бібліотек у підручниках та іншій літературі. Членами ліги є бізнесмени з України, США і Канади. Кожен із них має власні індивідуальні програми. Так, фундація К. Темертея підтримує грошима проєкти в Канаді (зокрема, видання «Атласу мінеральних ресурсів України», проведення виставки «Золото скіфів із стародавньої України» в Королівському музеї Онтаріо та ін.), а в Україні опікується бізнес-школою при Києво-Могилянській академії. М.-П. Коць профінансував і видав серію українських книг. М. Фішер-Слиж переймається проєктом «Канадсько-українські бібліотечні центри», виданням українських книг і часописів. Н. Яцик, донька П. Яцика, опікується Українським науковим інститутом Гарвардського університету (США), Центром досліджень історії України в Канадському інституті українських студій при університеті Альберти (Канада), українським відділом в Інституті Гаррімана при Колумбійському університеті, науково-дослідними та інформаційними центрами ім. П. Яцика при Торонтському та Лондонському університетах і Освітньою фундацією П. Яцика, яка здійснює переклад і видання англійською мовою «Історії України-Руси» М. Грушевського. Міжнародний конкурс з української мови (за рішенням ліги конкурсу надано ім'я П. Яцика) став наймасовішою справою П. Яцика.

Л.у.м. заснувала кілька премій. Премією ім. В. Симиренка відзначаються політики, громадські діячі та діячі науки, культури й літератури за видатний внесок у державне будівництво України. Премія ім. Є. Чикаленка присуджується за особливий внесок у справу національного відродження, надається меценатам — не членам ліги, які своїми пожертвами сприяли утвердженню добродієвості в Україні, підтримуючи наукові дослідження, культуру тощо. Премії ім. В. Свідзинського та ім. Б. Нечерди — літературні й присуджуються за книжки поезій. Премією ім. Д. Нитченка нагороджуються активні пропагандисти української книги.

Н.В. Ішуніна.

ЛІСАБОНСЬКИЙ ПРОТОКОЛ 1992. Став першим підписаним незалежною Україною документом, що стосувався проблем ядерного роззброєння. Потреба його підписання обумовлювалася укладанням 31 липня 1991 радянсько-американського договору про скорочення стратегічних наступальних озброєнь. Після розпаду СРСР Російська Федерація стала його правонаступником, але значна частина стратегічних наступальних озброєнь колишнього СРСР залишилася на території нових незалежних держав — у Білорусі, Казахстані й Україні. РФ і США вимагали, щоб ці країни приєдналися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (1968) як неядерні держави. Позиція України визначалася тим фактом, що Декларація про державний суверенітет УРСР, прийнята 16 липня 1990, проголошувала Україну без'ядерною державою.

23 травня 1992 у Лісабоні делегації США, Росії, України, Білорусі та Казахстану підписали спеціальний протокол про вивезення радянської ядерної зброї до Росії. Для України Л.п. набув чинності 5 грудня 1994 після надання їй гарантій безпеки з боку ядерних держав — США, Росії, Великої Британії, Китаю, Франції. Крім того, відповідно до українсько-російсько-американської угоди Україні впродовж п'яти років була виплачена компенсація у вигляді поставок безкоштовно російського ядерного палива на українські атомні станції.

Лит.: Нариси історії дипломатії України. — К., 2004.

А.Ю. Мартинов.

ЛІХТЕНШТЕЙН (Liechtenstein) — центральноевропейська держава з площею 160 км² та населенням 35,7 тис. осіб (2009). За формою державного устрою є князівством з конституційною монархією. Столиця — м. Вадуц. Попри невеликі розміри, Л. завжди був у центрі європейської історії. Його територія входила до складу Римської імперії, імперії Каролінгів, Німецької імперії. 1507 імператор Максиміліан надав Вадуцу податковий привілей. 1719 офіційно створено князівство Ліхтенштейн. 1815–1866 воно входило до Німецького союзу. Впродовж 1876–1918 Л. мав тісні зв'язки з Австро-Угорською імперією.

1919 князівство Л. уклало угоду зі Швейцарією про представництво його інтересів на міжнародній арені. 1924 ці країни уклали й митну угоду, після чого швейцарський франк став національною валютою Ліхтенштейну. 1990 Л. вступив до ООН, 1991 приєднався до Європейської асоціації вільної торгівлі, а відносини князівства з Європейським союзом обумовлюються офшорним статусом ліхтенштейнських банків.

28 лютого 1992 Л. визнав незалежність України. Тривалий час обидві країни поєднувала діяльність барона Фальц-Фейна, який будучи громадянином Л., сприяв відродженню національного парку «Асканія-Нова» в

Україні. 2010 Л. підтримав укладання між Україною та Європейською асоціацією вільної торгівлі угоди про створення зони вільної торгівлі.

Лит.: Кулинич И. Фальц-Фейны — основатели «Аскания-Нова» // *Deutscher Kanal*, 1993, июль–август; Карликовые государства Европы: Андорра, Лихтенштейн, Монако, Сан-Марино. — М., 2009.

А.Ю. Мартинов.

ЛОЄВСЬКА БИТВА 1649. У ході загального наступу польських військ на землі, що 1648 стали підвладними Б.Хмельницькому, польний гетьман литовський князь Я. Радзивілл (згідно з задумом, він мав завдати удар українському гетьманові з тилу) після перемоги литовців 17 (7) червня 1649 під містечком Загалле (нині село Гомельської обл., Білорусь) вирушив на Київ. 23 (13) липня він зупинився з військом (10–11 тис. осіб і кілька десятків гармат) табором між м. Лоев (нині с-ще міськ. типу Гомельської обл.) і р. Лоевка (басейн Дніпра). Б. Хмельницький, щоб не допустити вторгнення литовського війська в Україну, направив проти нього на чолі 10 тис. вояків гетьмана наказного С.-М. Кричевського. Останній бл. 8 (28 червня) липня вступив до м. Чорнобиль і з'єднався там із 7,5 тис. вояків козацьких полків. Звідти розпочав похід з 15 тис. осіб (по дорозі до нього приєдналося 5 тис. повстанців). 24 (14) липня його військо переправилося через р. Прип'ять, а 29 (19) зайняло містечко Холмеч (нині село Гомельської обл.). Увечері 30 (20) Кричевський на чолі 10 тис. кіннотників (позаду рухався обоз з піхотою) рушив далі, вночі зробив обхідний маневр і ранком 31 (21) липня вийшов до литовського табору й блискавично його атакував. Спочатку перебіг битви складався на користь українців, і кн. Я. Радзивілл почав схилитися до думки про необхідність відступу до м. Речиця (нині місто Гомельської обл.). Саме в той час з тилу нападаючим вдарили понад 2 тис. литовців, які повернулися з роз'їзду. Вояки правого крила разом із Кричевським відступили до лісу й там звели табір, а лівого крила — майже всі полягли. Обоз із піхотою литовці розбили на підході до Лоева. Підрозділи полк. С.Пободайла (він стояв біля гирла р. Сож, прит. Дніпра) не змогли надати належної допомоги Кричевському; відбивши три приступи литовців, вони вночі відступили. Сам Кричевський, вважаючи себе винним за поразку й будучи двічі пораненим, наказав залишити себе на місці табору. Там його і знайшли литовці. Кн. Я. Радзивілл розпорядився надати Кричевському медичну допомогу, але останній від неї відмовився і невдовзі помер. Зазнавши в Л.б. значних втрат, кн. Я.Радзивілл вирішив не продовжувати похід на Україну.

Лит.: Капустянський М. Козачі війни. В кн.: Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). — Львів, 1992; Грушевський М. Історія України-Руси — К., 1995, т. 8, ч. 3; Сергійчук В. Армія Богдана Хмельницького. — К., 1996; Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне

мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття, кн. 1: Военні дії 1648–1652 pp. — Дніпропетровськ, 1996; Serczyk W.A. Na plonasej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651. — Warszawa, 1998; Степанков В. Михайло (Станіслав) Кричевський. В кн.: Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети — К., 1998, кн. 1; Biernacki W. Powstanie Chmielnickiego: Dzialania wojenne na Litwie w latach 1648–1649. — Zabrze, 2006.

В.С. Степанков.

ЛОЗАННСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ 1922–1923 — міжнародна конференція, що проходила 20 листопада 1922 — 24 липня 1923 (з перервою від 4 лютого до 22 квітня 1923) у Лозанні (Швейцарія) за участю Великої Британії, Франції, Італії, Японії, Греції, Румунії, Королівства сербів, хорватів і словенців, Туреччини і спостерігачів від США. Основною метою Л.к. була підготовка мирного договору з Туреччиною і установа режиму чорноморських проток.

Україна (УСРР) брала участь у конференції у складі загальнорадянської делегації очолюваної Г.В. Чичеріним, до якої входили також представники від РСФРР та Грузинської СРР. Делегація радянських республік, як і болгарська, була допущена на засідання лише для обговорення питання щодо чорноморських проток. У обговоренні деяких, головним чином економічних, питань виступали представники Албанії, Бельгії, Голландії, Іспанії, Норвегії, Португалії і Швеції.

Викладена на конференції радянська позиція передбачала відновлення прав турецького народу на належні їй території, закриття проток для військових кораблів і авіації усіх країн, крім Туреччини, у мирний і воєнний час, свободу торговельного мореплавства. Однак радянський проект вирішення проблеми чорноморських проток був відхилений без обговорення в комісії.

На розгляд був внесений британський проект, що передбачав вільний прохід через чорноморські протоки військових кораблів усіх країн не лише у мирний, але і у воєнний час, за умови, що Туреччина зберігатиме нейтралітет. У випадку участі її у війні передбачався вільний прохід через протоки військових кораблів лише нейтральних країн. Пропонувалася також демілітаризація проток і встановлення над ними міжнародного контролю. Оскільки учасникам не вдалося дійти згоди, 4 лютого 1923 робота конференції була перервана. Після відновлення переговорів внаслідок взаємних поступок країн Антанти і Туреччини, на заключному засіданні 24 липня 1923 були підписані 17 документів, серед них Заключний акт, Лозаннський мирний договір 1923, Конвенція про режим чорноморських проток, основою якої став британський проект з урахуванням поправок турецької делегації, та інші документи. Туреччина домоглася міжнародного визнання,

скасування Севрського мирного договору 1920 з його режимом капітуляцій, політичних та фінансових привілеїв іноземцям. Туреччина визнавала оттоманський державний борг у частині, що відповідала турецькій території.

Конвенція про протоки не була ратифікована СРСР у зв'язку з відсутністю належних умов безпеки. Вона була переглянута у 1936 на конференції в Монтре (Швейцарія).

Лит.: Документи внешней политики СССР. Т. 6. М., 1962; История дипломатии. Т. 3. М., 1965.

Н.В. Кривець.

ЛЬВІВ — місто, адм. центр Львівської області. Екон. і культурний центр зх. регіону України. Вузол залізничних, у т. ч. й міжнар., та автомобільних шляхів. Населення 757 795 осіб (2012).

Першу писемну згадку про Л. подає Галицько-Волинський літопис у зв'язку з описом пожежі в м. Холм, що сталася 1256. Місц. львів. джерела 16–17 ст. (М. Груневег, І. Альнпек, В. Зіморович) одностайно називають засновником міста кн. Лева Даниловича; напис про це, за даними 16 ст., був на Галицькій брамі — гол. в'їзді у Л. з півдня. Однак більшість істориків 19–20 ст. надавали перевагу не цим повідомленням, а літописному свідченню, що Данило Галицький «багато градів будував проти безбожних татар». На підставі цих слів вони обстоювали тезу про заснування міста Данилом. У сучасній історіографії переважає концепція, що поєднує обидві версії: Данило налагодив містобудівельну діяльність у масштабах усієї д-ви, а Лев безпосередньо керував спорудженням міста, призначеного йому в уділ і названого його ім'ям. За Юрія Львовича (1301–08) Л. був столицею об'єднаної Галицько-Волин. д-ви. Після прийняття Юрієм Львовичем титулу короля вживалася і назва «Львівське королівство», засвідчена в іспанській «Книзі знань» 14 ст. Швидкий екон. розвиток і розбудова міста були зумовлені його роллю як центра міжнар. торгівлі на схрещенні шляхів із Центр. Європи до Причорномор'я і з Прибалтики до Угорщини та на Балкани. У Л. оселялися купці з різних країн, серед них переважали німці, поляки, вірмени, євреї.

Коли Галицько-Волин. д-ва ослабла в боротьбі з монголами, цим одразу ж скористалися сусіди, які менше постраждали від нападів військ Золотої Орди. 1340 Л. захопив польс. король Казимир III, але не зміг утриматися в ньому й обмежився пограбуванням князівської скарбниці у Високому замку. 1340–49 містом і всією Галичиною володів кн. Любарт, від його імені управляв Дмитро Дедько. 1349 містом і Галичиною знову оволодів польс. король Казимир III, він прагнув оформити своє панування в цьому краї як персональну унію Королівства Русь і Корони Польської. Однак після короткого перехідного періоду Галичину було включено до Польс. королівства на правах землі. За Л. і навколишню територію велося політ. і військ.

змагання Польщі, Великого князівства Литовського і Угорщини. 1349–70 Л. належав Польщі, 1370–72 і 1379–85 — Угорщині, 1372–78 і 1385–87 був у володінні васала Угорщини кн. Володислава Опольського (той карбував у Л. монету із зображенням лева — герба Львова і Галицької землі), від 1387 і до 1772 належав Короні Польсь., яка після Люблінської унії 1569 стала складовою частиною Речі Посполитої; у цей період з 1434 був центром Руського воєводства.

Місто здавна мало магдебурзьке право. На думку деяких істориків, грамота польс. короля Казимира III 1356 була не першим наданням Л. цього права, а тільки його підтвердженням. Акт 1356 закріпив поділ Л. на місто і передмістя, причому лише власники нерухомого майна в межах міських мурів могли мати статус повноправних міщан. При покровительстві королів. влади з 2-ї пол. 14 ст. провідне місце в міськ. управлінні зайняли католики, спершу це були здебільшого німці, а з 1-ї пол. 16 ст. — переважно польс. поселенці. В оточеній мурами і валами центр. частині були виділені окремі ділянки, де могли володіти будинками русини (українці), вірмени, євреї.

Від 1364 Л. був осередком вірмено-григоріанського єпископства.

На відміну від інших міст, у Л. була не одна єврейська громада, а дві: крім новозаснованої в 14 ст. міської, залишилася громада в Краківському передмісті, що виникла ще в княжі часи.

1412 до Л. перенесено з Галича Римо-католицьку митрополію. До її юрисдикції належали римокатол. парафії всіх українських земель, крім Закарпатської України.

1539 засновано Львів. правосл. єпископство.

Гол. чинником екон. розвитку міста стала міжнар. торгівля, особливо транзитна. Через Л. вів торг. шлях з пд. Німеччини та пн. Італії до італ. колоній Криму, а після падіння Візантії — до Стамбула та ін. міст Туреччини. Л. користувався правом складу, за яким транзитні товари протягом 15 днів мали виставлятися на продаж у місті. З Бл. Сходу через Стамбул, Крим, Балкани надходили прянощі, прикраси, шовк та ін. сх. товари. З Криму, островів Іонійського моря та Угорщини привозили вина, із Зх. і Центр. Європи та Польщі — сукно, металеві вироби, одяг. У торгівлі сх. товарами гол. роль відігравали вірм. і грец. купці. З часом значна частина міжнар. торгівлі перейшла до єврейс. купців. Розвиток ремесла і торгівлі супроводжувався зростанням чисельності населення міста: на поч. 15 ст. у Л. проживало бл. 10 тис., у 1-й пол. 17 ст. — 20–25 тис. осіб. За кількістю населення і екон. потенціалом Л. був найбільшим містом на укр. землях з 14 ст. до 1830-х рр., потім за цими ж показниками на перше місце вийшла Одеса.

Л. став осередком розвитку укр., польс., єврейс., вірм. к-ри. 1573–74 тут діяла перша на укр. землях друкарня, в ній І. Федоров видав «Апостол» Львівський і «Буквар» Львівський.

Про Л. писали істор. книги: І.Альнпек уклав латинською мовою істор. нарис, М. Груневег дав опис міста нім. мовою, В.Зіморович створив лат. мовою хроніку «Потрійний Львів». У місті були написані укр. мовою публіцистичні пам'ятки «Пересторога» і Львівський літопис. Польс. і лат. мовами писали тут вірші і прозові твори С.-Ф. Кльонович і Ш. Шимонович. У Л. жив вірм. письменник Симеон Дпір Лехаці, тут працювали кілька єврейс. книжників.

Від 1580-х рр. провідною громадсько-політ. і церк. організацією укр. населення міста було Львівське братство при Свято-Успенській церкві на Руській вул., воно 1593 отримало права ставропігії. При ньому діяли Львівська братська школа, Львівська братська друкарня. Крім гол. міськ. братства, братства створювалися також у передміських парафіях (усього бл. 10), вони спільно виступали проти національно-реліг. обмежень укр. населення. У 16–17 ст. у Л. діяли 15 правосл. церков, з них 12 — у старостинському передмісті, одна — на Руській вул. в межах мурів, одна — у Галицькому передмісті. З монастирів найстаршими були православні Онуфріївський і Святоюрський та католицькі домініканський і францисканський.

При римо-католич. парафіях і вірм. соборі діяли школи для дітей цих релігій. Високим рівнем відзначалася латиномовна католич. кафедральна школа. 1608 заснована школа при єзуїтському монастирі (з 1661 і до скасування 1773 ордену єзуїтів вона діяла на правах академії, тобто ун-ту).

9 жовтня 1648 військо Б. Хмельницького зайняло передмістя Л., а 14–16 жовтня М. Кривоніс здобув Високий замок, після цього міська громада виплатила контрибуцію, і козац. військо зняло облогу, оскільки поспішало вирушити в напрямі Замостя (нині м. Замосць, Польща). 20–27 вересня 1655 місто тримали в облозі армія Б.Хмельницького і рос. війська В. Бутурліна. 1672 Л. намагалася захопити турец. армія за підтримки війська П. Дорошенка (останній був на боці Туреччини у війні проти Польщі). 6 вересня 1704 швед. військо під проводом Карла XII здобуло Л. і змусило магістрат виплатити великий викуп. Не раз місто мусило давати контрибуцію також загонам польс. війська, які не отримували платні й кошти на своє утримання збирали від населення.

2-га пол. 17 і більша частина 18 ст. — період занепаду Л. Зумовлена політикою шляхти екон. криза, війни, епідемії спричинили стагнацію ремесла. У міжнар. торгівлі Л. поступився Бродам. Ослабла центр. влада, на передмістях розширилися юридики (ділянки, де адм. влада належала феод. землевласникам — магнатам або церк. установам). Проте Л. залишався й далі культ. осередком. Серед міщан було багато освічених людей, деякі з них мали великі б-ки, вихідці зі Л. навч. в закордонних ун-тах. Крім Львів. братської друкарні, діяли друкарні М. Сльозки, Львів. єзуїтського колегіуму, І. Филиповича та ін. Упродовж 16–18 ст. Л. був центром образотворчого

мист-ва. У місті працювали укр. малярі-іконописці Ф. Сенькович і М. Петрахович, архіт. з Італії: Павло Римлянин, Петро Красовський, Петро з Барбони (загалом у Л. у різні роки були збудовані, зокрема, Свято-Миколаївська церква 12–14 ст., Вірм. собор кінця 14 ст., Римо-катол. кафедральний собор 15–18 ст., вежа Корнякта, Свято-Успенська церква, збудована братством 1590–1631, каплиця Камп'янів (кін. 16 ст. — 1609–29), каплиця Боїмів (1609–17), костьол бернардинців (1600–30), собор святого Юра (1744–64), Домініканський костьол (1749–64), численні житлові будинки — Чорна кам'яниця (1577), будинок К. Корнякта (1580).

Від 1772 (і до жовтня 1918) Л. був столичним містом Королівства Галиції і Лодомерії — найбільшої провінції Австрії. Наприкінці 18 — у 1-й пол. 19 ст. місто розвивалося переважно як адм. центр краю. Влада в цей час належала австрійс. бюрократичним структурам. Перестали існувати юридики магнатів і церк. установ, знято було обмеження прав некатоликів на купівлю будинків у центрі міста. За володаря Австрійської монархії Йосифа II було скасовано ряд катол. монастирів і їхні будівлі передано урядовим установам, мед. і навч. закладам.

Від 1775 став діяти нім. театр, пізніше виник також польс. театр.

1776 виходила франц. мовою «Gazette de Léopol» — перша газета на українських землях.

1807–08 Л. став центром новоутвореної Галицької греко-католицької митрополії.

1783 заснована Львів. духовна семінарія, 1784 — Академічна гімназія у Львові з лат. мовою викладання (з 1849 була німецькомовною, потому поступово 1867–74 стала україномовною). 1784–1805 і з 1817 діяв німецькомовний ун-т (нині Львівський національний університет), а при ньому 1784–1809 — Укр. ін-т (Studium Ruthenum) для підготовки греко-катол. духовенства. Від 1818 діяла 2-га г-зія. 1823 створено Ін-т ім. Оссолінських, який включав вид-во, б-ку і музей. 1844 на базі австрійс. реальної школи заснована Тех. академія (з 1872 — Львів. вища політех. школа). У місті виходили нім. і польс. періодичні видання (з 1811 — «Gazeta Lwowska»), з 1848 — перша україномовна газ. «Зоря Галицька». Найбільшою в місті була друкарня Піллера, книги церковнослов'ян. та укр. мовами видавав львів. Ставропігійський інститут. У Л. працювали художники Л. Долинський, Й. Свобода, скульптори А. Шімзер, Г. Вітвер.

Початок революцій 1848–1849 в Європі був сигналом до активізації громадсько-політ. руху у Л. Польс. визвол. рух очолила Нац. рада (Rada Narodowa). Першою укр. політ. організацією стала Головна руська рада, під її егідою проведено з'їзд укр. освіт. діячів (Собор руських учених 1848). 1 листопада 1848 демонстрація проти абсолютистського режиму Габсбургів переросла в революц. виступ, який було придушено після гарматного обстрілу центру міста.

1849 в ун-ті засн. кафедра укр. мови і літератури. Гол. вимогою укр. громад. і освіт. діячів було розширення політ. прав українців і виділення укр. частини Галичини в окрему провінцію.

Арх-ра Л. розвивалася під впливом віденських зразків: театр Скарбка (архіт. Л. Піхль, 1837–42), Будинок інвалідів (Т.Гансен, 1855–63), будинок сейму (Ю. Гохбергер, 1877–81), Міський театр (З. Горголевський, 1897–1900), готель «Жорж» (Г. Гельмер і Ф. Фельнер, 1899–1901).

1861 Л. отримав залізничне сполучення з Перемишлем (Пшемисль, Польща), Краковом і Віднем, 1866 — з Чернівцями, 1870 — з Тернополем і Підволочиськом, 1873 — зі Стриєм, Закарпаттям і Будапештом.

1864 у Л. виник укр. театр при т-ві «Руська бесіда». 1868 засновано Львівське товариство «Просвіта».

Наприкінці 1860-х рр. юрид. статус Л. змінився внаслідок перетворення Австрійс. імперії на конституційну Австро-Угор. монархію і надання Галичині крайової автономії. Однак недемократ. виборче право зумовило перевагу в Галицькому крайовому сеймі польс. великих землевласників, політ. інтереси яких представляли подоляки і станьчики, з поч. 20 ст. — ендеки. Статут 1870, який регламентував нові засади самоврядування міської громади, не забезпечував укр. і єврейс. населенню Л. сприятливих умов для національно-культ. розвитку. Разом з тим конституційний лад в Австро-Угор. д-ві створював умови для боротьби за демократизацію сусп. ладу, надавав представникам різних національностей можливість об'єднуватися для захисту своїх нац. прав у громад. орг-ції та партії політичні, боротися за розширення свого представництва в крайовому сеймі й віденському парламенті.

1880 у Л. відбулося перше масове віче українців. У місті зосередилися керівні органи т-в, діяльність яких поширювалась на всю Галичину й мала загальнонац. значення.

1892 Т-во імені Шевченка було реорганізоване в Наукове товариство імені Шевченка. 1893 почав діяти Історичний музей міста Львова. Польс. к-ру репрезентували Літ. т-во ім. Міцкевича, Т-во людової школи, Польс. істор. т-во. 1905 митрополит А.Шептицький створив церк. музей, 1909 перетворений на Національний музей у Львові.

1910 у місті проживало 206 тис. осіб (з них 19,2% — греко-католики, переважно українці, 50,2 — римо-католики, головно поляки, 27,8% — євреї).

Із 410 книг, виданих 1913 укр. мовою в усіх країнах світу, а також із 83 укр. періодичних видань, у Л. було видрукувано відповідно 299 і 65.

У Л. працювали укр. письменники І. Франко, М. Павлик, В. Щурат, В. Пачовський, М. Яцків; великий вплив на літ. життя у Л. мали М. Драгоманов, О. Кониський, П. Куліш.

З польс. письменників, котрі жили у Л., найвідомішими стали А. Фредро, Я. Каспрович, М. Конопніцька, Г. Запольська, Л. Стафф.

Розвиток істор. науки у Л. пов'язаний з діяльністю М. Грушевського, Ю. Целевича, І. Шараневича, С. Томашівського, І. Крип'якевича, М. Кордуби, І. Кревецького, Ф.-К. Ліске, В. Лозінського, К. Шайнохи, Л. Кубалі, Я. Птасьніка, О.-М. Бальцера, М. Балабана. Вивченням і популяризацією істор. та культурно-мистецьких пам'яток Л. займалися, зокрема, краєзнавці А. Шнайдер, Б. Януш, дир. міськ. архіву О. Чоловський, бургомістр Т. Рувовський.

В ун-ті викладали зоолог В. Дибовський, філософ К. Твардовський, математик Р. Смолуховський, у політехніці — архіт. Ю. Захарієвич, геолог Ю. Медвецький, хімік І. Мосціцький.

У Л. діяли керівні органи укр. політ. партій — Української радикальної партії (засн. 1890), Української соціал-демократичної партії (1899), Націонал-демократ. партії (1899), ряду польс. і єврейс. партій та орг-цій.

З вересня 1914 в ході Галицької битви 1914 Л. був зайнятий рос. військами і став центром Галицького генерал-губернаторства. Царська адміністрація заборонила укр. партії та організації, укр. пресу, депортувала політ. опонентів. 22 вересня 1915, після поразки рос. військ у Горлицькій битві 1915, Л. повернувся під владу Австро-Угорщини.

18–19 жовтня 1918 у Л. відбулася Укр. нац. рада. Вона проголосила створення в Галичині, на Буковині й у Закарпатті Укр. д-ви (згідно з Тимчасовим осн. законом від 13 листопада 1918, її було названо Західно-українська Народна Республіка). 1 листопада 1918 укр. прапор піднято над Львів. ратушею. Українсько-польс. бої в місті тривали до 22 листопада 1918, а облога міста укр. армією — до квітня 1919.

1919–39 Л. був під контролем Польщі. У грудні 1920 став адм. центром Львів. воєводства. У цей час були порушені зв'язки Л. із традиційними ринками на сх. і пд. Це негативно позначилося на станові його економіки. Міжнар. ярмарок «Східні торги» не зміг активізувати позиції Л. у світ. торгівлі.

Польс. влада всіляко обмежувала можливості вільного розвитку укр. к-ри. Ун-т, який фактично був двомовним, перетворили на польс. ун-т ім. Яна-Казимира (в ньому працювали математик С. Банах, філософ Р. Інгарден, біохімік Я. Парнас, лінгвіст Є. Курилович, бактеріолог Р. Вайгель, історик права П. Домбковський). 1921–25 діяв Львівський таємний український університет, 1922–25 Львів. таємна укр. висока політех. школа. 1920 засновано Укр. військово-істор. т-во, 1923 — Українське богословське наукове товариство. 1927 Українська греко-католицька церква заснувала Львівську богословську академію, її ректором був о. Й. Сліпий. НТШ розгорнуло дослідження з археології (Я. Пастернак), історії (І. Крип'якевич), літературознавства (К. Студинський, В. Щурат), мовознавства (В. Сімович), фольклористики (Ф. Колесса), книгознавства (Є. Пеленський), медицини (М. Панчишин).

У місті було засновано низку польс. і єврейс. фахових товариств. Світової слави зажили львівсько-варшавська філософська школа, заснована К. Твардовським.

Радянсько-нім. договір 23–24 серпня 1939 передбачав входження до СРСР Зх. України з м. Львів. У серед. вересня 1939 нім. війська вели на підступах до Л. бої з польс. гарнізоном, 19 вересня зі сх. надійшли рад. частини. 22 вересня польс. військо здало зброю Червоній армії, яка того ж дня увійшла у Л. 26–28 жовтня у Л. проведено Народні збори Західної України, делегати до них були попередньо підібрані новою владою. Попри недемократичність виборчої процедури більшість українців схвалювали возз'єднання укр. земель, єврейс. населення вітало рад. владу, натомість переважна частина поляків вважала рад. владу окупаційною. Усі укр., польс., єврейс. партії та громад. організації були заборонені, націоналізовані пром. підпр-ва — підпорядковані рад. адм. органам. Укр. мова впроваджувалася до вищих навч. закладів, зростала кількість укр. шкіл, відкривалися масові б-ки, у той же час гол. завданням культурно-освіт. установ вважалася комуніст. пропаганда. Розпочалися масові репресії — звільнення з роботи «неблагонадійних», ув'язнення, депортації, страти. Наприкінці червня 1941 в тюрмах Л. співробітники НКВС УРСР вбили понад 2 тис. українців, поляків, євреїв, причому серед жертв переважала інтелігенція.

Від 30 червня 1941 до 27 липня 1944 тривала нацистська окупація міста; з 1 серпня 1941 Л. був центром дистрикту «Галичина» у складі Генеральної губернії. В перші дні окупації було розстріляно бл. 7 тис. євреїв, страчено групу провідних польс. учених: К. Бартеля, Р. Лоншана де Бер'є, Т. Бой-Желенського, А. Ломницького, Т. Островського та ін. 1942 — 43 у Л. знищено бл. 236 тис. євреїв. У концтаборі «Цитадель» проводилися масові розстріли військовополонених. Гол. місцями розстрілів були Янівський табір, гетто, концтабір Белжець, куди завозили єврейс. населення з усієї Галичини. На вулицях і площах Л. проводилися страти (повішення) підозрюваних у сприянні рухові Опору, у т. ч. членів і симпатиків ОУН. 30 червня 1941 національні збори у Львові прийняли декларацію про відновлення Укр. д-ви. Було сформовано уряд — Українське державне правління — на чолі з Я. Стецьком. Однак уже 9 липня були арештовані голова та кілька міністрів правління. Збройну боротьбу проти окупантів вели підпільні структури ОУН і групи польс. підпілля. Рад. підпільні організації були у Л. нечисленними.

Відразу ж після звільнення Л. від окупації почалося відновлення органів рад. влади, у т.ч. її карально-репресивного апарату. Політ. терор служив упровадженню тоталітарної системи у всіх сферах сусп. життя. Першою маніфестацією непокори режимові став масовий похорон митрополита А. Шептицького 5 листопада 1944.

8–10 березня 1946 влада провела збори групи підібраних і заляканих силовими структурами священиків та мирян, які проголосили ліквідацію УГКЦ і передачу її парафій моск. патріархатові.

Масового характеру набули арешти та заслання до Сибіру. Тільки в ніч з 20 на 21 жовтня 1947 з міста було відправлено на заслання 287 родин. Спровоковані рад. спецслужбами вбивства Г.Костельника (20 вересня 1948) та Я. Галана (25 жовтня 1949) стали приводом для подальшого загострення репресій. Кампанії паплюження «українського буржуазного націоналізму» супроводилися посиленням цензури, новими хвилями русифікації. У вищих навч. закладах проводилися чистки викладачів і студентів, у б-ках і музеях вилучалися й частково знищувалися визнані «ідейно шкідливими» книги й експонати; частину їх було запроторено у спецфонди. У боях зі спецслужбами загинули 31 січня 1949 шеф штабу Української повстанської армії О. Гасин (у центрі Львова), 5 березня 1950 — головнокомандувач УПА Р. Шухевич (у с. Білогорща, нині село в межах міста).

Вимушений виїзд зі Л. польс. населення, істотне зменшення у місті кількості євреїв через масове знищення їх у роки війни, арешти й депортації частини місц. людності зумовили зміну нац. і соціальної структури мешканців міста. 1955 українці становили 44,2% населення, росіяни — 35,6%, євреї — 7,3%, поляки — 2,3%.

Деяка політ. лібералізація, що намітилася з серед. 1950-х рр., створила умови для активізації ролі Л. як центру освіти й науки та осередку творчих ініціатив. Водночас наприкінці 1950-х рр. і пізніше у Л. виникали розрізнені антирад. підпільні групи. 1957–61 діяв Український національний комітет (1962 його керівники Б. Грицина та І. Коваль були страчені). 1961 у Л. відбувся суд над Л. Лук'яненком та ін. членами Укр. робітничо-сел. спілки. 1963–65 у Л. діяв Клуб творчої молоді «Пролісок» (хоча клуб був легальним, його культурно-освітня діяльність припинилася внаслідок репресій каральних органів).

1971 засновано Зх. наук. центр АН УРСР (з 2001 — Зх. наук. центр НАН України і Мін- ва освіти України).

Л. став одним з головних в УРСР центрів «самвидаву». Звинувачення у «виготовленні, зберіганні і поширенні антирадянської літератури» були головними в політ. процесах, які проходили у Л. На них були засуджені М. Масютко, І. Гель та Я. Менкуш (березень 1966), М. Горинь, Б. Горинь, М. Осадчий та М. Зваричевська (квітень 1966), В. Чорновіл (1967). Жертвами нових засуджень стали в 1972 Ірина Калинець, Ігор Калинець, С. Шабатура, вдруге І. Гель і М. Осадчий, 1973 — В. Чорновіл (за видання самвидавного ж. «Український вісник»), З. Попадюк, Я. Микитко. З роботи були звільнені кілька працівників ун-ту ім. І. Франка, Ін-ту сусп. наук (нині Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). В акцію протесту перетворився похорон В. Івасюка 22 травня 1979; за виступ на похороні зі звинуваченням влади у вбивстві композитора були засуджені члени Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод (УГГ) В. Січко і П. Січко. 1981 за участь у роботі УГГ отримав вирок І. Кандиба і 1982 — у черговий раз М. Горинь.

Від серед. 1980-х рр. рух за демократизацію стає все більш відкритим. З ініціативи обласної орг-ції Українського товариства охорони пам'яток історії та культури розпочато збір коштів на побудову пам'ятника Т. Шевченкові. 1987 група священників УГКЦ вийшла з підпілля й подала заяву до Москви щодо легалізації забороненої церкви (аналогічні вимоги поставила 250-тис. демонстрація 17 вересня 1989). Створене в жовтні 1987 Товариство Лева, офіційно культурологічне, набуло політ. спрямування. Під егідою т-ва у березні 1989 — серпні 1990 виходила як позацензурна газ. «Поступ». 13 червня 1988 відбувся перший мітинг, на якому, як і на наступних, висувалися демократ. та нац. гасла. 21 січня 1989 проголошено відновлення НТШ у Львові, а 26 квітня на мітингу в річницю Чорнобильської катастрофи 1986 піднято нац. прапори, 7 травня засновано Львів. регіональну орг-цію Народного руху України, 19 жовтня у Л. виникла перша парафія Української автокефальної православної церкви, яка поклала початок відновленню цієї церкви в Україні.

21 січня 1990 відбувся живий ланцюг Івано-Франківськ–Л.–Київ на відзначення дня самостійності і соборності України. 23 січня 1990 собор під кер-вом архієпископа В. Стернюка проголосив легалізацію УГКЦ.

Останні роки напередодні незалежності і перші роки незалежності України позначилися поєднанням процесів національно-культ. відродження і кризових явищ в економіці, у цей же час почала кількісно зростати корупція, розширювався тіньовий сектор.

1998 ЮНЕСКО включила центр. частину Л. до списку світ. культ. спадщини.

Лім.: Rasp K.W. Beiträge zur Geschichte der Stadt Lemberg. — Wien, 1870; Czołowski A. Lwów za ruskich czasów. — Lwów, 1891; Крип'якевич І. Львів, його минувшина і теперішність. — Львів, 1910; Lwów dawny i dzisiejszy. — Lwów, 1928; Charewiczowa Ł. Historiografia i miłośnictwo Lwowa. — Lwów, 1938; Львів: Літературно-мистецький збірник (в 700-ті роковини заснування княжого города). — Філадельфія, 1954; Нариси історії Львова. — Львів, 1956; Lviv: A Symposium on its 700th Anniversary. — New York, 1962; Історія Львова. — К., 1984; Трегубова Т., Мих Р. Львів: Архітектурно-історичний нарис. — К., 1989; Вуйчик В. Державний історико-архітектурний заповідник у Львові. — Львів, 1991; Крип'якевич І. Історичні проходи по Львові. — Львів, 1991; Tyrowicz M. Wspomnienia o życiu kulturalnym i obyczajowym Lwowa 1918–1939. — Wrocław–Warszawa–Kraków, 1991; Różycki E. Książka polska i księgozbiory we Lwowie w epoce renesansu i baroku. — Wrocław, 1994; Львів: Історичні нариси. — Львів, 1996; Львів: місто–суспільство–культура. — Львів, 1999, т. 3; Lviv: A City in the Crosscurrents of Culture (Harvard Ukrainian Studies, vol.24). — Cambridge, Massachusetts, 2000; Lwów: miasto–społeczeństwo–kultura. — Kraków, 2002, т.4.; Капраль М. Національні громади Львова XVI–XVIII ст.: соціально-правові взаємини. — Львів, 2003;

Исаевич Я. Львів: Сторінки історії. — Львів, 2005–2006; Isaievych Ia. Voluntary Brotherhood: Confraternities of Laymen in Early Modern Ukraine. — Edmonton–Toronto, 2006; Історія Львова. — Львів, 2006, т. 1–3.

Я.Д. Ісаєвич.

ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМ. ІВАНА ФРАНКА — один з найстаріших вищих навчальних закладів Європи. Є спадкоємцем Львівської єзуїтської колегії (1608–1661), Львівської єзуїтської академії (1661–1773), Йосифинського університету (1784–1805), Львівського ліцею (1805–17), Францового університету (1817–1918), Львівського університету Яна-Казимира (1919–39), Львівського державного університету ім. І. Франка (1939–1999).

Львівська єзуїтська академія була заснована 20 січня 1661 привілеєм польського короля Яна II Казимира Ваза на базі єзуїтської колегії. Привілей надавав їй «гідність академії і титул університету» з правом викладання в ньому всіх тогочасних університетських дисциплін, присудження вчених ступенів бакалавра, ліценціата, магістра і доктора. Обсяг і рівень викладання в ній були поставлені на такий же рівень, як і в інших університетах центрально-східної Європи. В академії працювало від 15–17 (поч. 17 ст.) до 50 (кінець 17 ст.) професорів та магістрів. 1676 навчалось 500 студентів, а в перші роки 18 ст. — 700. У складі академії були 2 факультети — філософський і богословський. Від 1688 існувала кафедра анатомії і фізики. В академії викладали філософію, логіку, риторику, математику, астрономію, архітектуру та інші дисципліни. Професорами працювали К. Несецький, Ф. Гродзіцький, І. Красіцький, Г. Пірамович, Т. Секежинський та ін. Навчання велося латинською мовою. Від 1749 при академії діяв Шляхетський колегіум. Академія підтримувала зв'язки з іншими тогочасними університетами й академіями (це засвідчують, зокрема, виявлені у рукописному фонді Києво-Могилянської академії тексти лекцій з філософії, що читали у Львівської єзуїтській академії).

1773 академію було закрито у зв'язку зі скасуванням ордену єзуїтів

21 жовтня 1784 австрійський імператор Йосиф II у рамках здійснюваної ним реформи освіти видав диплом про заснування у Львові університету. У дипломі зазначалося, що «у Львові як столиці Галичини вже існуючі і ті, що будуть відкриті в майбутньому, наукові інститути творитимуть разом університет з такими факультетами: богословським, правничим, філософським і медицини». Університету передали будівлі колишнього монастиря й костельу чину св. Трійці. 16 листопада 1784 відбулася церемонія з нагоди його заснування, святкову промову виголосив губернатор Галичини граф Й.Бригідо. Увечері було влаштовано ілюмінацію міста, а в театрі поставлено виставу «Двоє друзів» (її написав з нагоди початку навчального року про-

фесор загальної історії Л.-Е. Ценмарк). Першим ректором було призначено чеха за походженням, єпископа Перемишльського Антонія-Вацлава Бетанського. Від 1784 і до 1848 ректорську посаду по черзі займали 58 осіб; більшість із них були німецького походження, 9 — з поляків, 8 — з українців.

До університету зараховували осіб, яким виповнилося 17 років і які закінчили т. зв. нормальні школи. Мовою навчання була латинська. Від 1784 при університеті діяла гімназія, яка готувала бажаючих вступити до університету; навчання тривало 5 років, предмети читалися латинською і німецькою мовами.

1787 у складі університету було засновано провізоричний (тимчасовий) «*Studium Ruthenum*» (більше відомий як «Руський інститут»). У декреті Надвірної канцелярії від 9 березня 1787 про його створення зазначалося: «беручи до уваги пропозиції як запобігти нестачі священників греко-католицького обряду, їх Імператорська Величність зволили постановити, що необхідно, поки не буде достатньої кількості українських кандидатів для духовного звання, які б знали латинську мову, організувати для них провізоричний науковий інститут з викладовою руською мовою». «*Studium Ruthenum*» мав 2 відділи — філософський та богословський. За весь час існування цього інституту освіту в ньому здобули 470 українців, поміж ними — І. Могильницький (згодом він уклав першу в Галичині граматику української мови). У перший рік діяльності Йосифинського університету студентський контингент становив 285 осіб, у 1790 — 690, у 1817 — 869.

Через погіршення економічного стану в Австрійській імперії приміщення Львівського університету не ремонтувалися і стали малопридатними для навчання: 1805 його перевели до Кракова і об'єднали з Головною коронною школою. 1809 «*Studium Ruthenum*» (уже в складі краківської школи) закрили.

Університет у Львові було відновлено 1817. Акт про відновлення імператор Франц I Габсбург підписав 7 серпня 1817. Викладання велося, як і в інших навчальних закладах імперії, латинською мовою; з 1848, однак, лекції переважно читали німецькою, з 1879 — польською мовою. Відновлений університет у складі філософської, правничого і богословського факультетів отримав назву *Universitas Franciscea* (Францовий університет). Його урочисте відкриття відбулося 4 жовтня 1817. Педагогічний персонал складався з професорів, доцентів, викладачів і асистентів. Склад студентства щороку змінювався кількісно і за національними пропорціями. 1822 було 1304 студенти. 1833 навчалися понад 300 українців, вони студіювали на філософському та богословському факультетах. 1842 на богословському було 295 студентів, з них 237 — українців.

Револуції 1848–1849 в Європі започаткували добу змагань українців та поляків за свої національні права. Навесні 1848 за прикладом студентів

Відня студенти Францового університету організували студентський легіон кількістю до 1200 осіб на чолі з проф. Ф. Стронським. Легіон узяв участь у Львівському повстанні 1848.

Наприкінці 1848 в університеті було створено першу українську кафедру — руської словесності, її очолив Я. Головацький. Тоді ж на богословському факультеті окремі предмети почали викладати українською, а на поч. 1860-х рр. відкрили ще 2 українські кафедри — на факультеті права.

27 квітня 1869 імп. Франц-Йосиф I видав розпорядження про визнання польської мови офіційною в Галичині. Це призвело до поступової полонізації університету. 1870 польською мовою читали 13 предметів, німецькою — 46, латинською — 13, українською — 7; 1906 польською мовою викладали 185 предметів, німецькою — 5, латиною — 14, українською — 19. Звичайні (ординарні) студенти склали основну масу студентів — у 1870/71 навчальному році — 935 із 1082. Від 1875 тут навчався Іван Франко, який студював класичну філософію.

У 18–19 ст. у викладах брали участь: М. Нападівич, українець, родом із Тернопільщини, професор філософії, ректор 1828/29; Ф. Стронський, поляк, філософ, директор університетської бібліотеки у 1837–59; Г. Уліх, історик; Й. Маусс, викладач загальної історії та історії Австрії, ректор 1825/26, 1852/53; В. Ганн, родом із Граца, професор кафедри естетики, поет, ректор 1792/93; М. Михалевич, українець, професор кафедри польської мови та літератури; Б. Борзага, професор австрійського цивільного права, ректор у каденціях 1785/86, 1801/02; М.-Ф. Штегер, професор політичних наук і австрійського права; Л. Шульц фон Страшніцькі, професор вищої математики; І. Мартинович, професор фізики; І. Фесслер, професор герменевтики; А. Ангелович, українець, професор догматики; Григорій Яхимович, викладач релігії та педагогіки, ректор 1860/61; Б. Гаккет, професор натуральної історії та ін.

1882 було створено кафедру географії (її очолив А. Реман), 1894 — медичний факультет. Тоді ж було засновано «кафедру всесвітньої історії з особливою увагою до Східної Європи і руської мови викладання», її очолив М. Грушевський.

До кінця 19 ст. 15 українців обиралися ректорами у 20-ти річних каденціях (перший раз — А. Ангелович на 1796/97 навчальний рік, останній — о. Й. Комарницький на 1896/97 навчальний рік).

За 30 останніх років 19 ст. чисельність професорсько-викладацького складу зросла майже втричі. У цей час лекції читали відомі на той час учені: Ю. Пузина (керував кафедрою математики з 1885), Б. Дибовський (керівник кафедри зоології, заснував зоологічний музей), Ю. Нусбаум-Гілярович (ботанік), Б. Радзішевський (з 1872 до 1910 очолював кафедру хімії), С. Брондзінський (хімік), Ф. Циркель (перший завідувач кафедри мінералогії), К. Ліске, Л. Фінкель, О.-М. Бальцер, І. Шараневич (історики),

Р. Пілят (філолог), Л. Малиновський (професор філології), Е. Порембович (професор, дослідник германо-романської і класичної філології), А. Каліна, А. Кринський (польські славісти), Ол. Огоновський (професор, очолював кафедру австрійського цивільного права), С. Стажинський (історик польського права), Л. Пінінський (професор, спеціаліст з римського та західноєвропейського права), Г. Кадий (анатом), Л. Ридигер (професор, засновник хірургічної школи у Львові) та інші.

На зламі 19–20 ст. склад студентів університету був багатонаціональним, переважали студенти-поляки. У 1896/97 навчальному році числилися 762 студенти польської національності, 459 — української, 316 — єврейської. Від 2-ї пол. 19 ст. і до кінця 1870-х рр. тут навчалися також німці, чехи, болгари, словаки, італійці. У цей час (1870/71) українські студенти склали 41% усієї кількості студентів, у 1896/97 навч. році — 30%. У 1900/01 навч. році числилося 2060 студентів. За їх чисельністю Францовий університет був одним з найбільших в Австро-Угорщині і займав третє місце після Віденського та Карлового університетів.

Напередодні Першої світової війни в університеті навчалося понад 6 тис. студентів, було 80 кафедр, з них 8 — українських. Тут працювали українські професори та доценти: О. Колесса, К. Студинський, С. Рудницький, І. Свенціцький, С. Томашівський, І. Кокорудз, П. Стебельський, С. Дністрянський, В. Вергановський, І. Бартошевський, Т. Мишковський, Й. Комарницький, Б. Копцюх.

Після встановлення 1919 у Львові польської влади університет офіційно став називатися ім'ям засновника Львівської єзуїтської академії короля Яна II Казимира Ваза. Кількість студентів сягала 6–7 тис. осіб. Українським студентам та професорам доступ до університету був практично заборонений. Станом на осінь 1939 українознавчі студії були представлені лише курсом «руська філологія» (його викладав проф. І. Янів) та доцентурою з історії порівняльної слов'янської літератури (нею керував д-р І. Свенціцький). У 1938/39 навч. році студентів-«русинів» (греко-католиків) було 728 осіб, поляків-католиків — близько 3625 осіб.

Після приєднання Західної України до СРСР університет Яна-Казимира було перейменовано на Львівський державний університет. Сюди на роботу запросили М. Возняка, В. Щурата, Ф. Колессу, М. Рудницького, І. Крип'якевича, М. Зарицького та ін. Було створено 5 факультетів: історичний, юридичний, філологічний, фізико-математичний, природничий; ліквідовано теологічний, медичний виокремлено у самостійний інститут. 8 січня 1940 Президія ВР УРСР своїм указом присвоїла університетові ім'я І. Франка.

У роки нацистської окупації Львова навчання в університеті не проводилися. Його діяльність відновилася після звільнення міста військами Червоної армії. 1970 університет нараховував понад 1100 студентів, 1985 — понад 1300.

1999 університету надано статус національного. Від поч. 21 ст. тут діє 18 факультетів і 130 кафедр, які готують фахівців із 79 спеціальностей. Загалом на денній формі навчання числиться понад 19 тис., на заочній — понад 2 тис. студентів, працює 1709 штатних науково-педагогічних співробітників. Функціонують 19 науково-дослідних лабораторій, інститути франкознавства, історичних досліджень, археології, славістики, екології інформації, європейської інтеграції, літературознавчих студій, астрономічна обсерваторія, ботанічний сад (закладений 1852), Наукова бібліотека (2008 виповнилося 400 років). При університеті діють наукові центри — інформаційних технологій і дистанційного навчання, Британський, Німецький мовний, Австрійський, Французький, країн Північної Європи та ін. Л.н.у. співпрацює з 67 навчально-науковими закладами зарубіжних країн, зокрема Польщі, США, Канади, Австрії, Німеччини, Італії, Угорщини.

Елементом герба Л.н.у. є гасло «Patriae decori civibus educandis» («Окраса Вітчизни — освічені громадяни»).

Лит.: Finkel L., Starzyński S. *Historia uniwersytetu lwowskiego*. — Lwów, 1894; Jaworski F. *Uniwersytet Lwowski: Wspomnienie jubileuszowe*. — Lwów, 1912; Львівський університет 1661–1986. — Львів, 1986; Львівський державний університет імені Івана Франка: Каталог-довідник. — Львів, 1998; Качмар В. *За український університет у Львові: Ідея національної вищої школи у суспільно-політичному житті галицьких українців (кінець XIX — початок XX ст.)*. — Львів, 1999; *Історія Львова*. — Львів, 2006, т. 2.

В.М. Качмар.

ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ 1569 — подія, яка завершилася підписанням 1 липня 1569 унійного акту на сеймі в м. Люблін, що проголошував об'єднання Польського королівства і Великого князівства Литовського та утворення нової федеративної держави — Речі Посполитої.

На шляху до Л.у. було кілька проміжних актів: Кревська унія (1385), Віленсько-радомська унія (1401), Городельська унія (1413), Гродненська угода (1432), Мельницька унія (1501). Більшість з них не затверджувались литовським сеймом і мали декларативний характер. Вольове рішення щодо укладення реальної унії прийняв останній представник династії Ягеллонів — король Зигмунт Август. Поштовхом до об'єднання стала спільна зовнішня небезпека з боку Московської держави з початком Лівонської війни (1562) й особливо втрата Полоцька (1563). Утворення Речі Посполитої стало також стримуючим чинником татарської експансії на українські землі.

Напередодні підписання нової унії король провів реформи, які уніфікували устрій ВКЛ за коронним взірцем. Основні зміни ухвалив віленський сейм 1565/66 рр.: II Литовський статут, адміністративну реформу, що запровадила поділ на воєводства і повіти; на взірець польських шляхетських інституцій скликалися місцеві суди (земські, городські, підкоморські) і

сеймики. Привілеї 1563 та 1568 зрівняли у правах шляхту західного та східного обрядів.

Після кількарічних дебатів 10 січня 1569 у Любліні розпочався спільний сейм, на якому з перших днів виявилися різні розбіжності у поглядах щодо майбутнього устрою: литовські послы бачили його як федеративне об'єднання двох рівноправних держав, польські ж наполягали на безумовній інкорпорації ВКЛ. По двох місяцях переговори зайшли у глухий кут. Коли коронні послы звернулися до Зигмунта Августа виступити посередником, литовська делегація в ніч на 1 березня залишила Люблін. Це змусило короля вдатися до радикальних заходів: 5 березня він оголосив про приєднання до Корони Підляшшя і Волині, 6 червня — Київщини.

Згідно з Л.у., новостворену державу очолював спільно обраний володар, коронований як польський король і великий князь литовський. Утворювалися спільний вальний сейм та спільний сенат. Річ Посполита була однією з наймогутніших в Європі військово-політичних сил, вирізнялася політичною стабільністю, внутрішньою злагодою і релігійною толерантністю на тлі кривавих конфліктів, що вирували на континенті у той час (релігійні війни у Франції, реформаційні війни в німецьких землях, інквізиція в Іспанії, опричний терор у Московії тощо). На її території площею 815 тис. кв. км мешкало близько 8 млн. осіб різних етносів і віровизнань. Територіально і за чисельністю населення у ній переважало Польське королівство (завдяки приєднанню Підляшшя, Волині, Брацлавщини та Київщини).

Розмірковуючи над наслідками та історичним значенням Л.у., історики наголошують на тому, що це був союз шляхти Польського королівства і Великого князівства Литовського. Домінування шляхти у публічному житті, а польської мови у культурі не завадило об'єднати долі різних народів, незважаючи на економічні, правові, етнічні, релігійні поділи. Такі взаємозв'язки пізніше позитивно вплинули на розвиток польсько-російських культурних відносин — адже до поч. 18 ст. Річ Посполита була головним посередником, за допомогою якого Росія переймала елементи західноєвропейської культури.

Позитивним наслідком унії для українських земель стало об'єднання українців, які мешкали на різних територіях. Після скасування міждержавного кордону і зміни державної належності приєднаних воєводств активізувалися міграційні процеси. Масова колонізація спричинила господарське освоєння незаселених теренів Брацлавщини та Київщини, наслідком чого став значний демографічний приріст: чисельність населення на цих територіях протягом 1569–1648 зросла у 20–30 разів. Л.у. дала значний поштовх урбанізаційним процесам. Заснування нових міст і містечок супроводжувалося наданням їм самоврядування на засадах магдебурзького права. Українська шляхта перейняла стандарти правової й політичної культури коронної шляхти, вповні адаптувавши інституцію сеймику (основ-

ного представницького і самоврядного органу шляхти). Культурне піднесення, що спостерігалось після унії на українських землях, М.С. Грушевський охарактеризував як українське національне відродження. Підставою для цього було заснування Острозької академії, Києво-Могилянського колегіуму, братських шкіл, запровадження реформаторських новацій у сфері шкільної освіти, виникнення друкарень, просвітницька діяльність українських інтелектуалів. «Культурна революція» вплинула на розвиток політичної культури та формування національної свідомості українського народу.

Унійні процеси мали і зворотній бік — внутрішні конфлікти і протиріччя, передовсім національно-релігійного характеру, закладені Берестейською унією 1596. Чимдалі, тим дужче вони підсилювалися небажанням королівського двору помічати появу третьої сили в Речі Посполитій — козацтва. Загострення суперечностей підсилювалося небажанням проводити необхідні суспільству реформи, що в результаті призвело до вибуху Національно-визвольної війни 1648–1657. Унаслідок руйнівних воєн середини та другої половини 17 ст. Річ Посполиту охопили затьожні політична й економічна кризи, що тривали до її розподілів наприкінці 18 ст.

Лит.: Halecki O. Unia Lubelska. Wykład habilitacyjny, wygłoszony na uniwersytecie Jagiellońskim 10 grudnia 1915 r. — Kraków, 1916; Peleński J. Inkorporacja ukraińskich ziem dawnej Rzeczypospolitej do Korony w 1569 roku. Ideologia i korzyści — próba nowego spójżenia // Przegląd Historyczny, 1974, t. LXV, z. 2; Unia lubelska i tradycje integracyjne w Europie środkowowschodniej. — Lublin, 1999; Історія України: нове бачення / За ред. В.А. Смолія. Вид. 2, доп. — К., 2002; Яковенко Н.М. Скільки істориків — стільки уній (з нагоди 440-ліття Люблінської унії) // Український гуманітарний огляд. — К., 2009, вип. 14; Білоус Н.О. Люблінська унія 1569 р.: історіографічні погляди та інтерпретації (до 440-річчя Люблінської унії) // Український історичний журнал, 2010, № 1; Unia lubelska z 1569 roku. Z tradycji unifikacyjnych I Rzeczypospolitej. / Red. T. Kempa, K. Mikulski. — Toruń, 2011.

Н.О. Білоус.

М

МАСТРИХТСЬКИЙ ДОГОВІР 1992 (Договір про Європейський Союз). Підписаний 7 лютого 1992 у нідерландському місті Маастрихт главами держав та урядів 12 країн-учасниць Європейського економічного співтовариства. Після завершення процедури ратифікації набув чинності 1 листопада 1993, коли офіційно було створено Європейський Союз. М.д. передбачив подальшу консолідацію європейського економічного простору та створення умов для запровадження спільної європейської грошової одиниці. Норми договору передбачали запровадження наднаціональних норм європейського права у національному законодавстві, поетапне запровадження спільної зовнішньої політики та політики в сфері безпеки. Вищим виконавчим органом влади в ЄС було визначено Європейську Комісію, чия діяльність опинилася під контролем депутатів Європейського парламенту.

М.д. залишив відкритими можливості іншим європейським державам, у тому числі Україні, за умов відповідності критеріям членства, вести переговори про вступ до Європейського Союзу.

Лит.: Сборник договоров Европейского Союза. — М., 2000; Гердеген М. Європейське право. — К., 2008.

А.Ю. Мартинов.

МАГАТЕ (Міжнародне агентство з атомної енергії) — міжурядова організація науково-технічного співробітництва з питань мирного використання ядерних технологій. Створена 1957 у системі ООН. Штаб-квартира М. знаходиться у Відні (Австрія). Із 1 грудня 2009 Генеральним директором організації є Юкія Аmano, який раніше виконував функції посла Японії у М. Членами організації є 151 країна. Секретаріат агентства складається з 6 департаментів: технічного співробітництва, ядерної енергії, ядерної безпеки, управління, ядерних наук, а також застосування та гарантій. Відділення оперативного зв'язку та регіональні відділення знаходяться у Женеві (Швейцарія), Нью-Йорку (США), Торонто (Канада), Токіо (Японія).

М. виконує дві головні функції: здійснює контроль за тим, щоб атомна енергія використовувалась виключно у мирних цілях, а ядерні матеріали не застосовувались для військових потреб; надає державам-членам необхідну допомогу у розвитку науково-технічного співробітництва в таких галузях, як ядерна енергетика, охорона здоров'я, сільське господарство, наука, освіта. Контроль за використанням ядерної енергії неядерними державами з виключно мирними намірами здійснюється за допомогою системи гарантій М. Із вступом у дію «Договору про нерозповсюдження ядерної зброї» від 12 червня 1968 укладаються гарантії, які розповсюджуються на всю діяль-

ність держав, що не володіють ядерною зброєю. 8 лютого 1979 вступила у силу Конвенція про фізичний захист ядерного матеріалу, що використовується в мирних цілях й який перебуває в процесі міжнародного перевезення. Від 1994 діє програма протидії незаконному обігу ядерних матеріалів. 1998 було ухвалено план дій щодо безпеки радіоактивних джерел, а 1999 прийнято Кодекс поведінки з безпеки радіоактивних джерел. В листопаді 2001 М. розробило план дій боротьби з ядерним тероризмом.

Україна є членом М. від часу заснування агентства. 1968 в УРСР було створено міжвідомчу комісію по зв'язках з М. Після аварії на Чорнобильській атомній електростанції агентство надало допомогу, спрямовану на зменшення негативних наслідків катастрофи. 20 квітня 2011 в рамках дводенного візиту до України генеральний директор агентства разом із генеральним секретарем ООН та Президентом України відвідали місце аварії на Чорнобильській АЕС, взяли участь у міжнародній конференції «Двадцять п'ять років Чорнобильської катастрофи. Безпека майбутнього» (Київ).

З 1995 розпочались регулярні інспекції підприємств і організацій України в галузі здійснення гарантій нерозповсюдження ядерної зброї. У березні відбулась зустріч представників М. та Держжекоінспекції України з метою налагодження двосторонньої співпраці щодо забезпечення ядерної безпеки під час проведення фінальної частини Євро-2012 та обміну науковою і технічною інформацією щодо ядерної енергії.

Агентство фінансує виконання восьми національних проектів для України, три з яких виконують підрозділи Мінекобезпеки. Україна також бере участь в 20 регіональних проектах М.

Лит.: Юбилей МАГАТЭ // Международная жизнь, 1997, № 7; Циганкова Т.М., Гордеева Т.Ф. Міжнародні організації. — К., 2001; Литвинський Л.Л. Розвиток ядерної енергетики в Україні. Необхідність, недоліки, переваги // Національна безпека і оборона, 2005, № 6; Алексеева Т.І. Міжнародні організації. — Х., 2006; Шевцов А.І. Ядерна енергетика України: стан та напрями розвитку // Стратегічні пріоритети, 2008, № 1; Международное агентство по атомной энергии // Конференция 2010 участников Договора о нераспространении ядерного оружия по рассмотрению действия Договора 3–28 мая 2010 // <http://www.un.org/ru/conf/npt/2010/iaea.shtml>.

І.С. Стрикун.

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО — середньовічний правовий кодекс міського самоврядування, що визначав порядок обрання і функції органів місцевої влади (судової в тому числі), закріплював права і свободи городян, регулював питання оподаткування, торгівлі, діяльності цехів і гільдій купців, звільняв від переважної більшості феодалських повинностей тощо. Цей кодекс був укладений у німецькому м. Магдебурзі на основі таких правових

джерел, як привілеї, надані Магдебургу 1188 архієпископом Віхманом, «Саксонське дзеркало», постанови суду присяжних Магдебурга та ін. Імунітет на міське самоврядування надавався безпосередньо королем чи феодалом у формі спеціальної грамоти. Серед найбільш відомих списків М.п. — «Саксонський Вейхбільд» (датований 1300).

Від 13 ст. М.п. поширювалося й у Центрально-Східній Європі, зазнаючи певних змін, обумовлених особливостями місцевих умов (Хелмське, Шродське право та ін.). Традиційно вищою апеляційною інституцією для усіх судів, що діяли тут на основі М.п., був суд Магдебурга, проте встановлений порядок подекуди порушувався (в Пруссії 1251 такою інституцією став суд м. Хелмно (з 1466 — м. Торуні), в Польщі — суд м. Кракова (з 1365).

На українських землях М.п. стало відомим завдяки німецьким купцям-колоністам наприкінці 13 ст. під назвою «німецьке право». Вважається, що першим українським містом, яке отримало таке право (від князя Юрія II Болеслава) став 1324 Володимир (тепер Володимир-Волинський). Але за Іпатіївським літописом, ще 1287 у цьому місті було створено міську «гімну» саме на засадах М.п. Останнє розповсюджується спочатку в західноукраїнських регіонах, пізніше (з кінця 15 ст.) — у східній і центральній частині України. Упродовж 15–17 ст. М.п. вже використовувалося більшістю українських міст. Залежно від того, під чією юрисдикцією перебувало місто, це право надавалося польськими королями, литовськими князями, російськими царями, українськими гетьманами.

За своїм змістом українські варіанти М.п. значною мірою відрізнялися від західноєвропейських аналогів передусім тим, що регламентували здебільшого лише положення про діяльність органів місцевого самоврядування. Українські міста за М.п. поділялися на магістратські й ратушні. Перші очолювалися війтом, який головував як у раді, так і у лаві, відповідно у вищих законодавчому й судовому органах. У таких містах вся повнота влади належала магістратам, до складу яких входило кілька урядників. Інші очолював староста. Мешканці міст М.п. були юридично вільними, виконували загальнодержавні повинності і ті, що встановлювала міська влада.

У тій частині України, яка входила до складу Російської імперії, М.п. фактично припинило діяти з 1781, після впровадження російською імператрицею Катериною II «Установлення про губернії». Це право було тимчасово повернуто лише Києву жалуваною грамотою Миколи I від 1801 (на честь цієї події в місті 1802 встановлено пам'ятник — так звану колону М.п. за авторством архітектора А.І. Меленського). Наказ щодо остаточного скасування М.п. в цій частині України (окрім м. Києва, яке продовжувало володіти ним до 1835) було видано тільки 1831. У західноукраїнських містах М.п. застосовувалося до 1-го поділу Речі Посполитої 1772, за умовами якого вони відійшли до Австрійської імперії, і відтоді усіяко обмежувалося й зрештою було скасовано.

Норми М.п. використовувалися в процесі усіх кодифікацій права в Україні («Екстракт малоросійських прав» 1767, «Права, за яким судиться малоросійський народ» 1743 тощо).

Лит.: Багалій Д. Магдебурзьке право на Лівобережній Україні. В кн.: Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV–XVIII в. — Львів, 1904, ч. 2; Берман Гарольд Дж. Западная традиция права: эпоха формирования. — М., 1998; Білоус Н. Функції та основні напрями діяльності Київського магістрату XVI — пер. пол. XVII ст.// УІЖ, 2005, № 5.

В.В. Піскіжова.

МАКЕДОНИЯ — історична область у центрі Балканського півострова та однойменна держава (Македонія, Республіка Македонія). Сучасна територія держави Македонія складає 25,713 км², кількість населення — 2048 тис. осіб (2009): македонці, болгари, албанці, греки, турки, серби. Слов'янське та грецьке населення сповідує православ'я, албанське та турецьке — іслам. Столиця — м. Скоп'є. Державні мови — македонська та албанська.

На межі I тис. до н.е. на території М. проживали іллірійські та фракійські племена. Грецька та фракійська культури розквітли за часів піднесення Стародавньої Македонії. У 148 н.е. М. стала провінцією Римської імперії, у 4 ст. відійшла під владу Візантії.

У 6 ст. н.е. на території М. з'явилися слов'янські племена. У 7 ст. сюди рушили болгари, які досить швидко перейняли слов'янську мову. Внаслідок тривалих війн землі М. були поділені між Болгарією та Візантією. У 9 ст. М. стала центром слов'янського просвітництва. Із Солуні (Фессалонік) вийшли творці слов'янської азбуки Кирило та Мефодій. До кінця 12 ст. країна залишалася у складі Візантійської імперії. Водночас за її територію вели боротьбу серби та болгари. У 14 ст. М. однією з перших опинилася під пануванням Османської імперії і перетворилася на форпост турецької могутності на Балканах.

На початку 19 ст. на слов'ян, які розмовляли західноболгарським діалектом, поширився етнонім «македонці». Водночас на грецькій мові здійснювалося богослужіння в православних храмах. Власне літературна македонська мова місцевого слов'янського населення з'явилася лише у другій половині 19 ст., її творцем вважається Георгій Пулевський (1838–1894).

На початку 20 ст. посилилася боротьба за контроль над М. між Сербією, Болгарією та Османською імперією. У 1893 було створено «Внутрішню македонську революційну організацію», яка партизанськими методами боролася проти турків. За результатами Балканських війн 1912–1913 територія М. була поділена між Сербією, Болгарією та Грецією. Сербія отримала Вардарську Македонію (власне територія якої нині і складає незалежну державу, визнану світовою спільнотою під назвою «Колишня югославська

республіка Македонія»), Греція — Південну Македонію, Болгарія — Пірінський край. 1 грудня 1918 контрольована сербськими військами частина М. відійшла до Королівства сербів, хорватів, словенців і була перейменована на Південну Сербію. У листопаді 1945 Македонія увійшла до складу Федеративної Народної Республіки Югославії. Внаслідок розпаду Югославії 8 вересня 1991 було проголошено незалежність М. 2009 вона отримала статус асоційованого члена Євросоюзу.

23 липня 1993 М. визнала незалежність України. 20 квітня 1995 між двома державами були встановлені дипломатичні відносини. До того часу Україна та Македонія, позбавлені власної державності, не мали прямих зв'язків. 16 грудня 1998 було підписано Договір про дружбу і співробітництво між Україною та Македонією. У 2001, будучи непостійним членом Ради Безпеки ООН, Україна послідовно підтримувала територіальну цілісність та суверенітет М. Активно розвивається двостороння співпраця у військово-технічній сфері, між науковими установами.

Лит.: История македонского народа. — Скопье, 1986; Бурбига В.А. Македонське питання в російському слов'язознавстві та публіцистиці (1893–1912). — Харків, 1997; Македонія. Путь к самостоятельности. Документы. — М., 1997; Стрельчук Н.В. Македонія: нарис історії національно-визвольного руху (остання третина ХІХ — поч. ХХ ст.). — Чернівці, 1999.

А.Ю. Мартинов.

МАЛА АНТАНТА — військово-політичний союз Чехословаччини, Румунії та Югославії 1920–38. Створений за ініціативою й під егідою Франції для збереження статус-кво в Центральній та Південно-Східній Європі, що склався після Першої світової війни. Сформувався на основі двосторонніх угод між Югославією і Чехословаччиною (14 серпня 1920), Чехословаччиною і Румунією (23 квітня 1921), Югославією і Румунією (7 червня 1921) та входив у систему військово-політичних союзів, створених Францією разом з Польщею в Європі. Формально ці угоди передбачали взаємну допомогу сторін у випадку «неспровокованого» нападу зі сторони Угорщини, яка прагнула ревізії Тріанонського мирного договору 1920, та Болгарії — Нейського мирного договору 1919, згідно з якими до складу держав-учасниць союзу було включено колишні території Угорщини, у т. ч. українські землі, та Болгарії. У 1920-х рр. у країн-учасниць союзу, в якому провідну роль відіграла Чехословаччина та її міністр закордонних справ Е. Бенеш (який, зокрема, назвав українське Закарпаття «помостом» між країнами М.А.), не було єдиної політики щодо головних європейських проблем. Українське питання трактувалося союзниками як внутрішня справа країн, де проживали українці. Після Локарнської конференції (жовтень 1925), яка здійснила спробу встановити систему європейської безпеки на підставі франко-німецького примирення, Франція відмовилася від традиційної системи військових

союзів, послабивши увагу до М.А. З приходом до влади в Німеччині А. Гітлера та зростанням її агресивності М.А. поступово почала консолідуватися. У лютому 1933 для координації зовнішньополітичних акцій створена Постійна рада, до якої входили міністри закордонних справ, а також виконавчий орган — Секретаріат із штаб-квартирою в Женеві (Швейцарія). 1934 Югославія і Румунія за згодою Чехословаччини стали учасниками Балканської Антанти, куди увійшли також Греція й Туреччина. Укладення Мюнхенської угоди 1938, унаслідок якої Німеччина розчленувала, а згодом і окупувала Чехословаччину, призвело до розпаду М.А.

С.В. Віднянський.

МАЛАЙЗІЯ, Федерація Малайзія (Malaysia) — держава у Південно-Східній Азії, входить до складу Британської Співдружності. Західний і Східний географічні регіони М. відділені водами Південно-Китайського моря. Межує з Таїландом, Сінгапуром, Індонезією, Брунеєм. Площа — 329,8 тис. км². Населення (2011) складає 28,3 млн. осіб. Столиця М. — Куала-Лумпур. Офіційною мовою країни є малайська. Переважна більшість населення сповідує іслам (сунітського спрямування). М. — конституційна монархія. За формою державного устрою — федерація, що складається з 13 штатів (9 монархій, 4 губернаторств) і 3 федеральних територій. Главою держави є верховний правитель (носить традиційний малайський титул янг ди-пертуан агонг), який обирається терміном на 5 років Радою правителів 9 монархій. Законодавча влада належить двопалатному парламенту, виконавча — федеральному уряду на чолі з прем'єр-міністром.

У 1 тис. н.е. на території М. виникли перші державні утворення — Ланкасука, Тамбралінга та ін., які вже від 3 ст. потрапили у васальну залежність від могутніших сусідів — Фунані (3–6 ст.), Шривіджайї (8 ст.), Сукотаї (кін. 13 ст.) та ін. Близько 1402–1403 засновано князівство Малакка, яке від 1445 стає відомим як Малаккський султанат, що став потужним центром морської торгівлі між Індією і Китаєм, а також — розповсюдження ісламу в Південно-Східній Азії.

Упродовж 1511–1645 М. перебувала під значним впливом португальської, з 1645 і до кінця 18 ст. — нідерландської, а від поч. 19 ст. — англійської колоніальної експансії. На поч. 20 ст. із малайських володінь Великої Британії створено колонію Британська Малайя. Під час Другої світової війни М. була окупована японськими військами (грудень 1941 — вересень 1945). Після капітуляції Японії у країну вступили британські війська, колоніальний режим було відновлено. 1946–1948 Велика Британія провела ряд реформ: Сінгапур, Сабах і Саравах було відділено від Малайзії, остання двічі змінювала свою офіційну назву: Малайський Союз (1946), Малайська Федерація (1948). 31 серпня 1957 проголошено незалежність Малайської

Федерації і прийнято конституцію. 16 червня 1963 створено Федерацію Малайзія у межах Британської співдружності.

До 70-х років 20 ст. М. залишалася країною монокультури каучуку, постачальником олова й тропічної деревини твердих порід. Відтоді економічна ситуація в країні змінилася в бік стрімкого зростання промисловості. М. посіла одне з провідних місць світі у виробництві високотехнологічних компонентів (комп'ютерних чипів та ін.).

Дипломатичні відносини між Україною і М. встановлено 3 березня 1992. У серпні 2002 було відкрито Посольство України в М., у вересні 2004 — Посольство М. в Україні.

У липні 2003 Україну відвідав Прем'єр-міністр М. Махатхір Мохамад, що сприяло започаткуванню двохстороннього політичного діалогу. У ході офіційної зустрічі Голови Верховної Ради України В. Литвина з Махатіром Мохамадом було створено депутатську групу у справах міжпарламентських зв'язків з М. (у Верховній Раді України) і Групу дружби «Малайзія–Україна» (в парламенті М.). Цього ж року представницька делегація Одеської області відвідала малайзійський штат Малакка, що стало початком міжрегіональної співпраці.

У серпні 2002 підписано міжурядову торговельну угоду (набула чинності в липні 2003), у лютому 2004 — міжурядовий протокол про взаємний доступ на ринки товарів і послуг. Обсяг двохстороннього товарообігу зріс з 91 млн. дол. США (2003) до 150 млн. (2010). Основу структури імпорту малайзійських товарів в Україну становить пальмова олія, електронні й електро побутові вироби, продукти харчової й хімічної промисловості. До структури українського експорту в М. належать переважно мінеральні добрива, зернові культури, вироби металургійної промисловості тощо.

У березні 2007 підписано міжурядовий меморандум про співробітництво в оборонній галузі (ратифікований у жовтні 2008). Обидві країни активно співпрацюють в Організації Об'єднаних Націй, Світовій організації торгівлі.

Лит.: Руднев В.С. Очерки новейшей истории Малайи (1918–1957). — М., 1959; Тюрин В.А. Завоевание Малайи Англией. — М., 1962; Хренов Ю.Ф. Северный Калимантан, 1839–1963. — М., 1966; Народы Юго-Восточной Азии. — М., 1966; Латышева И. Малайзия. — М., 1972.

В.В. Піскіжова.

МАЛІ, Республіка Малі (Mali, République du Mali) — держава в Західній Африці, виходу до моря не має. Площа — 1,24 млн. км². Населення — 13,8 млн. осіб (2010). Столиця — м. Бамако. Форма правління — республіка. Голова держави — президент. Державна мова — французька.

М. — країна, де ще у 3 тис. до н. е. почався розвиток землеробства. Розвиток торгових шляхів крізь Сахару, а згодом поширення ісламу сприяли становленню її державності. В епоху середньовіччя територія М. була цент-

ром трьох потужних імперій, що змінювали одна одну: Гана (8–11 ст.), Малі (13–14 ст.) та Сонгай (15–16 ст.). 1591 Сонгай було підкорено військами марокканського султана Ахмада аль-Мансура. В 17–19 ст. на теренах М. продовжували існувати державні утворення, але ані за розмірами, ані за впливом вони не могли зрівнятися з попередніми. З кінця 18 ст. до М. проникають європейські мандрівники: ірландський майор Хайтон (1790), шотландський хірург Мунго Парк (1796), французький дослідник Р. Кайє (1827).

Малійські землі, які межували з Алжиром, невдовзі потрапили до сфери французьких інтересів. Збройна інтервенція розпочалася в 1855. У 1890-х рр. вся територія М. потрапила під владу Франції і 1895 увійшла до складу Французької Західної Африки. З 1920 М. стала називатися Французький Судан. У 1945 він отримав статус заморської території Франції. 28 вересня 1958 Французький Судан став автономною республікою в складі Французької Спільноти. 22 вересня 1960 було проголошено незалежну Республіку Малі.

Сучасна Республіка М. залишається аграрною країною. У сільському господарстві задіяні 80% працездатного населення. Головні експортні культури — арахіс, бавовна. Промислові підприємства здійснюють видобуток фосфатів, золота, алмазів. Та попри це М. є однією з найбідніших країн світу, яка сильно залежить від іноземної допомоги, яку отримує від Міжнародного валютного фонду, країн ЄС тощо.

Малі — член ООН (з 1960), Організації африканської єдності (з 1963, нині — Африканський Союз). 1960 між М. та СРСР встановлено дипломатичні відносини. За двосторонніми угодами про економічне, технічне, торгівельне та культурне співробітництво Радянський Союз надавав М. кредити, в країні працювали радянські (в т. ч. українські) спеціалісти. За їхньою допомогою проводилися розвідка корисних копалин, інженерно-будівельні роботи, було створено Вищу адміністративну школу, медичне училище, центри професійно-технічної освіти та сільськогосподарського навчання. Через порти українського Причорномор'я до М. здійснювалися поставки автомобілів, сільськогосподарського та іншого устаткування. Дипломатичні відносини між М. та незалежною Україною було встановлено 5 листопада 1992. Інтереси України в М. представляє посольство України в Алжирській Народно-Демократичній Республіці. Інтереси М. в Україні представляє Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Малі в Російській Федерації та Україні (за сумісництвом).

Лит.: Дэвидсон Б. Новое открытие Древней Африки. — М., 1962.; Куббель Л. Е. «Страна золота» — века культуры, государства — М., 1990.

М.С. Бур'ян, Д.М. Писаний.

МАЛОРОСІЙСЬКИЙ ПРИКАЗ («Приказ Малыя Россії») — один із центральних органів Російської держави 2-ї пол. 17 — поч. 18 ст. Засно-

ваний 10 січня 1663 (31 грудня 1662) як відділ Посольського приказу для відання українськими справами. Через М.п. російський уряд здійснював контроль за політико-адміністративною діяльністю гетьманської адміністрації та царських воєвод в Україні. Санкціонував вибори нового гетьмана та вищої козацької адміністрації, розглядав справи та організував розшук збіглих з Росії в Україну селян, кріпаків і солдатів; через служителів приказу, платних агентів з числа українського населення та іноземних купців збирав інформацію про політичну обстановку в Україні; здійснював безпосереднє керівництво воєводами в українських містах. Як судовий орган розглядав справи про злочини службовців М.п., воєвод та царських ратних людей в Україні, остаточно вирішував питання про міру покарання за злочини, вчинені гетьманом або вищою старшиною (крім смертної кари, що санкціонувалася особисто царем). Із зрушенням меж української автономії прерогативи М.п. розширювалися.

М.п. ліквідовано 1722 у зв'язку із заснуванням Малоросійської колегії та передачею українських справ з відання Колегії закордонних справ до Правительствующого Сенату.

Лит.: Софроненко К.А. Малороссийский приказ Русского государства второй половины XVII и начала XVIII века. — М., 1960.

В.М. Горбещь.

МАЛЬТА, Республіка Мальта (Malta, Republika ta'Malta, Republic of Malta) — держава, що обіймає у центральній частині Середземного моря групу островів. Найбільші з них — Мальта і Гоцо. Загальна площа 316 км². Населення 416 тис. осіб (2010). Столиця м. Валлетта. Офіційні мови — мальтійська та англійська.

Розташована на головному перехресті морських шляхів між Європою, Азією і Африкою. У своїй історії М. пережила багато різних господарів. Найдавніші з них — фінікійці (з 13 ст. до н.е.) і греки, згодом — імперія персів. Протягом 6 ст. до н.е. — 13 ст. н.е. на М. панували поперемінно Карфаген, Рим, Візантія, араби, нормани, іспанці. 1530 імператор Священної Римської імперії Карл V передав управління М. військово-чернечому ордену іоаннітів, який зобов'язався охороняти Середземне море від турецьких завойовників, а також від піратів й відтоді дістав назву Мальтійського ордену. 1798 мальтійські рицарі капітулювали перед армією наполеонівської Франції, але вже 1800 острів захопили англійці, перетворивши його у свою колонію і заснувавши потужну військово-морську базу. У роки Другої світової війни М. мужньо витримала італійську та німецьку блокаду, численні бомбардування і обстріли з повітря і моря.

1964 М. одержала незалежність від Великої Британії і прийняла конституцію. Новою (1974) конституцією у країні заборонено існування іноземних

військових баз, а додатковою (1987) статтею до неї — приєднання до військових союзів.

М. — парламентська республіка. Законодавча влада належить президенту і палаті представників, яка й обирає главу держави. Носієм вищої виконавчої влади є уряд — кабінет міністрів.

Від 1964 М. — член ООН, від 2004 — Європейського Союзу, бере участь в інших міжнародних організаціях.

5 березня 1992 між М. і Україною встановлено дипломатичні відносини. Розвиток взаємин між обома державами спирається на традиційні мальтійсько-українські зв'язки. Від 2-ї пол. 19 ст. Одеська головна контора Товариства пароплавства і торгівлі через свого постійного агента на М. забезпечувала сполучення острова з чорноморськими портами. 1911 і 1913 відомий мальтійський скульптор А. Шйортіно брав участь і переміг у міжнародному конкурсі на проект пам'ятника Т.Г. Шевченку і в зв'язку з його розробкою відвідав Київ і Чернігів, встановив контакти з українськими митцями. Шевченківську тему продовжив у своїй творчості поет К. Малія — перекладач віршів Кобзаря, включно із «Заповітом», який увійшов до виданої в Києві 1989 антології «Тарас Шевченко. «Заповіт» мовами народів світу».

Лит.: Скульптор Шйортіно // Рада (Київ), 1914, 11 лютого; Кассис В. Перевошиков К. На горизонті Мальта. — М., 1961; Blouet B. The history of Malta. — London, 1967; Печников Е. «Рыцари церкви». Кто они? — М., 1991.

М.М. Варварцев.

МАНІФЕСТ ДО ЄВРОПЕЙСЬКИХ УРЯДІВ 1712 — декларація гетьмана Війська Запорозького в еміграції П. Орлика, що проголошувала відновлення української державності в Правобережній Україні та союз з Османською імперією, згідно з привілеєм султана Агмеда III від 16 березня 1712 та іншими документами. Написаний у м. Димотика (нині м. Діди-мотика, Греція) біля м. Адріанополь (нині м. Едірне, Туреччина), датований 4 квітня 1712.

Документ був адресований урядам європейських християнських держав і викладав інтерпретацію П. Орликом міжнародно-правового статусу, принципів та напрямів зовнішньої політики Війська Запорозького: 1) союз із Османською імперією є тимчасовим, спрямованим на звільнення України з-під влади російського царя Петра I і не порушує укладеного раніше союзу із Шведським королівством, не передбачає входження Правобережної України до Османської імперії; 2) майбутня українська держава після звільнення українських земель (у межах, окреслених Зборівським договором Криму з Польщею 1649) згодна на міжнародне посередництво для вирішення питання про кордони.

Маніфест характеризував Переяславський договір 1654 як угоду про васалітет. У ньому зазначалося, що Україна в складі Речі Посполитої мала

автономний статус, а за гетьманування Б. Хмельницького стала незалежною державою і як така увійшла у відносини з Російською державою. Маніфест стверджував, що царський уряд порушив умови Переяславського договору 1654 і, покликаючись на право нації (територіального угруповання знаті, репрезентованого васалом) звільнитися від тиранічного правителя, обґрунтував необхідність відновлення незалежності Війська Запорозького. Декларація спиралася на геополітичні ідеї мазепинської еміграції про роль України як буферної держави, що своїм існуванням захищає Європу від Російської держави.

Маніфест зберігається в архіві МЗС Франції, де був віднайдений 1922 І. Борщакком.

Лит.: Борщак І. Orlikiana // Хліборобська Україна, 1923, № 4; Оглоблин О. Маніфест гетьмана Пилипа Орлика // Вісник Організації оборони чотирьох свобод України, 1956, № 12; Кресін О. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття. — К., 2002.

О.В. Кресін.

«МАНІФЕСТ ДО УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ З УЛЬТИМАТИВНИМИ ВИМОГАМИ ДО УКРАЇНСЬКОЇ РАДИ» 1917 — офіційний дипломатичний документ більшовицької Ради народних комісарів, складений 3 грудня 1917 спеціальною комісією на чолі з В. Леніним і направлений 4 грудня того ж року до Києва Українській Центральній Раді.

У маніфесті Раднарком визнавав УНР і її право на відокремлення від Росії, а також право українського народу на самовизначення: «Все, що стосується національних прав і національної незалежності українського народу, Рада народних комісарів визнає без обмежень і безумовно». Водночас Центральна Рада звинувачувалася у двозначності політики, відмові скликати Всеукраїнський з'їзд рад, що нібито заважало РНК визнати УЦР повноважним представником, у передислокації українізованих частин на територію України, обеззброєнні пробільшовицьких частин армії і пропуску на Дон козачих підрозділів на допомогу генералу О. Каледіну.

Радянський уряд Росії в ультимативній формі вимагав від Центральної Ради відмовитися від спроб дезорганізації загального фронту, не пропускати з фронту на Дон козацькі частини, сприяти революційним військам у боротьбі «з контрреволюційним кадетсько-каледінським повстанням», припинити роззброєння радянських військ і червоногвардійських загонів в Україні і повернути вже відібрану у них зброю. У разі неприйняття означених вимог протягом 48 годин Раднарком вважав Центральну Раду «в стані відкритої війни проти радянської влади в Росії і на Україні».

Центральна Рада відхилила ультиматум, розцінивши його як втручання у внутрішні справи УНР, спробу поставити її в залежність від РНК.

Всеукраїнський з'їзд рад, що відкрився у Києві 17 грудня 1917, визнав ультиматум РНК «замахом проти Української Народної Республіки» і висловив повну підтримку Центральній Раді. У відповідь з Росії стали прибувати радянські війська, які розпочали наступ проти УНР.

Лит.: Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради. В кн.: Ленін В.І. Пов. збір. тв. — К., 1973, т. 35; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. — К., 1996, т. 1.

Н.В. Кривець.

МАРАМОРОЩИНА (Мараморош, Марамуреш, Мармарош) — історико-географічний край уздовж гирла річки Тиса в Карпатах. Назва має румунське походження та тлумачиться як «Великий Муреш». Північна (більша) частина М. належить до української території і становить собою східну частину Закарпаття (сучасна територія Рахівського, Тячівського, Хустського і Міжгірського районів Закарпатської області України), заселена в основному етнічними українцями, а південна частина (повіт Марамуреш Румунії) — переважно румунами. За переписом населення Румунії 2002 на території цього повіту проживало 34027 українців, за останнім (2011) — 31200 осіб. Адміністративний центр — м. Сігету Мармаціей, Румунія.

У М., до приходу угорських племен наприкінці 9 ст., проживало слов'янське та волоське населення. В 11 ст. край входить до складу Угорщини, стаючи складовою частиною комітату Боршов. Проте, завдяки своєму географічному розташуванню, до 14 ст. зберігає автономний статус.

Вперше назва «Мараморош» згадується в грамоті з 1199, згідно з якою угорський король Емерік I подарував «*comessu*» Лауренцію наділ землі «у п'ять борон як подяку за покірливу службу і за врятування життя короля під час полювання в марамороських лісах». З давніх часів М. відома своїми багатими покладами солі, яка видобувалась як відкритим, так і шахтовим способами, а також деревиною.

У 14 ст. у краї згадуються назви близько 100 населених пунктів. З 1303 ним формально управляв підданий угорському королю «*comess*» Маврикій. Це відкрило нові можливості проникнення до М. угорців. З 14 ст. паралельно почалась колонізація М. волохами-румуними з Трансільванії та русинами-українцями з Галичини. Документи того часу свідчать про організований опір місцевого населення, звиклого до князівської та воєводської форми правління, новим угорським порядком. У 1342 відбулося повстання значної частини мешканців М. на чолі з воєводою українського походження Богданом проти угорського королівства. Програвши змагання за збереження автономії М., Богдан у 1359 перейшов на схід від Карпатського хребта, де заснував нове державне утворення — Молдову із центром у населеному пункті Бая. Через таке протистояння М. перетворено було 1385 на Мараморошський комітат (жупу). Автор праці «Хунгарія» Міклош Олаг (1493—

1568) писав, що мешканці Угорського королівства у 15 ст. були 12 національностей, у тому числі й «рутени» (русини). Основу їхнього господарського життя складало скотарство, лісництво, землеробство та, частково, ремісництво. Починаючи з 16 ст., у зв'язку зі зростанням потреб у країнах Центральної та Західної Європи у солі, лісових матеріалах та сільгосп-продукції, у М. почала розвиватися фільваркова система господарювання.

Після поділу Угорщини у 1526 М. відійшла до Трансільванії, з 1733 знову перейшла до Угорщини, під владою якої залишалася до 1919. До початку 18 ст. більшість населення М. становили румуни, потім — русини-українці. 1839 в Мараморошському комітаті мешкало 49 тис. румунів і 84 тис. українців, наприкінці 19 ст. — 65 тис. румунів і 122,5 тис. українців. На початок 20 ст. площа М. складала 10 350 км², населення (за даними перепису 1910) — 357 700 чол., з них русини-українці становили 159 489 осіб, румуни — 84 510, німці — 59 552, угорці — 52 964, решта — євреї, словаки та ін.

Населення М., в тому числі русини-українці, брало активну участь у повстаннях: у селянській війні 1514 під проводом Г. Дожі, гайдуцьких антифеодальних повстаннях 17 — поч. 18 ст., національно-визвольній війні угорського народу у 1703–1711 під керівництвом Ф. Ракоці. На початку 20 ст. угорськими властями були організовані Мараморош-Сигетські процеси (1904, 1906, 1913-1914) проти українських селян-православних, яких звинувачували у «державній зраді» за масовий вихід з греко-католицької церкви і перехід до православ'я, що викликало бурхливу реакцію у демократичних колах Європи проти свавілля угорського судочинства.

Ще до розпаду Австро-Угорщини, 19 жовтня 1918, Українською Національною Радою у Львові, у контексті перспектив створення Соборної Української держави, було схвалено «Прокламацію», згідно з якою до майбутньої України мала б також увійти «українська смуга північно-східної Угорщини». З питаннями про М. був пов'язаний проведений у 1919 українськими військами похід до м. Сігету Мармаціей.

Проте, згідно з рішеннями Сен-Жерменського (1919) і Тріанонського (1920) мирних договорів М. була поділена: її північна частина (3/5 території) відійшла до Чехословаччини, де було створено Мараморошську жупу (ліквідована у 1927 під час адміністративної реформи в ЧСР), а південна з населенням у 32 тис. чол. — до Румунії. Державний кордон проходив уздовж р. Тиси і не співпадав з етнічним: зокрема, до Румунії відійшла частина української території — долина річок Вишева і Руськова з 27 тис. русинсько-українського населення (у найбільшому селі — Руська Поляна, мешкало 7 тис. чол., в м. Сігету Мармаціей — близько 3 тис. русинів-українців). Основним заняттям українців в південній частині М. було землеробство, скотарство та гірничо-промисловість.

Українське національне життя було слабо розвинуте через політику румунізації, якій протистояла насамперед греко-католицька церква: у між-

воєнні роки тут діяли 11 українських греко-католицьких парафій і 3 філії. На початку 1920-х українці М. мали в румунському парламенті двох послів — О. Ільницького і Т. Боготея. В цей час на М. існували Руська партія та філія Української національної партії, роль яких у суспільно-політичному житті була незначна. Культурно-освітню діяльність українців М. очолював І. Одовічук.

У березні 1939 українське населення М. допомагало втікачам з Карпатської України. У 1940–1944 край був зайнятий угорцями, у 1944–1945 — радянською армією, до лав якої вступило чимало українців М. У січні 1945 в Сігету Мармаціей представниками народних комітетів 17 українських сіл був створений «Народний демократичний фронт», який 4 лютого 1945 провів Мараморошський з'їзд народних комітетів. На ньому 426 делегатів обрали «Народний комітет» в складі 34 чол. та прийняли петицію про возз'єднання із Закарпатською Україною в складі Радянської України і проінформували про це уряди СРСР і УРСР. У травні 1945 уповноважений «Союзної Контрольної Комісії» в Румунії радянський майор Захарченко під загрозою арешту наполягав на розпуску Мараморошського народного комітету і передачі всієї повноти влади новій адміністрації. Незважаючи на клопотання перед Москвою голови Народної Ради Закарпатської України І. Туряниці та голови уряду УРСР М. Хрущова, Сталін наказав відкликати зі Сігету Мармаціей уповноважених Закарпатської України.

Таким чином, після Другої світової війни південна частина М. залишилася в складі Румунії, формуючи нинішній повіт Марамуреш, а північна частина, разом з Підкарпатською Руссю, відійшла до України.

Нині на південній частині М. (Сигетський та Вишавський райони повіту Марамуреш), уздовж р. Кусково, Вишави і лівого берега р. Тиси розташовано 13 сіл, в яких проживає понад 36 тис. українців. Найбільшими з них є села Русь-Поляни — 14 тис. осіб, Руськово — 6 тис., Ремети — 2,4 тис., Кричунів — 1,8 тис., Вишавська Долина — 1,7 тис., Красна — 1,5 тис., Бистрий — 1,5 тис. У селах Вишня Рівна, Криве, Луг над Тисою загальна частка українського етнічного населення складає близько 95%.

Після тривалого періоду мадяризації та румунізації щодо українців М. українське культурне життя дещо покращало, починаючи з 1948, коли румунською владою було надано права для національних меншин у шкільництві. На М. у 11 садках із румунською мовою виховання проводяться заняття українською мовою та 8 восьмирічних школах із румунською мовою навчання українська мова і література викладається як окремий предмет. У м. Сігету Мармаціей діє відновлений у 1997 український ліцей. Вищу освіту українською мовою можна здобути у трьох навчальних закладах лише за однією спеціальністю — українська мова і література.

Лит.: Довганіч О. Мараморошський з'їзд // Карпатський край, 1994, № 1–2; Вегеш М.М. Українці Румунії (Мараморошини): проблеми соці-

ально-економічного та політичного розвитку (1918–1944). — Ужгород, 1997; Горват Л.В. Соціально-економічний, політичний і культурний розвиток українців Мараморощини (Румунія) в 1918–1945 рр. — Ужгород, 1998; Пилипенко Т. Окремі аспекти українсько-румунських відносин в сучасних умовах // Форум націй, 2009, № 4; Рендюк Т.Г. Українці Румунії: національно-культурне життя та взаємовідносини з владою. — К., 2010; Рендюк Т.Г. Українці в Румунії та румуни в Україні: проблеми минулого та сучасне становище. — К., 2011.

Т.Г. Рендюк.

МАРОККО, Королівство Марокко (Al-Maghrib) — країна на півночі Африки, межує на півночі з Іспанією, Алжиром, Західною Сахарою. Площа — 445,5 тис. км². Населення — 32,3 млн. осіб (2011). М. — конституційна монархія з двопалатним парламентом. Столиця — Рабат. Державна мова — арабська.

М. — одна з найдавніших держав Африки, історичне коріння якої бере початок з перших арабських державних утворень на території Магриба у 8–9 ст. В процесі індустріалізації Європи М. стає зоною потенційної колонізації. 1830 інтерес до Марокко почала проявляти Франція. У 1912–1956 М. знаходилося під колоніальним пануванням (протекторатом) Франції і Іспанії. Її територія була роздроблена на різні зони. У результаті боротьби марокканського народу проти колонізаторів у 1956 Франція й Іспанія були змушені визнати державну незалежність і територіальну цілісність М. У 1956 марокканська держава добилася возз'єднання з національною територією міжнародної зони Танжера, у 1958 — колишнього іспанського Південного М., а в 1969 — колишньої іспанської території Іфні.

М. — член ООН з 1956, Ліги арабських держав з 1958, інших міжнародних організацій.

Королівство М. визнало державну незалежність України 30 грудня 1991. 22 червня 1992 у Нью-Йорку був підписаний протокол про встановлення між Україною і Марокко дипломатичних відносин. Посольство М. у Києві розпочало свою діяльність у липні 2000, посольство України в Рабаті — у жовтні 2000. М. — важливий торговельний партнер України в Африці (третє місце після Єгипту та Алжиру у 2002). Номенклатура українських поставок до М. має головними і постійними складовими продукти хімічної промисловості, метали та вироби з них. Для марокканців становить інтерес можливість отримання з України товарів аграрного сектору (зерно, цукор, кукурудза, олія), деревини, продуктів хімічної (добрив, гумових виробів, штучних тканин), вугільної, металургійної та машинобудівної галузей промисловості. М. постачає в Україну продукцію агрокомплексу та рибальства, вироби зі шкіри, килими, фосфати, цитрусові, овочі тощо.

Співробітництво у гуманітарній сфері розвивається на рівні державних та громадських організацій, культурно-мистецьких і навчально-наукових закладів. Нині близько двох тисяч марокканських громадян навчаються у фармацевтичному, медичному, автошляховому університетах Харкова, Запорізькому університеті, Львівському медичному університеті, Львівській політехніці, Одеському медичному університеті.

Лит.: Матеріали конференції «Україна — країни Сходу: від діалогу педагогічних систем до діалогу культур цивілізацій». — К., 2002, вип. 3; Макух В.В. Україна і країни Магрибу: реалії та перспективи. Актуальні питання двостороннього співробітництва. — Одеса, 2010.

Д.О. Анікєєв, М.С. Бур'ян.

МАСОНИ (франкмасони, франц. franc-maçons вільні мулярі) — члени релігійно-етичного руху, що ставить за мету моральне самовдосконалення та об'єднання людства в релігійному братерському союзі.

Походження масонства не з'ясоване. Воно виросло в Європі, найімовірніше із середньовічної цехової організації — корпорації каменярів-будівельників. Але могло бути й захисною організацією, опозиційною щодо держави та церкви. Масонами здебільшого ставали ті, хто вважав конспіративну форму діяльності найбільш ефективною для відстоювання своїх реформаторських ідей. Вони об'єднувалися в ложі («майстерні»). Вищий керівний орган М. отримав назву «Схід».

М. організаційно оформилися 1717, коли 4 провідні масонські ложі об'єдналися у Велику ложу (чи Великий Схід) Англії, яка проголосила себе материнською щодо всіх лож світу. У середині 18 ст. більшість масонських федерацій Англії, Німеччини та Скандинавії увійшли до політичного істеблїшменту й взяли курс на підтримку політичного курсу своїх держав. Ложі Франції, Італії, Іспанії, Португалії та країн Латинської Америки стали опозиційними щодо урядів і брали активну участь у політичній боротьбі. У 19 ст. М. сприяли переходу до обов'язкового світського навчання, надавали підтримку феміністичному рухові, домагалися скасування смертної кари.

У різні часи адептами масонства були Вольтер, Г.-Е. Лессінг, В.-А. Моцарт, Й. Гайдн, Й.-В. Гете, Р. Бернс, Л. ван Бетховен, Стендаль, О.-Ф. Уайльд, Марк Твен, Дж.-Р. Кіплінг, В.-Р. Вагнер, Г.-В. Гегель, Д. Дефо, Д. Свіфт, Я. Сібеліус, М.-Л. Керубіні, Н. Паганіні, Е. Фермі та багато інших діячів культури.

Перша світова війна внесла розкол у європейський масонський рух, адепти якого вважали за краще підтримати воєнну політику своєї країни. У 20–40-х рр. 20 ст. у «вільних каменярів» з'явився ворог — тоталітарні режими держав, котрі не бажали миритися з існуванням цієї опозиційної організації й звинувачували масонів у підривної діяльності. У мусолі-

нійській Італії, гітлерівській Німеччині, франкістській Іспанії, салазарівській Португалії, петенівській Франції на масонів почалися гоніння. Непримиренну позицію стосовно М. зайняли й комуністи. М. відіграли важливу роль у боротьбі проти загрози нацизму та фашизму, а в роки Другої світової війни масони брали активну участь в організації та діяльності руху Опору.

Вважається, що нині у світі налічується кілька мільйонів масонів. Особливо багато їх у США, де їхній орден вважається звичайною громадською організацією. Вони, як і раніше, виборюють свободу людини від «політичної та церковної тиранії».

Масони утворили ряд парамасонських («нерегулярних») організацій — Ротарі-клуб, Лайонз-клуб, Пен-центр, Ліга прав людини, Магістеріум-клуб, Міжнародний великий пріорат ордену св. Станіслава та ін., котрі задекларували своєю метою «діяльність на захист громадських прав, свободи совісті та слова, демократичних інститутів, гідного існування людини».

В Україні масонський рух розгорнувся у середині 18 ст. Поширювався він через Польщу, Росію та безпосередньо із Західної Європи. Оскільки масонами ставали переважно представники соціальної еліти, то їх осередки виникали здебільшого в містах та містечках (Київ, Кременчук, Житомир, Дубно, Львів, Самбір, Харків, Полтава, Одеса). У 2-й пол. 18 — на поч. 19 ст. у Галичині та Правобережній Україні вони зазнавали переважно польських впливів, у Лівобережній Україні та Слобідській Україні — російських. На Півдні України ложі відкривали здебільшого іммігранти. Стимулювали й політизували масонський рух в Україні Французька революція кінця 18 століття та інкорпорація Правобережжя до складу Російської імперії. У цей час в Україні опинилося чимало французьких та особливо польських масонів. Українські М. брали участь у виробленні та пропагуванні ідеї визволення слов'янських народів від національного та політичного утисків, об'єднання їх у загальнослов'янську федерацію під егідою України. Особливо активно працювала полтавська ложа «Любов до істини», яка підтримувала зв'язки з декабристами й до складу якої входив автор «Енеїди» І.Котляревський.

Царський уряд своїми указами 1822 та 1826 заборонив існування в державі масонських лож, загнавши цим масонів у підпілля. Масони брали участь у діяльності Кирило-Мефодіївського товариства, українських громад, «Народної волі».

Поразка революції 1905–1907 спонукала масонів налагодити тісніші контакти з європейською демократією, щоб заручитися її допомогою. У Києві, Катеринославі (нині м. Дніпропетровськ), Вінниці та інших містах відкрилися нові ложі, де кількісно переважали росіяни, українці, поляки, євреї, а за партійним складом — кадети. Ложі (можливо, не всі) підпорядковувалися загальноросійському масонському центру — Великому Сходу

народів Росії, утвореному 1912. Ця організація була надпартійною й парамасонською, підтримувала зв'язки з європейським М. й працювала законспіровано.

Українські масони подали ідею, щоб масонський рух на теренах Російської імперії був «політичним» — боровся за повалення самодержавства, зрівняння в правах усіх національних меншин (передусім — поляків та євреїв). На поч. 20 ст. М. в Україні контролювали низку інших громадських організацій й істотно впливали на політичну обстановку та користувалися високим авторитетом серед російських «майстерень». Однак серед українських та російських «вільних каменярів» не було єдності через неоднакове бачення способів розв'язання національного питання: російські «брати» відстоювали цілісність Російської імперії, українські здебільшого виступали за незалежність України.

Неоднаково ставилися масони й до Першої світової війни. Одні підтримували воєнні зусилля уряду, інші прагнули його воєнної поразки. Масони прагнули запобігти революційному вибуху в Російській імперії. Коли ж відбулася Лютнева революція 1917, вони зайняли в нових владних структурах ключові позиції, однак ефективно використати цей свій успіх не зуміли, передусім через відсутність у них єдиної політичної програми й ідейні розбіжності та через колізії між провідниками масонського руху (зокрема, між С. Петлюрою та П. Скоропадським).

Після Жовтневого перевороту в Петрограді 1917 масонські ложі України зайняли антибільшовицьку позицію, однак між «братами» примирення не відбулося (сварилися між собою «самостійники» та «федералісти», а за Української Держави — ще й противники німецької окупації України та ті, хто співпрацював з німцями і гетьманським урядом).

Велика Ложа України (утворена 18 вересня 1917) безуспішно домагалася «регулярності» та включення до Міжнародного бюро масонських зв'язків. 1919 ядро вітчизняної масонської організації залишило Україну.

Тимчасовий сплеск масонської активності в радянській Україні 1920-х рр., імовірно, пов'язаний з поверненням з «підпільного сидіння» акад. С. Єфремова (1922) та приїздом з еміграції А. Ніковського (1924). Обидва «брати» розпочали працювати в АН УСРР, де, вочевидь, намагалися поновити масонську діяльність.

1923 Державне політичне управління заарештувало у справі Київського обласного Центру дії лідерів «вільних каменярів», які на той час перебували в Києві: М. Василенка, К. Василенка та С. Чебакова. Звинувачені М. та К. Василенки були засуджені до 10-річного ув'язнення, а С. Чебаков — до розстрілу. Завдяки втручання французького прем'єр-міністра й масона Р. Пуанкаре, котрий направив телеграму радянському наркомун закордонних справ Г. Чичеріну, брати Василенки були амністовані, а С. Чебакову розстріл було замінено на 10-річне позбавлення волі.

1928–33 в Україні проходили масові репресії представників інтелігенції. Серед репресованих в ті часи було чимало «вільних каменярів», котрі стали масонами у 1905–17. 1929 у справі СБУ («Спілки визволення України») були заарештовані й репресовані масони — співробітники української АН — С. Єфремов, А. Ніковський, В. Дурдуківський та ін.

Відродилося масонство в Україні 1989. Перші ложі з'явилися в Києві, Одесі, Харкові, Львові та Івано-Франківську. 2005 п'ять «майстерень» утворили регулярне масонське об'єднання: Велика ложа України, що її урочисто відкрили 24 вересня, Велика національна ложа Франції та Велика ложа Австрії.

Лит.: Морамарко М. Масонство в прошлом и настоящем. — М., 1989; Николаевский Б.И. Русские масоны и революция. — М., 1990; Масонство в его прошлом и настоящем. — М., 1991, т. 1–2 (репринтное воспроизведение издания 1914 года); Шустер Г. История тайных союзов, обществ и орденов. — М., 1996, т. 1–2; Серков А.И. История русского масонства: 1845–1945. — СПб., 1997; Крижановська О.О. Таємні організації в громадсько-політичному житті України (масонський рух у XVIII — на початку XX ст.). — К., 1998; Соловьев О.Ф. Масонство в мировой политике XX века. — М., 1998; Серков А.И. Русское масонство после Второй мировой войны. — СПб., 1999; Башилов Б. (Поморцев М.А.) История русского масонства (XVII–XX века). — М., 2004; Ходоровський М. Масонство і Україна: за матеріалами діяльності вільних мулярів XVIII ст.: історико-архівні нариси. — К., 2004; Масоны: история, идеология, тайный культ. — М., 2005; Крижановська О.О. Таємні організації: масонський рух в Україні. — К., 2009.

О.О. Крижановська.

МАТИЦІ (від сербськ. маџица — бджолина матка) — культурно-освітні організації, створені впродовж 19 ст. з метою розвитку слов'янських мов і літератур, книгодрукування, освіти, славістичних досліджень, організації культурних заходів задля популяризації слов'янських духовних надбань. Відіграли важливу роль у слов'янському національному відродженні. Деякі з них заклали підвалини для створення в подальшому національних академій наук. 1826 у м. Пешті Й. Хаджичем засновано Сербську М. (Матица Српска). 1864 її перенесено до м. Нові-Сад. Членами Сербської М. були князь Сербії Мілош Обренович, правитель Чорногорії Петар II Петрович Негош, члени королівської родини Карагеоргієвичів та ін. 1831 Ф. Палацький створив при Чеському музеї у Празі Чеську М. (Maticе Česká). З 1832 вона публікувала «Časopis Českého muzea», що під назвою «Časopis Národního muzea» видається донині, а також «Slovanské starožitnosti» П.-Й. Шафарика, «Slovník česko-německý» Й. Юнгмана тощо. 1842 у м. Загребі з ініціативи Я. Драшковича засновано Іллірійську М. (Matica Ilirska), 1874 перейменовану на Хорватську М. (Matica Hrvatska). 1847 Я.-А. Смоляр створив у м. Будишині Серболужицьку М. (Matica Serbska). Її друкований орган — «Časopis Mácicy

Serbskeje». 1853 у м. Брно на базі «Товариства Св. Кирила й Мефодія» (1849) постала Моравська М. (Matice Moravská), що з 1869 публікувала «Časopis Matice Moravské». 1863 у м. Турчанські Светі Мартін виникла Словацька М. (Matica Slovenská), яка видавала журнал «Letopis Matice Slovenskej». 1868 при ній організовано музей. 1864 заснована Словенська М. (Matica Slovenska), що з 1870 друкувала «Letopis Matice Slovenske». 1882 у Львові створено Польську М. (Macierz Polska).

Діяльність зарубіжних М. знаходила відображення в українському громадсько-культурному житті. За їх прикладом 1848 у Львові засновано Галицько-руську М. на чолі з М. Куземським. Серед її перших членів були доктор права з Праги А. Штробах, редактор «Празьких новин» Г. Боровський та ін. Одним з основних напрямів діяльності організації стала видавнича справа: 1848 вийшов друком «Букварь рускій для школь в Галиції» А. Добрянського, 1849 і 1850 — «Грамматика руского языка» Я. Головацького, 1850 і 1852 — «Руска читанка для шкѣл народныхъ» М. Шашкевича тощо. Її друкованими органами були: «Галицкій историческій сборникъ» (1853, 1854, 1860), «Науковий сборникъ» (1865–1868), «Литературный сборникъ» (1869–1873, 1885–1890), «Научно-литературный сборникъ» (1901–1906, 1908). Галицько-руська М. надсилала свої видання до зарубіжних слов'янських культурних центрів.

Під час подорожі слов'янськими країнами (1862–1863) професор Київського університету В.Я. Яроцький ознайомився з діяльністю Іллірійської М. 1880 В.Б. Антонович відвідав Чеську М., вивчав її видання. Київське слов'янське благодійне товариство брало участь у відзначенні 50-літньої річниці заснування Серболужицької М. (1897), у святкуванні 100-літнього ювілею засновника Чеської М. Ф. Палацького (1898). Членом М. Сербської був хорватський славист, професор кафедри порівняльного мовознавства Новоросійського університету (1872–1874) В. Ягич.

Лит.: Головацкий Я. Исторический очерк основания Галицко-русской матицы. — Львів, 1850; Криль М., Стеблій Ф. Галицкая матица во Львове. В кн.: Славянские матицы. XIX век. — М., 1996, ч.1; Сухий О.М. Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX столітті). — Львів, 2003; Бевзюк Є., Турияница С. Українські архівні матеріали про діяльність серболужицької матиці у контексті загальнослов'янського національно-революційного руху середини XIX ст. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки, 2006, вип.15; Седляр О. Розповсюдження видань товариства «Галицько-руська матиця» (1848–1870 рр.) // Вісник Львівського університету, 2010, вип. 5.

О.А. Іваненко.

МЕКСИКА, Мексиканські Сполучені Штати (México, Estados Unidos Mexicanos) — федеративна республіка у південній частині Північної Америки. Площа — 1958,2 тис. км². Омивається водами Тихого океану і Мексиканської затоки Карибського моря. Межує зі США, Гватемалою і Белізом. Населення — 112, 1 млн. осіб (2010): індіансько-іспанські метиси (60%), індіанці (30%), вихідці з Європи (9%). Столиця — Мехіко. Державна мова — іспанська. Релігія — католицизм (94,7% населення). Голова держави — президент. Законодавчу владу представляє Національний конгрес, що складається з сенату і палати депутатів. Виконавчу владу здійснює президент, який формує уряд.

На поч. 16 ст. М., територію якої населяли індіанські племена (ацтеки, тольтеки, майя та ін.), була завойована іспанськими конкістадорами та увійшла до складу іспанської колоніальної імперії. У ході війни за незалежність іспанських колоній М. була проголошена республікою (1824). 1845 США анексували мексиканський штат Техас. Подальша американо-мексиканська війна 1846–1848 призвела до втрати М. ¼ своєї території. У 1861–1867 Велика Британія, Іспанія та Франція організували збройну інтервенцію до М. з метою перетворення її на колонію, однак зазнали невдачі. 1910–1917 в країні відбулася революція, яка завершилася ухваленням нині діючої політичної конституції. М. є членом Організації Об'єднаних Націй (1945), Організації американських держав (1948), Латиноамериканської асоціації інтеграції (1981), Північноамериканської зони вільної торгівлі (1994). 25 грудня 1991 М. визнала незалежність України. Дипломатичні відносини між двома країнами встановлені 14 січня 1992. У вересні 1997 під час візиту Президента України Л. Кучми до М. була підписана Декларація про принципи відносин та співробітництва між Україною та М. У листопаді 2000 в Мехіко відкрито посольство України, а в Києві — Почесне Консульство М. У торгівельно-економічних відносинах між обома державами наявний значний, але не задіяний потенціал двостороннього співробітництва у багатьох сферах. Найбільшу зацікавленість України викликає енергетичний сектор М.

Перші українські поселенці (вихідці із Закарпатської України та Галичини) з'явилися на території М. в 1920-ті рр. Обмеження щодо імміграції, запроваджені в цей час урядом США, посилили потік українців-переселенців до М., де проводилася аграрна реформа. Але лише деяким з них вдалося отримати наділи землі. 1924 група поселенців об'єдналася у «Товариство українського народу». 1925 в М. проживало близько 250 українських поселенців, які переважно працювали в містах. 1922 подією в культурному житті М. стали гастролі Українського хору під керівництвом О. Кошиця, який познайомив мексиканців з пісенним мистецтвом українського народу. Протягом трьох тижнів він дав 20 концертів. 26 грудня на Великій арені в м. Мехіко його слухали понад 32 тис. мексиканців.

Станом на 2006 загальна чисельність української общини в М. складала близько 450 осіб. Це головним чином представники науково-технічної інтелігенції, що прибули до країни наприкінці 1980-х — поч. 1990-х рр.

Лит.: Українці у вільному світі. Ювілейна книга «Українського Народного Союзу», 1894–1954. — Джерзі Сіті, 1954; Федорів Ю. Історія церкви в Україні. — Торонто, 1967; Історія української еміграції. — К., 1997; Трощинський В., Шевченко А. Українці в світі. — К., 1998; Євтух В. та ін. Українська діаспора: соціологічні та історичні студії. — К., 2003.

М.С. Бур'ян, О.В. Гуцол.

МЕНОНІТИ — релігійна громада протестантів-анабаптистів, заснована у 30-х роках 16 ст. нідерландським священиком Менно Симонсом. Поширювала свою діяльність у Німеччині та Нідерландах. Основні принципи віровчення менонітів — мирне співжиття у суспільстві, відмова від застосування сили, свідоме хрещення по вірі, етичне самоудосконалення. Внаслідок релігійних переслідувань меноніти переселилися до Пруссії — в Данциг, Ельбінг, Марієнбург, наприкінці 1780-х рр. переїхали до Російської імперії, де їм було обіцяно свободу віросповідання, звільнення від військової та цивільної повинностей. Їх звільняли від сплати податків терміном на 10 років, кожна сім'я одержувала 65 десятин землі. У 1789 перші 228 сімей з Данцига прибули до Катеринославської губернії і заснували поблизу м. Олександрівська колонії Хортиця, Розенталь, Ейнлаге, Кронсвейде, Нейдорф, Шенхорст, Нейнбург. 1793–96 М. оселялися в Олександрівському та Новомосковському округах. 1800, через часті неврожаї у менонітських колоніях, уряд переселив 150 сімей на р. Молочна Таврійської губернії, виділивши їм 120 тис. десятин землі. 1803–06 сюди прибуло ще приблизно 365 менонітських сімей. 1804–1822 тут існувало 27 колоній М.

Основними заняттями М. було землеробство, тваринництво, садівництво та шовківництво. У кожній колонії діяли млини, маслобійні, цегельні заводи. Завдяки широкому використанню машин та найманій праці більшість господарств М. були високопродуктивними і прибутковими. У колоніях працювали школи, гімназії, училища, діяла мережа будинків для сиріт, інвалідів, що утримувалися громадським коштом. М. також створювали промислові підприємства, головним чином у галузі сільськогосподарського машинобудування і переробки сільськогосподарської сировини, ремісничі майстерні, торговельні будинки. Один з найбільших — заснований М. 1880 «Торговий будинок Лепп і Вальман» — 1903 був перетворений в акціонерне торгово-промислове підприємство.

Запровадження у Російській імперії 1874 обов'язкової військової служби, що суперечила релігійному вченню М., скасування статусу колоністів і пілг спонукало їх у 70-х рр. 19 ст. до еміграції, в основному до Америки. 1917 в Україні налічувалося близько 70 тис. М. 1917–1921 роки стали часом

господарського занепаду менонітських колоній. Перерозподіл земельних фондів у країні підірвав основи їхньої економічної стабільності. Це спричинило різке зростання еміграційних настроїв в середовищі менонітів. До 1924 з країни виїхала 1/7 частина менонітського населення.

1925 в УСРР налічувалося 56,8 тис. М. У період нової економічної політики постали кооперативні організації «Союз нащадків голландських вихідців» (1922–1926) і «Всеросійське менонітське сільськогосподарське товариство» (1923–1928), метою яких було господарське відродження занепалих господарств. Подальша суцільна колективізація, голодомор 1932–1933 призвели до економічного руйнування одноосібних господарств. На початку 1930-х рр. колективізовано 60% господарств хортицьких і 75% молочанських М. У 1930-ті рр. були закриті усі молитовні будинки, заборонено проведення богослужінь, а значна частина М. депортована до східних районів СРСР. У роки Другої світової війни М. були евакуйовані з України до Німеччини, де вони одержали німецьке громадянство. Частина із них 1945 з Німеччини виїхала до Канади і Південної Америки.

Лит.: Кулинич І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. — К., 1995; Осташева Н.В. На переломе епох: менонитское сообщество Украины в 1914–1931 гг. — М., 1998; Очерки истории немцев и менонитов Юга Украины (конец XVIII — первая половина XIX в.). — Днепропетровск, 1999; Якубова Л. Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР (20-і — початок 30-х років XX ст.). — К., 2004; Шитюк М.М. та ін. Німці Півдня України: історія і сучасність. — Миколаїв, 2009.

Н.В. Кривець.

МИКОЛАЇВ — головне місто Миколаївської області. Промисловий і культурний центр Півдня України, морський порт. М. розташований на лівому березі Бузького лиману при злитті рік Південний Буг та Інгул. Населення 506 тис. осіб (2008).

4 ст. до н.е. — 3 ст. н.е. на місці сучасного М. існували грецькі і римські поселення. Від 9 ст. тут знаходилися опорні пункти міжнародного шляху «із варяг у греки». 13 ст. навколишню територію захопила Золота Орда, 14 ст. — Велике князівство Литовське. За Кючук-Кайнарджийським мирним договором 1774 територія нинішнього М. була включена до складу Російської імперії, що послужило поштовхом до створення нового осередку морських зв'язків чорноморсько-середземноморського басейну. У липні 1788 тут закладено суднобудівну верф, а поселення навколо неї дістало ім'я М. — на честь св. Миколая — покровителя мореплавців. Цим іменем було названо й спущений на воду в серпні 1790 перший корабель (фрегат), яким започатковано спорудження великих військових парусних суден. 1794 у М. розміщується штаб-квартира Головного командира флоту і портів на

Чорному морі, 1805 — управління Миколаївського і Севастопольського військового губернатора. У 1820-х у М. започатковано будівництво пароплавів, перший з яких — «Везувій» — став до ладу 1820. Від початку 19 ст. М. перетворюється на основну суднобудівну базу Чорноморського флоту, кораблі якого беруть участь у походах і битвах на Чорному і Середземному морях. Під час війни між Францією і Росією 1812 миколаївці сформували корабельний екіпаж, який забезпечував наступальні дії російських військ проти армії Наполеона Бонапарта і брав участь у закордонному поході до Парижа 1814.

1862 в М. відкрито торговельний порт, до якого почали заходити також судна з країн Європи і Азії. Свої консульські служби заснували Австро-Угорщина, Велика Британія, Іспанія, Італія (дані 1878). Левову частку вантажів, що йшли з М. на зовнішні ринки, складало збіжжя. Розширенню діяльності порту сприяла побудована 1873 залізниця, яка з'єднала М. з Харковим. Наприкінці 19 ст. за експортом зерна він посів перше місце в Російській імперії, а за загальним обсягом міжнародної торгівлі третє місце після Петербурга і Одеси. У 1880-х роках звідси щороку відправляли в середньому понад 23 млн. пудів збіжжя. 1914 цей показник досяг понад 37 млн. пудів. З огляду на зростання експортних потоків 1893 збудовано припортовий елеватор, для приймання великотоннажних — океанських суден поглиблено фарватер. У зв'язку з початком розробки у Придніпров'ї корисних копалин до статей миколаївського експорту додалася залізна і марганцева руда.

Значну роль у розбудові промисловості М. відіграло залучення іноземних капіталів. У 1890-х роках бельгійське акціонерне «Товариство суднобудівних, механічних і ливарних заводів у Миколаєві» заснувало велике суднобудівне підприємство — «Французький завод». 1907 воно об'єдналося з Чорноморським заводом «Товариства механічного виробництва у Південній Росії» під назвою «Наваль». Його власником 1912 стало французьке «Анонімне товариство миколаївських заводів і верфів». На його корабельнях і в цехах будувалися військові та торговельні судна, парові котли, дизелі, товарні вагони, цистерни. 1915 тут створено перший мінний загороджувач «Краб», який брав участь у бойових діях на Чорному морі проти німецьких і турецьких флотів.

У міському господарстві М. заходом бельгійської компанії 1895 з'явилася кінна залізниця, перетворена пізніше на електричний трамвай. Своїм міжнародним зв'язкам М. був завдячний й запровадженню у 1890-х роках нового виду спорту — футболу, з яким жителів міста познайомили екіпажі англійських суден. На початку 20 ст. тут відбувалися матчі із зарубіжними командами.

1917–1920 події революції і громадянської війни супроводжувалися у М. втручанням держав Четверного союзу і Антанти. У березні 1918, після зміни

влади Української Народної Республіки радою робітничих і військових депутатів, місто захопили німецькі війська, у грудні того ж року вступили французи. У серпні 1919 М. був окупований армійськими частинами під командуванням генерала Денікіна.

Після відновлення радянської влади (січень 1920) в М. відбувалися відбудовні роботи, передусім у торговельному порту, який відкрив навігацію у 1923. Цього і наступного року перевезення товарів здійснювали понад 2300 суден, в тому числі 89 іноземних. У цей період М. підтримував зв'язки з портами Антверпена, Гамбурга, Гібралтара, Роттердама, Трієста, Марселя. 1929 у миколаївському порту зведено новий — найбільший в Європі — елеватор місткістю у 41 тис. тонн.

Під час Великої Вітчизняної війни М. було окуповано німецько-фашистськими військами 16 серпня 1941. Нацистська влада прагнула використати для потреб рейху промисловий і трудовий потенціал М. На примусові роботи до Німеччини вивезли понад 5 тис. жителів. Під керівництвом адмірала фон Бедеккера було розроблено план для відбудови і реконструкції суднобудівних заводів. Проте вдалося налагодити лише ремонт вагонів, випуск литва. Безрезультатними виявилися спроби підняти затоплений 1941 док, незважаючи на залучення відряджених до М. німецьких і голландських інженерів. Героїчною сторінкою у літопис М. ввійшла десантна операція в порту 68 моряків під командуванням К. Ольшанського, яка завершилася 26 березня 1944 визволенням міста. Усі її учасники були удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

У повоєнний час М. розвивався як центр суднобудування і судноплавства. Створене тут суховантажне судно «Партизанська слава» експонувалося на Всесвітній виставці в Монреалі. Продукція М., зокрема парфуми, демонструвалася також на виставках у Познані, Брюсселі та інших міст світу. Адресатами призначення виробів миколаївських підприємств стали десятки зарубіжних країн, в тому числі Бірма, Індія, Афганістан, Єгипет, Куба, Польща.

Лит.: Ге Г.Н. Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула (1790–1890). — Николаев, 1890; Нестеровский Б. и др. Порт на Буге. — М., 1962; Людковський Ш.С. Миколаївський морський торговий порт (До 100-річчя з дня заснування) // УІЖ, 1962, № 3; Николаевщина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Документы и материалы. — Одесса, 1964; Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область. — К., 1971; Николаеву 200 лет. 1789–1989. Сб. док. и материалов. — К., 1989; Крючков Ю.С. История Николаева: от основания до наших дней. — Николаев, 1996; Шкварець В.П. та ін. Історія рідного краю. Миколаївщина. — Миколаїв, 2004.

М.М. Варварцев.

МИРНІ ПЕРЕГОВОРИ МІЖ УКРАЇНСЬКОЮ ДЕРЖАВОЮ ТА РСФРР 1918 розпочалися у Києві 23 травня і тривали до середини жовтня 1918. Українську сторону в них представляли С. Шелухин — голова, І. Кістяковський та П. Стебницький — заступники голови делегації, а також експерти. Делегація радянської Росії складалась з голови — Х. Раковського, заступника — Д. Мануїльського, секретаря — П. Зайцева та ін. На переговорах присутніми були спостерігачі від Німеччини, як зацікавленої сторони, зокрема від ставки Верховного командування Східного фронту майор Ф. Брінкман, член посольства граф Х. фон Берхем та фінансово-економічні експерти О. Відфельдт, К. Мельхіор.

Початок переговорному процесу поклала VI стаття Брестського мирного договору, яка передбачала укладення українсько-російського мирного договору на міжнародно-правому рівні, що мало б вирішити низку проблем й перш за все визначення державного кордону. 12 червня було укладено прелімінарний мирний договір. За ним сторони зобов'язувались припинити бойові дії одна проти одної, дати можливість громадянам обох держав переїхати на свою батьківщину, вжити заходів для обміну залізничними ешелонами; відкрити для охорони інтересів своїх громадян консульства. Українська та російська спілки Червоного Хреста мали полегшити проїзд військовополонених громадян. Обидві держави обіцяли вирішити питання про товарообмін тощо. Одночасно розпочали роботу сформовані Українською Державою спеціальні комісії: політична (голова — О. Шульгін, згодом М. Славинський), військово-морська (голова — генерал М. Бронський і В. Стойкін), фінансова (голова — Г. Лерхе), економічна (голова — С. Гутник), комунікаційна (голова — Є. Сакович), культурна (голова — П. Холодний), юридична (голова — М. Могилянський). На виконання домовленостей наприкінці червня почали відкриватися консульства. Українська Держава організувала генеральні консульства в Москві й Петрограді та 30 консульських агентств в різних містах Росії. РСФРР відкрила свої представництва: у Києві, Одесі, Кам'янці-Подільському, Чернігові, Житомирі та Полтаві.

Найбільш дискусійним питанням під час переговорів стала проблема визначення міждержавного кордону: взаємні проекти вирішення проблеми не задовольняли жодну із сторін. Безрезультатними виявилися переговори з проблем державного боргу Російської імперії, розподілу її майна за кордоном (українську сторону цікавили приміщення посольств для розміщення своїх представництв), банківських капіталів та ін.

7 жовтня 1918 на засіданні уряду Української Держави було підтверджено договір про перемир'я від 12 червня 1918. Справи комісій, що працювали при українській мирній делегації, передавалися до відповідних міністерств для розробки матеріалів майбутнього мирного договору з РСФСР.

Лім.: Лупандін О.І. Українсько-російські мирні переговори 1918 р. В кн.: Історичні зошити. — К., 1994; Несук О.М. Українсько-російські відносини

1917–1922 pp.: Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.02 / Київський ун-т ім. Т. Шевченка; Інститут міжнародних відносин — К., 1998; Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р.: Зб. документів і матеріалів. — К. — Нью-Йорк — Філадельфія, 1999.

І.С. Стрикун.

МІЖНАРОДНА АСОЦІАЦІЯ УКРАЇНІСТІВ — об'єднання науковців, які вивчають історію і культуру України й українського народу. Основною метою її діяльності є сприяння розвитку українознавства в усіх його аспектах, поширення знань про українську науку та культуру на теренах України та поза її межами, збереження пам'яток історії та культури, координація діяльності національних асоціацій в різних країнах світу. Нині нараховується понад 20 національних асоціацій українців (австралійська, американська, болгарська, італійська, канадська, китайська, німецька, польська, словацька, угорська, японська та ін.). З 19 жовтня 1989 у Києві діє Національна асоціація українців, заснована на науковому форумі 28 травня — 2 червня 1989 в Геркуланумі поблизу Неаполя (Італія) вченими НАН України, Українського наукового інституту Гарвардського університету (США), Канадського інституту українських студій, неапольського Інституту досліджень Сходу. На цьому форумі прийнято статут об'єднання, за яким його керівним органом є Міжнародний комітет українців. Останній приймає до складу МАУ нових членів асоціації: країни, де ведеться робота в галузі україністики; планує і готує проведення чергових міжнародних конференцій, затверджує їхні програми; координує роботу національних асоціацій українців; видає інформаційний бюлетень МАУ.

З ініціативи асоціації 1999 розпочала свою роботу Міжнародна школа україністики Національної академії наук України як науковий центр для дослідження та розгортання співпраці в галузі україністики для молодих науковців, аспірантів і студентів як в Україні, так і поза її межами. Щорічно школу відвідують до 35 слухачів з країн Європи, Азії й Америки.

В Україні статут МАУ зареєстровано Міністерством юстиції України 5 лютого 1998. Першим президентом асоціації було обрано академіка В. Русанівського, директора Інституту мовознавства ім. Потебні АН України. З 2008 президентом є Г. Скрипник.

Раз на три роки проводяться міжнародні конгреси українців. Після кожного конгресу видаються доповіді і повідомлення окремих секцій конгресу, а також вісники і бюлетені.

Перший конгрес МАУ було проведено у Києві 27 серпня — 3 вересня 1990 за участю понад 300 учених з 21 країни світу. З доповідями та повідомленнями на конгресі виступали вчені Болгарії, Німеччини, Польщі, Росії, Угорщини, Словаччини, Чехії, США та інших країн, зокрема О. Прицак (США) з доповіддю «Що таке історія України?», І. Шевченко (США) —

«Зауваги до теми «Україна між Сходом і Заходом», Р. Піккіо (Італія) — «Від Лаллі до Котляревського», С. Козак (Польща) — «Білі плями в історії польсько-українських культурно-політичних зв'язків».

22–28 серпня 1993 у Львові проводив свою роботу Другий міжнародний конгрес українців. В його роботі взяло участь 693 учасники з 23 країн світу, зокрема з України 430 осіб. Проведено 4 пленарні засідання, 113 тематичних засідань, 12 круглих столів. З доповідями виступили Г. Грабович — «Інтелектуальний контекст українознавства», Б. Гаврилишин — «Сучасна Україна: проблеми і перспективи», І. Дзюба — «Проблеми створення концепції української культури», Я. Ісаєвич — «Українознавчі студії в тоталітарному і посттоталітарному суспільстві», Л. Костенко — «Чорнобиль в дозах історичної свідомості», Р. Шпорлюк — «Періодизація української історії XIX ст.», П. Толочко — «Археологія і український етногенез», О. Костюк — «Музикознавство як українознавча дисципліна».

26–29 серпня 1996 у Харкові відбувся Третій конгрес українців, у його роботі взяли участь 450 науковців із 24 країн світу. Крім пленарних засідань, відбулися 92 тематичні засідання і круглі столи. З доповідями виступили Я. Ісаєвич («Міжнародна асоціація українців між Другим і Третім конгресами українців»), Казуо Накаї («Поява «Нової Східної Європи» та «Нової політики стримування». Геополітичне становище України»), В. Тацій («Нова Конституція України та актуальні проблеми розбудови правової держави»), В. Євтух («Концепція державної етнополітики України»), О. Мишанич («Політичне русинство — українська проблема»), І. Цехмістро («Поняття «український народ» як державотворчий чинник в соціокультурній і правовій сфері»), Магдалена Ласло-Куцюк («Михайло Лучкай про етногенез народів Східної Європи»), Йонас Трінкунас («Балто-слов'янські фольклорні паралелі») та ін.

26–29 серпня 1999 відбувся Четвертий конгрес українців в Одесі, у ньому взяло участь близько 760 осіб. Робота конгресу відбувалася у формі тематичних засідань, присвячених культурологічному колу питань, лінгвістиці, історії, філософії, політології, мистецтвознавству, літературознавству, етнографії, фольклористиці, релігії, освіті, історії та культурі діаспори, окремим постатям, зокрема М. Грушевському, Т. Шевченку, О. Потебні та ін. З доповідями виступили М. Жулинський («Українська література на порозі третього тисячоліття»), О. Пахльовська («Між Росією та Європою: геополітичний шок України»), М. Селівачов («Роль Києва у розвитку народного мистецтва»), Л. Пархоменко («Українські композитори в автокефальному русі першої чверті XX ст.») та ін.

26–30 серпня 2002 пройшов П'ятий конгрес українців у Чернівцях. Проведено 94 засідання тематичних секцій та понад 20 круглих столів. Доповідачами були М. Жулинський («Національні культури в умовах глобалізації»), О. Пахльовська («Українська культура у вимірі «пост»: пост-

комунізм, постмодернізм, пос-твандалізм»), Б. Гаврилишин («Україна у новому геополітичному контексті»), В. Юзвенко («Іван Франко: українсько-польські фольклористичні взаємини») та ін.

28 серпня — 1 липня 2005 проведено Шостий конгрес українців у Донецьку за участю понад 600 дослідників з 22 країн. Доповіді виголосили М. фон Гаген («Помаранчева революція та українознавство»), Дж. Броджі-Беркофф («Багатомовність і культурний плюралізм — загроза для самосвідомості чи шанс для майбуття?»), І. Дзюба («Донецька складова української культури») та ін.

25–28 червня 2008 проводив свою роботу у Києві Сьомий конгрес українців. У програмі заявлено було понад 300 доповідей і виступів вчених з 18 країн. На 10 секціях було представлено напрями українознавчих студій: історія України, політологія, етнокультурологія, філософія, релігієзнавство, мистецтвознавство, мовознавство, літературознавство, фольклористика. Окремі секції присвячені українознавчій освіті як складової стратегії державного будівництва, теоретико-методологічним проблемам українознавства та українознавчим студіям у різних країнах світу. Серед доповідачів були українські вчені та їхні закордонні колеги: Г. Півторак, Н. Клименко, В. Німчук, І. Вихованець (Україна), А. Фаловський (Польща), А. Загнітко, К. Городенська, М. Іванович (Сербія), Сальваторе дель Гаудіо (Італія), С. Романюк (Польща) та ін. Учасники конгресу внесли низку доповнень і змін до Статуту МАУ і схвалили оновлений Статут.

Лит.: Вісник Міжнародної асоціації українців. 1990–1994; Програма I конгресу РАУ та наукової конференції «Україна і Росія» (Київ, 20–23 грудня 1990 р. — К., 1990; III Міжнародний конгрес українців; Українознавство, Харків, 26–29 серпня 1996 р. — III International Congress of Ukrainian Studies. — К., 1997; Четвертий міжнародний конгрес українців, Одеса, 26–29 серпня 1999 р. Південь України. Одеса: доповідь та повідомлення. — Одеса, 1999; Четвертий міжнародний конгрес українців 26–29 серпня 1999 р.: Наукова спадщина О.О. Потебні в контексті сучасності. — К., 2002; Микитенко Ю. V Конгрес МАУ: в пошуках тактик і стратегій // Всесвіт, 2002, № 11–12; Грабович Г. Позитивні і негативні моменти з V Міжнародного конгресу українців // Всесвіт, 2002, № 11–12; VI Міжнародний конгрес українців, Донецьк, 26.06–1.07.2005 р.: доповіді та повідомлення. — Донецьк. — К., 2005, кн. 1–2; International Association of Ukrainian Studies (офіційний сайт МАУ) // <http://www.mau-nau.org.ua>.

І.С. Стрикун.

МІЖНАРОДНА КОМІСІЯ З РОЗСЛІДУВАННЯ ГОЛОДУ В УКРАЇНІ 1932–1933. Утворена у зв'язку зі зверненням Світового конгресу вільних українців до юристів і вчених-правознавців із проханням взяти участь у розслідуванні голодомору 1932–1933 в УСРР. Була скликана 12–14

лютого 1988 в м. Торонто (Канада) у складі проф. права Лондонського університету (Велика Британія), колишнього прокурора на Нюрнберзькому процесі 1945–1946 Дж. Дрейпера, проф. Макгілського університету (Канада), колишнього голови комітету захисту прав людини Секретаріату ООН Дж. Хамфрі, проф. Паризького університету, колишнього члена комісії з перегляду французького кримінального кодексу Дж. Левассера, проф. Буенос-Айреського університету, президента Верховного суду Аргентини Р. Левене, проф. міжнародного права Пенсильванського університету (США), колишнього посла США в Колумбії К. Олівера, проф. Стокгольмського університету (Швеція) Дж. Сандберга, проф. права Католицького університету Лувена (Бельгія) Дж. Верховена.

Комісія відмовилася від фінансової підтримки позивача і почала роботу після того, як необхідні кошти були зібрані серед української діаспори різних країн. Було проведено два слухання: 23–27 травня 1988 в Брюсселі (Бельгія) і 31 жовтня — 4 листопада 1988 в Нью-Йорку (США). Заключне засідання відбулося 15–18 листопада 1989 в Лондоні (Велика Британія). На засіданнях розглядалися свідчення, надані позивачем, серед них матеріали комісії Конгресу США по голоду 1932–33 в Україні та перша в УРСР наукова публікація в газ. «Вісті з України» (1988, № 3), на яку вказало посольство СРСР у Канаді. 27 червня 1988 в Робертсбріджі (Сассекс, Велика Британія) відбулося засідання з розгляду свідчень, наданих журналістом М. Маггеріджем, який у березні 1933 здійснив поїздку по Північному Кавказу та Україні, після чого опублікував три статті про голод у газ. «Манчестер гардіан».

Комісія дійшла висновку, що радянське керівництво 1930-х рр. проігнорувало у випадку з голодом основні норми моралі. Було зазначено, що голод і політика, в результаті якої він виник, не обмежувалися Україною, «навіть якщо території з українською більшістю населення мали трагічну перевагу». Комісія визнала достовірною інформацію, яка підтверджувала існування складових елементів геноциду в подіях 1932–33 в Україні.

Кілька членів комісії виступили з окремою думкою з принципових питань. Дж. Левассер кваліфікував голод 1932–33 як злочин проти людства, а не геноцид; його загальний висновок про подію був: геноцид по факту. Р. Левене підтримав Дж. Левассера і зазначив, що Конвенція про геноцид була затверджена Генеральною Асамблеєю ООН 9 грудня 1948, тобто її не можна застосовувати до події, що відбулася 15 роками раніше. З окремою думкою щодо процедурного питання виступив Дж. Сандберг, який указав, що тільки СРСР має підстави і компетенцію розглядати справу про голод 1932–33 в рамках Конвенції ООН про геноцид.

Лит.: Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов: Итоговый отчет: 1990 год. — К., 1992.

С.В. Кульчицький.

МІЖНАРОДНА ОРГАНІЗАЦІЯ ПРАЦІ. Заснована 1919 в Женеві (Швейцарія). У жовтні 1946 на конференції в Монреалі (Канада) був прийнятий її статут. Того ж року МОП стала спеціалізованою установою Організації Об'єднаних Націй. Членами МОП є 176 держав, у т. ч. Україна (від 1954). Головна мета МОП — створення міжнародних стандартів праці шляхом заохочення економічних і соціальних програм, що включають базові права людини, професійне зростання, соціальне забезпечення, умови праці, професійну безпеку, охорону здоров'я й трудові відносини. Основними напрямками її діяльності є розроблення та прийняття міжнародних трудових норм (конвенцій і рекомендацій), технічне співробітництво. Найважливіші конвенції МОП — «Про скасування примусової праці» (1930, 1957), «Про свободу асоціації і захист права на організацію» (1948, 1949), «Про дискримінацію в галузі праці і зайнятості» (1958), «Про політику в галузі зайнятості» (1964). До структури МОП входять Міжнародна конференція праці, Адміністративна рада і Міжнародне бюро праці. При МОП діють Міжнародний інститут соціально-трудова досліджень (від 1960, Женева) та Міжнародний центр з підвищення професійно-технічної підготовки (від 1965, Турін). 1969, з нагоди 50-ліття, МОП було присуджено Нобелівську премію миру.

Україна активно співпрацює з МОП: з її ініціативи були прийняті резолюції МОП «Про усунення дискримінації за ознакою статі в питанні заробітної плати» (1956), «Про видавничу діяльність МОП» (1960), «Про проведення досліджень у галузі економічних та соціальних наслідків розбросення» (1965).

Від 1990 Україна обиралася членом шести галузевих комітетів. За підтримки консультаційних служб МОП створені Український комітет з питань зайнятості, Національна рада з соціального партнерства та Національна служба примирення і посередництва. 1997–99 МОП разом із Програмою розвитку ООН (ПР ООН) та Світовим банком впровадила в Україні проект «Модель соціально спрямованого бюджету». 1997 МОП і ПР ООН за фінансової підтримки швейцарського уряду реалізували в Україні проект з проблем професійного навчання та перенавчання, передусім працівників Чорнобильської АЕС та репатрійованих кримських татар. Заходами організації в Україні також створено національний реабілітаційний центр для інвалідів, програму навчання безробітних. Публікаторська діяльність МОП в Україні включає видання «Конвенцій та рекомендацій МОП» у 2-х т., «Огляду політики зайнятості в Україні», «Абетки прав працюючих жінок», «Вирішення трудових суперечок» та ін.

Лім.: Батюк В.Г. Україна в міжнародній організації праці. — К., 1968; Україна та Організація Об'єднаних Націй: 50 років співробітництва. — К., 1995; Международная организация труда: структура, принципы и направления деятельности. — М., 1997; Циганкова Т.М., Гордеева Т.Ф. Міжнародні організації. — К., 2001.

Н.В. Кривець.

МІЖНАРОДНА ОРГАНІЗАЦІЯ У СПРАВАХ БІЖЕНЦІВ (англ. International Refugee Organisation, IRO). Була створена замість ЮНРРА (Адміністрація допомоги і відбудови Об'єднаних Націй), компетентність якої після Другої світової війни виявилася недостатньою у вирішенні таких питань, як встановлення громадянства, виявлення воєнних злочинців тощо. Від 1 липня 1947 до 10 вересня 1948 функції ІРО виконував її підготовчий комітет. 20 серпня 1948 було ухвалено статут ІРО, і з 10 вересня того ж року вона почала діяти. Вищим органом управління була генеральна рада. У багатьох країнах існували філії та тимчасові місії ІРО. Координацією діяльності добровільних допомогових організацій займався створений при адміністрації ІРО спеціальний консультативний комітет. У розпорядженні ІРО були значні кошти, чисельний адміністративний апарат, понад 50 спеціальних періодичних видань. Крім того, вона мала свій флот. ІРО займалася опікунством та наданням допомоги тим, хто з різних причин опинився поза межами країн походження чи останнього місця проживання, влаштуванням на нових місцях сімей і окремих осіб, їх розселенням. Одним з головних напрямів її діяльності була репатріація. Серед великої маси людей, якими опікувалася ІРО, були й українці. На поч. 1949 рішенням Генеральної Асамблеї ООН ІРО була ліквідована як така, що виконала своє завдання. Але 3 грудня 1949 ухвалено нову резолюцію про продовження терміну діяльності ІРО до 1 січня 1951. За цією ж резолюцією з 1 січня 1951 створювалася нова структура в рамках ООН — Верховний комісаріат у справах біженців, який замінив ІРО і діє й досі.

Лит.: Лещенко Л.О. Україна на міжнародній арені: 1945–1949. — К., 1969; Павленко М.І. «Біженці» та «переміщені особи» в політиці імперіалістичних держав (1945–1949 pp.). — К., 1979.

М.І. Павленко.

МІЖНАРОДНА РАДА АРХІВІВ — неурядова професійна організація, створена у червні 1948. Об'єднує близько 1700 членів у понад 180 країнах. Штаб-квартира МРА розташована у Парижі (Франція). Перший президент — генеральний директор архівів Франції Ш. Самаран.

Головні завдання МРА: налагодження, підтримка й зміцнення зв'язків між архівістами всіх країн, професійними організаціями та іншими публічними й приватними установами, діяльність яких спрямована на зберігання, організацію й обладнання архівів; всебічне сприяння збереженню, охороні й захисту від усіляких загроз документальної пам'яті людства, організації обміну інформацією між архівістами та їх співпраці, розвитку архівної освіти, вивченню архівної інформації з метою розкриття складу фондів і вдосконалення процедури доступу до архівів; координація в міжнародному плані діяльності з управління архівами; співпраця з профільними міжнародними інституціями, державними й недержавними органами.

Членство в МРА закріплено на рівні 5-ти груп: а) центральні дирекції архівів або інші архівні установи, що поширюють свою діяльність на архіви держави; б) національні або регіональні міжнародні асоціації архівістів; в) окремі центральні або місцеві архівні установи, вищі навчальні заклади, приватні архіви; г) індивідуальні; ґ) почесні.

МРА збирає міжнародні конгреси архівів. Перший конгрес (21–22 серпня 1950, Париж) затвердив статут організації. Від 1954 відбуваються також міжнародні конференції Круглого столу архівів. У 1990-х рр. запроваджено нову форму спілкування керівників архівних установ усієї Європи — щорічні європейські саміти архівістів. У 1960-х рр. склалася система галузевих комітетів — з мікрофільмування, з термінології та ін.

Вищий орган управління МРА — генеральна асамблея — збирається на сесії під час роботи конгресу для вирішення питань щодо керівництва і діяльності МРА та її структурних підрозділів, проводить вибори виконкому тощо. У перервах між засіданнями асамблеї радою керує виконавчий комітет у складі президента, віце-президентів, генерального секретаря, скарбника та виборних членів. Адміністративні функції від 1963 виконує секретаріат з постійним штатом, який сприяє підтримці відносин між членами МРА, займається питаннями співробітництва зі спорідненими установами та іншими міжнародними і міжурядовими організаціями, зокрема ЮНЕСКО, Радою Європи, Міжнародною федерацією бібліотечних асоціацій та установ, Міжнародним центром з дослідження збереження та реставрації культурних цінностей.

МРА має також регіональні відділення в усіх частинах світу. Від 1956 членом МРА є Архівна служба України, її представники брали участь у 3–16-му міжнародних конгресах архівістів.

1964 до статуту ради внесено зміни, які сприяли створенню регіональних організацій за межами Європи: «Сарбіка» (1968) — союз країн Південно-Східної Азії; «Екарбіка» (1969) — союз країн Південної і Центральної Африки; «Арбіка» (1972) — союз арабських країн; «Карбіка» (1975) — союз країн Карибського моря; «Ала» (1976) — союз країн Латинської Америки; «Сварбіка» (1976) — союз країн Південно-Західної Азії; «Варбіка» (1977) — союз країн Західної Африки; Європейська комісія з планування й координації (1993); «Євразіка» (2000) — союз Білорусі, Вірменії, Грузії, Казахстану, Киргизстану, Молдови, Монголії, Росії, України.

1975 у Києві відбулася 16-та міжнародна конференція Круглого столу архівів. Завдяки українським ініціативам у структурах МРА з'явилися комітет з сигілографії та проектна група з мистецьких та літературних архівів (нині перетворена на професійну секцію). 1996–2000 представник України входив до складу Бюро з європейських програм і був заступником представника Європи та Північної Америки у складі виконкому. За підсумками 14-го МКА (Іспанія, 2000) працівники архівних установ України

ввійшли до складу комітетів з архівного будівництва та обладнання, архівного законодавства, секції з архівної освіти та навчання, беруть участь у діяльності Європейського та Євразійського регіональних відділень.

Друковані органи МРА — журнал «Архівум» (1951–99), «Бюлетень МРА», «Кома» (від 2000).

Лит.: Брук Я. ван ден. От Брюсселя до Пекина: международное сотрудничество архивистов // Вестник архивиста, 1996, № 5; Старостин Е.В. Международные архивные организации и их деятельность. В кн.: Зарубежное архивоведение. — М., 1997; Його ж. Международный совет архивов: путь в полвека // Вестник архивиста, 1998, № 3; XIV міжнародний конгрес архівів // Вісник Державного комітету архівів України, 2000, № 4; Матяш І. Міжнародний «відкритий» конгрес архівів у Відні // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформалогія, 2004, № 3.

І.Б. Матяш, Р.Я. Пиріг.

МІЖНАРОДНА РАДА ДЛЯ ЦЕНТРАЛЬНО- ТА СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ СТУДІЙ (International Council for Central and East European Studies) — неурядова організація, що об'єднує науково-дослідницькі установи й окремих учених з різних країн світу. Заснована 1974 з ініціативи американських, канадських і британських дослідницьких асоціацій під назвою Міжнародний комітет радянських і східноєвропейських студій (International Committee for Soviet and East European Studies). Сучасна назва організації закріпилася після розпаду СРСР. Свою діяльність рада зосереджує на публікації двічі на рік інформаційного бюлетеня (ISCEES International Newsletter) та організації кожні п'ять років Світового конгресу. 1974 відбувся 1-й Світовий конгрес у м. Банфі (Канада), 1980 — у Гарміш-Партенкірхені (Німеччина), 1985 — у Вашингтоні (США), 1990 — у Гаррогейті (Велика Британія), 1995 — у Варшаві (Польща), 2000 — у Тампере (Фінляндія). Перспективи євроінтеграції України активно обговорювалися на 7-му Світовому конгресі, що відбувся 2005 в Берліні під гаслом «Європа — наш спільний дім?» На ньому виголошено близько 70 доповідей на українську тематику. Українознавчим дослідженням було повністю присвячено 15 сесій цього конгресу, зокрема «Україна, Росія і Європа», «Історія, мова й пам'ять у сучасній Україні», «Чи голод в Україні 1932–1933 рр. був геноцидом?» Згідно з програмою 8-го Світового конгресу (Стокгольм, 2010) спеціальні секційні засідання були присвячені темам «Постколоніальний час і простір в українській літературі», «Європейські міжнародні відносини: приклади України й Кавказу», «Українське політичне життя», «Проблеми правової культури в Україні та Російська Федерація», «Євразія й Україна: співпраця за власним вибором чи за умовчанням» (круглий стіл). 9-й Світовий конгрес заплановано провести 2015 в м. Чібі (Японія). Станом на липень 2011 вийшло друком 68 випусків бюлетеня ISCEES.

Лит.: Сербин Р. VII Світовий конгрес Міжнародної ради для центрально- та східноєвропейських студій // УІЖ, 2005, № 5; VIII World Congress Stockholm <http://www.iccees.org>.

О.А. Іваненко.

МІЖНАРОДНИЙ ВАЛЮТНИЙ ФОНД — інтернаціональна фінансова організація, створена 1945 як спеціалізована установа Організації Об'єднаних Націй. Головною метою МВФ, членами якого є понад 180 держав світу, є забезпечення глобального валютного обміну через створення багатосторонньої системи розрахунків. У країнах-членах МВФ діють його спеціальні представництва, які аналізують стан економіки цих країн і забезпечують їх співпрацю з МВФ.

З червня 1992 Верховна Рада України ратифікувала угоду про вступ до МВФ. Вступний внесок за Україну сплатили Нідерланди. У період 1994–1999 взаємодія з МВФ сприяла макроекономічній стабілізації, введенню гривні, приватизації, демонтажу радянської економічної системи. Напередодні президентських виборів Президента України 1999 МВФ призупинив кредитування України під приводом порушення нею імперативних макроекономічних показників. Протягом 2000 Україна забезпечувала певне економічне зростання без залучення кредитів МВФ, що засвідчило потребу перегляду стратегії взаємодії із врахуванням національних економічних інтересів. Восени 2008 з початком світової економічної кризи МВФ висловив готовність переглянути принципи співпраці з країнами-боржниками. Україні було обіцяно кредитну лінію у 16 млрд. дол., поділену на декілька траншів.

У квітні 2009 Верховна Рада України ратифікувала поправку до статей Угоди МВФ щодо посилення участі в МВФ, схвалену резолюцією Ради керуючих фондом 28.04.2008, та поправку до статей Угоди МВФ стосовно розширення його інвестиційних повноважень, схвалену Радою керуючих 5.05.2008. У травні 2009 Україна отримала другий транш кредиту МВФ. Однак подолання фінансової економічної кризи залежало від загального поліпшення кон'юнктури світової економіки. У квітні 2009 на зустрічі глав держав «Групи двадцяти» було прийнято рішення про збільшення валютних запасів МВФ. Китай запропонував замінити долар у якості світової валюти на ерзац-валюту, в якій здійснюються розрахунки МВФ (так звані «спеціальні права запозичення» — Special Drawing Rights — SDR).

Лит.: Сорос Джордж. Кризис мирового капитализма. Открытое общество в опасности. — М., 1999; Мартин Г.П., Шуман Х. Западная глобализации: атака на процветание и демократию. — М., 2001; Распад мировой долларовой системы: ближайшие перспективы. — М., 2001; Стіглиць Дж. Глобалізація та її тягар. — К., 2002.

А.Ю. Мартинов.

МІЖНАРОДНИЙ КОМІТЕТ ІСТОРИЧНИХ НАУК — неурядова організація, створена для налагодження співпраці істориків з різних країн світу. Головною формою діяльності комітету є проведення кожні п'ять років міжнародних конгресів історичних наук. МКІН заснований на установчому засіданні в Женеві (Швейцарія) 14 травня 1926 згідно з ухвалою 5-го Міжнародного конгресу історичних наук (1923).

Складається з представників національних комітетів істориків, які репрезентують історичні дослідні установи своїх країн, а також міжнародні асоціації, комітети, товариства, інші об'єднання, що спеціалізуються на вивченні різних галузей історичних знань. МКІН може утворювати комісії, яким доручається організація окремих наук. проектів. До Бюро МКІН входять президент, 1-й та 2-й віце-президенти, 6 членів, генеральний секретар і скарбник. У рамках конгресів і один раз у проміжку між ними проводиться генеральна асамблея МКІН. МКІН видає щорічний інформаційний бюлетень, де друкуються статут МКІН, короткі протоколи засідань Генеральної асамблеї і бюро, інформація про склад та діяльність національних комітетів тощо. 1926–97 МКІН був видавцем Міжнародної бібліографії історичних наук. 1929 МКІН ухвалив прийняти до свого складу представника України, але це місце було привласнене делегацією СРСР. 1942–43 генеральний секретар МКІН М. Лерітьє опублікував французькою мовою у бюлетені МКІН працю М. Грушевського «Київське князівство в середніх віках». 1995 Генеральна асамблея в Монреалі (Канада) прийняла ухвалу про відновлення членства України в МКІН, членом якого з того часу є голова Українського національного комітету істориків.

Станом на 2008 до МКІН належать 54 національні комітети і 29 міжнародних організацій. Серед них — міжнародні асоціації досліджень Південно-Східної Європи, сучасної історії Європи, історії права та інституцій, економічних студій, візантиністики, соціальної історії, міжнародні комітети історії II світової війни, міжнародні комісії порівняльної історії держав, історії міжнародних відносин, історії Французької революції, історичної демографії, слов'янознавства, історії парламентів, університетів, міст, історії подорожей і туризму, історії й теорії історіографії, Міжнародна федерація товариств та інститутів вивчення Ренесансу, Міжнародна федерація дослідження історії жінок, Панамериканський інститут географії та історії, Міжнародна асоціація товариств для вивчення історії євреїв, Міжнародна постійна конференція історії освіти, Товариство вивчення хрестових походів і Латинського Сходу, Міжнародне товариство історії фізичної культури і спорту, Асоціація арабських істориків, Міжнародний інститут археології, історії та історії мистецтва в Римі (Італія). При МКІН у різний час було утворено низку внутрішніх комісій, у т. ч. Асоціацію проти маніпуляцій історією, Асоціацію африканських істориків, Міжнародний комітет латинської палеографії, Міжнародний комітет історичної метрології, Між-

народну комісію дипломатики, Міжнародну комісію з вивчення «холодної війни», Міжнародну комісію з історії Балтики, Міжнародну комісію з питань історії журналіст, Комісію з вивчення суверенітету.

Українські історики не раз брали участь у міжнародних конгресах істориків (Париж, 1900; Рим, 1903; Берлін, 1908; Лондон, 1913; Брюссель, 1923; Осло, 1928; Варшава, 1933; Цюріх, 1938; Париж, 1950; Рим, 1955; Стокгольм, 1960; Відень, 1965; Москва, 1970; Сан-Франциско, 1975; Бухарест, 1980; Штутгарт, 1985; Мадрид, 1990; Монреаль, 1995; Осло, 2000; Сідней, 2005; Амстердам, 2010), наукових конференціях, організованих асоціаціями, комісіями та комітетами, що належать до МКІН або пов'язані з ним. У вересні 2007 в Любліні (Польща) і Львові проведена конференція, організована Міжнародною асоціацією порівняльного вивчення Церков.

Лит.: Hrushevsky M. La principauté de Kiev au moyen âge // Bulletin of the International Committee of History col Sciences, vol. 12, part 1–2 (47–48). — Paris, 1941–1943; Erdmann K.D. Ökumene der Historiker: Geschichte der Internationalen Historikerkongresse und des Comité International des Sciences Historiques. — Göttingen, 1987; Ісаєвич Я.Д. IX Міжнародний конгрес істориків в Осло // УІЖ, 2001, № 1; Erdmann K.D. Toward a Global Community of Historians: The International Congresses and the International Committee of Historical Sciences, 1998–2000. — New York–Oxford, 2005; Comité International des Sciences Historiques. Bulletin d'Information / International Committee of Historical Sciences. «Information Bulletin», nr 34, Montréal, 2008.

Я.Д. Ісаєвич.

МІЖНАРОДНИЙ РУХ ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА І ЧЕРВОНОГО ПІВМІСЯЦЯ — гуманітарний рух, метою якого є захист людського життя та здоров'я, попередження людських страждань та їх полегшення, незалежно від раси, релігійних та політичних поглядів. Складові частини руху — Міжнародний Комітет Червоного Хреста, Міжнародна Федерація товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця та національні товариства Червоного Хреста та Півмісяця.

Ідеологом організації руху Червоного Хреста був швейцарець А. Дюнан. В 1863 було створено Міжнародний комітет допомоги пораненим (1876 перейменованій у Міжнародний Комітет Червоного Хреста — МКЧХ). 22 серпня 1864 представники від 12 урядів підписали Женевську конвенцію про обов'язковість надання допомоги усім пораненим і хворим воїнам, недоторканність шпиталів, лазаретів і санітарного персоналу. 1919 національні товариства, що до цього часу діяли самостійно, об'єдналися у Лігу товариств Червоного Хреста (з кінця 1991 — Міжнародна Федерація товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця), штаб-квартира якої знаходиться у Женеві. У 1949, внаслідок перегляду гуманітарного права в

світлі подій Другої світової війни, підписано ще чотири Женевські конвенції, а 1977 прийнято два додаткові протоколи. Україна ратифікувала Женевські конвенції в 1954, а у 1990 — додаткові протоколи.

За час свого існування Рух отримав чотири Нобелівські премії миру: А. Дюнан (1901), МКЧХ (1917 і 1944), МКЧХ спільно з Міжнародною Федерацією з нагоди 100-річчя Руху (1963).

В Україні організація руху Червоного Хреста пов'язана з установчим з'їздом лікарів-українців у Києві 18 квітня 1918. В листопаді 1918 було створено УЧХ, першим головою якого став д-р А. Вязлов, а делегатом при Міжнародному Комітеті — д-р Л. Бачинський. В Україні УЧХ діяв до 1921, потім в еміграції. Його діяльність було відновлено під час Другої світової війни спочатку у Львові, згодом у Києві; філії діяли у Рівно, Полтаві, Дніпропетровську. Після заборони німецькими окупантами УЧХ, продовжував роботу у підпіллі під назвою «Служба здоров'я». В Українській повстанській армії УЧХ мав понад 100 лікарів і фельдшерів, близько 250 студентів медицини. УЧХ як медична служба УПА складався із двох частин — військової та територіальної і з чотирьох головних відділів: медично-санітарного, фармацевтичного, господарського та харитативного (суспільної опіки). Український Червоний Хрест не отримував ніякої підтримки від інших держав, а також не мав визнання і допомоги від Міжнародного Червоного Хреста.

У СРСР організації Червоного Хреста було об'єднано 1923, коли представники Товариств Червоного Хреста РСФРР, України, Білорусії, Вірменії, Грузії і Червоного Півмісяця Азербайджану уклали договір про утворення Союзу Товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця. Союз організував медичні та акушерські пункти, насамперед у віддалених і відсталих районах Крайньої Півночі, Сибіру і Середньої Азії, мережу дитячих профілактичних амбулаторій, таборів, санаторіїв, ясел. 1925 в Криму було відкрито піонерський табір «Артек».

1934 Союз Товариств було прийнято до Міжнародної організації товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця. Під час Великої Вітчизняної війни радянський Червоний Хрест займався підготовкою медсестер і санітарів, організував донорство крові. 1986 після катастрофи на Чорнобильській АЕС комітети товариства виставляли санітарні пости на дорогах, надавали допомогу постраждалим.

28 жовтня 1992 Указом Президента України Товариство Червоного Хреста України визнано єдиним національним товариством Червоного Хреста, уповноваженим сприяти органам державної влади в їхній діяльності в гуманітарній сфері. У 1993 воно стало повноправним членом Міжнародної Федерації Товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця. 5 грудня 1995 між урядом України і Міжнародним комітетом Червоного Хреста укладено Договір про відкриття місії МКЧХ в Україні, яка почала працю-

вати у Києві з весни 1996. 6 лютого 1997 уряд України і Міжнародна Федерація Товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця підписали угоду про юридичний статус Федерації та її представництво у Києві.

Нині Товариство Червоного Хреста України об'єднує понад 4 мільйони прихильників та активістів у 40330 первинних осередках. Воно складається з Кримської республіканської, 24 обласних, Київської міської та 667 міських та районних організацій. Напрями його міжнародної співпраці представляють міжнародна чорнобильська програма гуманітарної допомоги і реабілітації, програми боротьби з епідеміями ВІЛ/СНІДу та туберкульозу, програма допомоги раніше депортованим народам Криму «Пункти першої медичної допомоги та соціальної підтримки» та «Мобільні технічні команди допомоги Червоного Хреста», програма підготовки і реагування при надзвичайних ситуаціях.

Лит.: Акодус Я.И. Краткий очерк истории Советского Красного Креста. — М., 1958; Вісник Червоного Хреста України. — К., 1999–2010; Поширення знань про Міжнародний рух Червоного Хреста і Червоного Півмісяця та міжнародне гуманітарне право. — К., 2000; Український Червоний Хрест в роках 1941–1950 (нариси, статті, спомини) // Літопис Української Повстанської армії. — Торонто–Львів, 2001, т. 32, кн. 2; Ганіткевич Я. Історія української медицини в датах та іменах. — Л., 2004; Онишко Л. Організація та діяльність підпільного Українського Червоного Хреста на західноукраїнських землях у 1943–1945 роках // Визвольний шлях, 2004, березень.

І.С. Стрикун.

МІЖНАРОДНИЙ ФОРУМ ДІЯЧІВ КУЛЬТУРИ В КИЄВІ 1964 — конгрес, присвячений 150-річчю від дня народження Тараса Шевченка. Відбувався 29–30 травня 1964 заходом Республіканського урядового шевченківського ювілейного комітету при сприянні ЮНЕСКО та Всесвітньої Ради Миру. Київський форум став найбільшою подією в історії світового вшанування пам'яті великого українського поета й визнання міжнародного характеру його творчості. Для участі в ньому прибули діячі культури, науки і мистецтва з 43 країн світу, делегація ЮНЕСКО, представники республік СРСР. Форум відкрив голова ювілейного комітету поет-академік М. Бажан. Доповідь «Шевченко й сучасний світ» зробив член-кореспондент АН УРСР Л. Новиченко. З промовама виступили письменники К. Каладзе (Грузія), М.Т. Леон (Іспанія), Дж. Вігореллі, Г. Пйовене (Італія), П. Кравчук, У. Макдональд (Канада), А. Курелла (Німеччина), Я. Івашкевич (Польща), Б. Полевой (Росія), М. Бенюк (Румунія), А. Гідаш (Угорщина), М. Стельмах (Україна), Е. Гільвік (Франція), художник Р. Кент (США), вчені С. Русакієв (Болгарія), С. Фейхоо (Куба), С.К. Чаттерджі (Індія), І. Курода (Японія) та ін.

Учасники форуму також відвідали шевченківські місця в Україні: Канів, Шевченкове, Моринці, Будище.

Лит.: Всенародна шана. Відзначення сторіччя з дня смерті та 150-річчя з дня народження Т.Г. Шевченка. — К., 1967.

М.М. Варварцев.

МІЖНАРОДНИЙ ЧОРНОБИЛЬСЬКИЙ ЦЕНТР (МЧЦ). Об'єднав зусилля світового наукового співтовариства і технологічний потенціал різних країн для вирішення комплексної проблеми закриття Чорнобильської АЕС і перетворення об'єкта «Укриття» на екологічно безпечну систему. Його створенням було продовжено традицію міжнародної співпраці, що почалась після аварії на четвертому енергоблоці та була офіційно оформлена створенням у жовтні 1991. Поштовхом до цієї події стала Угода між Урядами СРСР, Української РСР, Білоруської РСР та МАГАТЕ й постанова Ради Міністрів СРСР від 18 вересня 1990.

За нових суспільно-політичних умов 23 червня 1992 була підписана угода про міжнародну співпрацю з питань, пов'язаних з наслідками аварії на Чорнобильській АЕС між державними комітетами і міністерствами постраждалих республік й Комісією Європейських співтовариств. А 26 квітня 1996 уряди США й України підписали Меморандум про взаєморозуміння щодо участі в діяльності МЧЦ, головною метою якого стала розробка ефективних технологій та заходів щодо подолання наслідків таких аварій і попередження їх повторення в будь-якій країні світу.

1997 функціонування МЧЦ підтримала Велика Британія, 1999 до участі в його діяльності приєдналася Японія. У 2000 Меморандум про взаєморозуміння щодо участі в діяльності МЧЦ підписали Франція і Німеччина. У жовтні 1998 країни-учасниці підписали угоду про створення Ради учасників МЧЦ — органу, покликаного надавати Чорнобильському центру всебічну підтримку і допомогу. Від США в роботі МЧЦ бере участь Департамент енергетики та Тихоокеанська північно-західна національна лабораторія; від Великої Британії — Міністерство бізнесу, підприємництва і реформи управління; від Німеччини — Товариство з безпеки ядерних установок і реакторів. Франція представлена Інститутом радіоактивного захисту і ядерної безпеки, Японія — Національною дослідницькою асоціацією ядерної безпеки. Україну у МЧЦ представляє Чорнобильський центр з проблем ядерної безпеки, радіоактивних відходів та радіоекології.

За роки співробітництва в рамках МЧЦ реалізовано понад 80 міжнародних проектів. З 1997 по 2005 під егідою МЧЦ проводилися міжнародні науково-практичні конференції «Міжнародне співробітництво — Чорнобілю».

Указом Президент України від 26 квітня 1996 як складову МЧЦ створено Чорнобильський центр з проблем ядерної безпеки, радіоактивних відходів та радіоекології як науково-дослідну установу, підвідомчу Кабінету Міністрів України. Офіс Центру було розміщено в м. Києві. У 1997 спільним

рішенням Чорнобильського центру, адміністрації ЧАЕС, Славутицької міської ради, представників Міністерства енергетики США та Тихоокеанської північно-західної національної лабораторії США відкрито відділення Чорнобильського центру в м. Славутичі — Славутицька лабораторія міжнародних досліджень і технологій.

У липні 1998 Україна та США підписали угоду про створення Міжнародної радіоекологічної лабораторії. З початком її роботи МЧЦ розширив сфери своєї діяльності та почав надавати послуги в галузі радіоекології та радіобіології, разом з українськими та закордонними колегами проводити дослідження у Чорнобильській зоні відчуження.

У лютому 2002 головний офіс Чорнобильського центру перенесено з Києва до м. Славутича. У Славутичі працюють практично всі групи управління ряду міжнародних проектів.

Лит.: Н.П. Барановська. Україна — Чорнобиль — світ. Чорнобильська проблема у міжнародному вимірі 1986–1999. — К., 1999; Матеріали VI міжнародної науково-практичної конференції «Об'єкт «Укриття». 15 років: минуле, сучасне, майбутнє. — Чорнобиль, 2002, ч. 1–2.

Н.П. Барановська.

«МІЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ: НАУКОВІ ПОШУКИ І ЗНАХІДКИ» — міжвідомчий збірник наукових праць, щорічник. Засновано 1991 у Києві Інститутом історії України АН України (від 1994 — Інститут історії України НАН України), зокрема відділом всесвітньої історії і міжнародних відносин. Став правонаступником республіканського міжвідомчого збірника наукових праць, щорічника «Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн» (1975–1989). Зареєстрований Вищою атестаційною комісією України як фахове видання зі спеціальності «історичні науки». Редакційну колегію очолює доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України С.В. Віднянський. Тематична спрямованість видання пов'язана з висвітленням проблем вітчизняної та зарубіжної історії, міжнародних відносин, зовнішньої політики та дипломатії України.

На сторінках щорічника висвітлюються різні аспекти історичного розвитку окремих зарубіжних країн і народів — Німеччини, Великої Британії, Франції, Італії, Австрії, Іспанії тощо. Вагоме місце посідає тематика, пов'язана з історією міжнародних зв'язків України й українського народу, їх місця й ролі в контексті європейської та світової історії, становленням зовнішньої політики незалежної Української держави та формуванням її пріоритетів на міжнародній арені. Значна увага приділяється недостатньо вивченим питанням новітньої історії країн Центрально-Східної Європи, сучасних міжнародних відносин, починаючи з історії Першої світової війни, участі в них України. Чимало студій присвячено проблемам сходовознавства.

Виокремлюється напрям вивчення країн Арабського Сходу. Рубрики «Українці в світі», «З історії національних меншин» висвітлюють життя української діаспори за кордоном, контакти зарубіжної громадськості з Україною, становище українських військовополонених та інтернованих, проблеми національних меншин в Україні.

Окремі студії збірника присвячено видатним діячам вітчизняної і зарубіжної історії Л. Василевському, М. Драгоманову, О. Духновичу, Дж. Мадзіні, Т. Масарику, З. Сераковському, І. Шишманову та ін. 1998 у рубриці «Україна і слов'янський світ» опубліковано матеріали круглого столу до 200-річчя від дня народження П.Й. Шафарика, в яких висвітлюються питання історії слов'янознавства, взаємовпливів слов'янських народів та їх внеску у світову історію і культуру.

Окремий розділ збірника присвячено джерелознавчим та історіографічним проблемам, питанням методології. Регулярно подається наукова інформація, публікуються рецензії на монографії та підручники із всесвітньої історії.

Від 1995 встановлено традицію присвячення окремих випусків щорічника відомим українським історикам з нагоди їхніх ювілеїв — І.М. Кулинчу, П.С. Соханю, М.М. Варварцеву, С.В. Віднянському, І.М. Мельниковій, Л.О. Зашкільняку, В.В. Павленко та ін.

Результати своїх досліджень у збірнику презентують наукові співробітники академічних установ, викладачі вузів, аспіранти, здобувачі з різних областей України. Авторами статей є також історики Російської Федерації, Білорусі, Словаччини, Болгарії, Італії, Франції. Станом на 2011 вийшло двадцять випусків щорічника.

Лит.: Докашенко Г.П. Міжнародні зв'язки в доробку сучасних вітчизняних істориків // УІЖ, 2005, № 5; Черніков І.Ф. Шляхом набуття зрілості та подальшого творчого зростання. Історіографічний огляд: Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць. Відповідальний редактор С.В. Віднянський. — Київ: Інститут історії України НАН України. Випуски 14–17. 2005–2008 // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки, 2009, вип. 18.

С.В. Віднянський, Н.В. Кривець.

МІЖНАРОДНІ ОРГАНІЗАЦІЇ. Є формою міждержавного співробітництва і багатосторонньої дипломатії. Виникнення М.о. у 19 ст. стало результатом тенденції інтернаціоналізації багатьох аспектів суспільного життя. У 1815 була створена перша європейська міжнародна організація — Центральна комісія навігації по Рейну. Новим етапом історії М.о. стало виникнення міжнародних універсальних організацій: Всесвітнього телеграфного союзу (1865) та Всесвітнього поштового союзу (1874). У 20 ст. та на початку 21 ст. термін «міжнародна організація» використовується щодо

міждержавних (міжурядових) та неурядових організацій. Взаємні зв'язки та співробітництво між М.о. (на початку 21 ст. їх нараховується понад 4 тис., з них — понад 300 міжурядових організацій) дають підстави констатувати наявність системи М.о., в центрі якої знаходиться ООН. М.о. функціонують на засадах договору про заснування державами-членами і є суб'єктами міжнародного права (наприклад, НАТО та Європейський Союз). Неурядові М.о. створюються не міждержавним договором, а на основі угоди між фізичними або юридичними особами («Ліга товариств Червоного Хреста та Півмісяця», «Грінпіс», «Міжнародна амністія» тощо).

Членство у неурядових М.о., як правило, відкрито для всіх зацікавлених суб'єктів. Міжнародні міждержавні організації поділяються на універсальні, членство в яких відкрито для всіх держав (ООН та її спеціалізовані установи) та регіональні, членство в яких залежить від належності країни до певного регіону (Африканський союз, Організація американської єдності тощо). Статути деяких регіональних організацій передбачають надання статусу спостерігача для держав, які не належать до регіону її компетенції. Україна є спостерігачем у «Русі неприєднання» (1996).

М.о. можуть мати загальну або спеціальну компетенцію. Діяльність М.о. загальної компетенції поширюється на всі сфери міждержавних відносин (Рух неприєднання). М.о. спеціальної компетенції обмежують свою роботу певною сферою (Міжнародна організація з атомної енергії — МАГАТЕ).

Класифікація М.о. за обсягом повноважень дає підстави виділити міждержавні та наддержавні міжнародні організації. До першої групи належить більшість М.о., метою діяльності яких є організація міждержавного співробітництва. Метою наддержавних М.о. є інтеграція. Їхні рішення безпосередньо поширюються на громадян та юридичних осіб держав-членів. Після підписання Маастрихтського договору (1992) елементи наддержавності наявні в діяльності Європейського Союзу. З точки зору порядку вступу до М.о. вони поділяються на відкриті (з правом вступу будь-якої держави) та закриті (вступ лише за згоди держав-членів).

Станом на 2011 Україна є членом 47 М.о., бере участь у роботі понад 100 постійних та тимчасових органів, створених у відповідності до міжнародних угод та договорів, учасницею яких вона є. 15 М.о. мають офіційні представництва в Україні.

Лит.: Шибаева Е.А. Право международных организаций. — М., 1986; Зайцева О.П. Международные организации: принятие решений. — М. 1989; Мальський М.З., Мацяк М.М. Теорія міжнародних відносин. — К. 2003.

А.Ю. Мартинов.

«МІСІЯ НАНСЕНА» — під цією назвою діяли в Росії і Україні благодійні організації під час голоду 1921–1923. Серед них Комітет Нансена в Амстердамі, Німецький, Норвезький, Шведський і Швейцарський Червоні

Хрести, Італійський та Швейцарський комітет допомоги дітям, Універсальна єврейська організація допомоги, Товариство адвентистів 7-го дня, Сербсько-Хорватсько-Словенський комітет, Чехословацька місія допомоги. Їх діяльність була офіційно визнана радянським урядом 27 серпня 1921, від імені якого нарком зовнішніх справ Г. Чичерін уклав з видатним полярним дослідником Ф. Нансеном угоду про надання допомоги голодуючим Росії. Наприкінці 1921 аналогічний договір з норвезьким діячем підписав нарком зовнішніх справ УСРР Х. Раковський.

В Україні представництва «М.Н.» розгорнули свою діяльність на Миколаївщині, Одещині та Харківщині, де було відкрито їдальні, харчові пункти, дитячі будинки. Загалом допомогою місії користувалися 80 тис. голодуючих. Було надано 12,2 млн. пайків, а також медикаменти на суму 140 тис. доларів.

Ф. Нансен також розробив проект боротьби з наслідками голоду — створення на радянській території показових сільськогосподарських станцій. Працювати в них мали місцеві селяни під керівництвом іноземних агрономів. Одночасно проект передбачав ввезення до СРСР сільськогосподарських машин та кредитування селян видачею насіння, худоби, сільськогосподарських знарядь праці. 1923 радянський уряд виділив під запропоновані господарства землі у Криворізькому окрузі УСРР та у Саратовській губернії РСФРР. У створення та функціонування станцій Ф. Нансен вклав кошти з присудженої йому Нобелівської премії. В Україні для станції, що отримала назву «Перша землеробська станція доктора Нансена», було обрано с. Михайлівка (нині Апостолівський район Дніпропетровської області). Тут діяли кінний і молочний заводи, курси трактористів, господарство було електрифіковано й телефонізовано. Нові форми праці й сучасна культура землеробства дозволяли збирати по 50–60 пудів пшениці, 35–50 пудів жита. По завершенні п'ятирічного терміну Головний концесійний комітет при Раднакомі СРСР ухвалив рішення про передачу станції урядові УСРР.

Лит.: Кульчицький С.В., Мовчан О.М. Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. в Україні. — К., 1993; Ильевич С. Помнят на Днепропетровщине имя Фритьофа Нансена // Зеркало недели, 1997, 31 мая; Драч М. Як норвежець Нансен рятував людей від голоду в Україні // Політика і культура, 2003, № 6; Михайловський Т. Діяльність міжнародних організацій на Миколаївщині у 20-х рр. ХХ ст. // Краєзнавство, 2010, № 4; Артеменко О. Норвежець тисячоліття // Дзеркало тижня. Україна, 2011, 11 березня; Бикова О.С. Організація допомоги голодуючим в Криму в 1921–1923 роках // Культура народів Причорномор'я, 2009, № 169.

І.С. Стрикун.

МОЛДОВА, Республіка Молдова (Moldova, Republica Moldova) — держава на південному сході Європи. Межує з Україною й Румунією. Площа

33846 км². Населення 3560,4 тис. осіб. (2011): молдовани, українці, росіяни, гагаузи, румуни, болгары та ін. Столиця — м. Кишинів. Державна мова — молдовська. За формою державного правління М. — парламентська республіка.

У 10–11 ст. землі М. входили до складу Київської Русі, у 12–13 ст. — Галицько-Волинського князівства. Упродовж другої половини 13 і в 14 ст. на територію М. поширювалася влада Золотої Орди. У 14 ст. виникло підпорядковане Угорському королівству Молдовське князівство. Унаслідок антитурецького повстання 1359 постало незалежне князівство на чолі з господарем Богданом I. До 2-ї пол. 17 ст. його офіційною мовою була староукраїнська.

Відповідно до угоди 1408 молдовський господар Олександр Добрий надав львівським купцям привілеї при транспортуванні товарів територією М., а в 17 ст. Львів перетворився на найважливішого торговельного партнера М.

Під час Грюнвальдської битви 15 липня 1410 у складі польсько-литовських збройних сил поряд з російськими, українськими та білоруськими полками перебував молдовський загін. Важливою подією в історії українсько-молдовських династичних зв'язків стало одруження господаря Стефана III із сестрою київського князя Семена Олельковича Євдокією (1462). У 1490–1492 відбулося повстання українських і молдовських селян під проводом Мухи, що охопило Північну Буковину, Галичину й Західне Поділля. На поч. 16 ст. Молдовське князівство змушене було визнати васальну залежність від Османської імперії, данину якій сплачувало з 1456.

Підтримуючи зв'язки зі Львовом, молдовський господар О. Лепушняну надав кошти на будівництво в місті Успенської (Волоської) церкви (1547–1559). 1563 частина боярства запросила Д. Вишневецького-Байду, як свояка господарів династії Деспотів, посісти молдовський престол. Однак його похід на М. завершився поразкою від молдовського господаря Штефана IX Томші, Вишневецький потрапив у полон, був відправлений до Стамбула й страчений. 1574 козацьке військо на чолі з І. Свєрчовським (Свирговським) взяло участь у збройній боротьбі між претендентом на молдовський престол І. Воде та об'єднаними турецько-волоськими силами. У 1577–1578 молдовським господарем був І. Підкова (Іон Подкоаве), який, назвавшись братом загиблого І. Воде, розгромив за допомогою козаків на чолі з Я. Шахом військо турецького ставленика П. Мірчича (Кривога).

Під час австро-турецької війни 1593–1606 козацький чинник розглядався в контексті проектів антиосманської коаліції, висунутих Папою Климентом VIII та австрійським імператором Рудольфом II Габсбургом. Саме в цей час відбулися антитурецькі походи до М. козаків на чолі з С. Наливайком та Г. Лободою (1594–1595).

Господар М. Барновський-Могила матеріально підтримував Львівське братство, за його сприяння було завершено відбудову після пожежі Успен-

ської церкви Львова (1591–1629). З родини молдовського господаря С. Могили й угорської княжни Маргарет походив митрополит Київський, Галицький і всієї Русі П. Могила (1632–1647). З його іменем пов'язані реформи, що сприяли піднесенню авторитету української православної церкви, заснування Києво-Могилянського колегіуму (1632), реорганізація друкарні Києво-Печерської лаври, видання першого православного катехізису (1645), реставрація християнських святинь, а також створення в м. Яссах навчального закладу за зразком Києво-Могилянського колегіуму (1640) і першої друкарні в М. (1641).

Молдовський напрям був одним із найважливіших у зовнішній політиці Б. Хмельницького. 1652 в Яссах відбулося вінчання доньки господаря М. В. Лупу Розанди зі старшим сином Хмельницького Тимошем, що відкривало перед ним шлях до молдовського престолу, оскільки у Лупу не було синів-спадкоємців. Загибель Тимоша (1653) перекреслила молдовські династичні проекти Б. Хмельницького.

У 1681–1684 гетьманом Правобережної України був турецький ставленник, молдовський господар Г. Дука. У м. Бендери після Полтавської битви 1709 знайшов притулок І. Мазепа, який був оголошений недоторканим гостем турецького султана Ахмеда III. 1710 там же було обрано гетьманом П. Орлика й проголошено «Конституцію прав і свобод Війська Запорозького». Молдовське коріння мав гетьман Лівобережної України Д. Апостол (1727–1734).

У Києво-Могилянській академії навчався молдовський богослов і просвітник, автор і перекладач підручників молдовською мовою А. Хотинський, який 1768 очолив Хотинську єпархію. Розвитку українсько-молдовських зв'язків сприяла діяльність релігійного діяча, вихованця Києво-Могилянської академії П. Величковського. 1777 він видав у м. Яссах «Слов'янську граматику» й «Медичні поради» молдовською мовою, а 1779 став настоятелем найбільшого в М. Німецького монастиря, де створив бібліотеку, школу перекладачів, шпиталь, ремісничі майстерні.

Згідно з Яським мирним договором 1791, укладеним по завершенні російсько-турецької війни 1787–1791, до Росії відходила частина лівобережної М. Іншу частину молдовських земель по лівому берегу Дністра Росія отримала в результаті другого поділу Речі Посполитої 1793. Відповідно до Бухарестського мирного договору 1812, що завершив російсько-турецьку війну 1806–1812, до Росії відійшла Бессарабія. З 1818 ця територія мала статус Бессарабської області, а в 1873–1917 — Бессарабської губернії.

У 19 — на поч. 20 ст. набули розвитку українсько-молдовські культурні зв'язки. Серед установ, що надіслали 1884 Київському університету вітальні адреси з нагоди його 50-літнього ювілею, було Товариство кишинівських лікарів і фармацевтів. З молдовського боярського роду по батьківській лінії походив видатний вітчизняний біолог, професор Новоросійського універ-

ситету, лауреат Нобелівської премії (1908) І.І. Мечников. Визначний молдовський письменник і фольклорист О. Хиждеу по закінченні Харківського університету (1830) викладав у гімназіях Харкова, Кам'янця-Подільського, Вінниці, став одним із перших дослідників творчості Г. Сковороди. У Львівському університеті здобув освіту молдовський історик і літератор Г. Асакі — автор історичної новели «Руксанда Доамна» (1841), присвяченої історії стосунків доньки В. Лупу й сина Б. Хмельницького Тимоша. До постаті молдовського господаря І. Підкови зверталися у своїх творах Т. Шевченко, С. Воробкевич, О. Павлович, С. Пасичинський. Молдовські сюжети пронизують творчість Ю. Федьковича. І. Нечуй-Левицький з 1873 викладав у гімназії м. Кишинєва російську словесність. У М. він популяризував українську мову й написав свої кращі твори «Микола Джеря» (1878), «Кайдашева сім'я» (1879), «Бурлачка» (1880) та ін. Упродовж 1892–1894 на території Бессарабії у складі філоксерної комісії працював М. Коцюбинський, який відтворив життя молдовського села у творах «Для загального добра» (1895) і «Пе-коптьор» (1896).

15 грудня 1917 Сфатул Церій (Крайова Рада) М., з якою співпрацювала українська Центральна Рада, проголосила створення на території Бессарабії Молдовської Демократичної Республіки у складі Російської Федеративної Демократичної Республіки. Наприкінці 1917 — на початку 1918 на її територію вступили румунські війська. 9 квітня проголошено приєднання Бессарабії до Румунії, що не було визнано Центральною Радою. Офіційна позиція Гетьманату П. Скоропадського полягала в обстоюванні приєднання до Української Держави Бессарабії на засадах політичної автономії.

12 жовтня 1924 у складі УСРР було створено Молдавську АРСР. 2 серпня 1940 постала Молдавська РСР у складі СРСР, до якої увійшли 6 районів МАРСР і 6 повітів Бессарабії.

27 серпня 1991 М. проголосила свою державну незалежність. 27 грудня вона визнала незалежність України. Дипломатичні відносини між двома державами встановлено 10 березня 1992. 23 жовтня 1992 в Кишинєві укладено Договір про добросусідство, дружбу і співробітництво між Україною і Республікою Молдова (набув чинності 5 січня 1997). 18 серпня 1999 підписано Договір між Україною і Республікою Молдова про державний кордон (набрав чинності 18 листопада 2001). Згідно з Додатковим протоколом до нього передбачено передачу Україні у власність ділянки автомобільної дороги Одеса–Рені в районі молдовського села Паланка, а також земельної ділянки, якою вона проходить (30 червня 2011 у Кишинєві укладено акт щодо визначення й закріплення на місцевості їх меж).

Україна у статусі посередника бере активну участь у врегулюванні придністровського конфлікту на засадах поваги суверенітету і територіальної цілісності Республіки Молдова, невтручання в її внутрішні справи, дотримання прав і свобод людини.

У М. існує численна українська діаспора. За переписом населення 2004 у М. нараховувалося 282,4 тис. українців (8,4%), а в Придністровському регіоні — 160 тис.чол. (28,8%). 1991 у Кишиневі створено Бібліотеку української літератури ім. Лесі Українки, засновано відділ історії, мови й культури українців М. при Інституті міжетнічних досліджень Академії наук Молдови (нині — Інститут культурної спадщини). Навчання українською мовою здійснюється у 2 середніх загальноосвітніх закладах М., у 50 російських школах українська викладається як окрема дисципліна. У Придністров'ї функціонують 3 українські й 4 російсько-українські школи. При Бельцькому державному університеті ім. Алеку Руссо від 1992 діє секція української мови й літератури, від 1994 — кафедра. З 1994 функціонує кафедра української філології у Придністровському державному університеті ім. Тараса Шевченка. Академія наук Молдови і Національна академія наук України співпрацюють у рамках Міжнародної асоціації академії наук (1993), президентом якої є академік НАН України Б.Є. Патон.

На території М. діють громадські національно-культурні організації українців: Асоціація української молоді Республіки Молдова «Злагода»; Благодійний фонд професійних художників, майстрів української народної творчості, художніх ремесел і промислів «Renaşterea-Відродження»; Громада українців ім. П. Могилі; Жіноча громада українок Молдови; асоціація «Квітучий край»; Союз українців Республіки Молдова; Спілка українців Молдови «Заповіт»; Товариство «Просвіта» імені Т. Шевченка; Товариство української культури Республіки Молдова та ін.

У М. існує україномовна газета «Рідне слово», щотижня видається газета українців Придністров'я «Гомін». На Першому національному каналі виходить українська телепрограма «Світанок», а на центральному каналі «Радіо-Молдова» — радіожурнал «Відродження».

Упродовж 2001–2002 відбулися Дні культури України в Республіці Молдова і Дні культури Республіки Молдова в Україні. З нагоди 20-ліття діяльності Товариства української культури в М. (2010) Національний симфонічний оркестр телерадіо М. дав концерт, присвячений українському музичному мистецтву.

Станом на 1 січня 2011 обсяг молдовських інвестицій в економіку України становив 27,681 млн. дол. США, а українських капіталовкладень у Р.М. — 15,226 млн. дол. США. М. є важливим торговельним партнером України. У січні–липні 2011 обсяг товарообігу між двома країнами дорівнював 498,3 млн. дол. США, експорт українських товарів до М. — 443,09 млн. дол., імпорт молдовських товарів до України — 55,21 млн. дол.

26–27 вересня 2011 відбувся візит до України в.о. президента, голови парламенту М. М. Лупу, в рамках якого було укладено Угоду про співпрацю між українським і молдовським парламентами. Під час візиту М. Лупу прочитав у Києво-Могилянській академії лекцію на тему «Республіка Молдова на шляху реформ та європейської інтеграції».

Лит.: Мохов Н.А. Очерки истории молдавско-русско-украинских связей (с древнейших времён до начала XIX в.). — Кишинёв, 1961; Мохов Н.А., Стратиевский К.В. Роль русского и украинского народов в исторических судьбах Молдавии. — Кишинёв, 1963; Подградська О.М. Про вивіз ремісничих виробів із Молдавії на Львівський ринок у XVI–XVII ст. // УІЖ, 1965, № 1; Подградская Е.М. Торговые связи Молдавии со Львовом в XVI–XVII веках. — Кишинёв, 1968; Исторические корни связей и дружбы украинского и молдавского народов. — К., 1980; Мохов Н.А. Дружба ковалась веками (Молдавско-русско-украинские связи с древнейших времён до начала XIX в.). — Кишинёв, 1980; Бойко В. Наш особливий партнер. Україна — Молдова: сусідські відносини — на міждержавну правову основу // Політика і час, 1994, № 1; Гвоздик Л.Д. Молдавсько-українські економічні зв'язки сер. XVII ст.: Автореф... канд. іст. наук. — К., 1996; Резакевич К. Зв'язки київського архієпископа Петра Могили з молдавськими князівствами // УІЖ, 1996, № 3; Кияк Т. Молдово-румуно-українські взаємини // Україна дипломатична, 2002, вип. 2; Зовнішня політика України в умовах глобалізації 1991–2003. Анотована історична хроніка міжнародних відносин. — К., 2004; Степанов В.П. Українці Республіки Молдова. — Кишинёв, 2007; Пирожков С. Україна та Молдова: від сусідства до партнерства // Україна дипломатична, 2007, вип. 8; Хижняк З.І., Маньківський В.К. Історія Києво-Могилянської академії. — К., 2008; Українці в Молдові, молдовани в Україні: Матеріали міжнародної наукової конференції, Кишинів, 9 жовтня 2008. — Кишинів, 2008; <http://www.mfa.gov.ua>.

О.А. Іваненко.

МОЛДОВАНИ В УКРАЇНІ — національна меншина, третя за чисельністю після російської і білоруської. За переписом 2001 в Україні нараховувалося 258,6 тис. М., у тому числі в Одеській обл. — 123,7 тис. осіб, у Чернівецькій — 67,2 тис., у Миколаївській — 13,1 тис., у Кіровоградській — 8,2 тис., у Херсонській — 4,1 тис., в Автономній Республіці Крим — 3,7 тис., у Вінницькій обл. — 2,9 тис., у Полтавській — 2,5 тис. 70% М. визнали рідною молдовську мову, 17,6% — російську, 10,7% — українську. За віросповіданням М. у більшості є православними християнами.

Формування молдовської народності відбувалося в умовах входження земель сучасної М. до Київської Русі й Галицько-Волинського князівства (10–13 ст.), а також взаємодії зі слов'янським населенням у межах Молдовського князівства.

М. переселялися на українські землі ще за Литовської доби, коли князь Федір Коріатович розмістив на Поділлі волоські загони. З 16 ст. молдовські селяни цілими родинами оселялися на Лівобережній Україні, Поділлі та ін. Під час Визвольної війни українського народу сер. 17 ст. у війську Б. Хмель-

ницького було близько 6 тис. М. Молдовські загони очолювали С. Волошин, Г. Мунтянин, С. Рингач.

Після невдалого для Росії Прутського походу 1711 Петра I, який уклав угоду про союз з молдовським господарем Д. Кантемиром, чимало М. осіли на українських землях. Кантемир зі своїм військом і почтом були поселені на Слобожанщині, де заснували села Абазівку, Бузівку, Волохів, Волохівку, Молдову, Трояново, Волоську Балаклію. У 18 ст. поживавилася заохочувана російським урядом молдовська імміграція до України. 1752 у північно-західній частині запорізьких степів (територія сучасної Кіровоградської обл.) було створено військове поселення Нова Сербія, де значну частину населення складала М. (у 1754 — 78%). Цього ж року на території поселення було зведено фортецю св. Єлисавети, названу на честь імператриці Єлисавети Петрівни (з 1775 — місто Єлисаветград). Військові поселенці поділялися на два полки — гусарський і пандурський піхотний. 1752 до Нової Сербії прибув молдовський шляхтич М. Замфіраковіч, якому було дозволено організовувати переселення волохів до Російської імперії. 1753 на північно-східних територіях запорізьких степів (сучасні Луганська й Донецька області) постала нова адміністративно-територіальна одиниця Слов'яносербія з центром у м. Бахмут. Її населення, що значною мірою складалося з М., поділялося на два гусарські (Бахмутський, Луганський) і два пікінерські (Донецький, Дніпровський) полки. У Слов'яносербському й Бахмутському повітах було засновано низку молдовських військових поселень: Слов'яносербськ і Жовте (1765), Хороше і Черкаське (1766), Земляне (1700), Луганське і Троїцьке (1778), Государев Буєрак (1779), Корсунь (1882).

У межиріччі Чорного Ташлика, Синюхи й лівого берега Бугу було розміщено Молдовський гусарський полк, сформований із військових, що під час російсько-турецької війни 1768–1774 перейшли на бік Росії. Йому було надано 14–15 тис. десятин землі, поділеної на 16 рот: шанець Павловський (Новоукраїнка), Велика Виска, Песчаний Брод, Чорний Ташлик, Тернівка, Інгульськ, Добрянка, Синюхин Брід, Липняжка (Червона Слобідка), Плетений Ташлик, Лиса Гора, Тишківка, Сухий Ташлик (Глодоси), Грузька, Ольшанка, Катерининський (Ольвіопіль). Досить частими були випадки втечі М. із полку на Запорізьку Січ. На базі Молдовського гусарського полку було створено Бузьке козацьке військо (1785).

Переселення М. на українські землі активізувалося після укладення Кючук-Кайнарджійського мирного договору 1774, згідно з яким Туреччина зобов'язувалася не перешкоджати еміграції з Молдови й Валахії. 1779 М. складала 18% населення Херсонської губернії. За період з 1764 до 1782 чисельність М. у Новоросії зростає втричі. Молдовські бояри, що переходили у підданство Росії, отримували землі між Південним Бугом і Дністром. 1792 у Тираспольському й Ананьївському повітах їм було надано 260 тис. десятин землі. Після російсько-турецької війни 1787–1791 М. оселялися на

теренах Хортиці. Наприкінці 18 — у першій пол. 19 ст. вони проживали здебільшого у Херсонській губернії: у 1851 їх нараховувалося 75 тис., у 1868 — 106,9 тис., у 1897 — 147,2 тис. Найбільше М. мешкало в Тираспольському, Єлисаветградському, Ананіївському повітах Херсонської губернії. 1897 у Тираспольському повіті проживало близько 60 тис. М. Чисельність молдовського населення в Подільській губернії складала у 1860 — 7,4 тис., у 1872 — 12 тис., у 1889 — 22 тис., у 1897 — 26,7 тис. М. мешкали передусім у Балтському, Ольгопільському, Ямпільському повітах цієї губернії. У Катеринославській губернії, переважно Бахмутському повіті, у 1794 проживало 3,9 тис. М., у 1833 — 7,3 тис., у 1857 — 9,2 тис., у 1897 — 9,17 тис. М. привнесли в сільське господарство Південної України власні традиції вівчарства, конярства, шовківництва, виноградарства, вирощування тютюну. У межах Російської імперії М. були об'єктом русифікаторської політики, і як наслідок, у 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. на українських землях не було навчальних закладів з молдовською мовою викладання.

За переписами УСРР (УРСР), 1926 налічувалося 259,3 тис. М., 1959 — 241,6 тис., 1970 — 265,9 тис., 1979 — 293,6 тис., 1989 — 324,5 тис. Майже $\frac{3}{4}$ М. проживали в сільській місцевості, переважно у Чернівецькій і Одеській, а також Кіровоградській і Миколаївській областях.

Політика незалежної Української держави щодо молдовської, як і інших національних меншин, базується на Декларації про державний суверенітет України (1990), законі «Про національні меншини в Україні» (1992), Конституції України (1996) та інших державних актах. 1996 набула чинності Угода між міністерством України у справах національностей та міграції і департаментом національних відносин при уряді Республіки Молдова про співробітництво з питань національних меншин.

1998 створено Всеукраїнську національно-культурну молдавську асоціацію, що об'єднує громадські організації М. Одеської, Київської, Запорізької, Вінницької, Дніпропетровської, Донецької, Чернівецької, Кіровоградської областей, Києва й Севастополя.

З 2005 проводиться Всеукраїнський фестиваль молдовської культури «Валуриле Ніструлуй — Дністровська хвиля», щорічно відбуваються мистецькі фестивалі «Мерцішор», «Флоріле далбе», фестиваль молдовської мови «Мова — безсмертний свідок». 2011 у фестивалі «Мерцішор» взяли участь артисти Київського академічного муніципального театру опери і балету.

Від 2004 молдовською мовою видається газета «Лучаферул», що фінансується Одеською облдержадміністрацією. Одеська, Чернівецька, Закарпатська держтелерадіокомпанії забезпечують вихід в ефір програм молдовською мовою.

В Україні діють 16 дошкільних і 6 загальноосвітніх навчальних закладів з молдовською мовою навчання, 6 загальноосвітніх навчальних закладів з молдовською та українською мовами навчання, 1 загальноосвітній навчаль-

ний заклад з молдовською та російською мовами навчання. Упродовж 2000–2010 розроблено навчальні програми й підручники з молдовської мови для середніх шкіл. Підготовку викладачів для закладів з молдовською мовою навчання забезпечують Ужгородський національний університет, Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича, Ізмаїльський державний гуманітарний університет.

2010 Верховна Рада ратифікувала підписану 2009 у м. Кишиневі Угоду між Україною і Республікою Молдова про співробітництво у забезпеченні прав осіб, які належать до національних меншин.

Лит: Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР. — К., 1965; Шишмарєв В.Ф. Романские поселения на юге России. — Ленинград, 1975; Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII — первой половине XIX в. (1719–1858 гг.). — М., 1976; Зеленчук В. Население Бессарабии и Поднестровья в XIX в. — Кишинёв, 1979; Наулко В.И. Исторический очерк формирования молдавского населения Украины: Украинско-молдавские этнокультурные взаимосвязи в период социализма. — К., 1987; Орлик В.М. До питання історії волошсько-молдавських поселень на Україні. — К., 1996; Наулко В. Хто і відколи живе в Україні. — К., 1998; Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність. — К., 2001; Зовнішня політика України в умовах глобалізації 1991–2003. Анотована історична хроніка міжнародних відносин. — К., 2004; Тучинський В.А. Молдавани Півдня України з найдавніших часів до початку XX ст. — Вінниця, 2007; Українці в Молдові, молдовани в Україні: Матеріали міжнародної наукової конференції, Кишинів, 9 жовтня 2008. — Кишинів, 2008; www.mon.gov.ua.

О.А. Іваненко.

МОЛДОВСЬКІ ПОХОДИ ВІЙСЬКА Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО 1650, 1652, 1653. Відбулися у ході Визвольної війни українського народу проти Речі Посполитої сер. 17 ст. Мали на меті примусити молдовського господаря В. Лупу відмовитися від діючого союзу з Польщею на користь нового союзу — з Україною і тим самим убезпечити західні кордони останньої. М.п. стали частиною планів гетьмана Б. Хмельницького щодо об'єднання України, Молдови, Трансільванії, Волощини і Білої Русі в єдину федеративну державу під протекторатом Туреччини.

У перший похід, розпочатий наприкінці серпня 1650, виступило майже 70-тис. козацьке військо під проводом Б. Хмельницького разом із союзниками — татарами (близько 30-ти тис. вояків) на чолі із кримським ханом Іслам-Гіреєм III. В. Лупу, не отримавши очікуваної військової допомоги від Польщі, залишив молдовську столицю — м. Ясси (нині місто в Румунії) і на поч. вересня отаборився у м. Сучава, де вступив у перемовини з козаками і татарами, намагаючись здобути мир виплатою контрибуції, коштовними

дарунками. Татари відразу пристали на цю пропозицію і поспіхом залишили Молдову. Українська ж сторона вимагала від Молдови союзницьких гарантій, а задля їх закріплення укласти шлюб між дочкою В. Лупу Розандою і сином Б. Хмельницького Тимошем. Цей шлюб, на який дав згоду В. Лупу, відкривав для української сторони перспективу приєднання гетьманської сім'ї до кола легітимних європейських володарів.

Але після поразки війська Б. Хмельницького у битві під Берестечком (липень 1651) В. Лупу відмовився від усіх своїх зобов'язань перед українською стороною і відновив союз із Польщею. Це стало причиною нового походу Б. Хмельницького до Молдови. Цього разу на підтримку В. Лупу виступила Польща, відрядивши майже 50-тис. військо під проводом коронного гетьмана М. Калиновського. Вирішальна баталія відбулася у травні 1652 під Батогом (на Поділлі), її результатами стали розгром польської армії і загибель її командувача. Козаки без особливих перешкод зайняли територію вздовж р. Случ (на Житомирщині) і увійшли до Молдови. Союзницькі відносини між Україною і Молдовою були відновлені й закріплені шлюбом Тимоша і Розанди у серпні цього ж року.

Причиною третього молдовського походу стало усунення від влади В. Лупу в результаті династичного перевороту, який відбувся у квітні 1653, коли господарем Молдови став Стефан Георгіцу — ставленик володарів Волощини (Матвія Басараба) і Семигороду (Юрія II Ракоці). Б. Хмельницький направив до Молдови військо на чолі із Т. Хмельницьким. На початку вересня під час прориву до Сучавської фортеці Т. Хмельницького було смертельно поранено, і козаки припинили боротьбу. На почесних умовах їм було дозволено вийти із фортеці у повному озброєнні і винести тіло свого ватажка. Після звістки про смерть сина Б. Хмельницький відмовився від своїх намірів щодо Молдови.

Лит.: Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. — К., 2003; Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. — К., 2005; Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — К., 2006.

В.В. Піскіжова.

«МОЛОДА ЄВРОПА» — міжнародна революційно-демократична організація, створена 15 квітня 1834 за ініціативою Дж. Мадзіні у Берні (Швейцарія). Її засновниками, підписавши «Акт братерства», стали національні товариства «Молода Італія», «Молода Польща», «Молода Німеччина», до яких невдовзі приєдналась «Молода Швейцарія». Обстоюючи принципи республіканського ладу, «М.Є.» висунула гасло «священного союзу народів» проти «священного союзу монархів». У своїй боротьбі спиралася також на осередки послідовників у Франції, Іспанії, Греції та інших країнах Західної Європи. Підтримуючи плани «пробудження сло-

в'янства», «М.Є.» також поширювала свою діяльність на Сході Європи, зокрема в Україні. На Галичині і Наддніпрянщині головним знаряддям її впливу стала очолена соратником Дж. Мадзіні — Ш. Конарським — таємна організація «Співдружність польського народу», до складу якої входили й українці. На Півдні України Центральний комітет «М.Є.» мав «організатора» з осідком в Одесі. 1836 змушена була самоліквідуватися під тиском швейцарських властей.

Лит.: Keller H.G. Das «Junge Europa». 1834–1836. — Zürich, 1938; Della Peruta F. Mazzini e la Giovine Europa // Annali dell'Istituto G. Feltrinelli, 1962; Невлер В.Е. Джузеппе Мадзини и «Молодая Европа» // Вопросы истории, 1972, № 7; Варварцев Н.Н. Украина в российско-итальянских общественных и культурных связях (первая половина XIX в.). — К., 1986.

М.М. Варварцев.

«МОЛОДА ІТАЛІЯ» («Giovine Italia») — італійська революційно-демократична організація, заснована 1831 Дж. Мадзіні в м. Марсель (Франція). 1834 її центр перемістився у Швейцарію, 1836 — у Велику Британію. Діяльність «М.І.» ознаменувала новий етап боротьби за національну незалежність та об'єднання Італії — «з народом і для народу». У своїх основних рисах «М.І.» набула характеру політичної партії — першої в країні — з власною програмою, статутом, розгалуженою мережею низових осередків на Апеннінському півострові й поза його межами. 1833 вже у самій Італії мала близько 60 тис. членів. За задумом Дж. Мадзіні, вона мала дати поштовх загальноіталійській і європейській революціям проти монархічних режимів. Її статут ставив за мету об'єднання і відродження країни як незалежної національної держави, встановлення республіки та оновлення на чолі з Італією людства на засадах духовного братерства. Від початку 1830-х років члени «М.І.» вели республіканську пропаганду в Одесі та інших портах українського Причорномор'я та Приазов'я, спираючись на підтримку тамтешньої італійської діаспори та моряків, зайнятих у міжнародному торговельному судноплавстві. Серед активістів «М.І.» у цьому регіоні були діячі національно-визвольного руху Дж. Б. Кунео і Дж. Гарібальді. 1834–36 «М.І.» репрезентувала на Півдні України міжнародне об'єднання революційно-демократичних товариств — «Молоду Європу». Впродовж 1830–40-х років тут знаходили нелегальний притулок деякі діячі «М.І.» — учасники визвольних повстань в Італії. На початку 1848 була реорганізована в Італійську національну асоціацію. У 1-й пол. 19 ст. за прикладом «М.І.» «молоді» організації революціонерів-демократів постали в Німеччині, Польщі, Іспанії, Ірландії та інших країнах. В Україні вплив ідеології і політики «М.І.» позначився на формуванні програмних засад першого осередку українського національно-демократичного руху — Кирило-Методіївського товариства.

Лит.: Mastellone S. Mazzini e la «Giovine Italia» (1831–1834). — Pisa, 1960, vol. 1–2; Tramarollo G. Nazionalità e unità europea nel programma mazziniano. — Napoli, 1979; Della Peruta F. Mazzini e i rivoluzionari italiani. — Milano, 1974; Варварцев Н.Н. Украина в российско-итальянских общественных и культурных связях (первая половина XIX в.). — К., 1986; Його ж. Джузеппе Мадзіні, мадзінізм і Україна. — К., 2005.

М.М. Варварцев.

«МОЛОДА ПОЛЬЩА» («Młoda Polska») — революційно-демократична організація. Виникла 1833 під впливом і за прикладом «Молодої Італії» на базі конспіративних груп польських емігрантів у Б'єнні (Швейцарія) та Парижі. 1834 стала співзасновником міжнародного об'єднання революційно-демократичних товариств «Молода Європа» в Берні (Швейцарія). Ставила за мету відновлення на принципах республіканського устрою незалежної польської держави в кордонах 1772, забезпечення рівних з поляками прав українців та інших національностей. Ідейним керівником «М.П.» був Й. Лелевель, який домігся перенесення її діяльності на землі Австрійської та Російської імперій. 1835 за участю емісарів «М.П.» була створена на її програмних засадах споріднена організація — «Співдружність польського народу» з мережею філіалів у Галичині й Правобережній Україні. Після заборони 1836 швейцарськими властями «Молодої Європи» члени «М.П.» працювали в інших революційних осередках — у діаспорі, а також у Польщі, Україні, Литві, Білорусі.

Лит.: Kieniewicz S. Konspiracje galicyjskie (1831–1845). — Warszawa, 1970; Кеневич С. Лелевель. Пер. з польськ. — М., 1970; Сергієнко Г.Я. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів. — К., 1971; Konarski Sz. Dziennik z lat 1831–1834. — Wrocław, 1973.

М.М. Варварцев.

МОНАСТИРИЩЕНСЬКА ОБОРОНА 1653 — одна з бойових операцій Визвольної війни українського народу проти Речі Посполитої сер. 17 ст. Відбулася у березні 1653 поблизу Монастирища (нині місто Черкаської обл.).

На початку весни польське військо Стефана Чернецького вторглося в українські землі і почало просуватися у напрямі Побужжя, спустошуючи навколишні населені пункти. На Брацлавщині і в м. Погребище було знищено майже усе населення. В цей час гетьман Б. Хмельницький відрядив назустріч 4-тисячне козацьке військо під командуванням І. Богуна, яке отаборилося в Монастирищі. Дізнавшись про це, С. Чернецький підійшов до містечка й здійснив декілька невдалих спроб узяти його штурмом, втративши при цьому майже третю частину свого війська. Наступного дня полякам вдалося спалити одне із основних бойових укріплень — Монас-

тирищенський замок. Стосовно подальших подій навколо Монастирища побутує кілька версій. Одна з них розповідає про наказ І. Богуна, за яким частина козаків перевдяглася в татарській одяг і вступила у бій. Водночас сам полковник разом з відбірною кіннотою обійшов польське військо і завдав удару з тилу. У поляків склалося враження, що на підмогу І. Богуна підійшов Б. Хмельницький з кримськотатарським військом. Під час хаотичного відступу переважну більшість жовнірів було знищено, а самого С. Чернецького — тяжко поранено.

Лит.: Літопис Самовидця. — К., 1971; Величко С.В. Літопис. — К., 1991, т. 1.

В.В. Піскіжова.

МОНГОЛО-ТАТАРСЬКА НАВАЛА 1237–1241. На межі 12 і 13 ст. численні племена монгольських скотарів, що кочували на величезних просторах Сибіру і в Забайкаллі, утворили об'єднання племінних союзів — майбутню державу, яку 1206 очолив енергійний і здібний політик і воїн Чингізхан. В історичні джерела її народ увійшов під ім'ям монголів або татар. З самого початку ця держава орієнтувалася на завоювання просторів Азії і Європи з метою створення світової імперії. Уже 1207 Чингізхан послав старшого сина Джучі підкорювати племена і народи, що жили на північ від р. Селенга (впадає в оз. Байкал) і в долині р. Іртиш. До складу майбутнього «улусу Джучі» були заздалегідь включені й землі Східної Європи. Персидський історик кінця 13 — поч. 14 ст. Рашид-ад-Дін, який спирався на невідомі нині монгольські і китайські джерела, повідомив, що Джучі за велінням Чингізхана повинен був вирушити з величезним військом завойовувати всі області Півночі. Серед цих областей була і земля «Рус». Але основні сили Чингізхана надовго застрягли в Китаї та інших країнах Азії, які вони почали завойовувати. Лише наприкінці 2-го десятиліття 13 ст. монголи перейшли Волгу.

1237 кіннота під проводом онука Чингізхана Батия вдерлася в державу болгар волзьких, а далі — в Північно-Східну Русь. На початку зими завойовники подолали південний рубіж і зупинилися на р. Онуза. Батий відправив посольство до рязанського князя Юрія Ігоровича з вимогою покори і сплати десятини. Зібрана князем рада одностайно постановила дати відсіч ворогові: рязанське військо зустрілося з монгольським поблизу південних кордонів князівства. Пам'ятка давньоруської літератури «Повість о разоренні Рязани Батыем» повідомляє, що сильні полки татарські після запеклої січі ледве здолали рязанців. «Резвецы и удалцы рязанские», як піднесено називає руських витязів ця повість, мужньо зустріли в полі загарбників і майже всі склали голови, знищивши кілька тисяч ворогів. Протягом зими 1237–38 монголо-татарське військо завойовувало і сплюндрувало Владимиро-Суздальське князівство, Рязанське князівство та інші

північноруські князівства. 1239 численний загін кочовиків штурмом здобув Переяславль і перебив усіх його жителів. Мало не миттєве здобуття ворогом Переяславля досі дивує істориків і археологів, адже він був надійно укріпленим містом і багато десятиліть захищав Руську землю від печенігів і половців. У жовтні 1239 військо Батия за два дні захопило й Чернігів.

Пізною осінню 1240 монголо-татарське військо з'явилося біля валів Києва. На своєму шляху воно зруйнувало міста й укріплені замки Київської землі, що захищали її з півдня: Василів, Білгород, Витачів, невідому за назвою фортецю на Княжій горі поблизу Канева та ін. Уперше для здобуття Києва Батий зібрав усі свої війська й облогу техніку. Місто мало укріплення, яким не було рівних у східнослов'янському світі. На величезних земляних валах висотою до 12 м. височіли дубові стіни. В середині зовнішнього пояса укріплень Ярослава міста знаходився внутрішній Володимир місто, де, у свою чергу, стояла цитадель «Ярославів двір». У Києві перебувала випробувана у битвах залога на чолі з намісником князя Данила Галицького Дмитром, котрого князь посадив у місті напередодні Батиевої навали. Головний удар загарбники спрямували на південні укріплення Києва, в районі так званих Лядських воріт. Ворог підтягнув впритул до валів стінобитні машини, «пороки». Вони жбурляли кам'яні брили і дерев'яні колоди, щоб збити заборолу, тарани безперервно били в брами, до стін приставили драбини. Розпочався штурм. Після 2-х тижнів штурму монголо-татари на початку грудня 1240 здобули Київ, знищивши переважну більшість його захисників і городян й майже повністю зруйнувавши його (особливо Верхнє місто). У перші місяці 1241 полчища Батия завоювали Галицьку землю і Волинську землю, далі спустошили Угорщину і Польщу. У 2-й пол. 1241 — на поч. 1242 вони розграбували Хорватію, Трансильванію, Молдову, частину Сербії та Болгарії і повернулися до Східної Європи. У пониззі Волги Батий заснував свою державу із столицею в м. Сарай, яку джерела називають Ордою (пізніше її стали іменувати Золотою Ордою).

Завоювання і поневолення Русі полчищами Батия стало можливим насамперед завдяки багаторазовій чисельній перевазі ворога над руськими дружинами і народним ополченням. Князі діяли розрізнено, не бажали допомагати один одному (великий князь владимиристо-суздальський Юрій Всеволодович відмовив у допомозі рязанському князю Юрію Ігоровичу), сперечались за командування об'єднаним військом. Більшість міст була погано укріплена, застарілі фортифікації не витримувала ударів облогової техніки загарбників.

Щодо цивілізаційних наслідків Батиевої навали, то більшість істориків поділяють думку про те, що вона принесла неймовірні нещастя давньоруському народові, загальмувала його політичний, економічний і етнокультурний розвиток. Ординське іго законсервувало удільну роздробленість,

стало перешкодою централізації земель і князівств, відродження державності.

Лит.: Насонов А.Н. Монголы и Русь. М.—Л., 1940; Тизенгаузен В.В. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, т. 2. М., 1941; Spuler V. Die Goldene Horde. — Leipzig 1943; Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. — М.—Л., 1950; Vernadsky G. The Mongols and Russia. — New Haven, 1953; Каргалов В.В. Феодалная Русь и кочевники. — М., 1967; Галицько-Волинський літопис. — К., 2002.

М.Ф. Котляр.

«MONUMENTA UCRAINAE HISTORICA» («Документи історії України») — 14-томне зібрання документів Ватикана. Опубліковано в 1964–1976 Українським католицьким інститутом ім. св. Климентія Папи у Римі під редакцією кардинала Й. Сліпого (редактор останніх двох томів — О. Баран). В основу видання покладено архівні матеріали, які протягом 40 років збирав за кордоном митрополит А. Шептицький; їх археографічне опрацювання виконував римський історик східних церков К. Королевський.

«М.У.Н.» є однією з найбільших публікацій зарубіжних джерел з історії України. Зібрання містить 3853 документи з архіву Конгрегації пропаганди віри, Секретного архіву та Апостольської бібліотеки Ватикана, інших архівосховищ Рима. Документальний масив видання обіймає період від 1075 до 1853 й висвітлює церковні та політичні події княжої доби Русі, часів Берестейської унії, визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького, діяльність і міжнародні зв'язки запорозького козацтва та ін. Велика частина документації представлена реляціями нунціїв та інших папських представників, направленими до Ватикана з Варшави, Відня, Вільно, Кракова, інших міст Східної і Центральної Європи, а також безпосередньо з України — Львова, Чигирини тощо.

М.М. Варварцев.

МОСКОВСЬКІ СТАТТІ 1665 — українсько-російський договір укладений лівобережним гетьманом І. Брюховецьким 21 (11) жовтня 1665 в Москві з урядом російського царя Олексія Михайловича. Переговори, які передували підписанню договору, проходили за вкрай несприятливих для І. Брюховецького умов (загострення соціальних суперечностей у суспільстві, посилення внутрішньополітичної боротьби в Україні та військова загроза з боку Польщі), що змусило українську делегацію піти на значні поступки Москві. Згідно з М.с., до рук царських воєвод переходило безпосереднє управління військово-адміністративним та фінансово-господарським життям України (за винятком козацького стану). Збільшувалася кількість російських військ у Києві, Чернігові, Переяславі, Ніжині (де вони перебували на підставі Переяславських статей 1659); їх утримання покла-

далося на українських платників податків. Крім того, російські військові залоги на чолі з воєводами вводилися до Полтави, Кременчука, Новгород-Сіверського, Остра, Канева та інших міст, а також до Кодака у Вольностях Війська Запорозького низового. Збирання податків з українського населення (за винятком козацького стану) покладалося на царську адміністрацію. Зібрані кошти залучалися до царської скарбниці. Українська православна церква (Київська митрополія) мала бути підпорядкована московському патріархові.

М.с., а особливо спроба втілення їх у життя, викликали загострення ситуації в Україні, спричинили подальше падіння політичного авторитету І. Брюховецького і стали однією з головних причин антимосковського повстання 1668. М.с. було денонсовано в березні 1669, коли лівобережний гетьман Д. Многогрішний уклав із представниками царського уряду Глухівські статті 1669.

Лит.: Розенфельд И.Б. Присоединение Малороссии к России (1654–1793): Историко-юридический очерк. — Пг., 1915; Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. — Варшава, 1934; Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII ст. — К., 1995; Його ж. «Волимо царя східного». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — К., 2008.

В.М. Горобець.

МЮНХЕНСЬКА УГОДА 1938 — документ, підписаний у ніч з 29 на 30 вересня 1938 на міжнародній конференції в Мюнхені главами урядів Німеччини (А. Гітлер), Великої Британії (А.-Н. Чемберлен), Франції (Е. Даладьє) та Італії (Б. Муссоліні). На ній без участі представників Чехословаччини обговорювалася вимога Німеччини про передачу їй Судетської області ЧСР з переважаючим (понад 3 млн. осіб) німецьким населенням. Ще в березні 1938, після успішного для нацистської Німеччини аншлюсу Австрії, А. Гітлер розпочав активну кампанію по внутрішній (радикальні сепаратистські вимоги Судетсько-німецької партії до чехословацького уряду) й зовнішній дестабілізації ЧСР, а в травні 1938 почав концентрувати німецькі війська на кордонах Чехословаччини. Уряд ЧСР виявив твердість і оголосив часткову мобілізацію, передислокувавши свої війська в прикордонні райони. А. Гітлер, не готовий на той час до військових дій проти Чехословаччини, вдався до дипломатичних кроків й ініціював конференцію в Мюнхені, де отримав підтримку західних держав.

М.у. передбачала відторгнення від Чехословаччини і передачу Німеччині в термін з 1 до 10 жовтня 1938 Судетської області з усіма укріпленнями, обладнанням та озброєнням, заводами, фабриками, шахтами, залізницями, запасами сировини тощо. У додатку до угоди Чехословаччина зобов'язувалася також у 3-місячний термін задовольнити територіальні вимоги

Польщі та Угорщини, а учасники угоди — гарантувати нові чехословацькі кордони проти неспровокованої агресії, які мали бути визначені міжнародною комісією після проведення плебісциту (цієї умови не було виконано). Ознайомлюючи представників чехословацького уряду із текстом угоди, «мюнхенські миротворці» заявили, що у випадку неприйняття цих, по суті ультимативних, умов, західні держави не зможуть залишатися гарантами розвитку німецько-чехословацьких відносин. Уранці 30 вересня 1938 на екстреному засіданні уряду ЧСР у президента республіки Е. Бенеша мюнхенський диктат було прийнято (з урахуванням складної міжнародної ситуації — відмови Франції від захисту Чехословаччини, невпевненості в наданні реальної допомоги СРСР відповідно до союзницького чехословацько-радянського договору 1935, ворожої щодо ЧСР позиції Польщі та Угорщини). Того ж дня міністр закордонних справ ЧСР К. Крофта прийняв у м. Прага представників урядів Великої Британії, Франції та Італії і від імені президента та уряду заявив: «Ми підкоряємося рішенням, прийнятим у Мюнхені без нас і проти нас», після чого додав, що «для нас це катастрофа, яку ми не заслужили. Ми підкоряємося і будемо намагатися забезпечити своєму народові спокійне життя. Не знаю, чи отримають наші держави користь від цього рішення, прийнятого в Мюнхені, однак ми, у всякому випадку, не останні. Після нас те ж саме чекає на інших». Ця точка зору була близька президентові ЧСР Е. Бенешу, який також розглядав Мюнхен як початок війни, а не запобігання їй. У.-Л. Черчилль, на відміну від прем'єра А.-Н. Чемберлена, котрий вважав, що ця поступка Німеччині відверне початок великої війни в Європі, теж розцінював М.у. як поразку Великої Британії. Повноважний представник СРСР у Великій Британії І. Майський також вважав, що угода «остаточно відкриває шлях до розв'язання світової війни». Мюнхенський диктат щодо Чехословаччини засудила світова громадськість, у тому числі Великої Британії, Франції і США. Й. Сталін, у свою чергу, зробив із цього висновок про реальну можливість розв'язання суперечностей між великими державами за рахунок третіх країн у Центральній і Східній Європі, що підштовхнуло його до укладення союзного договору з Німеччиною.

У результаті М.у. в жовтні 1938 німецькі війська окупували Судетську область, приєднавши її до Третього рейху. Польща отримала Тешінську Силезію, а Угорщина в листопаді 1938 за рішенням віденського арбітражу — південну частину Словаччини. Найбільш розвинені райони Підкарпатської Русі (Закарпаття) рішенням цього арбітражу теж були передані Угорщині. В цілому Чехословаччина втратила майже 1/3 території з населенням близько 5 млн. осіб, а також 40% свого промислового потенціалу і потужні прикордонні укріплення. Її новий кордон з Німеччиною був неукріплений і проходив у безпосередній близькості від Праги. Скориставшись моментом, глибокою політичною кризою в ЧСР і підтримкою Німеччини, проголосили

автономію Словаччина (6 жовтня) та Підкарпатська Русь (11 жовтня). Перша Чехословацька Республіка припинила існування. М.у. стала апогеєм політики «умиротворення» щодо нацистської Німеччини, яку проводили уряди Великої Британії та Франції з середини 1930-х рр., призвела в остаточному підсумкові до загарбання послабленої Чехословаччини (15 березня 1939 німецькі війська окупували вся Чехію і Моравію, а Угорщина, за згодою А. Гітлера, того ж дня захопила Карпатську Україну) і прискорила розв'язання Німеччиною Другої світової війни.

Офіційно М.у. була визнана недійсною підписанням Договору про нормалізацію відносин між Чехословаччиною і ФРН 20 червня 1973.

Лит.: Документи и материалы кануна Второй мировой войны. — М., 1948, т. 1.; Новые документы из истории Мюнхена. — М., 1958; Кізченко А.Ф. Напередодні трагедії: З історії зовнішньої політики Чехословаччини, травень 1935 — березень 1938 р. — К., 1971; Петерс И.А. СССР, Чехословакия, европейская политика накануне Мюнхена. — К., 1971; Кізченко А.Ф. Зовнішня політика Чехословаччини напередодні Другої світової війни. — К., 1972; История Второй мировой войны 1939–1945. — М., 1974, т. 2.; Чехия и Словакия в XX веке: Очерки истории. — М., 2005, кн. 1.

С.В. Віднянський.

МЮНХЕНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЛЮДВИГА-МАКСИМІЛІАНА (Ludwig-Maximilians-Universität München). Заснований 1472 у м. Інгольштадті герцогом Людвігом ІХ Багатим. За правління курфюрста Максиміліана ІV Іосифа (з 1806 — король Максиміліан І Баварський) університет було перенесено до м. Ландсхут (1800). З 1826 він перебуває в м. Мюнхені, носить ім'я свого засновника Людвіга ІХ Багатого та Максиміліана І.

Нині в його складі діє 18 факультетів: євангелічного богослов'я; католицького богослов'я; мовознавства й літературознавства; психології і педагогіки; соціологічний; історії і мистецтвознавства; культурології; філософії; теорії науки й релігієзнавства; медичний; біологічний; ветеринарний; математики; інформатики й статистики; наук про Землю; фізичний; хімії і фармацевтики; економіки й організації виробництва; економіки народного господарства; юридичний. До когорти відомих випускників М.у. належать Папа римський Бенедикт ХVІ та федеральний президент ФРН Р. Герцог (1994–1999).

Співпраця з німецькими університетами, у тому числі Мюнхенським, відіграла важливу роль у розвитку університетської освіти України. Після здобуття в Київському університеті наукового ступеня магістра цивільного права В.Г. Демченко впродовж відрядження 1859–1861 вивчав у М.у. німецьке право, історію і філософію права, слухав лекції знаменитого юриста-міжнародника проф. І.-К. Блунчлі. З відвідання М.у. й занять під керівництвом основоположника експериментальної гігієни проф. М. фон

Петтенкофера розпочав свою закордонну наукову подорож 1869–70 приват-доцент кафедри гігієни, медичної поліції, медичної географії і статистики Київського університету В.А. Субботін. Лекції у М.у. слухав доцент цивільного судоустрою та судочинства Новоросійського університету М.І. Малінін (упродовж відрядження 1874–1875); 1899 приват-доцент кафедри фізики й фізичної географії Б.П. Вейнберг вивчав засади організації наукової роботи у Фізичному інституті М.у. У Мюнхені вдосконалювали свої знання професор загальної патології Харківського університету О.В. Репрєв (1903), приват-доцент кафедри гігієни С.В. Коршун (під час закордонної наукової подорожі 1906–1908). Протягом відрядження 1909–1910 професор по кафедрі політичної економії Київського університету К.Г. Воблий відвідував у М.у. лекції і практичні заняття видатного німецького вченого-економіста Л. Brentano; 1912 з метою підготовки до професорського звання по кафедрі фінансового права у М.у. стажувався П.Л. Кованько. На сучасному етапі в Інституті слов'янської філології М.у. здійснюється підготовка бакалаврів і магістрів за спеціальністю «українська мова». М.у. є партнером Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

Лит.: Наливайко Д. «Я русин, гордий цим...» Українці в західноєвропейських університетах XV-XVII століть // Наука і суспільство, 1970, № 3; Нудьга Г. Перші магістри і доктори. Українські студенти в університетах Європи XIV–XVIII століть // Жовтень, 1982, № 3; Історія української культури: У 5 т. — К., 2003, т. 3; <http://www.lmu.de>.

О.А. Іваненко.

Н

«НАПОЛЕОНІДА» — назва васальної держави, яку планувалося утворити під протекторатом Франції на південних теренах України і Росії. Її проект розроблявся напередодні Війни 1812 у французькому МЗС у рамках стратегії Наполеона I Бонапарта по розчленуванню Російської імперії. Головним ініціатором перебудови політичної конфігурації Східної Європи виступав у своїх зверненнях до французького імператора генерал М. Сокольницький, який пов'язував створення «Н.» з одночасним відновленням Польської держави в межах до річок Двіни і Дніпра. До нової держави з «вождем і конституцією» передбачалося включити Катеринославщину, Херсонщину, Крим, долини Сіверського Дінця та Дона. «Н.» мала служити бар'єром проти доступу Росії до Чорного моря й бути постачальником допоміжного війська для французької армії. У перспективі їй призначалася політична самостійність. Ще 2 держави типу «Н.» під назвою герцогств (князівств) Франція прагнула створити: одну в Правобережній Україні під орудою наполеонівського маршала Ю. Понятовського, другу — у межах Полтавщини, Чернігівщини та частини російських земель з північним кордоном біля м. Орел.

Лит.: Борщак І. Наполеон і Україна. — Львів, 1937; Сокольницький М. «Исполнено по высочайшему повелению»... Рапорт, поданный Наполеону начальником его контрразведки Михаилом Сокольницким, с рекомендациями «о способах избавления Европы от влияния России...». Пер. с франц. — Минск, 2003; Ададуров В. «Наполеоніда» на Сході Європи. — Львів, 2007.

М.М. Варварцев.

НАРОДНА (ГРОМАДСЬКА) ДИПЛОМАТІЯ — міжнародний рух рядових громадян, спрямований на оздоровлення міжнародної обстановки і покращання взаєморозуміння між державами та народами в ім'я розумного розв'язання глобальних проблем. За іншим визначенням дослідників, громадська (народна — для країн з обмеженою демократією та авторитарними режимами) дипломатія — це неофіційна як зовнішньополітична, так і внутрішньополітична діяльність незалежних безпосередньо від урядів фізичних і юридичних осіб, неурядових організацій, рухів і інститутів, що спрямована на збереження миру, розвиток і поліпшення міждержавних відносин, дружби, взаєморозуміння і співпраці між різними народами. Деякі автори розглядають «народну дипломатію» як «громадські зв'язки країн із зарубіжними організаціями», акцентуючи при цьому, що народна дипломатія є «сферою рухів, активним засобом міжнаціонального і міжнародного спілкування».

Отже, народна дипломатія є не тільки системою погоджених, солідарних відносин, акцій і заходів двостороннього і багатостороннього характеру, а й активним засобом міжнаціональної і міжнародної співпраці народів і особливо молоді, формування світогляду, взаємозв'язку та взаємозалежності процесів, зміцнення єдності та згуртованості демократичного руху, розвитку міжнародного спілкування молоді, взаємозв'язку групових і соціальних пріоритетів.

Одним із перших напрямів чи проявів народної дипломатії був пацифістський рух, що засуджував війни та будь-які інші форми насильства. Він виник ще на початку XIX ст. і набув масового характеру наприкінці Першої світової війни і в міжвоєнні роки.

Сьогодні, в умовах глобалізації та розвитку глобального громадянського суспільства перед таким явищем, як народна чи громадська дипломатія, яке перетворилося в цілком самостійний інститут політики, відкриваються нові можливості і постають нові, значно ширші завдання.

По-перше, розширилося коло акторів народної дипломатії. До них поряд з громадськими організаціями, насамперед зі спрямованістю на міжнародну діяльність, можна віднести ТНК, міжпарламентські асамблеї, комітети чи групи міжнародної співпраці, політичні партії, організації національних меншин і діаспори, організації з розвитку міжнародного туризму, міжнародні наукові чи культурно-освітні організації та союзи, міжнародний рух міст-побратимів, а також фізичних осіб — підприємців, спортсменів, діячів науки і культури, трудових емігрантів тощо.

Наприклад, зростаючий авторитет міжнародного туризму, його економічна, політична та соціальна значущість у житті сучасного суспільства визнані урядами більшості країн світу. Активний туристський обмін дедалі більше розглядається як важлива складова частина передусім соціально-економічних і культурних інтеграційних процесів, як невіддільна ланка в розвиткові міжнародної гуманітарної співпраці. Саме в цьому значенні туризм по праву характеризується як надзвичайно значущий канал цивілізованої комунікації народів і особистостей, що й рефлексує поняття «народна дипломатія».

По-друге, збагатилися й урізноманітнішали методи народної дипломатії: співпраця, неофіційні візити, участь у конгресах і конференціях, у роботі міжнародних організацій з правом дорадчого голосу, в узгодженні, підготовці і розробці документів, а також акції протесту або акції підтримки (солідарності), діалог, пошук консенсусу і компромісів, інформаційно-просвітницька діяльність тощо.

Серед функцій чи завдань представників громадського сектору у сфері «народної дипломатії» фахівці часто називають такі:

- поширення правдивої інформації про Україну, її зовнішню і внутрішню політику;

- поширення світогляду жителів України;
- популяризація культури народів України, їх мов, насамперед української;
- розповсюдження інформації про те, що така країна, як Україна, у світі є, розповідати більше про неї, щоб її краще знали в світі.

Причому, народна дипломатія за визначенням ні в якому разі не повинна будуватися у вигляді односторонньої інформаційної кампанії, а має бути саме діалогом громадян України з громадянами інших країн світу, взаємним обміном і збагаченням інформацією, думками, світоглядом.

У цьому контексті не менш важливим завданням представників громадського сектору в сфері «народної дипломатії» є поширення країнознавчої інформації, зокрема популяризація історії, культурних традицій зарубіжних народів і країн, їх сучасного становища та ролі в світі, місця у міжнародних відносинах та досвіду їх взаємин з Україною тощо. І тут особлива роль належить ученим, науковцям-фахівцям з історії зарубіжних країн та міжнародних відносин, які в силу своєї професійної діяльності сприяють поглибленню знань українського суспільства про зарубіжний світ, особливості історії та культури окремих країн і народів, а отже є повноцінними учасниками «народної дипломатії».

Особливо важливими на сучасному етапі, з урахуванням євроінтеграційного стратегічного курсу зовнішньої політики України, є європейські студії вітчизняних науковців, що сприяють утвердженню в українському суспільстві чіткої європейської самоідентифікації, підвищенню європейської культурної ідентичності, подоланню міфологізованого психологічного бар'єру в адаптації масової свідомості до системи європейських цінностей та формуванню позитивної суспільної думки щодо європейського вибору України як безальтернативного шляху до демократичної, правової, соціальної і процвітаючої європейської держави, що дасть можливість максимально наблизити Україну до її провідних західних партнерів і забезпечити в перспективі її повноцінне входження до Європейського Союзу.

С.В. Віднянський

НАРОДНИЙ КОМІСАРІАТ ЗАКОРДОННИХ СПРАВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР — центральний орган державного управління зовнішньою політикою УРСР (у березні 1946 перейменований на міністерство). Створений відповідно до прийнятого 1 лютого 1944 на 10-й сесії Верховної Ради СРСР закону «Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин і про перетворення у зв'язку з цим народного комісаріату закордонних справ із загальносоюзного в союзно-республіканський народний комісаріат», а також постанови ЦК КП(б)У й указу Президії ВР УРСР від 5 лютого 1944 щодо створення Народного комісаріату закордонних справ УРСР. 4 березня відповідний закон було ухвалено

Верховною Радою УРСР. Рішення радянського керівництва про децентралізацію НКЗС СРСР передусім було зумовлене прагненням заручитись юридичними аргументами в дискусіях із західними політичними лідерами щодо питання про надання радянським республікам місць в ООН. Згідно з Указом Президії Верховної Ради УРСР (1944) на посаду наркома закордонних справ УРСР було призначено письменника О.Є. Корнійчука, який раніше обіймав посаду заступника наркома закордонних справ СРСР у справах слов'янських країн. Відповідно до його бачення основних завдань НКЗС Української РСР передбачалося поширення у світі інформації про роль України у Другій світовій війні, її економічний та культурний потенціал, а також забезпечення права республіки брати активну участь у виробленні повоєнного устрою в Європі, у формуванні зовнішньої політики СРСР шляхом встановлення дипломатичних відносин УРСР із зарубіжними країнами, передусім із Польщею, Чехословаччиною, Румунією, Великою Британією та США. Вітаючи новопризначеного наркома закордонних справ УРСР, послы Великої Британії і Чехословаччини в СРСР повідомили про готовність керівництва їхніх держав здійснити обмін дипломатичними місіями з Україною. Згідно з розробленим О. Корнійчуком проектом (9 лютого 1944) у складі комісаріату планувалося функціонування відділів, що мали забезпечувати відносини з 1) Польщею, Румунією, Чехословаччиною; 2) США, Великою Британією; 3) Болгарією, Югославією, Угорщиною, Грецією, Туреччиною; 4) Німеччиною та ін. Прагнення Корнійчука реалізувати повноваження, надані Українській РСР де-юре 10-ю сесією Верховної Ради СРСР, стали причиною його усунення з посади наркома закордонних справ УРСР. Його наступником став Д.З. Мануїльський (13 липня 1944). Розроблений Мануїльським проект «Положення про народні комісаріати закордонних справ союзних республік» не передбачав встановлення ними дипломатичних відносин із зарубіжними країнами. Згідно з цим документом, питання, що виникали у відносинах із сусідніми державами, союзні республіки могли вирішувати лише за посередництва НКЗС СРСР. У період перебування на посаді наркома закордонних справ УРСР Мануїльського Україна стала однією з держав-засновниць ООН. 6 травня 1945 українська делегація на чолі з наркомом закордонних справ прибула на конференцію до Сан-Франциско, де Мануїльського було обрано головою Першого комітету Першої комісії, що розробила преамбулу до Статуту ООН. Він взяв участь у роботі Керівного комітету та Першого комітету Третьої комісії конференції, де розглядалась структура і процедурні питання Ради безпеки. Українська делегація ініціювала внесення до Статуту ООН положення про те, що ця організація має сприяти розв'язанню міжнародних економічних і соціальних проблем, дотриманню основних прав і свобод людини, незалежно від расової, статевої, мовної, релігійної належності. 26 червня 1945 Мануїльський був у числі голів делегацій держав, що першими підписали

Статут ООН. Розбудова Наркомату закордонних справ УРСР, незважаючи на обмеженість його реальних повноважень у зовнішньополітичній сфері, надала юридичну базу для створення представництва республіки у впливовій міжнародній організації — ООН.

Лит.: Українська РСР на міжнародній арені: Зб. документів і матеріалів. 1944–1961. — К., 1963; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941–1945: В 3-х т. — К., 1969, т. 3; Гриневич В.А. Утворення Народного комісаріату закордонних справ Української РСР: проекти і реалії (1944–1945) // УІЖ, 1995, № 3; Україна та Організація Об'єднаних Націй: 50 років співробітництва. — К., 1995; Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Україна в Організації Об'єднаних Націй: 60 років участі у розв'язанні найважливіших міжнародних проблем. — К., 2006; Шевченко В. Участь Дмитра Мануїльського у створенні та становленні Народного комісаріату закордонних справ (НКЗС) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія. — К., 2007, вип. 93.

О.А. Іваненко.

НАТО, Організація Північноатлантичного договору (North Atlantic Treaty Organization) — військово-політична організація. Створена відповідно до Вашингтонського договору 4 квітня 1949 північноамериканськими та західноєвропейськими державами. Головною метою альянсу є забезпечення колективної оборони держав-членів. Країнами-засновниками НАТО були: США, Канада, Велика Британія, Франція, Італія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Норвегія, Данія, Ісландія, Португалія. У 1952 до НАТО увійшли Греція і Туреччина, у 1955 — ФРН, у 1982 — Іспанія, у 1999 — Польща, Чехія, Угорщина. Чергове розширення альянсу відбулось у квітні 2004, коли до нього приєдналися Болгарія, Естонія, Латвія, Литва, Словаччина, Словенія, Румунія. У квітні 2009 членство у НАТО набули Албанія та Хорватія. Станом на 1 січня 2010 членами альянсу є 28 держав.

Вищим органом управління всіма структурами НАТО є Рада глав держав членів Північноатлантичного альянсу. Рішення мають прийматись консенсусом. Періодично збираються ради міністрів оборони, працюють комітети начальників генеральних штабів, ради міністрів закордонних справ, комітети цивільної оборони. Крім виконавчої влади країн-членів НАТО, до атлантичного процесу на політичному рівні залучені й законодавці, які працюють у форматі Парламентської асамблеї НАТО.

Перші сорок років свого існування НАТО був активним суб'єктом «холодної війни». У середині 50-х рр. в альянсі були визначені основні напрямки співробітництва з оборонних питань, затверджена військова структура альянсу. Функції оперативного управління союзними військами здійснює верховний головнокомандуючий американськими військами в Європі. Європейські військові призначаються на посади головнокоман-

дуючих окремими видами збройних сил за регіональним принципом (командуючі родами військ у Північній Європі, Центральній Європі та Середземномор'ї). Генеральний секретар НАТО репрезентує виконавчу владу альянсу та здійснює функції політичного координатора та головного менеджера.

Об'єднуючим чинником для активізації політичних консультацій між учасниками НАТО стала спільна реакція на вторгнення СРСР до Угорщини в жовтні 1956. Також у 1956 було прийнято рекомендації щодо регулярних політичних консультацій та розвитку співробітництва у невійськових галузях між країнами-членами НАТО. 1957 з метою розширення науково-технічного співробітництва була започаткована наукова програма НАТО, в рамках якої щорічно працюють близько 13 тис. науковців з різних країн.

Одна з найсерйозніших криз альянсу виникла 1960, коли Франція, висловлюючи незадоволення американською гегемонією, вийшла з військової структури НАТО, але залишилась членом альянсу на політичному рівні (2008 Франція повністю повернулася до усіх структур НАТО). Штабквартира НАТО була передислокована з Парижа до Брюсселя. НАТО затвердило т. з. «Звіт Хармеля» про майбутні завдання альянсу. Було підтверджено подвійну військову політику: з одного боку — утримання військової потужності, потрібної для оборони та стримування, а з іншого — розвиток ініціатив, спрямованих на розв'язання політичних проблем у Європі. Нова оборонна стратегія НАТО (доктрина гнучкого реагування) пропонувала встановити такий рівень військової потужності, котрий давав би можливість для застосування будь-якого варіанту відповіді у разі агресії. Країни НАТО засудили введення військ країн Організації варшавського договору 1968 до Чехословаччини, але в умовах військового паритету між СРСР та США прямого військового зіткнення не було. Це давало підстави вважати НАТО та ОВД гарантами силового балансу світового устрою, який склався після Другої світової війни.

За Генерального секретаря НАТО Й. Лунса (1971–1984) паралельно розгортались як процеси певної військово-політичної розрядки (пік якої настав після підписання Гельсінського заключного акту 1975), так і продовження ідеологічної конфронтації та гонки озброєнь. 1979 в умовах фактичного закінчення періоду розрядки міжнародної напруженості НАТО прийняв рішення про розгортання в Західній Європі американських ракет середньої дальності «Першінг-2». Чергова серйозна криза у відносинах між НАТО та ОВД настала після введення 1980 військового стану в Польщі. Однак уже в наступні роки визначились позитивні тенденції, пов'язані з активізацією переговорів між двома військовими блоками з питань обмеження звичайних видів зброї та чисельності військ у Європі. Найвагоміші зрушення настали після підписання між СРСР і США у грудні 1987 Договору про ліквідацію ракет середнього радіусу дії. У липні 1990 Президент СРСР М. Горбачов

погодився, аби ФРН після об'єднання з НДР залишилась у НАТО. У листопаді 1990 на паризькому саміті Наради з безпеки та співробітництва в Європі був підписаний Договір про звичайні види озброєнь та збройні сили в Європі. 1991 римська декларація НАТО підвела ризику під діяльністю альянсу доби «холодної війни» та визначила мету його існування на історичну перспективу. У грудні 1991 з метою налагодження діалогу з новими незалежними державами було створено Раду Північноатлантичного партнерства, учасниками якої є 44 країни включно з Україною.

На засіданні Ради НАТО у Брюсселі 10-11 січня 1994 було прийнято Програму «Партнерство заради миру» (П.З.М.), яка передбачає встановлення партнерських зв'язків із країнами — не членами НАТО. Вона створює умови для відкритості процесів національного планування та формування військових бюджетів, забезпечення демократичного контролю над збройними силами, підтримання здатності та готовності брати участь у миротворчих операціях під егідою ООН або ОБСЄ, враховуючи положення національних Конституцій, розвиток військового співробітництва з НАТО для здійснення спільного планування, військової підготовки та навчань, формування у тривалій перспективі таких збройних сил, які будуть спроможні краще взаємодіяти за стандартами НАТО. Альянс формально зобов'язався консультуватись із будь-яким учасником П.З.М., якщо цей партнер відчуватиме пряму загрозу своїй територіальній цілісності, політичній незалежності або безпеці. Учасниками зазначеної програми є близько 60 країн світу.

У лютому 1994 Україна приєдналась до програми «Партнерство заради миру». Розвиток правової основи співробітництва України з НАТО забезпечила «Хартія про особливе партнерство» між Україною та альянсом, підписана Президентом України Л.Кучмою та лідерами країн-членів НАТО 9 липня 1997 у Мадриді. Хартія визнала Україну невід'ємною частиною Центрально-Східної Європи та ключовим фактором забезпечення стабільності на континенті в цілому. Відповідно до її положень створено механізм регулярних політичних та військових консультацій між Україною та НАТО з питань у галузі безпеки, запобігання конфліктам, контролю над роззброєнням, експортом зброї та військових технологій, боротьби з тероризмом. Були засновані військові місії зв'язку України — в Брюсселі, а Північноатлантичного альянсу — в Києві, створені міжвідомча Комісія Україна-НАТО, спільна робоча група з питань військової реформи, місія України при штаб-квартирі НАТО у Брюсселі. У травні 1997 у Києві відкрито Центр інформації та документації НАТО. Зв'язки між громадськими та неурядовими установами України та країн НАТО здійснює Атлантична Рада України.

У 90-х рр. альянс активно долучився до врегулювання балканської кризи, яка виникла внаслідок розпаду в 1991 Соціалістичної Федеративної Рес-

публіки Югославії. Після підписання у 1995 Дейтонської мирної угоди НАТО створив спочатку багатонаціональні сили з імплементації, а потім сили зі стабілізації, участь у миротворчій діяльності яких брали Збройні сили України. Військова операція НАТО проти Югославії (24 березня — 10 червня 1999) стала найбільшою в історії альянсу, але негативно позначилася на його іміджі. У квітні 1999 у Вашингтоні на ювілейному саміті НАТО була затверджена нова військово-політична стратегія альянсу, яка передбачає зміцнення трансатлантичного партнерства та визначає глобальні військові завдання альянсу.

Після терактів у США 11 вересня 2001, виконуючи глобальні функції альянсу, союзники по НАТО розпочали антитерористичну операцію на території Афганістану (2001). Але у березні — травні 2003 під час підготовки та проведення військових дій з метою ліквідації існуючого режиму в Іраку серед союзників по НАТО з'явилися розбіжності щодо меж превентивного використання сили в обхід рішень ООН. Також європейські союзники (т. з. «стара» Європа) були стурбовані тим, що розгортання системи протиракетної оборони над територією США може порушити гарантії безпеки для Європи. Тимчасом прихильність до американської позиції виявили Велика Британія та країни «нової» Європи на чолі з Польщею. Розв'язанню протиріччя між «старою» й «ною» Європою, з одного боку, та США з іншого, була присвячена діяльність Генерального секретаря НАТО Яапа де Хооп Схеффера (з квітня 2004 до серпня 2009). 1 серпня 2009 до виконання обов'язків Генерального секретаря НАТО приступив датчанин А. Фог-Расмусен.

Україна бере активну участь у всіх заходах, передбачених індивідуальною програмою партнерства. Зокрема, на Яворівському полігоні відбуваються навчання «Козацький степ» та «Щит миру», з 1997 на кримському узбережжі — «Морський вітер». З липня 2000 спільний українсько-польський батальйон бере участь у миротворчій операції на території Косово. У травні 2002 Рада національної оборони та безпеки України оголосила рекомендації відмовитись від нейтрального статусу України та розпочати підготовку до вступу в НАТО. У 2003–2005 український підрозділ миротворців разом із військами США та низки інших країн НАТО брав участь у операції в Іраку. Водночас у квітні 2004 Україна представила НАТО «Оборонний бюлетень», який передбачав стратегію розвитку її Збройних Сил на період до 2015. На червневому 2004 саміті НАТО привітав курс України на розвиток демократії, цивільного контролю за діяльністю Збройних Сил та започаткував фактичне виконання програми підготовки України до повноправного членства в НАТО.

Впродовж 2005–2009 державна влада та громадські організації України проводили кампанію, спрямовану на покращення іміджу НАТО в українському суспільстві. Паралельно велася активна контрпропаганда проти

вступу України до НАТО. У квітні 2005 у Вільнюсі Україна підписала цільовий план дій, а у листопаді — меморандум з НАТО щодо використання альянсом української військово-транспортної авіації. У червні 2006 з цільового фонду НАТО розпочалося фінансування процесу знищення застарілих боєприпасів, які перебували на території України. У листопаді 2006 у Міністерстві оборони України та Генеральному штабі України з'явилися радники з країн НАТО. У квітні 2007 військові кораблі Чорноморського флоту України на ротацийній основі приєдналися до антитерористичної операції ВМС НАТО в Середземному морі «Активні зусилля». 18 січня 2008 Україна подала офіційний лист з проханням про приєднання до плану дій щодо набуття членства в НАТО, а 3–4 квітня 2008 на Бухарестському саміті НАТО Україні та Грузії було обіцяно членство в НАТО «в історичній перспективі». «Старі» держави-члени НАТО прислухалися до категоричної позиції Росії, яка виступила проти розгляду питання вступу України до НАТО. У зв'язку з цим було на невизначений час відкладено референдум з питання вступу України в НАТО. У грудні 2008 Україна та НАТО розробили «Річний національний план» співробітництва. У січні 2010 Україна приєдналася до обговорення пріоритетів діяльності сил швидкого реагування НАТО.

Лит.: Дугин А. Основы геополитики. — М., 1997; Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору // Голос України, 1997, 11 липня; Киссинджер Г. Дипломатия. — М., 1998; Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. — М., 1999; Україна і світ: проблеми міжнародної співпраці та колективної безпеки. Бібліографія статей українських періодичних видань (1991–1999 рр.). — К., 1999; Арон Р. Мир і війна між націями. — К., 2000; Бжезинский З. Выбор. Глобальное господство или глобальное лидерство. — М., 2004; Требин М.П. Терроризм в XXI веке. — Минск, 2004; Троицкий М.А. Трансатлантический союз 1991–2004. Модернизация американо-европейского партнёрства после распада биполярности. — М., 2004; Горбулін В.П., Литвиненко О.В. Національна безпека: український вимір. — К., 2008; Хабермас Ю. Расколотый Запад. — М., 2008. Україна в постбіполярній системі міжнародних відносин. — К., 2008.

А.Ю. Мартинов.

НАЦІОНАЛЬНИЙ ОЛІМПІЙСЬКИЙ КОМІТЕТ УКРАЇНИ — колегіальний орган, метою якого є розвиток і захист олімпійського руху в Україні відповідно до положень Олімпійської хартії. Утворений 22 грудня 1990 на асамблеї засновників НОК України у Києві. Його першим президентом було обрано тодішнього голову Держкомспорту України дворазового олімпійського чемпіона В. Борзова. 9 березня 1992 виконком

Міжнародного олімпійського комітету (МОК) визнав НОК України і йому було надано статус тимчасового члена. 24 вересня 1993 НОК України остаточно визнаний МОК. Права НОК України як незалежної неурядової громадської організації законодавчо закріплено 1994 законом України «Про фізичну культуру і спорт» (ст.35 «Національний олімпійський комітет»).

НОК України має 27 відділень у 24 областях країни, Автономній Республіці Крим і містах Києві й Севастополі. Його членами є понад 130 осіб. Колективними членами НОК України є понад 80 різних організацій країни.

Основні завдання комітету — організація підготовки та участі спортсменів в Олімпійських іграх, зміцнення матеріальної бази олімпійського спорту, вдосконалення системи олімпійської освіти й подальшого поступу спортивної науки, популяризація масового спорту й здорового способу життя, виховання у молоді за допомогою спорту почуття дружби і взаєморозуміння. Для практичного вирішення цих завдань НОК України підтримує діяльність Олімпійської академії України, створеної у вересні 1991 за рішенням генеральної асамблеї НОК, і спеціалізованих вищих фізкультурно-спортивних навчальних закладів країни, зокрема Національного університету фізичного виховання і спорту України (НУФВСУ). НОК підтримує такі ініціативи НУФВСУ, як запровадження викладання навчальної дисципліни «Олімпійський спорт» (уперше у світовій практиці) й створення кафедри олімпійського спорту, організацію (1994) спеціалізованого видавництва «Олімпійська література». Заходом МОК і НОК України видається міжнародний науково-теоретичний журнал «Наука в олімпійському спорті». Офіційним періодичним виданням комітету з 1995 є часопис «Олімпійська арена». Також виходить бюлетень «Олімпійські новини від НОК України». Проводяться міжнародні наукові конгреси «Сучасний олімпійський спорт».

З 1993 під егідою НОК спортсмени України беруть участь не лише в Іграх олімпіад і зимових Олімпійських іграх, а й у змаганнях зимових і літніх Європейських юнацьких олімпійських днів і фестивалів.

НОК України підтримує тісні зв'язки з Міжнародним олімпійським комітетом, Міжнародною олімпійською академією, національними олімпійськими комітетами різних країн, українськими спортивними осередками української діаспори. Членами МОК обрано дворазового олімпійського чемпіона В.Борзова та олімпійського чемпіона й багаторазового чемпіона світу С.Бубку.

Від часу заснування НОК України його президентами були В. Борзов (1990–1998), І. Федоренко (1998–2002), В. Янукович (2002–2005), С. Бубка (з 2005).

Лит.: Золоті сторінки олімпійського спорту України. 1894–2000. — К., 2000; Енциклопедія олімпійського спорту України. — К., 2005.

Н.А. Ярکو.

НЕЙЇСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1919 підписаний між державами Антанти (США, Велика Британія, Франція, Італія, Японія, союзні з ними Бельгія, Греція, Китай, Куба, Королівство сербів, хорватів і словенців (КСХС), Польща, Португалія, Румунія, Сіам, Хіджаз, Чехословаччина) та Болгарією 27.11 в Нейї-сьюр-Сені (передмістя Парижа). Набув чинності 9.08.1920. Є складовою т. зв. «версальської системи мирних угод». За договором від Болгарії відходила територія загальною площею понад 11 тис. км², що становило 11% її довоєнної території. Вона поступалася Румунії Південною Добруджею та частиною території з болгарським населенням, що передавалися їй за умовами Бухарестського мирного договору 1913. До КСХС відходило чотири округи на західному кордоні Болгарії, заселені болгарами, зокрема частина Македонії, Цариброд, Тимок, Босилеград. Частина Західної Фракії тимчасово передавалася під юрисдикцію країн Антанти. Згодом за умовами Севрського мирного договору 1920 відійшла до Греції. Таким чином Болгарія втрачала порт Дедегач і вихід до Егейського моря. Сума репарацій була встановлена у розмірі 2 млрд. 25 млн. золотих франків, що становило 25% усього довоєнного національного багатства Болгарії. Їх виплата мала здійснюватися протягом 37 років, починаючи з 1.07.1920. Болгарія також зобов'язувалася передати КСХС, Греції та Румунії 70 тис. голів худоби, 250 тис. тонн кам'яного вугілля. Болгарія мала ліквідувати обов'язкову військову повинність. Збройні сили не мали перевищувати 20 тис. військовослужбовців і комплектувалися за рахунок добровольців. Військово-морський флот скорочувався до 10 кораблів (4 міноносця та 6 військових катерів). Їй заборонялося мати підводні човни, морську авіацію, будь-які види важкого озброєння. Значну частину свого озброєння Болгарія мала передати країнам-переможцям. Контроль за виконанням Болгарією її зобов'язань покладался на Міжсоюзницьку комісію, яка засідала в Софії. Їй надавалися широкі повноваження, що дозволяли втручатися у внутрішні справи країни. Умови договору також передбачали «добровільне» переселення болгар із земель, які відходили до сусідніх держав, зокрема значна кількість македонських болгар переселилися до Болгарії, де вони поводитися надто активно. Договір суттєво погіршив міжнародне становище Болгарії навіть у порівнянні з тим, яким воно було після поразки у Другій Балканській війні. Упродовж 1920–1930 окремі положення договору були переглянуті, зокрема, 1940 Болгарії повернули Південну Добруджу. Нейїський договір втратив свою дію з початком Другої світової війни.

Лит.: Гренвилл Дж. История XX века. — М., 1999; Дипломатический словарь. — М., 1985, т. 3.; Горохов В.Н. История международных отношений 1918–1939. — М., 2004; Дюррозель Ж.-Б. История дипломатії від 1919 року до наших днів. — К., 1995; История дипломатии. — М., 1945, т. 3; Ключников Ю.В., Сабанина А.В. Мир в Нейи. — М., 1926; Кредер А.А.

Словарь по новейшей истории. — М., 1999; Palmer A. The Dictionary of XX-th century history. — Harmondsworth, 1999.

О.С. Черевко.

НИГЕРІЯ, Федеративна Республіка Нігерія (Federal Republic of Nigeria) — держава в Західній Африці. Територія 923,8 тис. км². Населення бл. 155 млн. осіб (2010). Столиця — м. Абуджа. Офіційна мова — англійська. Найпоширенішими мовами повсякденного спілкування є хауса, яруба, іґбо, креольська англійська, фулані. Н. — член ООН, Організації країн експортерів нафти (ОПЕК), Організації африканської єдності і Британської Співдружності Націй.

Кордони сучасної Н. є результатом відмежування у 19 ст. британських колоніальних володінь від сусідніх французьких та німецьких колоній. Попередній колоніальний поділ не враховував природні особливості території, мовну або етнокультурну своєрідність її населення. Історія держав і народів доколоніального періоду країни залишається невід’ємною складовою нігерійської національної історії. Культурні й цивілізаційні здобутки Н. мають глибоке історичне коріння. Археологічні знахідки засвідчують, що її територія вже 2 тис. років тому була центром самобутньої культури. За тисячу років до першої появи європейців тут існувала низка великих і малих держав. 1485 мали місце перші контакти з португальськими купцями, які вимінювали європейську продукцію, особливо зброю, на слонову кістку та пальмову олію, запровадили работоргівлю. 1553 до Н. прибула перша англійська експедиція, що призвело до конфлікту між португальцями і британцями. У 18 ст. Велика Британія отримує контроль над нігерійським узбережжям. Вже після заборони работоргівлі на початку 19 ст. британці просуваються вглиб континенту і об’єднують народи Хаусса, Йоруба та Ібо в рамках однієї системи урядування. 1862 Великобританія оголосила свій протекторат над містом Лагос та його околицями. Ця територія стала зародком пізнішого британського протекторату Південна Нігерія (1900). Заснована 1879 United Africa Company (згодом — Royal Niger Company Konzessionen) протистояла тут сусіднім французьким і німецьким конкурентам. Велика Британія розширювала свою активність і на північно-нігерійських державних утвореннях. 1897 британці пограбували і зруйнували місто Бенін — столицю однойменного королівства, 1903 — захопили місто Кано, центр ісламської культури і батьківщину «Хронік Кано» — важливого джерела з історії народів Західної Африки. Незабаром британській владі підкорилися й інші великі міста на півночі. У період Першої світової війни Велика Британія завершила колоніальну реорганізацію території сучасної Н. Попри штучний характер досягнутої єдності цих народів, вони спільно, особливо після Другої світової війни, вели боротьбу за звільнення від колоніальної залежності.

Після здобуття незалежності 1 жовтня 1960 Н. пережила громадянську війну. 1963 була проголошена Федеративна Республіка Нігерія. Відтоді демократичне урядування періодично змінювалося авторитарним правлінням. 1966 відбувся військовий переворот, 1970 — спроба відокремити із складу країни нафтоносні райони. Військовий режим 1993–1998 вважався одним із найрепресивніших на африканському континенті. Від 1999 триває новий етап демократизації країни — період так зв. Четвертої республіки з президентською формою правління. Чинна з 1999 конституція Н. створена за зразком конституції США, передбачає федеральний устрій та поєднання функцій глави держави і глави уряду. Кошти, отримані від видобутку нафти, що становлять основне джерело доходу Н., надходять до федерального бюджету, а потім за визначеною у конституції процедурою перерозподіляються між окремими територіальними одиницями. Президент країни обирається строком на 4 роки і максимум на два терміни. Вищим законодавчим органом країни є Національна Асамблея, що складається з двох палат — палати представників і сенату. Назагал у країні налічується 36 виборчих округів, що відповідає загальній кількості суб'єктів федерації. Законодавчі ініціативи президента мають отримувати схвалення з боку сенату. Федеральні міністерства є відповідальними за державний сектор економіки, університети, державні засоби масової інформації та Нігерійську національну нафтову корпорацію.

11 березня 1992 Н. визнала незалежність України. 10 грудня 1992 вони встановили дипломатичні відносини. Діяльність Посольства України в Н. була започаткована у грудні 1999. Посольство Н. в Україні було відкрите у березні 2000.

Впродовж 1990-х у Н. за контрактом працювали українські енергетики, нафтовики, лікарі, інженери. Але загострення міжконфесійних відносин (між християнами на півночі та мусульманами на півдні) поставили під загрозу життя іноземних громадян та спричинили їх виїзд з території країни. З початку 21 ст. українсько-нігерійські відносини переживали період стагнації, однак потенціал двостороннього співробітництва, передусім у галузі економіки і торгівлі, залишається досить значним.

Лит.: Кочубей Ю.М. Цінні джерела з історії Африки // УІЖ, 1966, № 11; История Нигерии. В новое и новейшее время. — М., 1981; История Африки в древних и средневековых источниках. Хрестоматия. — М., 1990; Львова Э.С. История Африки в лицах.— М., 2002; История Африки (XX век). — М., 2005; Офіційний сайт Посольства України у Нігерії — <http://www.mfa.gov.ua/nigeria/ua/29593.htm>

О.М. Горенко.

НІДЕРЛАНДИ, Королівство Нідерланди (Nederland, Koninkrijk der Nederlanden) — держава в Західній Європі. Омивається Північним морем,

межує з Німеччиною і Бельгією. Площа 41,1 тис. кв. м. Населення 16,7 млн осіб (2011): голландці (81%), фламандці (12%), фрізи, німці та ін. Столиця — м. Амстердам. Н. належать території в Америці: Антільські острови Кюро-сао, Аруба та ін., південна частина острова Сен-Мартен.

За формою державного правління Н. — конституційна монархія. Глава держави — королева (король). Законодавчу владу представляють Генеральні штати (двопалатний парламент), вищу виконавчу владу — король і рада міністрів на чолі з прем'єром. Місцеперебування парламенту і уряду — м. Гаага.

У 1–4 ст. територією Н., яку заселяли германські племена, володів Рим. Згодом її більша частина увійшла до Франкської держави, з 843 — до Лотарингії. У 11–14 ст. тут сформувалися нові політичні об'єднання — графства Голландія, Гелдерн, Фрісландія тощо. У 15 ст. на цих та прилеглих землях, що нині перебувають у складі Бельгії, Франції та Люксембургу, постала держава під назвою Нідерланди. Наприкінці цього ж століття країна підпала під зверхність імператорів Габсбургів, у 16 ст. — іспанської імперії. 1566 під гаслами боротьби проти іноземних загарбників у Н. вибухнула революція. Її наслідком було створення 1581 незалежної республіки Сполучених Провінцій, яка здобула міжнародне визнання 1648 за Вестфальським миром. З перемогою республіканського ладу країна вступила у смугу швидкого економічного зростання і в середині 17 ст. за рівнем розвитку торгівлі і промисловості перевершила усі головні європейські держави. Набувши становища потужної морської держави, Н. у 17–18 ст. стали на шлях колоніальних загарбань в Азії (Індонезія, Цейлон, Малакка та ін.), Америці, Африці. Головним зняряддям нідерландської експансії виступали засновані 1602 і 1621 Ост-Індська та Вест-Індська компанії.

1793 Н. приєдналися до очоленої Англією воєнної коаліції проти революційної Франції, але зазнали поразки і були окуповані французькими військами. Проголошена в Н. Батавська республіка була перетворена 1806 Наполеоном I на Голландське королівство, включене через два роки до Французької імперії. Рішенням Віденського конгресу 1814–1815 в країні утворено Нідерландське королівство, до якого приєднали Бельгію (остання відокремилася після революції 1830).

Під час Першої світової війни Н. зберігали нейтралітет. У Другій світовій війні її нейтралітет порушила нацистська Німеччина, захопивши країну 1940. З-під окупаційного режиму була звільнена союзними англо-американськими військами 1945. Від того року Н. — член ООН. Є також членом НАТО, Європейського Союзу та інших міжнародних організацій. 1 квітня 1992 Нідерландське королівство встановило дипломатичні відносини з Україною.

Найбільш ранні відомості про **нідерландсько-українські взаємини** пов'язані з епохою Ренесансу в Європі. Біля витоків українських інтересів нідерландського суспільства стояв великий філософ-гуманіст і богослов

Еразм Роттердамський, який 1521 висловив прагнення бути корисним різним народам, в тому числі «рутенам». Безпосередні контакти між нідерландцями і українцями припадають на поч. 17 ст., коли у період війни Польщі і Московської держави до окремого військового формування іноземців, спрямованого проти обох конфліктуючих сторін, разом з вояками з Н. вступили «жителі Поділля».

Широкі відгуки і рефлексії в Н. викликала національно-визвольна революція під проводом Богдана Хмельницького: з повсталю Україною нідерландці почали пов'язувати надії на її участь у спільній відсічі турецькому просуванню в Європу. Саме цьому була присвячена надрукована близько 1650 в м. Делфті політична гравюра із зображенням фігур, що символізували головні держави — Швецію, Іспанію, Англію, Німеччину, Польщу і Московію разом з образом козака і віршованим текстом про Україну, яка «знову тремтить та гримить» й «гострить шаблю». Інші опубліковані в Н. гравюри містили портрети гетьманів Б.Хмельницького, П.Дорошенка, види Львова, Хотина, Перемишля. Видані у 17 ст. в Амстердамі географічні карти позначали Україну як «землю козаків». До неї увагу свого уряду привертало й нідерландське посольство в Москві, відзначаючи у реляціях 1679 роль України у відносинах із сусідніми державами та називаючи Київ її столицею, «окрасою козацької нації».

Наприкінці 18 ст. в Україні з'являються поселення нідерландців — вихідців з Фрісландії, яку вони покинули через заборону своєї менонітської віри і спочатку осіли в Пруссії. У колоніях, розташованих у нижньому Подніпров'ї, нідерландці-меноніти займалися хліборобством, тваринництвом, з їх участю впроваджувалися технології рибопереробки, сукноробства. У 19 ст. нові чорноморські порти України встановлюють з Н. торговельне судноплавство для перевезення української пшениці. З метою забезпечення цих зв'язків у м. Феодосії Нідерландське королівство відкрило своє консульство, перенесене 1826 до Одеси.

Важливий поштовх культурним зв'язкам надала гуманістична спадщина нідерландських мислителів і письменників. В Україні головним центром її вивчення й поширення стала Києво-Могилянська академія. Тут у перекладі Є.Славинецького з'явилася праця Е. Роттердамського «Про пристойність дитячої поведінки» (1660-і рр.). Думки нідерландця цитувала риторика «Оратор Могилянський» (1635) Й. Кононовича-Горбацького, ними збагачували свої твори поети С. Симонід («Женці», 1614), Л. Баранович, С. Климовський, Г. Сковорода («Ікона Алквіадська»). Перед українським читачем відкрився духовний світ Н., відтворений і найбільшим нідерландським письменником 19 ст. Мультатулі. Першими перекладачами його творчості («Житє на висотах», «Любовні листи», «Авторитет», «Під чужим ярмом» та ін.) були І. Франко та його сучасники М. Черемшина, О. Маковей, П. Карманський. 1908 в Києві театр М. Садовського вперше презентував

українською мовою одну з найкращих п'єс нідерландської драматургії — «Загибель «Надії» Г. Гейрманса, поставлену в подальшому в Одесі і Харкові, українському драматичному театрі ім. І. Франка (Київ).

У Н. ознайомленню з Україною та її культурою сприяло музичне мистецтво. У 1820-х рр. нідерландський композитор Г. Прегер здійснив обробку знаменитої пісні «Їхав козак за Дунай», поширеної в Західній Європі. Тріумфами в містах Н. супроводжувалися гастролі українського народного хору під керівництвом композитора О. Кошиця (1920). Спадкоємицею цих традицій 1951 виступила заснована у м. Утрехті музикознавцем і диригентом М. Антоновичем українська хорова капела, сформована виключно із співаків-нідерландців.

Перші уявлення про українську літературу нідерландці мали можливість скласти завдяки праці фламандського публіциста Г. Схамельговта «Україна і Росія — дві мови, два народи» (1920, 1930), де, зокрема, характеризувалася поезія Тараса Шевченка та подано перший у фламандській літературі переклад його «Заповіта». 1939 під час святкування шевченківського ювілею спеціальну студію про великого українського поета видав проф. Гентського університету Й. Десне. Посередницьку роль у зближенні двох культур виконує українська діаспора в Н. (нині нараховує понад 5 тис. осіб) через мережу своїх громадських організацій і художньо-просвітницьких колективів, а також громадськість Н., заходом якої видається журнал «Україна».

Лит.: Брик М. Вістки про Львів у голландському журналі з XVII ст. // Український історик, 1974, № 1–3; Шевчук В. «Я прагну бути корисним рутенам...» // Всесвіт, 1986, № 12; В. Січинський. Чужинці про Україну. — К., 1992; История Нидерландов. Пер. с нидерл. — Гаага, 1995; Нудьга Г. Українська дума і пісня в світі. Кн. II. — Львів, 1998; Гениш К. Нидерланды. — М., 2008; Хрящевська Л. Переселення менонітів у південні райони України // Краєзнавство, 2009, № 1–2.

М.М. Варварцев.

НІЖИНСЬКА ГІМНАЗІЯ ВИЩИХ НАУК КНЯЗЯ БЕЗБОРОДЬКА — вищий навчальний заклад, створений за сприяння графа О.Г. Кушельова-Безбородька на кошти, пожертвовані князем, державним канцлером Російської імперії О.А. Безбородьком і графом І.А. Безбородьком. Офіційне відкриття закладу відбулося 4(16) вересня 1820 (хоча дозвіл на це Олександра I з'явився ще 1805). Першим директором гімназії став В.Г. Кукольник. З 1821 до 1826 її очолював учений-енциклопедист, випускник Львівського й Будапештського університетів І.С. Орлай, який підтримував зв'язки з Й.-В. Гете та Й.-Г. Песталоцці. Великого значення він надавав вивченню учнями іноземних мов і літератур. Навчання охоплювало дев'ять років і поділялося на три етапи: нижчий і середній (за програмою гімназій), а також вищий курс. Міністерством освіти було схвалено використання в гімназії

театру як важливого елементу виховної роботи з учнями, які заохочувалися до постановки російською мовою «творів патріотичного змісту». Водночас адміністрація закладу вимагала, щоби перед кожною виставою розігрувалися п'єси французькою та німецькою мовами з метою кращого їх засвоєння. Починаючи з 1824 учасником аматорського театру був М.В. Гоголь. Він виступав як актор і режисер у п'єсах Ж.-Б. Мольєра, що ставилися мовою оригіналу.

1832 Ніжинську гімназію трансформовано у фізико-математичний ліцей, де випускники гімназій упродовж трьохлітнього курсу навчання здобували вищу освіту. 1840 на його базі створено юридичний ліцей з метою підготовки чиновників-юристів.

Розвитку міжнародної співпраці закладу сприяв професор природничих наук А.Л. Андржейовський, який у 1839–40 листувався з визначним французьким природознавцем Ж.-Б. Борі де Сен-Венсаном, а 1841 надіслав французьким колегам насіння й рослини, зібрані ним в околицях Ніжина.

1874 ліцей реорганізовано в історико-філологічний інститут. Навчання в ньому тривало чотири роки, на останніх двох курсах здійснювалася профільна підготовка вчителів класичних мов, історії, сучасних мов і літератур для середніх навчальних закладів. У другій половині 1870-х — на початку 1880-х рр. на базі інституту було створено знамениту ніжинську філологічну школу.

Упродовж 19 ст. у формуванні науково-освітніх традицій Ніжина важливу роль відігравали іноземні фахівці. У зв'язку з тим, що серед учнів Ніжинській гімназії вищих наук були етнічні греки, на запрошення І.С. Орлая з 1824 до 1833 посаду молодшого професора грецької мови й словесності обіймав учитель Ніжинського Олександрівського грецького училища Х. Ієропес. Професор французької словесності І.Я. Ландражин (1822–1838) ознайомлював учнів з творами Вольтера, К.-А. Гельвеція, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо. Під керівництвом професора німецької словесності Ф.О. Зінгера (1824–1830) вихованці гімназії перекладали твори Й.-Ф. Шіллера, Й.-В. Гете та ін. авторів. У 1820-х рр. французьку словесність і мову викладав А.А. Аман, а на посадах наглядча за вихованцями, вчителя французької мови й каліграфії перебував Я.К. Воаргарт (1831 його призначено помічником бібліотекаря). 1829 наглядачем за вихованцями затверджений К.І. Делятр. Упродовж 1832–1847 лектором французької словесності в ліцеї був Я.Я. Лельєвр, під керівництвом якого учні здійснювали переклад і критичний розбір французьких прозових та віршованих творів, перекладали оригінальні тексти російських авторів, писали твори-роздуми. У 1843/44 навч. році Лельєвр включив до навчального плану аналіз знаменитої праці Ш.-Л. Монтеск'є «Про дух законів» (1748). У 1850–1866 французьку словесність у ліцеї викладав Ю.М. Ганнот, а від 1866 до 1870 заняття з французької мови проводив А.М. Френізі. У 1861–1867 лектором

німецької словесності в лицей був прусський підданий Ф.Е. Мерц. У Ніжинському історико-філологічному інституті викладали уродженці словацьких і чеських земель Й.В. Добіаш, А.В. Добіаш, Ф.В. Режабек, В.І. Петр.

Важливою формою міжнародних наукових зв'язків Ніжинської вищої школи були закордонні відрядження її учених — Р.Ф. Брандта, А.С. Будиловича, М.Н. Сперанського, В.К. Піскорського та ін. Їх наукові праці знаходили визнання з боку провідних європейських наукових установ: А.Л. Андржейовський був членом Французького зоологічного товариства, Г.А. Ільїнський — Болгарської і Польської академій наук, І.П. Козловський — Варшавського товариства історії, філософії і права, В.Г. Ляскоронський — Ісландського історичного товариства.

1920 історико-філологічний інститут перетворено на Ніжинський науково-педагогічний інститут, з 1921 — Ніжинський інститут народної освіти. Значний внесок у дослідження міжслов'янських, зокрема українсько-чеських й українсько-польських культурних зв'язків, зробив професор Є.А. Рихлик — етнічний чех, вихованець Київського й Берлінського університетів. Від 1925 він обіймав посаду професора кафедри українського мовознавства та письменства, а 1927 очолив секцію української мови та письменства науково-дослідної кафедри української культури. НІНО здійснював обмін виданнями з Українським університетом у Празі, Науковим товариством ім. Т. Шевченка у Львові, Українським науковим інститутом у Берліні, Академією наук у Кракові та іншими установами. 1932 постав Ніжинський педагогічний інститут, якому 1939 присвоєно ім'я М.В. Гоголя. У 1960-ті рр. набула розвитку співпраця з навчальними закладами Чехословаччини — міст Пардубіце, Банська-Бистриця, Градець-Кралове, 1967 засновано Товариство радянсько-чехословацької дружби. За допомогою викладачів інституту за кордон було передано працю І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація», що побачила світ у Нью-Йорку 1968.

1998 на базі інституту створено Ніжинський державний педагогічний університет ім. М. Гоголя, з 2004 — Ніжинський державний університет ім. М. Гоголя. Нині він співпрацює з навчальними закладами Росії, Грузії, Греції, Білорусі, Польщі, США, Німеччини, Угорщини, Великої Британії, Чехії, Македонії.

Лит.: Лицей князя Безбородко. — СПб., 1859; Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко. — СПб., 1881; Самойленко Г.В. Ніжинська вища школа у зв'язках із зарубіжжям // Література та культура Полісся. — Ніжин, 1995, вип.6; Самойленко Г.В. Нариси культури Ніжина. — Ніжин, 1996, ч. 3; Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: від Гімназії вищих наук до університету. — Ніжин, 2000; Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. — Ніжин, 2005.

О.А. Іваненко.

НІМЕЦЬКО-УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО (Deutsch-Ukrainische Gesellschaft). Створене 1918 в Берліні. Засновники — співробітник міністерства закордонних справ Німеччини Пауль Рорбах і публіцист Аксель Шмідт. Головною метою товариства було сприяння розвитку німецько-українських взаємин в господарській та культурній сферах. 1918–1926 Н.-у. т. видавало щомісячний часопис «Ukraine» («Україна») (головний редактор — А. Шмідт), який висвітлював політичне, економічне та культурне життя в Україні.

Після виводу німецьких військ з України 1918 товариство орієнтувалося на співпрацю з діячами УНР та гетьманату. У жовтні 1919 Н.-у.т. за допомогою посольства УНР організувало Український економічний конгрес у Берліні, у роботі якого взяли участь представники німецьких та українських урядових і громадських установ, економічних організацій, спілок, представники преси. З науковців в еміграції з Н.-у. т. та його друкованим органом співпрацювали І. Мірчук, З. Кузеля, Д. Дорошенко та ін. Діяло до 1945.

1948 було відновлено у Мюнхені під головуванням Г. Прокопчука. 1952–1968 виходив його журнал «Ukraine in Vergangenheit und Gegenwart» — «Україна в минулому і сучасному» (головний редактор — Г. Прокопчук), який інформував німецькомовних читачів про життя й культуру України й українців у діаспорі, зокрема про українсько-німецькі зв'язки. На шпальтах часопису висвітлювалися питання українського визвольного руху у минулому й сучасному, національної і господарської політики СРСР, української літератури, церковно-релігійна тематика, вміщувалися матеріали про визначних діячів України і Німеччини. Заходом товариства видавалися книжки, брошури, проводилися концерти, виставки, ювілейні вечори до 150-річчя з дня народження Т.Г. Шевченка, 100-річчя М. Грушевського. 1960 Н.-у. т. об'єдналося з Німецько-українським товариством ім. Гердера.

Лит.: Яріш В., Сулима М. Українці в Берліні. 1918–1945 pp. — Торонто, 1996; Трошинський В.П., Шевченко А.А. Українці в світі. — К., 1999; Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939. — К., 1999; Кривець Н.В. Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка. 1918–1933 pp. — К., 2008.

Н.В. Кривець.

НІМЕЧЧИНА (Deutschland) — держава у Центральній Європі. Територія — 357 тис. км². Населення 81,7 млн. чоловік (2011). За Конституцією 1949 — федеративна республіка. У 1949–1990 столиця — Бонн, після об'єднання Німеччини — Берлін. Кожна з 16 федеральних земель є рівноправним суб'єктом федерації і має власне самоуправління. Інтереси земель репрезентовані у верхній палаті парламенту — бундесраті. Нижня палата — бундестаг обирається на загальних виборах. Виконавчу владу здійснює федеральний канцлер. Президент виконує головним чином представницькі функції.

Германські племена в 3–5 ст. відіграли важливу роль у падінні Західної Римської імперії. 843 у Вердені онуки Карла Великого поділили Франкську імперію. За династії Штауфенів (1138–1254), яка вела боротьбу за створення «Священної Римської імперії німецької нації», розширювались феодальні привілеї князів, а королівська влада зрештою втратила спадковий характер. 1356 імператор Карл IV був обраний колегією курфюрстів.

У 12–13 ст., поки імператори займались упокоренням багатих італійських міст, північнонімецькі князі проводили політику «тиску на схід». Відбувся процес колонізації слов'янських земель. 1237 був заснований Берлін. Знаряддям колонізації стали лицарські ордени, зокрема Тевтонський. Німецькі міста балтійського узбережжя 1356 створили торговельний союз Ганза, який до 15 ст. мав факторію у Новгороді. Після Грюнвальдської битви 1410, в якій брали участь загони із західноукраїнських земель, слов'янські народи спромоглися відстояти право на самостійний розвиток.

Реформація та селянська війна (1525) стали поворотними моментами німецької історії. 1555 за Аугсбургським миром німецькі землі були поділені на католицькі (Південь) та протестантські (Північ) — за принципом «чия влада, того і віра». В умовах Контрреформації, проявом якої стала загальноєвропейська Тридцятирічна війна початку 17 ст., за положеннями Вестфальського миру 1648 було закріплено роздробленість Німеччини.

Завдання досягнення національної єдності стало ключовим у новій та новітній історії країни. На цю роль претендувала Пруссія. Після революції 1848–1849 канцлер О.Бісмарк взяв курс на об'єднання Німеччини «кров'ю та залізом» навколо Пруссії, але без участі Австрії. Після перемоги у війні з Францією 18 січня 1871 було проголошено створення Німецької імперії на чолі з кайзером Вільгельмом I. «Другий Рейх» об'єднав території, заселені німцями, включно зі Східною Пруссією, Ельзасом та Лотарингією, Сілезією. Досягнення національної єдності сприяло бурхливому розвитку економіки. Зміна соціальної структури населення стимулювала виникнення першої робітничої соціал-демократичної партії (1890). Водночас націоналістичні кола, об'єднані навколо Пангерманського союзу, виступали за участь Німецької імперії у глобальній колоніальній політиці, що зіштовхувало країну до протистояння проти Великої Британії, Франції та Росії.

Поразка Німеччини в Першій світовій війні (1914–1918) спричинила народження Веймарської республіки (1920–1933) — країни, де в умовах економічної нестабільності націонал-соціалісти під час «пивного путчу» 1923 вперше заявили про свої наміри прийти до влади. У 1933–1945 в Н. існувала нацистська диктатура на чолі з А. Гітлером, який поставив за мету встановлення глобального панування арійської раси. У Другій світовій війні (1939–1945) «Третій рейх» зазнав поразки від сил Об'єднаних Націй.

З початком «холодної війни» Н. була поділена на зони окупації. За Конституцією 23 травня 1949 було проголошено створення ФРН. 7 жовтня

1949 в радянській зоні окупації постала НДР. У 1969–1982 в рамках «нової східної політики» були створені передумови для замирення з соціалістичними країнами Східної Європи та розрядки у відносинах із СРСР.

У розпалі перебудови в СРСР та кризи соціалізму в НДР у листопаді 1989 знесено Берлінський мур (побудований 1961) — символ розколу Європи. 3 жовтня 1990 Н. знову стала єдиною. За часів канцлера Г. Коля (1982–1998) ФРН стала «локомотивом» процесу європейської інтеграції. 1998 вперше в історії до влади прийшла коаліція соціал-демократів та партії зелених, які поставили за мету соціально-екологічне оновлення країни. Після парламентських виборів 2009 в ФРН була створена християнсько-ліберальна коаліція на чолі з А. Меркель.

ФРН встановила дипломатичні відносини з Україною 17 січня 1992. У червні 1993 було підписано Декларацію про основи українсько-німецьких відносин. Впродовж 1998–2002 проведено чотири щорічні міждержавні консультації на вищому рівні.

Лит.: Вайнштейн О.Л. Россия и Тридцатилетняя война. — М., 1947; Смирин М.М. Германия эпохи Реформации и Великой крестьянской войны. — М., 1962; Неусыхин А.И. Судьба свободного крестьянства в Германии в VIII–XII веках. — М., 1964; Кулинич І.М. Українсько-німецькі історичні зв'язки. — К., 1969; Майер В.Е. Деревня и город в Германии XIV–XVI веков. — М., 1979; Гюнтер Р., Корсунский А.Р. Упадок и гибель Западной Римской империи и возникновение германских королевств. — М., 1985; Факти про Німеччину. — Франкфурт-на-Майні, 1992; Газін В.П. Економіка і зовнішня політика Веймарської республіки (1925–1933): Східноєвропейський аспект. — Кам'янець-Подільський, 1994; Копиленко М.Л. Українсько-німецькі відносини: здобутки, проблеми, перспективи. — К., 1996; Кудряченко А.І. Європейська політика ФРН (1970–1990). — К., 1997.

А.Ю. Мартинов.

Українсько-німецькі відносини. Зв'язки з німецькими землями відомі від часів Київської держави. 905–906 у місті Раффельштеттені був виданий митний Статут Східної марки, у якому йшлося про дозвіл руським людям торгувати воском, кіньми та іншими товарами на Дунаї та в деяких містах Баварії. Жваві торговельні стосунки встановилися з Регенсбургом, який у 12 ст. мав власну торговельну контору у Києві. 956 княгиня Ольга вислала посольство до німецького імператора Оттона I. У 973 до Оттона II було направлено посольство з щедрими подарунками, про що повідомляє німецький хроніст Ламперт. Князь Володимир прагнув спертися на Німецьку імперію у протистоянні Русі з Візантією. У 1029–1031 Давньоруська держава разом з Н. воювала проти Польщі, яку підтримував угорський король Іштван I.

Налагоджені за часів Ярослава Мудрого русько-германські мирні стосунки зберігалися й за його синів. Союз між двома державами скріплювався

династичними шлюбами. Німецький хроніст Тітмар Мерзебурзький, який 1018 відвідав Київ, характеризував його як місто 400 церков, 8 торгових площ і великої кількості мешканців.

У 13 ст. у політичні відносини зі Священною Римською імперією германської нації вступило Галицько-Волинське князівство. Данило Галицький продовжив традицію династичних зв'язків з німецькими князівствами, віддавши дочку Софію за графа Генріха V Шварцбурзького. Галицькі і волинські князі у закордонній політиці опиралися на союз з Німецьким орденом, заснованим 1190.

У 12–14 ст. в українських містах з'являються німецькі поселенці, переважно купці і ремісники, що сприяло поширенню німецьких впливів у техніці ремесла, торговельній справі, організації міського самоврядування. На українських землях виникає німецьке міське право (кінець 13 — поч. 14 ст.). Грамоти на використання магдебурзького права першими отримали міста Галицько-Волинської землі.

Інтенсивними стали й українсько-німецькі культурні контакти. З 16 ст. почала складатися традиція української молоді завершувати освіту й поглиблювати свої знання в німецьких університетах. Наприкінці 16 ст. у Віттенберзі слухав лекції з філософії й богослов'я відомий представник Острозького освітнього центру Кирило Лукарис. Удосконалював свої знання в університетах Н. також ректор Київської братської школи Мелетій Смотрицький. У другій пол. 18 ст. у Лейпцігу, Кенігсберзі, Геттінгені, Віттенберзі, Берліні, Галле, Бреслау навчалоя понад 130 українців, які студіювали філософію, право, класичні мови, медицину. У Кенігсберзькому університеті здобули ступені докторів медичних наук І. Максимович та Н. Квятковський. Українські студенти-медики навчалися у Кілі. У Геттінгенському університеті навчались представники знатних родин — Розумовські, Мілорадовичі та ін.

У 19 — на поч. 20 ст. вчені університетів України регулярно здійснювали наукові відрядження до Н. У таких університетах, як Гейдельберзький, Лейпцизький, Ієнський, Галльський, Геттінгенський, Берлінський, вони слухали лекції й відвідували семінари, працювали у лабораторіях, бібліотеках, виступали з доповідями на міжнародних з'їздах, конгресах. Від Київського університету в Н. працювали М. Іванишев, І. Рахманінов, П. Алексеев, М. Бубнов, К. Кесслер, Ф. Фортинський, А. Загоровський, М. Зібер, І. Лучицький, Б. Кістяківський, М. Ренненкамф, Я. Вальц та ін.

У 1867–1869 у Лейпцизькій консерваторії під керівництвом композиторів Е. Ріхтера, К. Райнеке, Є. Венцеля навчався композитор М. Лисенко. Студії знаменитого художника-педагога Мюнхенської Академії мистецтв А. Ашбе відвідував графік Г. Нарбут.

Серед німецьких істориків, послів, мандрівників, які цікавилися Україною, були Й. Пасторій, С. Пуффендорф, Й. Гербіній, Ф. Міллер, П. Паллас,

К. Гільдебрант, Й. Енгель, Й. Коль, Й. Блазіус та ін. 1594 за дорученням германського імператора Рудольфа II Габсбурга Е. Лясота відвідав Запорозьку Січ з метою залучити козаків до антитурецької коаліції. Під час поїздки він побував у Львові, Почаєві, Прилуках, Трипільлі, Києві.

Разом з тим багато німецьких учених працювали у вітчизняних вищих та середніх навчальних закладах. І. Гізель, родом із Східної Пруссії, 1645–50 був професором і ректором Могілянської колегії. У першій пол. 19 ст. у Харківському університеті працювали Ф. Гізе, Л. Шнауберт, Й. Шад, Л. Ванноті, М. Пільгер, Х. Роммель, Л. Якоб, Б. Дорн та ін. З німецькими вченими співпрацювали вчені Києво-Могілянської академії Ф. Прокопович, С. Тодорський та ін. Німецький архітектор Й. Шедель, родом із Гамбурга, 1731–52, керував спорудженням дзвіниці Києво-Печерської Лаври, будинку Київської академії, дзвіниці Софійського собору.

У другій половині 19 ст. німецькі автори Й. Обріст, К. Француз вивчали творчість Т. Шевченка. Німецькою мовою видавалися твори О. Кобилянської, В. Стефаніка. Твори драматурга Г. Гауптмана та поета Г. Гейне перекладали Леся Українка, Й. Гете — І. Франко.

Після підписання 9 лютого 1918 Брестського мирного договору між Українською Народною Республікою та Німеччиною були встановлені міждержавні відносини. 1918–22 у Берліні діяли дипломатичні представництва УНР, Української Держави гетьмана П. Скоропадського, Директорії УНР. 1922 Н. встановила дипломатичні відносини з УСРР, були налагоджені торговельно-економічні зв'язки.

У 1917–1921 у Н. з'явилася масова українська еміграція. Після закінчення Першої світової війни у таборах для інтернованих перебувало близько 100 тисяч українців. В таборах Раштаті, Бадені і Зальцведелі створювалися українські громади, діяли школи, друкарні, клуби, церкви, драматичні гуртки, видавалися часописи. Були створені «Українська громада в Берліні», «Українське національне об'єднання». 1922 у Берліні під головуванням проф. Д. Дорошенка постала Спілка об'єднаних громадських добродійних українських організацій у Німеччині. Від 1923 у Кенігсберзі діяв Комітет опіки над українськими біженцями з Західної України. Спілка студентів-українців мала свої філії в Кілі, Геттінгені, Лейпцигу, Кенігсберзі, Данцигу, Франкфурті, Галле та інших містах.

У 1920-х рр. у Н. працював скульптор і художник О. Архипенко, який представляв свої твори на виставках у Н., Франції та інших країнах Європи. В Академії мистецтв у Берліні працювали графік, професор Р. Лісовський, скульптор І. Крук. 1926 в Берліні закінчив високу школу музики піаніст, композитор і диригент А. Рудницький, який 1935 виголосив цикл викладів про українську музику в Берлінському університеті. У Берліні виступали співаки О. Зарицький, М. Любарська, К. Андрієнко, піаністка Л. Колесса, Українська Республіканська капела, хори Є. Турули, Є. Цимбалістого.

Важливу роль відігравав Український науковий інститут в Берліні, заснований у листопаді 1926 (очільник — Д. Дорошенко, від 1930 — І. Мірчук). Кураторами інституту були генерал В. Гренер, від 1934 — проф. Пальме, від 1939 — проф. Геруліс. На чотирьох інститутських кафедрах — української історії, української державності, духовної культури і релігійних відносин, історії матеріальної культури працювали В. Липинський, В. Залозецький, Д. Чижевський, З. Кузеля, Я. Рудницький, Б. Крупницький, М. Антонович, І. Лоський, Д. Оляничин та ін.

Після закінчення Другої світової війни на території Західної Німеччини знаходилось близько 180 тис. українців, більшість з яких жили у таборах для переміщених осіб. У таборах були організовані 28 українських гімназій, ветеринарний технікум, 3 вчительські семінарії, комерційна та електротехнічна школи, початкові українські школи.

У зв'язку з еміграцією до інших західних країн і за океан на кінець 1950-х у Західній Німеччині залишилося приблизно 20 тис. українців. Серед них продовжували діяти Спілка українських журналістів, Спілка української молоді, Пласт, театральні колективи тощо, виходили періодичні видання: «Українська трибуна», «Час», «Українські вісті», «Рідна церква», «Україна і світ» та ін.

Від 1945 почали діяльність Український вільний університет у Мюнхені, Український технічно-господарський інститут у Регенсбурзі, Українська вільна академія наук (УВАН) в Ангсбурзі. Функціонували також Українська висока економічна школа, Українська православна богословська академія, Українська католицька духовна семінарія, Наукове товариство ім. Шевченка (від 1947).

Від початку 1990-х рр. до Німеччини на постійне місце проживання прибула нова хвиля еміграції українців, яка має економічний характер. Станом на 2011 в Німеччині мешкає близько 1 млн. українців, які зосереджені головно в Мюнхені, Берліні, Гамбурзі, Ганновері, Нюрнбергу, Регенсбурзі, Ульмі, Брауншвейгу, Франкфурті-на-Майні, Фрайбургу, Штутгарті, Дюссельдорфі, Дрездені, Лейпцигу.

Українців у Н. репрезентує Центральне представництво українців у Німеччині. Громадськими і культурно-освітніми організаціями є Спілка українців Німеччини «Нова громада», «Український світ», Центральна спілка українців Німеччини, Німецько-український інформаційний центр «Пролісок», Спілка українських студентів, «Пласт», Спілка української молоді. Існують також видавництва «Сучасність», «Дніпрова хвиля», «Українське видавництво», «Молоде життя», виходить часопис Української греко-католицької церкви «Християнський голос».

Функціонують Апостольський екзархат Української греко-католицької церкви в Німеччині та Скандинавії, Українська автокефальна православна і Українська євангельсько-баптистська церква.

Лит.: Кулінич І.М. Українсько-німецькі історичні зв'язки. — К., 1969; Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні. — 1945–1951. — Мюнхен, 1985, т. 1.; Трощинський В.П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. — К., 1994; Євтух В.Б. Українці за межами України // Історія України. Нове бачення. — К., 1996, т. 2.; Копиленко М.Л. Українсько-німецькі відносини: здобутки, проблеми, перспективи. — К., 1996; Трощинський В.П., Шевченко А.А. Українці в світі // Україна крізь віки: В 15-ти томах. — К., 1999, т. 15.; Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939. — К., 1999; Яцишин М.М. Українсько-німецькі культурні зв'язки кінця 80-х — у 90-ті роки ХХ століття. — К., 1999; Мартинов А.Ю. Українсько-німецьке співробітництво у контексті європейської інтеграції (90-ті роки ХХ ст.) — К., 2000; Політична історія України ХХ століття. У 6 томах. Українці за межами УРСР (1918–1940). — К., 2003, т. 5.

Н.В. Кривець.

НІМЦІ В УКРАЇНІ. Перебування німців на українських теренах сягає раннього середньовіччя, але масові поселення почали з'являтися наприкінці 1780-х років. Правовою основою німецької колонізації стали маніфести російської імператриці Катерини II від 4 грудня 1762 і 22 липня 1763, в яких іноземці запрошувалися переїздити на новонабуті неосвоєні землі Російської імперії. Після закінчення російсько-турецької війни 1768–1774, зруйнування Запорозької Січі та приєднання Криму до Російської імперії переселенський рух був спрямований передусім на землі Причорномор'я і Приазов'я. Прибуваючи з Данцига, Бадена, Вюртемберга, Гессена, Рейнланда, Пфальца, Ельзаса та ін., німці осідали в Херсонській, Катеринославській, Таврійській губерніях, Бессарабській обл. У середині 19 ст. тут нараховувалося 250 поселень, а 1914 — 966. Одне з перших поселень у складі 228 сімей було засновано 1789 в Катеринославській губернії німцями-менонітами з Данцига. Іншим осередком масового поселення німців стала Волинь — Житомирський, Новоград-Волинський, Луцький, Володимир-Волинський і Дубненський повіти. За переписом 1897 на півдні України мешкали 377,8 тис. німців, на Волині — 171,3 тис. У 19 ст. німецькі колоністи також оселялися на українських землях Австро-Угорщини. 1914 у Галичині проживало 47 тис. німців, на Буковині — 21 тис., на Закарпатті — понад 10 тис.

У Російській імперії переселенці користувалися наданими урядом пільгами, які гарантували їм виділення земельних наділів у розмірі 65 десятин землі на кожну сім'ю на вигідних умовах, грошову допомогу, свободу віросповідання та звичаїв, самоврядування, звільнення від сплати податків на термін від 10 до 30 років і від виконання повинностей тощо. 1818 для управління німецькими колоніями на Півдні України був створений Опікунський комітет.

На поч. 20 ст. на півдні України німці були власниками 3,8 млн. десятин землі, а на Волині — 700 тис. десятин. Основними галузями господарювання були землеробство, тваринництво, садівництво, лісове господарство, частково — виноградарство, шовківництво, вирощування тютюну. Внаслідок реформ 1860–70-х рр. виникли великі німецькі фермерські господарства з новими формами господарювання, застосуванням сільськогосподарських машин, передових агротехнічних методів. Помітний внесок у розвиток передових технологій зробив Й. Корніс, який займався вівчарством. У середині 19 ст. його фермерське господарство приносило щороку до 60 тис. рублів прибутку. Організатором землеробства і тваринництва виступав головний суддя Катеринославської контори Опікунського комітету С. Контеніус, який ініціював впровадження нових культур, насадження лісосмуг та лісових масивів, плантацій фруктових дерев. Активну участь у господарському освоєнні Півдня України взяли родини німецьких підприємців Решке, Гехта, Вернера та ін. У 80-х рр. 19 ст. на Херсонщині родина Фальц-Фейнів заклала степовий заповідник «Асканія-Нова».

У колоніях розвивалася сільськогосподарська кооперація, створювалися аграрні спілки, кредитні установи тощо. Зокрема в Одесі у середині 19 ст. діяло 9 німецьких цехових управ: слюсарна, каретна, столярна, годинникових справ, кондитерська та ін. Німецькі купці здійснювали торговельні операції з європейськими країнами, організовували міжнародні товарні перевезення.

У німецьких колоніях діяли початкові школи, училища підвищеного типу, гімназії. У середині 19 ст. у Таврійській, Катеринославській, Херсонській губерніях було 156 початкових шкіл. Функціонували сирітські та інвалідські будинки, лікарні, будинки для глухонімих та інші соціальні установи, які утримувалися на кошти колоністів та їхніх громадських організацій.

У місцях зосередження німецьких поселенців створювалися національно-культурні товариства. Від 1863 виходила «Одеська німецька газета», 1906 — католицька «Німецька хроніка». Німецькою мовою також видавалися підручники, наукова та художня література.

Учені німецького походження працювали у вищих навчальних закладах України. В Університеті св. Володимира працювали професори В. Беккер, В. Бец, М. Бунге, І. Вальтер, Я. Вальц, М. Ренненкампф, Р. Фогель, М. Шиллер, І. Шмальгаузен та багато інших. Е. Траутфеттер 1838 був одним із засновників університетського ботанічного саду. У Новоросійському університеті в Одесі працювали професори Б. Варнеке, М. Грот, М. Ланге, І. Маркузен, Ф. Струве та ін. Випускник Новоросійського університету С. Вітте очолював міністерство фінансів Російської імперії. Багато німців обіймали посади державних службовців, обиралися до міських дум, земських органів управління.

Перша світова війна та події 1917–1921 підірвали економіку німецьких колоній. Колоністів позбавили податкових і кредитних пільг, частини

общинних земель, права голосу на виборах до Всеросійських Установчих зборів. Колонії зазнали погромів і пограбування, голоду 1921–1923. Перерозподіл земельних фондів в УСРР призвів до втрати ними значної частки власності. Все це стимулювало еміграційні настрої.

За нової економічної політики було проведено землевпорядкування в німецьких колоніях, їм повернули частину конфіскованих земель. Як результат, у колоніях набула розвитку сільськогосподарська кооперація — машинно-тракторні, тваринницькі, молочні, насінневі, хмелярські, виноградарські, меліоративні товариства. До кінця 1920-х рр. всіма видами сільськогосподарської кооперації, включаючи споживчу, охоплювалося понад 80% німецьких господарств України.

За переписом 1926, в радянській Україні налічувалося 385,5 тис. німців (93,2% — у сільській місцевості й 6,8% — у містах) — 40% від загальної кількості німецького населення, що проживало в СРСР. За політики «коренізації» у 1920-х в УСРР створено 7 німецьких національних районів — Високопільський (Херсонська округа), Гросс-Лібентальський, Фрідріх-Енгельський (Одеська округа), Люксембурзький (Маріупольська), Карл-Лібкнехтівський (Миколаївська), Молочанський, Пришибський (Мелітопольська), десятки німецьких національних сільрад. Діяли 2 німецьких педагогічних технікуми, машинобудівний, технікум механізації сільського господарства, Пришибська німецька ветеринарно-фельдшерська школа, Хортицька німецька педагогічна школа, Одеський німецький педагогічний інститут та інші культурно-освітні заклади. Видавалася німецькою мовою література і преса.

Проведення примусової суцільної колективізації, голодомор 1932–1933 в УСРР негативно вплинули на соціально-економічне життя німецького населення. Життєвий уклад в німецьких колоніях, що створювався багатьма поколіннями, було зруйновано. Згортання політики сприяння національно-культурному розвитку національних меншин, що розпочалося з другої половини 1930-х рр., призвело до закриття навчальних і національно-культурних закладів, ліквідації німецьких національних районів і сільрад, релігійного життя німців.

Коли Західна Україна увійшла до складу УРСР, німців, які проживали на цих теренах, було репатрійовано до Німеччини. 1941 німецьке населення УРСР було звинувачене у пособництві гітлерівцям і депортоване до східних районів СРСР. 1945 частина українських німців повернулася з Німеччини, але їм було дозволено поселитися в Комі АРСР та республіках Середньої Азії. Оголошена 13 грудня 1955 амністія не дозволила німцям повернутися на колишні місця проживання.

Проголошення незалежної України відкрило можливість повернення депортованих німців в місця попереднього проживання. 17 квітня 1991 Верховна Рада УРСР прийняла Закон «Про реабілітацію жертв політичних

репресій в Україні», відповідно до якого німці могли повертатися в Україну. З вересня 1996 була підписана угода між Україною і ФРН про співпрацю у справах осіб німецького походження, які проживають в Україні. Створена міждержавна українсько-німецька комісія в справах переселенців німецького походження, на засіданнях якої обговорюються питання розбудови соціальної інфраструктури, підтримки підприємницьких структур, досягнення кращих умов життєдіяльності німців-репатріантів. В Україні діє низка національно-культурних об'єднань німців, зокрема товариства «Відергебурт», «Дойчтум», центр німецької культури «Відерштраль», громадська організація «Німецька молодь в Україні» та ін. У Києві видається газета «Дойче канал». У місцях компактного проживання німців організовано недільні та загальноосвітні школи.

1992–1996 з України до Н. виїхало 15 тис. німців. Станом на 2001 в Україні проживало 33,3 тис. німців, 70% яких сконцентрована в шести областях — Дніпропетровській, Донецькій, Закарпатській, Запорізькій, Луганській, Одеській, а також в АР Крим.

Лит.: Клаус А. Наши колонии. — СПб., 1869; Писаревский Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. — М., 1909; Панчук М., Польовий Л. Під пресом тоталітарного режиму. Німці України в радянський період // Політика і час, 1992, № 9; Євтух В.Б., Чирко Б.В. Німці в Україні (1920–1990-ті роки). — К., 1994; Павленко Г.В. Німці на Закарпатті. — Ужгород, 1995; Кулинич І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. — К., 1995; Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20–30-ті роки ХХ століття). — К., 1995; Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII — первая половина XIX в.). — Днепрпетровск, 1999; Кудряченко А., Котигоренко В. Німецька національна меншина в сучасній Україні // Діалог, 2000, № 1; Якубова Л. Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР (20-ті — початок 30-х років ХХ ст.). — К., 2004; Шитюк М.М., та ін. Німці Півдня України. Історія і сучасність. — Миколаїв, 2009.

Н.В. Кривець.

НІШТАДСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1721. Укладений 30 серпня (10 вересня) між Російським царством і Шведським королівством на конгресі в м. Ніштадті (нині м. Уусікаупункі, Фінляндія). Договір став наслідком перемоги Росії над Швецією в Північній війні 1700–1721.

Документ складався з преамбули, 24 основних артикулів (положень) і окремого «сепаратного». Н.м.д. встановлював «вічний, істинний і непорушний мир на суходолі і воді». Проголошувалася генеральна амністія, яка, втім, не розповсюджувалася на прибічників українського гетьмана Івана Мазепи. Визначалися терміни припинення воєнних дій на територіях, що були охоплені війною. До сфери володінь Росії приєднувалися Інгерман-

ландія (нині Ленінградська обл. Російської Федерації), Естляндія (північна частина Естонії), Ліфляндія (нині південна частина цього регіону належить Латвії, північна - Естонії), частина Карелії (північне узбережжя Ладозького озера), острови Езель, Даго і Моон (відповідно Сааремаа, Хійумаа і Муху в Естонії) тощо. Росія взяла на себе зобов'язання компенсувати Швеції її територіальні втрати сплатою суми у 2 млн. єфимків (дорівнювало 1,3 млн. рублів). Окрім цього Швеція отримала Фінляндію, а також право на щорічні безмитні закупівлі (і вивозу) російського хліба на суму у 50 тис. рублів.

Основним результатом російсько-шведських домовленостей, закріплених Н.м.д., стало значне розширення кордонів Російського царства і здобуття останнім вільного доступу до Балтійського моря.

Лит.: Тарле Е. Северная война и шведское нашествие на Россию. — Сочинения. — М., 1959, т. 10; Бобылев В. С. Внешняя политика России эпохи Петра I. — М., 1990; Под стягом России: Сборник архивных документов. — М., 1992; Штенцель Альфред. История войн на море. — М., 2002.

В.В. Піскіжова.

НОВА ЗЕЛАНДІЯ (New Zealand) — держава у південно-західній частині Тихого океану. Територія — 268 680 км². Населення — 4,4 млн. осіб (2011). Столиця — м. Окленд. Більшу частину населення становлять нащадки англійських та австралійських переселенців, корінні жителі — маорі, які у 11 ст. мали власну державність. Європейці відкрили Н. З. 1642, коли сюди прибув голландський мореплавець А. Тасман. Освоєння ними країни пов'язано з діяльністю англійця Дж. Кука (1768). 1907 Н. З. стала британським домініоном; 1954 уклала військово-політичну угоду зі США, але 1984 відмовилася бути їх ядерною військово-морською базою. Маорі нарешті здобули рівні політичні та соціальні права.

31 грудня 1991 Н. З. визнала незалежність України. Після 1991 в країні сформувалася невелика українська діаспора, яка нараховує близько 5 тисяч осіб.

Лит.: Островные государства Тихого океана. Справочник. — М., 2009.

А.Ю. Мартинов.

НОВА ІСТОРІЯ, новий час (modern times) — історичний період, початок якого співпадає з кінцем 15 ст. і пов'язується з такими явищами, як гуманізм, науково-технічні та літературно-мистецькі досягнення епохи Відродження, Великі географічні відкриття, Реформація. У французькій історичній науці стосовно етапу нового часу від революції 1789 до наших днів вживається термін «сучасна епоха» («*époque contemporaine*»).

Поняття Н.і. було введено італійськими гуманістами, які створили нову концепцію та періодизацію історії на противагу вироблених у середні віки схемі чотирьох монархій — ассирио-вавілонської, мідо-перської, греко-

македонської та римської. Заперечуючи характерну для середньовічної історіографії ідею «вічного Риму» та «переносу імперії», гуманісти 15–16 ст. доводили, що із загибеллю Римської імперії у 5 ст. почався новий етап в історії людства — період середніх віків, який вони відокремлювали від свого часу. Нова схема історичного розвитку остаточно утвердилася в історіографії завдяки працям римського історика Ф. Біондо (1388–1463), французького ученого-юриста Ж. Бодена (1530–1596), професора Галльського університету в Німеччині Х. Келлера (1637–1707), англійського історика Е. Гіббона (1737–1794).

Наприкінці 30-х рр. 20 ст. у радянській історіографії закріпилася схема історії країн Європи й Північної Америки, за якою Н.і. поділялася на два періоди: перший — від Англійської революції сер. 17 ст. до франко-пруської війни 1870–1871 і Паризької комуни 1871; другий — до більшовицького перевороту в Росії 1917. Методологічним підґрунтям такої періодизації стала концепція соціально-економічних формацій, і відповідно, внутрішнім змістом нового часу радянські історики вважали перемогу капіталістичного ладу над феодальним у результаті буржуазних революцій, створення світової капіталістичної системи, перехід до останньої стадії капіталізму — імперіалізму, загострення класової боротьби, назрівання загальної кризи капіталістичної системи. У 90-ті рр. 20 ст. у російській історичній науці активізувалася дискусія щодо періодизації нової та новітньої історії, у ході якої було висунуто ряд важливих ідей: починати відлік нового часу не від Англійської революції сер. 17 ст., а з сер. 16 ст., позначеного світоглядними й науковими зрушеннями, що поклали початок новому етапу в розвитку європейської цивілізації; відмовитися від виділення франко-пруської війни 1870–1871 і Паризької комуни 1871 як межі між двома основними періодами нової історії; вважати Першу світову війну й жовтневий переворот у Росії 1917 єдиним рубежем між новим і новітнім часом.

Період 16–17 ст. окреслюється в українській історичній науці як пізнє середньовіччя або ранній новий час. З 16 ст. культура Відродження стала загальноєвропейським явищем. Її визначальною рисою був гуманізм, що характеризувався критичним ставленням до схоластичної філософії. Центром гуманістичного світогляду є людина, її земне життя, особисті досягнення. Гуманізм дав поштовх дослідженням античної культури, виникненню літератур національними мовами, розвитку природознавства (пізнання природи проголошувалось прерогативою науки). Піднесенню духовної культури Європи сприяло відкриття в 15 ст. книгодрукування.

У 16 ст. загальноєвропейського масштабу набула Реформація. Діячі реформаційного руху виступали проти ієрархії католицької церкви, ратували за створення незалежних від папської курії національних церков, протиставляли католицькому догмату про спасіння віруючих «добрими справами»

принцип «виправдання вірою». Реформація поклала початок протестантизму — християнським течіям, що відокремившись від католицької церкви, утворили власні церкви (лютеранство, цвінгліанство, кальвінізм, англіканство). Сприяючи вихованню в людині почуття особистої відповідальності, підприємливості, індивідуалізму, протестантські соціально-етичні ідеї створювали морально-психологічне підґрунтя для розвитку капіталізму на Заході. Спричинені Реформацією зрушення в духовному житті західноєвропейського суспільства зумовили загострення релігійного антагонізму (війни між католиками й гугенотами у Франції 1562–1594, ворожнеча між кальвіністами та католиками під час Нідерландської революції 16 ст. тощо), а також трансформації у системі міжнародних відносин (протистояння католицького габсбургського блоку та протестантської коаліції у ході Тридцятилітньої війни 1618–1648).

З 16 ст. в економіці європейських країн розвивалися капіталістичні відносини, було закладено підвалини для формування загальноєвропейського ринку. Відбувся перехід від станової до абсолютної монархії, спрямованої на забезпечення рівноваги між дворянством, яке втрачало економічну владу, та буржуазією, що накопичивши капітал, прагнула політичного впливу. Утвердження товарно-грошових відносин (потреба в нових джерелах сировини та ринках збуту), зміцнення абсолютизму (зростання видатків на утримання централізованого бюрократичного апарату, найманої армії), науково-технічний прогрес (удосконалення морських суден, картографії, поширення уявлень про кулясту форму Землі) зумовили активізацію колоніальних загарбань європейців. Унаслідок Великих географічних відкриттів 16–17 ст. було закладено передумови для утворення в майбутньому світового ринку й формування колоніальної системи. В умовах ускладнення структури суспільства, появи нових верств (буржуазії і найманих робітників) та загострення соціальних протиріч суспільні рухи в Європі набували революційних масштабів.

У результаті революції у Північних Нідерландах було встановлено республіку (16 ст.) та започатковано процес переходу європейських країн від абсолютизму до різних форм конституційного ладу. Після революційних подій сер. 17 ст., реставрації королівської династії Стюартів (1660–1688), приходу до влади Вільгельма Оранського («Славної революції» 1688–1689) в Англії закріпилась парламентарна монархія. Упродовж 17 ст. у філософській думці Нідерландів, Англії, Франції зародилася ідеологія Просвітництва, що набула поширення в Європі у 18–19 ст. Її представники відстоювали поняття суспільного договору, громадянських прав і свобод, створення соціально-політичних умов для гармонійного розвитку особистості, виступали проти необмеженої монархії. Просвітництво стало ідеологічною основою конституційного ладу США, що здобули незалежність від Великої Британії у результаті революційної війни 1775–1783. Під

впливом просвітницьких ідей відбулась Французька революція 1789, унаслідок якої в Європі утвердилися поняття нації, національної культури, народовладдя, прав людини та громадянина. Європейські революційні рухи першої половини 19 ст., що розвивалися під гаслами боротьби за демократизацію суспільно-політичного життя, розв'язання економічних і соціальних проблем, національне об'єднання чи визволення з-під влади іноземних держав, наслідували принципи Французької революції 1789.

Упродовж 19 ст. на політичній карті Європи з'явилися нові держави — Греція (1830), Бельгія (1830), Румунія (1861), об'єднані Італія (1870) та Німеччина (1871). У більшості європейських країн до кінця 19 ст. було встановлено політичні режими, що характеризувалися поділом влади на законодавчу, виконавчу та судову гілки. У XIX — на поч. XX ст. було здійснено важливі суспільно-політичні перетворення, зокрема, розроблено законодавство, що регулювало умови праці робітників, запроваджено страхування на випадок хвороби, каліцтва, старості тощо.

Характерною рисою економічного розвитку Європи 19 ст. став промисловий переворот, що означав перехід до фабрично-заводського типу виробництва з використанням парових двигунів. Стартувавши у Великій Британії (1770–1830), процес формування машинної індустрії, вдосконалення технічного оснащення промислового виробництва та зростання його обсягів поширився на інші європейські держави. Індустріалізація супроводжувалась активізацією конкуренції між провідними промисловими країнами та колоніального суперництва на ґрунті пошуку нових ринків збуту товарів і об'єктів вкладення капіталу. В змаганнях між великими державами за європейське та світове лідерство зросло значення воєнної могутності, набула поширення гонка озброєнь. Наслідком загострення боротьби за економічні та політичні сфери впливу в умовах зміцнення взаємозалежності між країнами стала Перша світова війна (1914–1918), з якою у вітчизняній історіографії пов'язується завершення нового часу.

У сучасній українській історіографії триває процес створення концепції історії України, яка враховувала би специфіку її розвитку в контексті світового історичного процесу. До періодизації всесвітньої історії зверталися у своїх працях і лекційних курсах представники історичної науки України 19 — поч. 20 ст. Зокрема, М. Лунін 1835 прочитав у Харківському університеті пробну лекцію на тему «Переход средней истории к новой и значение сей последней», що була опублікована в «Журнале Министерства Народного Просвещения». Початок нового часу він датував кінцем 15 ст. і пов'язував із занепадом феодальних відносин, послабленням впливу римокатолицької церкви, завоюванням Константинополя османами 1453, винайденням книгодрукування, створенням вогнепальної зброї і постійних військ. Характерною рисою нової історії Лунін вважав поширення європейської цивілізації далеко за межі Європи, що стало можливим унаслідок віднай-

дення морського шляху до Індії через Атлантичний океан та відкриття Америки.

Ознакою як притаманного народницькій історіографії 19 ст. поділу вітчизняної історії на княжу добу, польсько-литовську добу, козацьку добу й добу національного відродження, так і періодизації, розробленої радянськими істориками на базі формаційної концепції, є відокремлення України від загальноєвропейського історичного контексту. Задля подолання провінційності інтерпретації вітчизняної історії І. Лисяк-Рудницький запропонував застосовувати до України загальноприйнятий поділ історії Європи на античну, середньовічну й нову з деякими поправками. На його думку, в українській історії завершення періоду середньовіччя знаменувала собою Люблінська унія 1569.

Сучасній вітчизняній історичній науці притаманні зрушення в напрямку подолання вироблених марксистсько-ленінською історіографією штампів в оцінці Люблінської унії виключно як знаряддя польських феодалів у загарбанні українських земель. Після укладення унії у межах однієї держави — Речі Посполитої — опинилися Наддніпрянина, Волинь, Поділля, Галичина, Холмщина, і як наслідок, було створено умови для культурної консолідації українства, його виокремлення з руського загалу. Загальноєвропейські явища Н.і. — гуманізм, Відродження, Реформація, Контрреформація — знайшли відображення в духовному житті України. На українських землях поширювались ідеї гуситів, лютеран, кальвіністів та ін. Вплив реформаційної ідеї щодо вільного перекладу Святого Письма та права віруючих самостійно вивчати біблійні тексти зумовив поширення їх перекладів руською (староукраїнською) мовою. Посиленню європейських цивілізаційних впливів в Україні сприяла традиція здобуття українськими студентами освіти в університетах Італії, Німеччини, Австрії, Франції, Швейцарії та інших країн. Визначальною рисою культурного поступу України за литовсько-польської доби став синтез греко-слов'янських та латинських традицій, що знайшов втілення в діяльності Острозької колегії, братських шкіл, Київського колегіуму (академії). Розвиток української культури 17–18 ст. пов'язаний з утвердженням у ній стилю бароко, поєднанням духовних традицій латинської і православної Європи.

Предметом дискусій сучасних вітчизняних дослідників Н.і. є трактування подій в Україні 17 ст., що призвели до кардинальних змін геополітичної ситуації в Європі, створення Української козацько-гетьманської держави та формування загальноукраїнської національної ідеї. Історики висувують різні версії їх визначення: національно-визвольна війна 1648–1657, Козацька революція 1648–1657, Українська національна революція 1648–1676 (типологічно близька до Нідерландської 1566–1609) тощо.

Унаслідок укладення Переяславської угоди 1654 Україна перейшла до сфери впливу Московської держави, у межах якої вона відіграла роль

провідника європейських цивілізаційних впливів. Українці зробили вагомий внесок у розбудову Російської імперії. Діяльність С. Яворського на посаді протектора Слов'яно-греко-латинської академії сприяла її перетворенню на навчальний заклад європейського рівня. С. Яворський став президентом, а Ф. Прокопович — віце-президентом створеного Петром I Священного Синоду (1721), де переважало українське духовництво. Значна кількість українців обіймали в Росії високі державні посади, засновували навчальні заклади, працювали на науковій ниві, збагачували своєю творчістю російську літературу, театр, живопис, скульптуру, архітектуру. Завдяки Д. Бортнянському, М. Березовському, А. Веделю відбулося становлення російського музичного мистецтва. Першим ректором Санкт-Петербурзького університету був М. Балудянський.

Поетапне обмеження суверенітету Гетьманщини закінчилося скасуванням її автономії 1764. Після російсько-турецької війни 1768–1774 було зруйновано Запорозьку Січ (1775). 1781 замість притаманного Гетьманщині адміністративно-територіального поділу на полки було введено загально-російський губернський устрій. 1783 запроваджено кріпацтво. Унаслідок поділів Польщі (1772, 1793, 1795) українські землі, що входили до її складу, були розділені між різними державами — Російською та Австрійською.

Під впливом ідеології Просвітництва, Романтизму, суспільно-політичних ідей Французької революції 1789 центрально-східноєвропейський регіон охопила хвиля зростання національної самосвідомості. Складовою цього процесу була Україна, де впродовж 19 — початку 20 ст. посилювався інтерес інтелігенції до вивчення фольклору, етнографії та історії українського народу, відбулося становлення національного політичного руху, поглиблення національно-культурної інтеграції східних та західних українців.

Лит.: Rethinking Ukrainian History / Ed. I.L. Rudnytsky, J.-P. Himka. — Edmonton, 1985; Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. — Львів, 1991, т. ссххii; Ерин М.Е. та ін. О периодизации новой и новейшей истории в свете современных трактовок // Новая и новейшая история, 1993, № 4; Яковенко Н. Здобутки і втрати Люблінської унії // Київська старовина, 1993, № 3; Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — К., 1994, т. 1; Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. — К., 1996; Віднянський С.В. Програма кандидатського іспиту зі спеціальності «Всесвітня історія». — К., 1999; Таран Л.В. Методичний посібник. Матеріали для вивчення країнознавства — Англія, Франція, Німеччина, США. Період нової історії. — Ужгород, 1999; Большаков В.П., Завершинский К.Ф. Свообразие культуры Нового времени в её развитии от Ренессанса до наших дней. — Великий Новгород, 2000; Павленко Ю. Історія світової цивілізації. — К., 2000; Историческая наука в XX в.: Историография истории Нового и Новейшего времени стран Европы и Америки. — М., 2002;

Потульницький В.А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII–XX ст. — К., 2002; Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. — К., 2002; Калакура Я. Українська історіографія. — К., 2004; Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу. — К., 2005; Стельмах С. Історична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX — поч. XX ст.). — К., 2005; Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — К., 2005; Козеллек Р. Часові пласти. — К., 2006; Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія. — Львів, 2007; Віднянський С. Україна у всесвітньому історичному процесі // Україна в III тисячолітті. Традиції. Інновації. Інвестиції. — К., 2008, т. 1, кн. 2; Смолій В.А., Степанков В.С. Політична система українського суспільства в роки Національної революції XVII ст. — К., 2008; Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676). — К., 2009; Віднянський С. Стан і перспективи наукових досліджень із всесвітньої історії в Україні (Наукова доповідь на засіданні Вченої ради Інституту історії України НАН України 27 травня 2010 р. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки, 2010, вип. 19.

О.А. Іваненко.

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ — сучасний період всесвітньої історії, який охоплює 20 — поч. 21 ст., тобто добу індустріального суспільства та становлення постіндустріального (постмодерного) суспільства. Термін «новітня історія» введено в науковий обіг історичною школою М. Покровського — Г. Панкратової, які вбачали в Жовтневому перевороті 1917 в Росії початок «нової епохи пролетарських революцій і переходу від загниваючого імперіалізму до соціалістичної формації». Однак більшовицький режим дуже швидко трансформувався в тоталітарну диктатуру. Невдалі спроби експортувати більшовицьку модель тоталітарної диктатури у Європу в 1920-ті рр. лише спонукали прихід до влади реакційних сил і встановлення авторитарних (в Угорщині, Польщі, Румунії, Болгарії) і тоталітарних режимів: фашистського — в Італії та нацистського — в Німеччині. Їхня агресивність на міжнародній арені та неспроможність лідерів західних держав, насамперед Великої Британії та Франції (політика умиротворення), ефективно протидіяти цій агресії («крицевий пакт» між Німеччиною та Італією), змова гітлерівського та сталінського режимів («пакт Молотова–Ріббентропа»), укладення «троїстої» угоди між Німеччиною, Італією та Японією призвели, зрештою, до розв'язання Другої світової війни у 1939, у ході якої сталінський тоталітарний режим змушений був після нападу Німеччини на СРСР у червні 1941 вступити у переговори із країнами західної демократії — Великою Британією і США — і приєднатися до Атлантичної Хартії (серпень 1941), що започаткувало створення антигітлерівської коаліції. Зрештою,

після Другої світової війни за угодами Кримської (Ялтинської) та Потсдамської 1945 конференцій лідери Великої Британії та США не спромоглися протидіяти прямій експансії тоталітаризму більшовицького зразка у ряді країн Центральної, Південно-Східної Європи та Південно-Східної Азії. У підсумку світ було поділено на дві частини: демократичний захід і тоталітарний схід, між якими упродовж 1945–1991 точилася «холодна війна», що супроводжувалася глобальним протистоянням США і СРСР та очолюваних ними військово-політичних блоків — Північноатлантичного альянсу (НАТО), створеного у 1949, та Організації Варшавського договору (1955) і масштабною гонкою озброєнь, хоча через наявність в обох протидіючих сторін ядерної зброї, здатної знищити світову цивілізацію, вона не переросла у всеосяжне глобальне зіткнення двох систем. Непосильний тягар в гонитві озброєнь зрештою призвів до повного банкрутства технологічно відсталого ВПК СРСР у його нерівному змаганні з передовими економічними комплексами країн західного світу і насамперед НАТО. У 2-й пол. 1980-х рр. спроби кремлівських реформаторів на чолі з М. Горбачовим здійснити косметичні трансформації радянського режиму в бік його демократизації (т. зв. «перебудова») завершилися розвалом т. зв. світової системи соціалізму.

Як і в попередній період нової історії великі держави (імперії) в новітній час прагнули здійснювати експансіоністську політику з метою збереження колоніальних імперій або розширення території метрополій. Проте спроби продовження експансіоністської політики зазнали повного і остаточного краху. Ілюзорними виявилися наміри Б. Муссоліні відтворити Римську імперію. Попри всю могутню мілітарну силу зазнав тотальної поразки нацистський режим, так і не досявши глобальної мети А. Гітлера — забезпечити Німеччину «життєвим простором» на Сході за рахунок слов'янських народів та поглинути британські колонії в Азії та Африці. Поразкою завершилася й експансія японських мілітаристів у Китай, Південно-Східну Азію та тихоокеанські простори.

Ще однією важливою ознакою новітнього часу став розпад колоніальних імперій. Після поразки Центральних держав та їх союзників у Першій світовій війні 1914–18 розпочався розпад Австро-Угорської, Османської та Російської імперій. У результаті на політичну арену вийшла низка незалежних країн. Розпад Російської імперії був призупинений більшовицьким переворотом 1917, відтворенням імперії в образі СРСР. Німецькі і частину турецьких колоній поділили між собою країни-переможниці, одержавши на них мандат від Ліги Націй (1919–1946). Визвольні рухи в британських і французьких колоніях після Другої світової війни примусили власті метрополій спочатку надати статус домініонів деяким найбільшим колоніальним територіям: Австралії, Новій Зеландії, Канаді, Південно-Африканському союзу, або статус заморських департаментів та протекторатів (Алжир, Чад,

Марокко тощо). Остаточний розпад колоніальних імперій настав у 1950-ті і особливо прискорився у 1960-ті рр., коли здобули незалежність британські, французькі, іспанські та португальські колонії, а в політичному та історичному обігу з'явилося таке поняття, як «третій світ», або країни, що розвиваються (Рух неприєднання). Остання імперія СРСР зазнала краху на початку 1990-х рр. На політичну арену вийшла низка незалежних держав, що утворилися на теренах колишнього Радянського Союзу. З розпуском блоку країн Варшавського договору відбулися якісні зміни й у стратегії та структурі НАТО. Втягуючи в свою орбіту нові держави, Північноатлантичний альянс перетворюється на своєрідний глобальний організм, покликаний перебрати на себе певні функції Організації Об'єднаних Націй, особливо в регіонах, де вона виявила неспроможність врегулювати перманентні конфлікти (Ізраїль, Палестина, Ірак, Кувейт, Лівія, Північна Корея, Югославія).

На рубежі 19–20 ст. та у міжвоєнні роки в країнах західної демократії відбувалися еволюційні трансформації вільного ринкового способу господарювання від епохи товарного капіталізму до індустріального, а згодом — і постіндустріального (інформаційного) суспільства, в якому на сучасному етапі домінують інтеграційні й глобалізаційні процеси, що втягують у свою орбіту і країни колишнього «соціалістичного табору», а також новоутворені на теренах колишнього СРСР незалежні держави (балтійські республіки, Україна, Грузія та ін.).

Зважаючи на складність і розмаїтість економічних, соціальних і політичних процесів, що відбувалися впродовж 20 і на поч. 21 ст., є підстава погодитися до певної міри із російськими істориками Є. Язьковим, М. Сівачовим, А. Пономарьовим, А. Кредером, В. Сіроткіним, які відстоюють право на існування терміну «новітня історія». Хоча більшість західних дослідників уникають його, вживаючи натомість формулювання: «історія 20 ст.» (Дж. Гренвілл, Е. Гобсбаум, А. Палмер), «сучасна історія» (Н. Джонсон) або «світова політика» (П. Кальвакорессі). Дискусійною досі залишається проблема періодизації новітнього часу всесвітньої історії. Російська історіографія (М. Сівачов, Є. Язьков) пропонують відкривати новітній період всесвітньої історії 1918 роком, тобто від завершення Першої світової війни, мотивуючи це її визначальним впливом на подальший історичний поступ. Англійський історик Е. Гобсбаум дотримується думки, що початком новітнього часу має вважатися 1914 — рік розв'язання Першої світової війни, проводячи ідею, що Перша й Друга світові війни, а також численні регіональні конфлікти визначали увесь перебіг подій упродовж 20 — поч. 21 ст. Натомість українські історики, відкинувши основний постулат радянської історіографії про те, що новітня історія розпочалася з більшовицького Жовтневого перевороту в Петрограді 1917, розділилися у визначенні її хронологічного початку. С. Кульчицький дотримується думки,

що початком новітнього часу має вважатися 1914, тобто рік розв'язання Першої світової війни як вирішальної події 20 ст. С. Віднянський пропонує вважати початком періоду новітньої історії Велику (Першу світову) війну (1914–1918 рр.) як найважливішу подію 20 ст., що стала проявом найбільшої кризи європейської та світової цивілізації, але водночас довела її єдність та взаємозалежність і поклала початок новітньої історії людства, мотивуючи це докорінними змінами в економіці, внутрішньополітичному житті, міжнародних відносинах, культурі, а також у свідомості й поведінці людей. За концепцією англійського дослідника Дж. Гренвілла та українського історика А. Трубайчука в основу періодизації новітнього часу пропонується покласти економічні й соціальні чинники, а саме перехід від товарного до монополістично-корпоративного виробництва, процес формування індустріального суспільства, зростання в суспільному житті ролі народних мас (поява масових профспілок, громадських рухів та політичних партій), взаємодію культур, що зрештою обумовило й ті політичні зміни, що відбувалися в демократичних суспільствах у 20 — на поч. 21 ст., і вважати хронологічним вододілом рубіж 19–20 ст. Своєю чергою англійський та французький дослідники П. Кальвакорессі і Ж.-Б. Дюрозель подають історію 20 ст. через призму міжнародних відносин, з огляду на три глобальні конфлікти: Першу та Другу світові війни, «холодну війну», а також безліч локальних конфліктів, що охоплювали практично всі регіони, і пропонують трактувати ці конфлікти визначальною рисою 20 ст.

Таким чином, оскільки питання про періодизацію новітнього часу всевітньої історії залишається відкритим, його умовно можна поділити на два підперіоди: 1) I-а пол. 20 ст. до 1945 і 2) 2-а пол. 20 ст. від 1945 до наших днів. Зміст цих підперіодів чітко окреслюють визначальні події, що мали кардинальний вплив на подальший історичний поступ.

Перший підперіод включає: нерівномірність розвитку країн світу, формування основних рис індустріального суспільства і посилення урбанізації, наростання глобальних суперечностей між двома групами індустріально розвинутих країн і створеними ними воєнно-політичними блоками, Першу світову війну, створення Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин та її ревізію, подолання економічних та соціальних наслідків Великої війни й економічне піднесення (період «проспериті») 1920-х рр., світову економічну кризу 1929–33 рр. та перехід до регульованої ринкової економіки (кейнсіанство) як засобу подолання наслідків великої депресії, встановлення тоталітарних режимів у СРСР, Італії та Німеччині, політику умиротворення щодо нацистської Німеччини урядів Великої Британії та Франції, формування осі «Рим–Берлін–Токіо», укладення радянсько-німецького пакту про ненапад (23 серпня 1939), розв'язання й перебіг Другої світової війни, переможну боротьбу об'єднаних націй проти фашизму і нацизму, беззастережну капітуляцію Німеччини, Японії та їхніх союзників у 1945.

Другий підперіод у соціальній та економічній сферах характеризується: повоєнним економічним піднесенням (зокрема у Європі, завдяки «плану Маршалла»), циклічністю економічного розвитку та переходом в умовах нової фази науково-технічної революції від регульованого ринкового господарства — «демократичного соціалізму» лейбористів, неокейнсіанства в умовах 1960-х рр. («Нові рубежі» Дж. Кеннеді, «дирижизм» Ш. де Голля) — до політики неоконсерватизму та монетаризму 2-ї пол. 1970–80-х рр. (тетчеризм, рейганоміка тощо) і перемоги ринкових відносин. 2-а пол. 20 ст. супроводжувалася також становленням постіндустріального суспільства в розвинутих країнах світу, розширенням та поглибленням інтеграційних процесів (транснаціональні корпорації, Євровугілля, Євроатом, Євросталь, ЄЕС, згодом — Європейський Союз, Рада економічної взаємодопомоги, ЛАЕС, НАФТА, АСЕАН, ОПЕК та ін.), зростанням чисельності населення світу та його добробуту в провідних країнах. Остання фаза науково-технічної революції супроводжується завоюванням навколосферного простору, а також техногенними катастрофами (забруднення річок, світового океану, парниковий ефект, Чорнобильська катастрофа 1986 тощо). У політичній сфері 2-а пол. 20 ст. характеризується процесами повоєнного переоблаштування світу внаслідок перемоги антигітлерівської коаліції над державами осі «Рим–Берлін–Токіо» та їхніми сателітами (Ялтинсько-Потсдамська система міжнародних відносин), заснуванням ООН як міжнародного арбітра, що мав відвернути можливість виникнення нової світової воєнної катастрофи, експансією СРСР в країни Центральної й Південно-Східної Азії та утворенням т. зв. світової системи соціалізму, розв'язанням «холодної війни» в умовах утворення політичних блоків НАТО, ОВД, СЕНТО, СЕАТО, ядерного протиборства та військово-технологічного протистояння між СРСР та США, а згодом — між блоками НАТО й ОВД, що супроводжувалося локальними конфліктами (Берлінські кризи, Корейська війна, В'єтнамська війна, конфлікти в Індокитаї, Карибська криза, близькосхідні кризи, трайбалістські та політичні перевороти в колишніх африканських колоніях, афганська інтервенція), відлигою міжнародної напруженості (поч. 1960-х, серед. 1970-х, 2-а пол. 1980-х рр.), кризою та падінням комуністичних режимів, розпадом т. зв. світової системи соціалізму й крахом СРСР і становленням сучасної демократії як наслідку закінчення «холодної війни», проявом її рецидивів, а також новими локальними конфліктами (югославські події, близькосхідні зіткнення) і активізацією міжнародних зусиль щодо збереження миру.

Характеристика новітнього періоду в історії людства була б неповною без зазначення таких явищ, як революції та міжнародний тероризм, а також перевороти, у т.ч. й військові, у державах, яким бракувало розвинутих стабільних демократичних традицій. Найбільше революційних виступів припадає на Росію (революція 1905–1907, Лютнева революція, Жовтневий

переворот і Українська революція 1917 та визвольні змагання українського народу 1917–21), революція в Китаї 1911, в Польщі 1918, Листопадова революція в Німеччині 1918, революція 1918 в Австро-Угорщині та розпад Австро-Угорської монархії, Кемалістська революція 1922 в Туреччині та ін.

Процес становлення незалежних держав на арабському Сході супроводжувався численними військовими переворотами (Ірак 1958, 1979, Єгипет 1952, 2011, Сирія 1963, Афганістан 1979, Лівія 2011 та ін.). Але найбільше військових переворотів припадає на країни Латинської Америки з їх характерним явищем хунтизму (Перу, Венесуела, Панама, Болівія, Куба, Чилі, Парагвай, Гватемала, Куба, Гондурас, Бразилія, Аргентина та ін.). Міжнародний тероризм — ще одна характерна риса новітнього періоду історії, що досяг особливо великих масштабів після утворення Держави Ізраїль (1948), коли Організація визволення Палестини та її союзники вдалися до терористичних засобів боротьби за утворення окремої Палестинської держави. Відтоді хвиля терору поширилася по всьому світу. Це явище притаманне і Європі — Ірландська революційна армія (ІРА) та Організація визволення басків (ЕТА). Новий поштовх для розвитку світового тероризму дала агресія СРСР проти Афганістану 1979, звідки радянські війська змушені були евакуюватися у 1989. Апогеєм світової терористичної діяльності стали теракти 11 вересня 2001 в Нью-Йорку та Вашингтоні міжнародної терористичної організації Аль-Каїда, у відповідь США вдалися до каральної експедиції щодо талібів в Афганістані (2001–02), які співпрацювали з Аль-Каїдою, та акції з ліквідації диктаторського режиму С. Гусейна й агресії проти Іраку (2003–04). Та нові силові дії США і їхніх союзників виявилися малоефективними, оскільки не досягли головної мети — таліби не припинили своєї боротьби в Афганістані, прибічники Гусейна методами партизанської війни тривалий час продовжували вбивати американських солдатів та їхніх союзників, а доктрина випереджувальної військової інтервенції в Іраку виявилася неспроможною. Окрім того вона стала викликом принципам ООН і засадничим міжнародним правовим постулатам, що стосуються миру та стабільності в світі. Неоднозначна оцінка силової політики США (2-а пол. 1990-х — поч. 2000-х рр.) з боку окремих членів Ради Безпеки ООН (Франції, Китаю, Росії), а також ФРН і деяких інших держав свідчать про наявність істотних розбіжностей серед демократичних країн у їхніх підходах до розв'язання найгостріших проблем сучасності.

Останнє десятиліття 20 — поч. 21 ст. характеризуються спалахами націоналізму і загостренням міжетнічних конфліктів у Європі та на Близькому Сході, посиленням ролі ООН, НАТО та Організації з безпеки і співробітництва в Європі в їх урегулюванні.

До визначних подій історії новітнього часу слід зарахувати прийняття Верховною Радою УРСР 24 серпня 1991 Акта проголошення незалежності

України, чим завершився багатівіковий період перебування українських земель у складі Російської (радянської) імперії та інших сусідніх держав. Проголошення Українською Центральною Радою IV Універсалу про незалежність Української Народної Республіки (22 січня 1918), утворення Західноукраїнської Народної Республіки (1 листопада 1918) й проголошення Акту злуки УНР і ЗУНР (22 січня 1919) не завершилися здобуттям Україною незалежності. У нерівному протистоянні в ході визвольних змагань 1917–21 проти агресії більшовицької Росії та Польщі Україна зазнала поразки, а її землі було поділено між СРСР, Польщею, Чехословаччиною і Румунією. Утворення УРСР у складі Союзу РСР мало на меті відтворити обмежену українську державність. Проте трансформація радянської влади у тоталітарну диктатуру поклала край спробам українських комуністів провести українізацію і домогтися обмеженого суверенітету. На зміну політики українізації та коренізації прийшов Голодомор 1932–33, тотальне пограбування та винищення українського села і цілеспрямоване зросійщення населення великих міст України.

Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 схвалив рішення Верховної Ради про незалежність України. Цим розпочався якісно новий етап новітньої історії суверенної Української держави. Актуальним залишається питання пошуку місця України в світі на шляху прилучення до європейської та світової демократичної спільноти в умовах розширення ЄС та НАТО.

Здобуття Україною незалежності відкрило нові можливості для вітчизняної історичної науки, насамперед щодо розробки проблематики Н.і. З'явилися, зокрема, новаторські історіософські та історіографічні праці Л. Зашкільняка, Я. Ісаєвича, Я. Калакури, Г. Касьянова, І. Колесник, В. Космини, В. Литвина, В. Масненка, Ю. Павленка, В. Потульницького, С. Стельмаха, які розглядають питання теорії, методології історії світового та українського історичного процесу. Щодо висвітлення проблем всесвітньої історії, то найбільшу увагу дослідників цілком закономірно привертає саме період Н.і., який є одним із найбільш складних і багатих на важливі події періодів європейської і світової історії, що зазнав найбільшої фальсифікації і спотворення в історичній, зокрема радянській науці, був і подекуди все ще залишається, найбільш заполітизованим на сторінках наукових праць і навчальних та науково-популярних видань і тому потребує нового погляду й всебічного об'єктивного вивчення.

Лит.: Джонсон П. Современность. — М., 1995, т. 1–2.; Дюррозель Ж-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. — К., 1995; Язьков Е. История стран Европы и Америки в новейшее время 1918–1945. — М., 1998; Гренвилл Дж. История XX века. — М., 1999; Кредер А.А. Словарь по новейшей истории. — М., 1999; Palmer A. The Dictionary of XX th century history. — Harmondsworth, 1999; Програма кандидатського іспиту з спеціальності 07.00.02 — «всесвітня історія». Автор-розробник Віднянський С.В. —

К., 1999; Кальвакоресси П. Мировая политика после 1945 года. — М., 2000; Гобсбаум Е. Вік екстремізму. Коротка історія ХХ століття. — К., 2001; Масненко В.В. Історична думка і націєтворення в Україні (кінець ХІХ — перша третина ХХ ст.). — К., Черкаси, 2001; Потульницький В.А. Україна і всесвітня історія: Історіографія світової та української історії ХVІІ–ХХ століть. — К., 2002; Язьков Е.Ф. История новейшего времени стран Европы и Америки 1945–2000. — М., 2003; Віднянський С. Перша світова війна як найбільша криза європейської цивілізації (до 90-річчя початку Великої війни) // Український історик, 2004, № 9; Кульчицький С. Перша світова війна: початок ХХ століття, що закінчилося... 1991 року // Дзеркало тижня, 2004, № 32; Стельмах С.П. Історична наука в Україні епохи класичного історизму (ХІХ — початок ХХ століття). — К., 2005; Віднянський С.В. Рецепції всесвітньої історії на сторінках «Українського історичного журналу» // УІЖ, 2007, № 6; Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія. — Львів, 2008; Віднянський С.В. Стан, проблеми та перспективи досліджень зі всесвітньої історії в Україні // УІЖ, 2010, № 5; Кудряченко А.І. Дослідження з проблематики всесвітньої історії у сучасній Україні // УІЖ, 2011, № 1; Космина В.Г. Проблеми методології цивілізаційного аналізу історичного процесу. — Запоріжжя, 2011.

С.В. Віднянський, О.С. Черевко.

НОРВЕГІЯ, Королівство Норвегія (Norge, Kongeriket Norge) — держава на Півночі Європи, розташована у північно-західній частині Скандинавського півострова, де межує зі Швецією, Фінляндією та Російською Федерацією. Територія — 386,9 тис. км² (разом з архіпелагом Шпіцберген, островами Ян-Майєн і Буве). Населення 4.975.500 осіб (2011). Столиця — м. Осло. Н. — конституційна монархія. Вищу законодавчу владу представляє парламент — стортінг. Вища виконавча влада здійснюється Державною Радою — урядом, який призначається королем.

Перші політичні об'єднання в Н. виникли у 8–9 ст. серед германських та фінських племен, які населяли її територію від початку н.е. У ці та наступні століття звідси починали свої походи нормани (вікінги), які вже 10 ст. заселяли Гренландію і Північну Америку. У першій пол. 11 ст. з утвердженням християнства відбулася політична консолідація країни — постало королівство. 1262 норвежці завоювали Ісландію, а 1380 сама норвезька держава потрапила під владу більш потужної Данії і на довгий час стала її провінцією. У 1814 Н. було приєднано до Швеції, але норвезькі Установчі збори проголосили незалежність країни, що викликало збройний конфлікт із шведами. Створена того ж року шведсько-норвезька унія на чолі з королем Швеції тривала до 1905, коли, нарешті, Н. здобула повну державну незалежність.

З вибухом Першої світової війни Н. дотримувалася нейтралітету. 1940 під час Другої світової війни була окупована нацистською Німеччиною, яка

створила підпорядкований собі уряд на чолі з В.Квіслінгом. Водночас патріотичні сили Н. розгорнули рух Опору, в якому взяли участь десятки тисяч партизанів. 8 травня 1945 німецька армія в Н. капітулювала перед військами антигітлерівської коаліції.

1945 Н. стала співзасновником Організації Об'єднаних Націй. Вона є членом НАТО (з 1949), Північної Ради (1951), інших міжнародних організацій. На референдумах 1972 та 1994 норвежці проголосували проти вступу до Європейського Союзу.

Започатковані 1992 Н. міждержавні відносини з Україною регулюються 12-а двосторонніми договорами, в тому числі угодами про оперативне сповіщення щодо ядерних аварій та обмін інформацією про ядерні установки, про торгівлю та економічне співробітництво. Впродовж 1992–2003 взаємний товарообіг між обома країнами збільшився з 18,5 млн. до 140,3 млн. дол. США. У 2008 загальний обсяг товарообігу зріс на 18% порівняно з 2007. Основними позиціями експорту з України є морські або річкові плавучі засоби, чорні метали й вироби з них, продукти неорганічної хімії, транспортне обладнання, деревина тощо. З Н. Україна одержує рибу та морепродукти (понад 80% структури норвезького експорту), нікель і вироби з нікелю, електротехнічне обладнання та прилади, фармацевтичну продукцію.

Лит.: Гуревич А.Я., Кан А.С. История Норвегии. — М., 1980; Ристе Улав. История внешней политики Норвегии. — М., 2003; Даниельсен Р. та ін. История Норвегии. От викингов до наших дней. — М., 2003; Цветков О.Г., Сабор І.В. Королівство Норвегія в сучасних міжнародних відносинах та у співпраці з Україною // Науковий вісник Дипломатичної академії України, 2009, вип. 15.

І.С. Стрикун.

Норвезько-українські зв'язки сягають доби Київської Русі. Одне з найдавніших письмових свідчень, занотованих в ісландському літописі 12 ст., згадує київського князя Володимира Святославича та його війну з норвезьким принцем Еріком. 1028, після програної баталії з датчанами, у дворі київського князя Ярослава Мудрого дістали притулок король Олаф, об'єднувач норвезьких земель, та його син Магнус Добрий, який й здобув виховання у Києві. Король-вигнанець керував військовою дружиною Ярослава Мудрого, захищаючи кордони Русі від північних нападників. Сам Ярослав був одружений на дочці Олафа — Інгігерді (християнське ім'я — Ірина), родичі якої працювали посадниками у містах Київської держави. Династичні зв'язки з Руссю зміцнювалися за правління короля Гаральда Суворого (1047–1066), який побрався шлюбом з дочкою Ярослава Мудрого — Єлизаветою. У цей час Київська Русь підтримувала тісні торговельні зносини із скандинавськими світом, що знайшло відображення у «руських» сюжетах давньої літератури Н.

Татаро-монгольська навала та наступне захоплення українських земель сусідніми державами, підкорення Н. Данією, потім Швецією надовго зашкодили норвезько-українським зв'язкам. Їх відновлення на державному рівні відбувалося у новітній час із постановням Української Народної Республіки. Останню, а також гетьманську Українську Державу та Директорію УНР в 1918–1920 представляло у Н. посольство на чолі з К. Лоським, який за сумісництвом виконував дипломатичні обов'язки у Швеції та Фінляндії з місцем перебування у Стокгольмі.

На початку 1920-х рр. за ініціативою визначного полярного дослідника Ф.Нансена норвезькі добродійні організації брали участь у загальноєвропейській акції допомоги голодуючим в Росії і Україні. Після її завершення Нансен на власні кошти з Нобелівської премії (1920) заснував в с. Михайлівка Запорізької губернії сільськогосподарську дослідну станцію, згодом названу його ім'ям.

У міжвоєнний період у Н. утворилася українська громада переважно з числа політичних емігрантів (понад 200 осіб), які осіли головню в Осло і Бергені. Їх перебування супроводжувалося появою у норвезькій пресі статей про українські визвольні змагання, виданням 1936 в Осло окремої книги «Україна» Льюна. У перші роки після Другої світової війни діячі УРСР, в тому числі письменники О. Корнійчук і О. Гончар, співпрацювали з норвежцями у Всесвітньому русі на захист миру, виступаючи із статтями в газеті «Friheten» («Свобода», Осло). Новий етап відносин між обома країнами розпочався після визнання Н. 24 грудня 1991 незалежності України та встановлення дипломатичних стосунків (5 лютого 1992).

Традиційно велике місце у взаєминах між обома країнами посіли культурні зв'язки, поширені з другої пол. 19 ст. — в період піднесення боротьби норвезького й українського народів за національне відродження. 1899 у м. Бергені в перекладі А. Юнге вийшла з друку збірка поезій Т. Шевченка. Інтерес, що також виник тоді в усій Європі до норвезької літератури, спричинився до перекладів її зразків на українську мову. Серед них були твори учасника руху за норвезьку незалежність, автора національного гімну, лауреата Нобелівської премії (1903) Б. Бйорнсона. Їх першими популяризаторами стали І. Франко (казка «Ліс» в журналі «Зоря», 1886; драма «Понад наші сили» у Літературно-науковому вістнику, 1900), М. Павлик, Л. Гринюк (комедія «Новоженці»), М. Лозинський та ін. Виявляючи великий інтерес до України та її літератури, норвезький письменник листувався з І. Франком, Р. Сембратовичем, В. Кушніром. 1891 Бйорнсон та інші норвезькі письменники на знак солідарності з потерпілими від неврожаю селянами надіслали до Києва свої твори для публікації з добродійними цілями.

Наприкінці 19 ст. явищем художнього життя України стали твори засновника норвезької соціально-психологічної драми Г. Ібсена. 1891 на театральну постановку у Львові його п'єси «Ворог народу» першим відгукнувся

І. Франко, відзначивши її суспільний вплив: «і в нас щораз у ширших сферах пробуджується критична думка і сумління». Драми Ібсена аналізували у своїх розвідках літературознавець і етнограф Ю. Кміт (1898), письменниця Н. Кобринська (стаття про п'єсу «Нора»), Л. Українка, яка 1901 виступила з доповіддю «Новітня суспільна драма» в київському Літературно-артистичному товаристві. Твори Ібсена включали до свого репертуару львівський Руський народний театр (1907), українські драматичні трупи Т. Колісниченка (драми «Примара», «Нора», 1907–1908), І. Сагатовського (1909), київський Молодий театр Леся Курбаса («Ворог народу», 1918), Перший театр Української Радянської Республіки («Підпори суспільства», 1919), у наступні десятиліття — театри Одеси, Харкова, Дніпропетровська, Донецька.

В українських перекладах з'явилися також твори учасника національно-культурного руху «Молода Норвегія» А.Е. Гарборга (його повість «Помста» опублікована у Києві 1908), лауреата Нобелівської премії з літератури К. Гамсуна (романи «Мандрівні дні», «Голод», «Пан», «Вікторія», «Бродяги», «Містерії», 1926–1930), одного з основоположників норвезької національної літератури поета Г. Вергеланда (популяризував П. Грабовський). У другій пол. 20 ст. з шедеврами норвезької прози і поезії знайомили читачів журнал «Всесвіт», видавництво «Дніпро».

Від початку 20 ст. збагаченню українського мистецтва прислужилася творчість великого норвезького композитора Е. Гріга: його симфонічні та фортепіанні композиції виконувалися в концертних залах Києва, Харкова, Одеси, Катеринослава, Чернігова. З його ж музикою до драми «Пер Гюнт» 1912 виступав під час гастролей по містах Південної України (Олександрія, Павлоград, Олександрівськ, Мелітополь, Маріуполь, Луганськ та ін.) симфонічний оркестр диригента Д. Ахшарумова. 1913 у музичних програмах Катеринослава з'явилися твори послідовника Гріга, визначного норвезького симфоніста Ю. Свенсена.

Із здобутками культури Н. знайомили у своїх публічних лекціях вчені Київського університету — проф. всесвітньої історії І.В. Лучицький (1892), приват-доцент зарубіжної літератури Є.В. Анічков (1899). У 1898 слідами норвезьких полярних дослідників до Шпіцбергена здійснив наукову експедицію проф. зоології О.О. Коротнев. Продовженням наукових зв'язків стало перебування в Україні всесвітньо-відомого географа і мандрівника Тура Хейердала, обраного 1993 почесним доктором Київського університету ім. Т.Г. Шевченка.

Лит.: Кміт Ю. Генрік Ібсен, його життя і твори // Літературно-науковий вістник, 1898, кн. 12; Коротнев А. Поездка на Шпицберген. — К., 1898; Лященко А. Сага про Олафа Тріггвасона й літописне оповідання про Ольгу // Україна, 1926, № 4; Стрельський Г. Українські дипломати доби національно-державного відродження (1917–1920 рр.) в особах. — К., 2000.

М.М. Варварцев.

О

ОДЕСА — місто, адміністративний центр Одеської області, найбільший промисловий, науковий і культурний центр на Півдні України. Розташоване на північно-східному березі Чорного моря. Населення 1007 тис. осіб (2011).

За античної епохи територію сучасної О. заселяли греки. Наприкінці 4 ст. тут побутують тюркські племена, у 6 ст. — анти. Італійські мореплавці 14 ст. цю частину чорноморського узбережжя позначали на своїх картах словом «La ginestra» (назва чагарника дроку), де у 15 ст. існувало татарське поселення Хаджибей (Гаджибей). Відтоді воно перебувало під владою Великого князівства Литовського, пізніше — Польщі, згодом — Кримського ханства. Саме татарам сплачували тут мито польські і литовські купці, які приїздили за сіллю. У 18 ст. поселення захопили турки, які спорудили поблизу фортецю. 1769 під час набігу запорозькі козаки здобули тут кілька тисяч коней, багато великої рогатої худоби, вівців. У ході російсько-турецької війни 1787–91 Хаджибей взяли штурмом (14 вересня 1789) полки чорноморських козаків разом з батальйонами російської армії під командуванням генерал-майора, колишнього неаполітанського офіцера Й. Де Рібаса. За Ясським мирним договором 1791 поселення було включено до складу Російської імперії.

У відповідь на представлений Де Рібасом (тоді вже у чині віце-адмірала) проект облаштування на місці Хаджибея військово-торговельного порту імператриця Катерина II рескриптом 27 травня 1794 доручила йому, «щоб створюване вами місто надавало торговцям не тільки безпечне від негоди пристанище, але захист, заохочення, покровительство». Будівництво міста і гавані розпочалося за планами французького військового інженера Деволана. Водночас, відгукуючись на заклик петербурзького уряду до переселення у новоприєднані до імперії території і надання пільг переселенцям, до О. (її назва офіційно вживається із січня 1895) рушило багато іноземців. За першим одеським переписом, 1797 в місті мешкали 3153 особи, в тому числі 224 «іноземці» та понад 600 вихідців теж з-за кордону — болгар, греків, албанців, молдован. У числі перших мешканців О. були чорноморські козаки, яким виділили ділянки для поселення на терені сучасного Пересипу. Затверджений 1796 герб із написом чотирма мовами (російською, грецькою, італійською та німецькою) підкреслював міжнародний характер нового центру Причорномор'я.

Першими градоначальниками О. були французькі емігранти А.Е. Рішельє і О.Ф. Ланжерон, діяльність яких (1803–1814, 1815–1822) справила вплив на прискорений розвиток її благоустрою та економіки, перетворення на потужний осередок морської торгівлі.

1796 в О. з'явилася біржа — друга в Російській імперії. Від початку 19 ст. майже всі експортно-імпорتنі операції здійснювалися комерсантами Західної Європи; найбільші обороти товарів припадали на контори Безнера, Гульєльмуччі, Моченіго, Огера, Рено та інші, які послуговувалися кредитами англійських, французьких та інших зарубіжних банків. У самій О. перший комерційний банк з капіталом у 300 тис. руб. постав у 1801 заходом француза Фур'є та ліворнського комерсанта Жома. 1826 з метою розширення економічних зв'язків Північного Причорномор'я передусім з європейськими країнами, згідно з імператорським указом засновано торговельну компанію Ленсена і Делеги. Також «височайшим» указом наступного року дозволено діяльність головної контори Антверпентської чорноморської компанії, яка вела торговельні зносини між Російською імперією, нідерландським королівством та його колоніями в «обох Індіях».

Важливу роль в ознайомленні ділових кіл Західної Європи з економічними перспективами О. та у приверненні інвестицій відіграли дослідницькі звіти і публікації, з якими на поч. 19 ст. виступали у Франції, Італії, Швейцарії, Великій Британії неогоціанти, які працювали і відвідували О. — Ш. Сікар, С.-Ж. Антуан, Ж. Рьойї, Г. Кастельно, Дж.Б. В'ессе та ін.

1819 в О. запровадили заохочувальну систему торгівлі — порто-франко (діяла впродовж 40 років) — для безмитного ввезення і складування іноземних товарів. Завдяки цьому тільки за три роки (1822–24) у вигляді зборів з проданих закордонних виробів одержано понад 1600 тис. руб. асигнаціями. За весь період пільгової торгівлі О. отримала щонайменше 150 млн руб. сріблом.

Завдяки експорту зернових культур, передусім пшениці, вже у першій третині 19 ст. О. посіла перше місце в Росії й Європі у постачанні збіжжя на зовнішні ринки. 1816 звідси було вивезено 1059 тис. четвертей — 80% зерна, експортованого з усіх портів Північного Причорномор'я. Рекордним за весь попередній період став 1847, коли товарообіг сягнув 45883 тис. руб. сріблом, в тому числі 34764 тис. за рахунок відпускнуої торгівлі. Тоді ж з одеського порту вийшло 1663 судна, завантажені 2788 тис. четвертей пшениці. У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. потоки вантажів різке зростають: у 1 пол. 1860-х щорічне вивезення зерна за кордон сягає 18, 2 млн пудів, а вже 1889 — 105, 5 млн пудів, з яких Велика Британія імпортувала 26, 2 млн пуд., Нідерланди — 20 млн, Бельгія — 12 млн, Італія — 9,5 млн, Німеччина — 8 млн., Франція — 7,5 млн. Решту придбали Іспанія, Швеція, Данія, Єгипет, країни Південної Америки. Від 2-ї пол. 19 ст. номенклатура одеського експорту збільшується за рахунок кукурудзи, ячменю, борошна, насіння льону, цукру, спирту, шерсті, шкір, риби, великої рогатої худоби, коней, вівців, домашньої птиці. Головними одержувачами худоби були Туреччина, Єгипет, Болгарія, Греція, Велика Британія і навіть Гонконг.

В останній третині 19 — на поч. 20 ст. у торговельних зв'язках О. найактивнішу участь бере Франція. 1884 в місті працювали близько

900 французьких комерсантів і підприємців. Протягом 1875–83 сюди прибули 352 французькі пароплави, які доставляли текстильні, галантерейні, залізні, аптекарські вироби, вина, посуд, вогнетривку цеглу, фрукти, консерви тощо. Сюди надходили також бавовна — з США, Єгипту, Персії і Туреччини, рис, чай, кава, фрукти — з Туреччини, Індії, Китаю, Кореї. У 1883–88 одеський порт обслуговував щороку 1229 суден. 1901 вартість його товарообігу складала 128 млн, а 1903 — 173 млн руб.

З 1828 в О. запроваджено пароплавний рух. Його регулярна міжнародна лінія — до Константинополя — відкрилася 1831. Створене 1833 для її експлуатації «Товариство чорноморського пароплавства» 1841 перейшло під управління державної адміністрації, яка придбала у Великій Британії чотири потужні пароплави. 1856 в О. постало «Російське товариство пароплавства і торгівлі», флот якого вже 1875 налічував 95 суден і забезпечував пасажирське сполучення з Константинополем, Галацем, Трієстом, Марселем. Міжнародне значення одеського порту особливо зросло з відкриттям 1869 Суецького каналу. Було організовано перші рейси пароплавів до Індії та Китаю в порти Бомбея і Ханькоу, звідки вони доставили бавовну і чай. 1878 кораблі іншої пароплавної компанії «Доброфлоту» започатковують в О. маршрут до Владивостока із заходом в африканські та азійські порти.

Подальшому зростанню О. та її зв'язків із зарубіжними торговельними партнерами сприяло прокладання у 1860–70-х рр. залізничних ліній: О. — Балта–Єлисаветград–Кременчук та О. — Київ. У 1900-х рр. в розпал експорту щодоби до О. прибувало до 1000 вагонів з українським збіжжям.

В умовах економічної кон'юнктури й постійного попиту на трудову силу відбувалося стрімке збільшення населення. 1852 О. нараховувала 96446 мешканців, з них — 9651 іноземець, 1897 — 403,8 тис. осіб різних національностей, включно з окремими громадами — італійською, французькою, німецькою та ін.

Торговельно-економічні та інші інтереси зарубіжних країн в О. забезпечували їхні дипломатичні представництва. Якщо 1804 в місті існували австрійське, французьке, іспанське та неаполітанське консульства, то 1894 свої консульські установи в О. мали 21 держава: Австро-Угорщина, Бельгія, Бразилія, Велика Британія, Греція, Данія, Іспанія, Італія, Нідерланди, Норвегія, Німеччина, Персія, Португалія, Сербія, США, Туреччина, Швейцарія, Швеція, Японія. Свого агента в місті утримувало також російське міністерство закордонних справ.

Від заснування О. розбудова її міського господарства та промисловості відбувалося за активною участю зарубіжних компаній і купців. У 1830-х почалося масове забрукування вулиць камінням, яке привозили у вигляді баластру судна з Трієста, Ліворно, Неаполя. 1834 фабрикант француз Пішон та його компаньйон Віттенберг надали кошти для зведення 45-метрової башти для водопостачання міста. 1864 німецький інженер Рідінгер заснував газовий

завод, який протягом 49 років монопольно займався вуличним освітленням. У 2-й пол. 19 ст. новий вид громадського транспорту — конно-залізну дорогу запровадили бельгійці, а на початку 20 ст. за участю кампаній Франції, Бельгії і Німеччини — електричний трамвай та електрифікацію будинків.

Від перших років заснування О. відіграла помітну роль у визвольних рухах народів, підпорядкованих Османській імперії. До міста прибували біженці і емігранти з Балканського півострова, Придунав'я, середземноморського Архіпелагу і Константинополя. 1795 з метою допомоги була створена «Комісія для греків і албанців». 1814 виникло таємне товариство «Філікі Етерія»; до нього приєдналися і фінансували сотні одеситів, які взяли участь у грецькій революції 1821.

У 1830-х рр. в О. підтримували нелегальні зв'язки революційна організація «Співдружність польського народу» та її керівник Ш. Конарський, національно-визвольні товариства «Молода Італія» та «Молода Європа» (Швейцарія). 1860 одеська італійська діаспора збирала і надсилала кошти на озброєння визвольної армії Дж. Гарібальді. З О. також пов'язані події болгарського національного відродження: від 1854 діяло «Одеське болгарське настоятельство», видавалися болгарські книжки, у 1850–60-х рр. жили і працювали Г. Раковський, Х. Ботев та інші діячі болгарського руху. У 2-й пол. — поч. 20 ст. місто О. служила транзитним пунктом поширення в Україні і Росії видань центрів політичної еміграції — лондонської газети «Колокол», революційно-демократичної і соціалістичної літератури з Франції, Швейцарії, Німеччини.

1854 під час Кримської війни О. перетворилася на фронтове місто: тоді вогонь берегових батарей перешкодив висадці англо-французького десанту. З вибухом Першої світової війни в О. зосереджувалися головні тилові комунікації Румунського фронту. У березні–листопаді 1918 місто перебувало під австро-німецькою окупацією, в листопаді 1918 — квітні 1919 — англо-французькою. У серпні 1919 його захопила Добровольча армія російського генерала Денікіна. Із вступом Червоної армії 7 лютого 1920 у місті відновлено радянську владу. Почалася відбудова і модернізація порту. Вже в листопаді 1923 О. прийняла 32 іноземних пароплави, вартість вантажообігу складала 86 млн руб. 1931 на базі акціонерного товариства «Радторгфлот» створено Чорноморське пароплавство з управлінням в О. Під час громадянської війни в Іспанії його кораблі доставляли з О. республіканцям зброю, ліки, одяг, продукти харчування, з початком Великої Вітчизняної війни допомагали в обороні міста проти німецьких і румунських військ в серпні–жовтні 1941. У період фашистської окупації тут діяли десятки підпільних збройних груп і загонів. 10 квітня 1944 О. була визволена частинами 3-го Українського фронту. 1965 на відзнаку подвигу одеситів О. присвоєно звання «місто-герой».

У післявоєнний період відбувалося будівництво нових і реконструкція багатьох промислових підприємств і порту, який поповнився новими суд-

нами. У 1950-х рр. розпочалися регулярні вантажні рейси до Індії та інших портів, відкрилися пасажирська лінія до Дурреса (Албанія), морські туристичні круїзи навколо Європи. Наступного десятиліття з О. відправлялися вантажі у 92 країни світу. 1983 почала діяти перша в світі станція міжнародного морського супутникового зв'язку. Розширилися також позиції одеських підприємств на міжнародних ринках. 1958 золотою медаллю Всесвітньої виставки у Брюсселі було відзначено продукцію заводу фрезерних верстатів.

У 20 ст. О. приєдналася до всесвітнього руху поріднених міст, вступивши у дружні зв'язки з Ліверпулем, Марселем, Олександрією, Йокогамою, Генуєю, Варною та ін.

Становлення і розвиток культури О. відбувалися у тісній взаємодії з художньо-інтелектуальною спадщиною народів Західної і Східної Європи. Це передовсім позначилося на принципах забудови і формуванні архітектурного обличчя міста завдяки праці італійських зодчих Ф. Фраполлі, Ф. Боффо, Дж. Торрічеллі, Ф. Моранді, А. Бернардацці.

1812 на базі міського театру була заснована італійська опера, з діяльністю якою пов'язана постановка шедеврів музики Россіні, Белліні, Доніцетті, Верді, Пуччіні та ін. Від початку 20 ст. на одеській сцені здобували славу найбільші знаменитості оперного співу: італійці М. Баттістіні — «король баритонів», Т. Руффо, Дж. Ансельмі, французька примадонна Л. Нікіта, іспанка Е. Де Ідальго тощо. З концертами виступали видатні віртуози інструментального мистецтва — угорський піаніст Ф. Ліст (1847), польський скрипаль Г. Венявський (1850-і рр.), іспанський «король скрипалів» П. Сарасате (1882, 1902), бельгієць Е. Ізаї (1882). Подіями культурного життя О. стали гастролі артистів драми — американського трагіка А. Олдріджа, А. Рісторі, Е. Россі, Т. Сальвіні, Е. Дузе (Італія), С. Бернар, Б. Коклена — старшого, А. Жюдік (Франція), Е. Поссарта, Л. Барная (Німеччина) та ін. 1912 вперше демонструвала своє самобутнє мистецтво японської драми Ганаке. У зарубіжні турне відправляються одеські трупи. Від 1970-х рр. географія вистав театру опери та балету (нині — національний академічний театр опери та балету) охоплювала міжнародний фестиваль «Варненське літо» (Болгарія), Фінляндію, Туреччину, Сирію, Йорданію, Ірак, Кувейт, Мальту, Єгипет, Канаду, В'єтнам, Італію. Інші театральні колективи виїздили до Великої Британії, Греції, Іспанії, Німеччини, Швейцарії тощо. О. також приймала артистів Австрії, Болгарії, Індії, Куби, Румунії, США, Франції, Чехії, Чорногорії. Від 1998 стала місцем міжнародного фестивалю оперних співаків «Золота корона».

Починаючи від 1-ої пол. 19 ст. О. налічувала десятки навчальних закладів різних типів: гімназії, училища, пансіони, серед яких головне місце посідав заснований 1817 Рішельєвський лицей. Важливу ділянку освіти — навчання західноєвропейських мовам — в них забезпечували фахівці з Франції, Італії,

Швейцарії, Німеччини, які розробляли й укладали підручники й словники. За працями, написаними викладачами італійської мови і літератури А. Піллером, А. Даньїні, Д. Де Віво, навчалися учні і студенти не тільки О., а й інших міст України і Росії. Від поч. 19 ст. в О. друкувалися французькою, італійською та іншими мовами художні та історико-географічні твори, оперні лібретто, періодика. Першим одеським часописом був франкомовний «*Messenger de la Russia Méridionale*» («Вісник Південної Росії», 1820–23), після якого також французькою виходила газета «*Journal d'Odessa*» («Одеська газета», 1823–81), німецькою — «*Odessaer Zeitung*».

1839 постала перша в О. наукова установа — Одеське товариство історії та старожитностей, члени якого у своїх студіях широко послуговувалися історичними документами з архівів і бібліотек середземноморських країн (Лігурійське товариство історії батьківщини, Ватиканська бібліотека, римська Академія деї Лінчеї та ін.). Від 1865 головним центром природничих і гуманітарних наук в О. стає Новоросійський університет (нині — Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова). В галузі всесвітньої історії його вчені заснували дослідження культури європейського середньовіччя (П. Біццеллі), доби англійського Відродження (В. Крусман), германістики (В. Надлер), Французької революції кінця 18 ст. (Г. Афанасьєв), зовнішньої політики США після Другої світової війни (С. Аппатов), історіографії країн Тропічної Африки (Д. Урсу). 1895 засновник візантології проф. Ф. Успенський створив у Стамбулі Російський археологічний музей.

У галузі природничих наук в університеті особливе місце посіли студії з біології, великою мірою завдяки використанню бази зоологічних станцій Франції та Італії, де працювали основоположник ембріології, мікробіології та імунології І. Мечников (1908 лауреат Нобелівської премії), фундатор загальної і порівняльної ембріології О. Ковалевський та ін. У паризькому Інституті Пастера стажувалися бактеріологи Я. Бардах, О. Веріго. Активну роль у встановленні і співробітництві з зарубіжними колегами відіграло організоване 1870 при університеті Новоросійське товариство дослідників природи, яке налагодило міжнародний обмін науковими виданнями й інформацією. У 1880 кількість його закордонних адресатів сягало 120 в 19 країнах Європи, Америки, Африки та Австралії. Подальшому розширенню наукових контактів сприяло створення у 20 ст. в О. інститутів НАН України, нових вищих навчальних закладів (нині 11), дослідницьких медичних центрів.

Лит.: Notizie di Odessa. — Firenze, 1817; Сикар К. Письма об Одессе. — Спб., 1818; Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы 1793–1823. — Од., 1837; Смольянинов К. История Одессы. — Од., 1853; Одесса. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем. — Од., 1881; Из пришлого Одесы. Сб. ст. — Од., 1894; Коханский В. Одесса за сто лет. Истор. очерк. — Од., 1894; Одесса: 1794–1894. К 100-летию. — Од. 1895; Стара Одеса. Архітектура Причор-

номер'я. — Од., 1927; Золотов В.А. Внешняя торговля южной России в первой половине XIX века. — Ростов н/Д. — 1963; Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. — К., 1968; Саркисян С., Ставницер М. Улицы рассказывают... — Од. 1968; Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область. — К., 1969; Одесская область в Великой отечественной войне 1941–1945. Документы и материалы. — Од., 1970; Tirelli M.C. Realtà e prospettive economico-commerciali della Russia meridionale sul finire degli anni trenta del secolo XIX: il rapporto del console sardo-lucchese in Odessa // Studi storici e geografici, Pisa, 1979, № 3; Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794–1914. — К., 1999; Історія Одеського університету (1865–2000). — Од., 2000; Варварцев М.М. Італійці в культурному просторі України. — К., 2000; Станко В.Н. Історія Одеси. — Од., 2002; Воронцов М.С. Записки губернатора. Мемуари. — Од., 2003; Одесская старина. Очерки одесских краеведов XIX века. — Од., 2006.

М.М. Варварцев.

ОДЕСЬКЕ БОЛГАРСЬКЕ НАСТОЯТЕЛЬСТВО (Одесското българско настоятелство) — громадська організація, створена болгарськими іммігрантами в Одесі (1854–1917). Її активними діячами були Ст. Д. Тошкович, Н.Х. Палаузов, Н.М. Тошков, К.Н. Палаузов, попечителем — архієпископ Херсонський і Таврійський Інокентій. О.б.н. відіграло важливу роль в історії Болгарського національного відродження. Під час Кримської війни 1853–1856 воно займалося формуванням загонів добровольців на допомогу російським військам, збиранням коштів для підготовки національно-визвольного повстання в Болгарії. За сприяння настоятельства в Болгарії відбудовувалися школи й училища та зводилися нові. За імператорським указом від 21 травня 1858 О.б.н. було затверджене як благодійна організація. Його діяльність передусім була спрямована на матеріальну підтримку болгарських навчальних закладів, церков і монастирів, а також болгар, що навчалися в Російській імперії. О.б.н., зокрема, надавало кошти на здобуття освіти болгарським письменником і політичним діячем В. Друмовим та істориком, філологом, діячем Болгарського національного відродження М. Дриновим. За сприяння О.б.н. були запроваджені стипендії для болгар, які здобували освіту в навчальних закладах Києва, Одеси, Миколаєва, Москви та Петербурга. 1862 настоятельство передало Пловдивському училищу географічні карти, 1865 надіслало до Болгарії понад 1900 книг. Воно допомагало в організації квітневого повстання в Болгарії 1876. У відповідь на звернення О.б.н. до всіх університетів Російської імперії з проханням передавати в дар книги Болгарській народній бібліотеці, 1879 свої праці надіслали вчені Київського університету О.В. Романович-Славатинський, О.П. Матвеев, С.С. Гогоцький, Ф.Я. Фортинський. Делегат від настоятель-

ства Н.Х. Палаузов взяв участь в Установчих зборах Болгарії, на яких було прийнято Тирновську конституцію (1879).

Лит.: Барсов Н. Тридцатилетие деятельности Одесского болгарского настоятельства (1854–1884). — Одесса, 1895; Дихан М.Д. З історії розвитку російсько-болгарських культурних зв'язків другої половини ХІХ ст. (Одеське болгарське училищне настоятельство) // Праці Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова, т. 148, 1958, вип. 1; Генчев Н. Одеського настоятельство в борбите за освобождението на България (1856–1878) // Исторически преглед, 1972, № 6; Свириденко В.О. Одеське болгарське настоятельство між консерватизмом і лібералізмом: проблема визначення характеру діяльності організації (друга половина 1850-х — 1860-ті роки) // Дриновський збірник, 2011, т. ІV.

О.А. Іваненко.

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМ. І.І. МЕЧНИКОВА. Заснований 1865 на базі Рішельєвського ліцею під назвою Імператорський Новоросійський університет у складі трьох факультетів: історико-філологічного, юридичного й фізико-математичного з відділами природничих і математичних наук. 1900 відкрито медичний факультет. Університет традиційно відігравав роль науково-освітнього центру для слов'ян з Балканського півострова. Від 1895 на історико-філологічному факультеті навчався О. Беліч — майбутній президент Сербської АН (1937). 1871 тут перебував з візитом сербський князь М. Обренович (Милан ІV). 1916 консул Сербії М. Цемович відвідував семінари з міжнародного права.

Серед почесних членів закладу були чеський учений і громадсько-політичний діяч, засновник Чеської Матиці Ф. Палацький (1868); професор Афіньського університету К. Папарігопуло (1876); французький математик, член Паризької Академії наук М. Шаль (1878); ректор Копенгагенського університету Й.-Н. Мадвіг (1879); німецький патолог, засновник целюлярної патології Р. Вірхов (1881); основоположник порівняльної граматики слов'янських мов Ф. Міклошич (1883); перший президент Югослов'янської академії наук і мистецтв у м. Загребі Ф. Рачкі (1884); член цієї ж академії С. Любіч (1884) та ін.

У різні періоди в університеті працювали відомі діячі науки: О.В. Богатський, Р.Ю. Віппер, В.І. Григорович, Д.К. Заболотний, І.М. Занчевський, М.Д. Зелінський, О.І. , М.Д. Пильчиков, В.В. Підвисоцький, О.О. Прочанин, І.М. Сеченов, М.Є. Слабченко, М.Д. Стражеско, І.І. Танфільєв, О.І. Томсон, Д.К. Третьяков, М.О. Умов, Ф.І. Успенський, Л.С. Ценковський, В.П. Цесевич, М.Г. Чеботарьов, Ф.Н. Шведов, В. Ягич та ін.

З 1945 університет носить ім'я всесвітньо відомого ембріолога й бактеріолога І.І. Мечникова. У 1870–1882 він обіймав посаду професора зоології та порівняльної анатомії, а 1886 заснував в Одесі другу у світі після французької

бактеріологічну станцію. Від 1887 працював у Парижі в Інституті Пастера, де очолив лабораторію. У Франції його було обрано членом Товариства біологів (Париж, 1893), Медичної академії (Париж, 1900), Інституту Франції (Париж, 1904), почесним членом Товариства екзотичної патології (Париж, 1908), нагороджено орденом Почесного легіону всіх ступенів. За відкриття явища фагоцитозу 1908 Мечников відзначений Нобелівською премією.

Розвиток науково-дослідної і навчально-виховної роботи вчених університету відбувався в тісному зв'язку з європейськими науковими центрами. 1868 професор грецької літератури Ф.А. Струве здійснив подорож з метою налагодження співпраці з грецькими, італійськими, французькими, німецькими археологами, а також придбання експонатів для міністерства й музею старожитностей і красних мистецтв. У 1868–1869 доцент кафедри анатомії людини й фізіології тварин Н.О. Бернштейн виконував дослідження в Лейпцизькому університеті. У 1870–1871 доцент державного права А.П. Пригара ознайомлювався з методиками викладання політичних наук в Австро-Угорщині, Німеччині, Бельгії. Після завершення навчання в Новоросійському університеті й складання магістерських іспитів О.К. Кононович 1873 отримав відрядження до Німеччини для студіювання астрономії. Того ж року лаборант кафедри технічної хімії В.М. Петріашвілі був направлений на стажування до Бонна. Здобувши посаду доцента й докторський ступінь, він упродовж 1878–1881 працював у науково-допоміжних закладах Сорбонни, слухав лекції члена Паризької АН Ш.-А. Вюрца. З 1874 до 1875 за кордон був відряджений доцент кафедри хімії Ю.Ф. Клименко. Упродовж 1874–1876 доцент цивільного судоустрою й судочинства М.І. Малінін студіював юриспруденцію в Німеччині та Франції. У 1875–1876 доцент історії і теорії мистецтва Н.П. Кондаков вивчав колекції Британського музею, Лувру, Австрійського музею мистецтв і художньої промисловості, міністерства у Відні, фонди Паризької національної бібліотеки, відвідував музеї і картинні галереї Італії. Доцент слов'янської філології О.О. Кочубинський під час наукової подорожі 1874–1876 побував у Львові, Відні, Будапешті, Празі, Белграді, Загребі. 1876 доцент всесвітньої історії Ф.І. Успенський відвідав Берлінський університет. Того ж року у дворічне закордонне відрядження вирушив приват-доцент зоології П.А. Спіро. Протягом 1878–1881 доцент технічної хімії В.М. Петріашвілі працював у науково-допоміжних закладах Сорбонни. Захистивши магістерську дисертацію з хімії (1881), П.Г. Мелікішвілі здійснив наукове відрядження до Німеччини та Франції. У 1881–1882 професор кафедри зоології, порівняльної анатомії та фізики О.О. Ковалевський спільно з французькими вченими здійснював дослідження в Марселі. Його було обрано членом більшості європейських наукових товариств і академій наук, почесним членом Американської Академії наук по секції зоології і фізіології. Наукові здобутки вченого двічі, у 1884 й 1885, були відзначені присудженням йому премії імені Серра Французької АН.

Упродовж 1881–1882 у Берліні навчався стипендіат для приготування до професорського звання по кафедрі чистої математики І.В. Слешинський. У 1882–1884 доцент кафедри енциклопедії права М.Ю. Чижов удосконалював свою кваліфікацію в Парижі, Страсбурзі, Берліні. Протягом 1884–1885 і 1887 доцент анатомії В.М. Репяхов працював на Трієстській, Вілла-Франкській, Неапольській, Марсельській зоологічних станціях. 1885 стипендіат для приготування до професорського звання М.Д. Зелінський був відряджений до Лейпцига й Геттінгена для студіювання хімії. 1888 професор зоології В.В. Заленський здійснював дослідження на Вілла-Франкській науково-дослідній станції, а у 1891–1892 — на Неаполітанській. Упродовж 1891–1892 приват-доцент геології М.І. Андрусов працював у Сорбонні, а 1892 взяв участь у з'їзді британських натуралістів, відвідав Відень і Загреб. Завідувач ботанічного кабінету М.М. Зеленецький у 1894–1896 удосконалював свої знання з ботаніки в Німеччині й Франції. Здобувши посаду приват-доцента, 1900 він працював у Музеї природничої історії м. Парижа. На 1890-ті рр. припало піднесення міжнародних зв'язків університетського ботанічного саду, що отримував насіння й рослини з Берліна, Дрездена, Парижа, Сінгапура. Після захисту магістерської дисертації з зоології стажування за кордоном у 1893–1895 пройшов Я.М. Лебединський. За період з 1894 до 1914 приват-доцент кафедри класичної філології М.І. Мандес відвідав Німеччину, Австро-Угорщину, Францію, Велику Британію, Нідерланди, Грецію, Італію, Іспанію. 1897 до Лейпцизького університету був відряджений приват-доцент кафедри чистої математики Ц.К. Руссьян. 1899 професор фізики М.Д. Пильчиков обраний членом-кореспондентом Тулузької АН, він співпрацював з науковими установами Франції: Центральним метеорологічним бюро, Міжнародним бюро мір та ваги, Міжнародним бюро метеорологів, Центральним товариством хімічної продукції, Товариством заохочування національної індустрії. Під час літніх канікул 1899 приват-доцент фізики й фізичної географії Б.П. Вейнберг відвідав Берлінський, Ієнський, Ерлангенський, Гейдельберзький, Геттінгенський, Женевський, Сорбоннський, Лондонський, Кембріджський, Оксфордський, Брюссельський університети. Того ж року професор ботаніки Ф.М. Каменський побував у ботанічному саду К'ю в Лондоні та інших європейських наукових установах, а також у Індії, на Цейлоні, о. Ява. 1905 професор кафедри географії Г.І. Танфільєв взяв участь в Інтернаціональному ботанічному конгресі у Відні. У 1905–1906 прозектор і приват-доцент по кафедрі нормальної анатомії М.Г. Стадницький побував у Каїрі, Афінах і Константинополі. Упродовж 1906–1907 стипендіат для приготування до професорського звання по кафедрі російської мови й словесності О.В. Ристенко здійснював науково-пошукову роботу в бібліотеках Німеччини, Франції, Австро-Угорщини, Італії, Османської імперії. 1907 приват-доцент слов'янської філології М.Г. Попруженко вивчав у Софії фонди Народного

музею та Софійської народної бібліотеки, а в Белграді — Сербського народного музею й Народної белградської бібліотеки. У 1907–1908 професор кафедри агрономії О.Г. Набоких брав участь у дослідженні ґрунтів Росії, Угорщини й Румунії. 1908 професор зоології, порівняльної анатомії і фізіології тварин Я.М. Лебединський ознайомився з науковими установами Берліна, Геттінгена, Марбурга, Гіссена, Женеви, Парижа. Того ж року професор зоології Я.М. Лебединський здійснив наукову подорож Берліном, Геттінгеном, Марбургом, Гіссеном, Парижем, Женевою. 1909 трирічне відрядження до Норвегії отримав стипендіат для підготовки до професорського звання по кафедрі географії В.Б. Лебедев, а професор кафедри гістології і ембріології О.Ф. Маньковський взяв участь у міжнародному з'їзді лікарів у Будапешті. Влітку того ж року приват-доцент мінералогії і геології М.О. Григорович-Березовський здійснював дослідження в Румунії. Делегатом від Н.у на Слов'янському з'їзді в Софії (червень 1910) був професор міжнародного права, декан юридичного факультету П.С. Казанський. Професор російської історії І.А. Линниченко представляв університет на міжнародних конгресах істориків та археологів (Рим, 1903; Афіни, 1905), конгресі з доісторичної антропології та археології (Монако, 1906), археологічних конгресах (Каїр, 1909; Рим, 1912), XVIII конгресі американістів (Буенос-Айрес, 1911), X конгресі з антропології та доісторичної археології (Женева, 1912). Професор кафедри теорії та історії красних мистецтв О.А. Павловський брав участь у XIII (1908), XV і XVI (1911) археологічних з'їздах, Міжнародному археологічному з'їзді в Каїрі (1910), X Міжнародному конгресі історії мистецтв (1912). 1910 професор торговельного права й судочинства О.Ф. Федоров став учасником міжнародних конгресів з адміністративного права (Брюссель) й комерційної освіти (Відень). Того ж року приват-доцент кафедри зоології М.Г. Лігнау відвідав зоологічний музей, анатоμο-біологічний і зоологічний інститути Берліна, а 1913 побував у анатомічному інституті Фрейбурга й узяв участь у міжнародному зоологічному конгресі в Монако. 1911 професор кафедри анатомії і фізіології рослин Ф.М. Порошко вивчав досвід діяльності лабораторії колоїдної хімії Віденського біологічного інституту, 1914 — ботанічних інститутів Швеції і Норвегії. 1912 професор кафедри класичної філології С.Д. Пападімітріу виступив з доповіддю на Міжнародному археологічному конгресі в Афінах. Влітку 1912–1914 і 1915 закордонні відрядження отримував професор кафедри історії російського права О.С. Мулюкін. 1913 приват-доцент давньоруської літератури П.О. Потапов був відряджений до Австро-Угорщини та на Афон. Упродовж 1913–1914 приват-доцент кафедри все-світньої історії П.М. Біціллі здійснював науково-пошукову роботу в Німеччині, Франції, Італії. 1914 приват-доцент кафедри патологічної анатомії М.М. Тізенгаузен вирушив до Німеччини для вивчення досвіду діяльності університетів, науково-дослідних інститутів, лікарень.

1920 Новоросійський університет було закрито, на його базі постала низка інститутів. 1933 університет відновлено. Після Другої світової війни в Одеському державному університеті навчалися студенти з Албанії, Польщі, Угорщини, Китаю, Чехословаччини, Румунії, Югославії, країн Африки й Латинської Америки, Індії, Індонезії, Іраку та ін. Наприкінці 1980-х рр. тут здобували освіту близько 600 студентів з 70 країн світу. 1991 створено підготовче відділення для іноземних громадян. У наступні роки О.у. налагодив співпрацю з Німецькою службою академічних обмінів, фондами Фулбрайта й Маскі (США), брав участь у програмах Європейського Союзу (TEMPUS/TACIS, INTAS), уряду США (ACCELS) тощо. Було підписано угоди про співпрацю з інститутом «Гуанмін» (КНР), Інститутом хімії матеріалів (Італія) та ін. На базі Інституту горіння та нетрадиційних технологій О.у. діє Українська секція Інституту горіння США. Нині партнерами університету є науково-освітні заклади Австралії, Бельгії, Білорусі, Болгарії, В'єтнаму, Великої Британії, Греції, Грузії, Естонії, Італії, Іспанії, Казахстану, Канади, Кіпру, Китаю, Кореї, Литви, Молдови, Нідерландів, Польщі, Росії, Румунії, Сербії, Словаччини, США, Туреччини, Угорщини, ФРН, Франції, Фінляндії, Чехії, Швейцарії. О.у. є учасником Європейської асоціації університетів, Міжнародної асоціації університетів (ЮНЕСКО), Євразійської асоціації університетів. 18 березня 2003 у Болоньї (Італія) О.у. підписав Болонську Велику хартію Європейської Асоціації університетів.

Лит.: Маркевич А.И. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета. — Одесса, 1890; Одесский государственный университет имени И.И. Мечникова за 100 лет. — Одесса, 1865; Історія Одеського університету за 100 років. — К., 1968; Поглубко К. Из истории болгаро-российских культурных связей 40–70-х годов XIX в. (Болгары в учебных заведениях Одессы, Киева, Кишинёва). — Кишинёв, 1976; Павлюченко О.В. Україна в російсько-югослов'янських суспільних зв'язках (друга половина XIX — початок XX ст.). — К., 1992; Історія Одеського університету (1865–2000). — Од., 2000; Одеський національний університет імені І.І. Мечникова за роки незалежності 1991–2005 рр. — Одеса, 2005; Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник. — Одеса, 2005, т. 1–4; Гребцова И.С. Новороссийский университет в развитии благотворительности в Одессе (вторая половина XIX — начало XX ст.). — Одесса, 2009.

О.А. Іваненко.

ОДЕСЬКИЙ НІМЕЦЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ. Заснований 1924. Готував вчителів для шкіл німецької меншини в Україні. Навчання відбувалося на 4-х факультетах: історичному, мовно-літературному, природничо-географічному та фізико-математичному. У 1936/37 навч. році в ОНПІ набували знання 254 студенти, яким надавалися стипендії і гурто-

житок. 1937 співробітники інституту зазнали звинувачень в антирадянській діяльності, засміченні викладацького складу «класово-ворожими елементами». Тоді ж бюро Одеського обкому КП(б)У у своїй постанові «Про стан роботи Одеського німецького педінституту» порушило питання про доцільність його подальшого функціонування в місті і переведення його в Республіку німців Поволжя до м. Енгельс. ЦК КП(б)У не погодився з цією пропозицією й зобов'язав обком «зміцнити» інститут керівними кадрами. У липні 1938 за рішенням Ради народних комісарів УРСР про реорганізацію окремих національних шкіл, технікумів, вузів ОНПІ було перетворено на інститут іноземних мов з факультетами німецької, англійської та французької мов.

Лит. Кулинич І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. — К., 1995.

Н.В. Кривець.

ОРГАНІЗАЦІЯ З БЕЗПЕКИ І СПІВРОБІТНИЦТВА В ЄВРОПІ (ОБСЄ). Створена 1 січня 1995 відповідно до рішення про удосконалення діяльності Наради з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ). Україна разом з іншими 54 країнами Європи, новими незалежними державами (які виникли внаслідок розпаду СРСР, Чехословаччини та Югославії), а також США і Канадою, була серед засновників цієї міжнародної організації. Відповідно до норм міжнародного права, ОБСЄ стала правонаступницею НБСЄ.

Головує у структурах ОБСЄ протягом року (за принципом ротаційного обрання) одна з країн-членів, яка відповідає за організацію роботи та веде повсякденну дипломатичну діяльність у форматі ОБСЄ. Діє Парламентська асамблея ОБСЄ, де працюють парламентські делегації всіх країн-членів. Раз на два роки відбуваються наради на вищому політичному рівні, де розглядаються актуальні проблеми європейської безпеки та удосконалення співпраці. У проміжках між цими самітами щорічно збираються наради міністрів закордонних справ країн ОБСЄ.

В умовах трансформації європейської системи безпеки гострою була дискусія між Росією та євроатлантичними країнами-членами ОБСЄ щодо ролі цієї організації. Росія пропонувала перетворити ОБСЄ, а не НАТО, на фундамент нової європейської системи безпеки після закінчення «холодної війни». На початку 90-х рр. 20 ст. Україна пропонувала створити неподільну систему європейської безпеки, аби уникнути нових ліній розподілу Європи за військово-політичною ознакою. Країни-члени НАТО наполягали на перетворенні Організації Північноатлантичного договору на «поліцейського ОБСЄ», з чим категорично не погоджувалася Росія. Таким чином, ефективність діяльності ОБСЄ обмежується консенсусним механізмом прийняття рішень, що ускладнює проведення активної превентивної дипломатії, спрямованої на вирішення конфліктних ситуацій у Європі. Внаслідок цього

ОБСЄ перетворився на координатора демократичних процесів у Європі, віддавши лідерство в питаннях гарантування європейської безпеки НАТО.

Починаючи з 1995 ОБСЄ тричі організовувала вибори у Боснії та Герцеговині. Особливо гострі дискусії щодо ролі ОБСЄ відбувалися під час косовської кризи (березень—червень 1999), коли Росія звинуватила ОБСЄ у цілковитій підтримці американської позиції щодо надання незалежності Косово. У листопаді 1999 на Стамбульській нараді була прийнята Декларація європейської безпеки. Росія тоді зобов'язалася виконувати Договір про звичайні збройні сили в Європі (1990). Було погоджено питання виведення російських військ із Придністров'я та Абхазії. Принципово розійшлися позиції Росії та ОБСЄ щодо оцінки результату президентських виборів в Україні 2004. Після підтримки ОБСЄ процесу демократизації політичних режимів у пострадянських країнах Росія звинуватила ОБСЄ у заангажованій позиції. Внаслідок цього у 2004–2008 діяльність ОБСЄ була фактично обмежена наглядом за правами національних меншин та оцінюванням ефективності демократії у країнах-членах. Додатковим джерелом кризи ОБСЄ залишалася ситуація на Балканах. У цьому регіоні ОБСЄ передала повноваження з встановлення безпеки Європейському Союзу та НАТО.

Незважаючи на певну недосконалість, ОБСЄ залишається єдиним у новітній історії міжнародних відносин апробованим механізмом багатосторонньої дипломатії, прикладом оформлення регіональної системи безпеки для інших регіонів світу.

Лит.: Василенко С.Д. Європейський процес і Україна. — Одеса, 1996; Івченко О.Л. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива і сучасний стан. — К., 1997; Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка. — К., 2004.

А.Ю. Мартинов.

ОРГАНІЗАЦІЯ ЗА ДЕМОКРАТІЮ І ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК (ГУАМ) — регіональне міждержавне об'єднання Грузії, України, Азербайджану, Молдови, яке було створено в 1997 у м. Вашингтоні (США). Приводом для цього стало неприйняття цими державами ситуації, яка склалася в Співдружності незалежних держав. Країни ГУАМ не прийняли пропозицію Росії реформувати СНД та перетворити його на «близьке зарубіжжя» Росії. Важливим мотивом для створення ГУАМ було бажання організувати в обхід території Росії транзит енергетичних ресурсів країн Каспію та Центральної Азії. У квітні 1999 на вашингтонському саміті з нагоди 50-річчя створення НАТО до ГУАМ приєднався Узбекистан, однак у травні 2005 залишив об'єднання.

26 травня 2006 президенти України, Азербайджану, Грузії та Молдови прийняли Київську декларацію про створення «Організації за демократію і економічний розвиток». Головною метою нової регіональної організації

було визначено: сприяння співпраці у чорноморсько-каспійському регіоні, координація зовнішньої політики країн-членів щодо врегулювання територіальних конфліктів у Нагірному Карабаху, Абхазії та Південній Осетії, Придністров'ї. З цією метою передбачалося створення спільного миротворчого підрозділу. Також було визначено стратегічне завдання — створення зони вільної торгівлі між країнами «Організації за демократію і економічний розвиток». Штаб-квартира організації була розміщена в Києві.

Першою серйозною кризою в діяльності ГУАМ стала російсько-грузинська війна серпня 2008. Україна засудила військовий спосіб вирішення південно-осетинської та абхазької проблем. Після 2010 в діяльності «Організації за демократію і економічний розвиток» загострилася криза, обумовлена відсутністю конкретних результатів її діяльності. Передумовою для активізації роботи ГУАМ є посилення координації дій між нею та «Організацією чорноморського економічного співробітництва», розвиток торговельно-економічного та енергетичного співробітництва.

Лит.: Київська декларація про створення «Організації за демократії і економічний розвиток». — К., 2006; Чорноморсько-Каспійський регіон у сучасних міжнародних відносинах: геополітичний, військово-політичний та економічний вимір. Матеріали міжнародної наукової конференції. — К., 2006.

А.Ю. Мартинов.

ОРГАНІЗАЦІЯ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ (United Nations Organization, United Nations) — найбільша міжурядова організація з підтримання миру й безпеки, розвитку міжнародного співробітництва на глобальному рівні. Створена 1945 з ініціативи провідних держав антигітлерівської коаліції (СРСР, США, Китай, Велика Британія, Франція). Днем заснування організації, який щорічно відзначається у світі як День ООН, є 24 жовтня 1945. Відтоді набув чинності конституційний документ організації — Статут ООН, підписаний 26 червня 1945 на Сан-Франциській конференції. Країнами-засновниками ООН були 51 держава. Серед них — Україна, запрошення делегації якої на Сан-Франциську конференцію 1945 було результатом міжнародного визнання внеску українського народу в перемогу в Другій світовій війні. Делегація УРСР однією з перших підписала Статут ООН, взявши участь у його розробці. Її керівник — нарком закордонних справ УРСР Д. Мануїльський — був головою першого комітету конференції, в якому були ухвалені преамбула та 1-а глава щодо цілей і принципів організації. Українська делегація була співавтором положень, які стосуються загальної поваги і дотримання прав людини незалежно від расової належності, статі, релігії, а також щодо сприяння міжнародному співробітництву в розв'язанні економічних і соціальних проблем.

Згідно зі Статутом ООН серед цілей діяльності ООН є підтримання міжнародного миру і безпеки, розвиток дружніх відносин між націями на

основі дотримання принципу рівноправності та самовизначення народів, налагодження міжнародного співробітництва у вирішенні проблем економічного, соціального, культурного і гуманітарного характеру, сприяння в забезпеченні прав людини та основних свобод, а також перетворення ООН на центр узгодження зусиль націй щодо досягнення спільних цілей. З метою реалізації цих цілей члени ООН зобов'язані діяти відповідно до принципів суверенної рівності, сумлінного виконання взятих на себе за Статутом ООН зобов'язань, розв'язання міжнародних конфліктів мирними засобами та без загрози миру в усьому світі, відмови в міжнародних відносинах від загрози сили або її застосування проти територіальної недоторканності чи політичної незалежності будь-якої держави, готовності надання всілякої допомоги ООН у всіх її діях, які вживаються на основі Статуту ООН.

На 2011 членами ООН є 193 держави. Членства в ООН може набути будь-яка держава, яка візьме на себе зобов'язання відповідно до Статуту ООН. Статус члена ООН надається на основі рекомендації Ради Безпеки ООН та рішення ГА ООН. У практиці ООН існує статус спостерігача, який надається на прохання держав, що не є членами ООН, або визвольним рухам. Статусом спостерігача користуються Ватикан, Палестинська автономія.

Головними органами ООН є ГА ООН, Рада безпеки ООН, Економічна і соціальна рада ООН, Рада ООН з опіки, Міжнародний суд ООН та Секретаріат ООН. Ці органи разом зі спеціалізованими установами і кількома програмами та фондами утворюють т. зв. систему ООН. Штаб-квартира ООН розташована в Нью-Йорку (США). Існують відділення Секретаріату ООН у Женеві (Швейцарія), Відні (Австрія), Найробі (Кенія). Представництва ООН функціонують у багатьох країнах світу, у т.ч. в Україні з 1992.

Генеральна Асамблея є головним органом ООН, який об'єднує всіх її членів. Вона уповноважена розглядати та давати рекомендації з питань, що стосуються міжнародної безпеки та миру, соціально-економічного розвитку, захисту прав людини, розвитку міжнародного права. Цей орган визначає політику ООН й напрями її діяльності, затверджує бюджет, обирає непостійних членів Ради Безпеки ООН, призначає Генерального секретаря ООН, обирає суддів Міжнародного суду, організовує конференції тощо. Рішення ГА ООН мають рекомендаційний характер і не є юридично зобов'язувальними для членів ООН. Регулярні сесії ГА ООН відбуваються щорічно. Протягом року можуть скликатися також надзвичайні та спеціальні сесії ГА ООН.

Рада Безпеки є органом ООН, на який, за статутом ООН, покладена головна відповідальність за підтримання міжнародного миру і безпеки. Це єдиний орган ООН, рішення якого є обов'язковими для виконання її членами. Рада Безпеки ООН уповноважена застосовувати заходи мирного або примусового характеру з метою врегулювання кризових ситуацій чи конфліктів, які несуть загрозу міжнародному миру та безпеці. Членами Ради

Безпеки ООН є 15 країн, у т.ч. 5 постійних (Велика Британія, Китайська Народна Республіка, РФ, США, Франція) та 10 непостійних, які обираються терміном на 2 роки за принципом географічного представництва. При ухваленні рішень шляхом голосування постійні члени Ради Безпеки ООН мають право вето.

Економічна і соціальна рада (ЕКОСОР) відповідає за діяльність ООН в економічній і соціальній сферах та виконує завдання, покладені на неї у зв'язку з реалізацією рекомендацій ГА ООН. Рада координує діяльність спеціалізованих установ ООН та її допоміжних органів. Вона складається з 54 членів, які обираються на три роки на основі географічного представництва. ЕКОСОР проводить свої засідання двічі на рік у Нью-Йорку та Женеві.

З моменту створення Рада ООН з опіки була уповноважена сприяти жителям несамоврядних територій, що перебували під контролем управляючих держав, в їх прагненнях до самовизначення або незалежності. Унаслідок процесів деколонізації 1960-х рр. кількість несамоврядних територій під опікою ООН почала скорочуватися. З 1 листопада 1994, з моменту отримання незалежності Палау — останньої з 11 несамоврядних територій під опікою ООН, діяльність Ради ООН з опіки, яка виконала свій мандат, призупинена.

Міжнародний суд є головним юридичним органом ООН, уповноваженим врегульовувати відповідно до норм міжнародного права юридичні спори, які виникли між державами, що подали їх на розгляд цього суду. Суд також має право надавати дорадчі послуги й консультативні оцінки з юридичних питань, переданих до нього уповноваженими міжнародними організаціями та установами. Суд здійснює свої функції на основі власного статуту, який є невід'ємною складовою Статуту ООН. Суд складається з 15 членів, які обираються членами ООН та іншими державами-учасниками його статуту на 9-річний термін. Штаб-квартира суду знаходиться в Гаазі (Нідерланди). У жовтні 1992 Рада Безпеки ООН створила комісію експертів з розслідування інформації про порушення Женевських конвенцій та інших норм міжнародного права на території колишньої Югославії. Комісія визнала за необхідне негайно створити спеціальний судовий орган для покарання воєнних злочинців. У травні 1993 був створений Міжнародний трибунал по колишній Югославії. Повна назва: «Міжнародний трибунал для судового переслідування осіб, відповідальних за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, які були здійснені на території колишньої Югославії з 1991 року». Резолюція про створення трибуналу була прийнята одностайно. Він також знаходиться в Гаазі.

Секретаріат ООН (близько 9 тис. осіб) відповідає за виконання поточної роботи, спрямованої на реалізацію програм та рішень, ухвалених головними органами ООН. Він проводить дослідження, готує переговори, забезпечує

проведення конференцій, інформує міжнародну громадськість про діяльність ООН, у здійсненні якої бере безпосередню участь. Секретаріат очолює Генеральний секретар ООН, який є найвищою адміністративною посадовою особою ООН. Він обирається ГА ООН за рекомендацією Ради Безпеки ООН на 5-річний термін. Від 1 січня 2007 цю посаду обіймає представник Південної Кореї Пан Гі Мун, який є 8-м Генеральним секретарем ООН.

Офіційними мовами ООН є англійська, арабська, іспанська, китайська, російська, французька. Робочими мовами ООН є англійська і французька.

Як одна із засновниць ООН Україна бере участь у діяльності Організації з першого року її існування. До 1991 Україна мала в ООН власне представництво на рівні незалежної країни. Проте де-факто діяльність УРСР в ООН була обмежена. Незважаючи на це, протягом понад чотирьох десятиліть трибуна ООН залишається чи не єдиним впливовим міжнародним засобом, завдяки якому світова громадськість дізнавалася про Україну, її самобутність та національну автентичність. Фактор багаторічного членства України в ООН позитивно вплинув на процес прискорення міжнародного визнання її незалежності 1991. З моменту проголошення Україною незалежності розпочався якісно новий період її діяльності в ООН; Україна демонструє відданість цілям і принципам Статуту ООН, роблячи внесок в усі сфери її діяльності, у т.ч. в підтримання міжнародного миру та безпеки, роззброєння, економічний і соціальний розвиток, захист прав людини, зміцнення міжнародного права тощо.

Діяльність України в ООН перебуває в полі постійної уваги керівництва держави. Регулярними є участь делегацій України в різноманітних форумах ООН. Так, делегації України на чолі з президентами Л. Кравчуком, Л. Кучмою, В. Ющенком брали участь у Спеціальному урочистому засіданні ГА ООН на найвищому рівні з нагоди 50-ї річниці заснування ООН (1995), у роботі 46-ї (1991), 49-ї (1994) та 52-ї (1997) регулярних сесій ГА ООН, 19-ї спеціальної сесії ГА ООН з питань екології (1998), у Саміті Тисячоліття ООН (2000). Українська делегація була ініціатором проведення в червні 2001 Спеціальної сесії ГА ООН з питання ВІЛ/СНІДу.

7 вересня 2000 за ініціативою України відбулося засідання Ради Безпеки ООН на рівні глав держав та урядів (Саміт РБ ООН) з питання «Забезпечення ефективної ролі Ради Безпеки в підтриманні міжнародного миру та безпеки, особливо в Африці». Це засідання Ради Безпеки ООН на найвищому рівні, скликане вдруге за всю історію ООН, мало позитивний вплив на відновлення й зміцнення авторитету Ради Безпеки ООН.

З ініціативи української делегації, підтриманої 36 країнами, ГА ООН прийняла 10 листопада 2003 «Спільну заяву з нагоди 70-ї річниці голодомору — Великого голоду 1932–1933 рр. на Україні».

За час свого членства в ООН Україна тричі обиралася непостійним членом Ради Безпеки ООН (1948–49, 1984–85, 2000–01), шість разів —

членом Економічної і соціальної ради ООН (останній раз — 2010–12). Представники України обиралися на керівні посади головних комітетів сесій ГА ООН.

1997 міністра закордонних справ України Г. Удовенка було обрано Головою 52-ї сесії ГА ООН — на найвищу керівну посаду в ООН. Зазначена сесія ГА ООН увійшла в історію як «сесія реформ», оскільки ухвалила всеохоплюючу програму реформування організації.

Україна є членом близько 20-ти допоміжних органів спеціалізованих установ, постійно діючих та тимчасових структур системи ООН, зокрема, Комітету з програми і координації, Спеціального комітету з операцій із підтримання миру, Комітету з використання космічного простору в мирних цілях тощо. У травні 2006 Україна була обрана до новоствореної Ради ООН із прав людини.

Україна надає виняткового значення діяльності ООН із підтримання міжнародного миру та безпеки, розглядаючи участь у цій діяльності як важливий чинник своєї зовнішньої політики. Починаючи з липня 1992, Україна виступає як значний контрибутор військових контингентів та персоналу до операцій ООН із підтримання миру. За роки участі країни в миротворчій діяльності ООН 28 тис. військовослужбовців її Збройних Сил, працівників органів внутрішніх справ та цивільного персоналу взяли участь у 20-ти миротворчих операціях і місіях ООН. Географія участі України в миротворчих операціях та місіях ООН охоплює Анголу, Афганістан, Боснію і Герцеговину, Гватемалу, Грузію, Демократичну Республіку Конго, Ефіопію, Еритрею, Косово (Союзна Республіка Югославія), Ліван, Македонію, Мозамбік, Південноафриканську Республіку, Сх.Тимор, Сьєрра-Леоне, Таджикистан, Хорватію.

У рамках міжнародних зусиль в ООН Україна бере активну участь у процесі впровадження політики сталого розвитку з метою комплексного вирішення завдань охорони довкілля, для економічного зростання на глобальному і національному рівнях. Україна отримує значну технічну, консультативну та фінансову допомогу з боку спеціалізованих установ і програм системи ООН, зокрема: Програми розвитку ООН, Глобального економічного фонду, Міжнародного агентства з питань атомної енергії, Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, Міжнародної організації праці, Організації Об'єднаних Націй із промислового розвитку тощо. Значні обсяги зовнішньої допомоги Україна отримала для вирішення комплексу завдань, пов'язаних із ліквідацією наслідків Чорнобильської катастрофи 1986 та облаштуванням колишніх депортованих народів, у т.ч. кримських татар.

Основними джерелами фінансового забезпечення діяльності ООН є обов'язкові внески держав-членів, розміри яких визначаються відповідно до шкали внесків до регулярного бюджету та на фінансування операцій із

підтримання миру. У 2010 ставка внеску України до бюджету ООН дорівнювала 0,087%.

Україна залишається прихильником посилення і підвищення ефективності ООН. Нині особливої актуальності набула потреба в реформуванні ООН, яка пов'язана з фундаментальними змінами, що відбулися у світі від часу її заснування. Всеосяжна реформа спрямовується на забезпечення її реагування на весь спектр викликів і можливостей у галузях безпеки, розвитку й дотримання прав людини. Цей процес передбачає активізацію ГА ООН, зміцнення ЕКОСОП та Секретаріату ООН. Актуальним питанням для міжнародної спільноти є реформа Ради Безпеки ООН, перетворення її на більш представницький і збалансований за складом орган. Україна виступає за закріплення додаткового місця непостійного члена Ради Безпеки за Східноєвропейською регіональною групою. Позиція України відома за формулою «2+8», яка передбачає розширення складу Ради з 15 до 25 місць, два з яких мали б належати Німеччині та Японії (як постійним членам, але без права вето), а вісім підлягали б ротачії серед 32 найважливіших країн за регіональними групами: 4 місця відходило б країнами Азії та Африки, 2 — державам Латинської Америки і Карибського басейну, по одному — Західній та Східній Європі.

Лит.: United Nations, *Divided World: The UN's Roles in International Relations*. — Oxford, 1994; Декларация тысячелетия ООН, Генеральная Ассамблея, Резолюция от 8 сентября 2000 года А(55)2. Б/м, б/р; United Nations Handbook. — Wellington, 2001; In Larger Freedom: Decision at the UN / 7 // Foreign Affairs, 2005, May/June, vol. 84, N 3; Итоговый документ Всемирного саммита 2005 года. ООН, Генеральная Ассамблея, Резолюция от 24 октября 2005. А(RES(60)I. Б/м, б/р; Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Україна в Організації Об'єднаних Націй: 60 років участі у розв'язанні найважливіших міжнародних проблем. — К., 2006; Гулдинг М. ООН: Лідерство, реформи и миротворчество // Московский центр Карнеги: Рабочие материалы, 2007, № 2; Kennedy P. The Parliament of the Past, Present and Future of the United Nations, N 4 б/м, 2006; The Oxford Handbook on the United Nations. — Oxford, 2007; Зленко А. Зовнішньополітична стратегія і дипломатія України. — К., 2008.

А.М. Зленко.

ОРГАНІЗАЦІЯ ЧОРНОМОРСЬКОГО ЕКОНОМІЧНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА (Black Sea Economic Cooperation) — міжурядова регіональна організація. Започатковано 25 червня 1992 Албанією, Вірменією, Азербайджаном, Болгарією, Грузією, Грецією, Молдовою, Румунією, Росією, Туреччиною та Україною на Стамбульському саміті, де було підписано Декларацію Чорноморського економічного співробітництва та Босфорську заяву. Обидва документи склали правову основу організації і

визначили її цілі. 25 жовтня 1996 у Москві укладено Декларацію голів держав та урядів країн-організаторів Чорноморського економічного співробітництва, в якій викладено загальну стратегію розвитку об'єднання у контексті інтеграційних процесів в Європі. На зустрічі голів урядів причорноморських держав в Ялті 5 червня 1998 затверджено статут ОЧЕС, який набув чинності 1 травня 1999 після його ратифікації 9 державами-учасницями, зокрема Україною.

Інституціями об'єднання є: Засідання Ради міністрів закордонних справ країн-учасниць (керівний орган організації), Постійний міжнародний секретаріат (виконавчий орган), Парламентська асамблея (ПАЧЕС), Чорноморський банк торгівлі та розвитку, робочі групи, Ділова рада та Міжнародний центр чорноморських досліджень. Бюджет ЧЕС складається з внесків держав-членів. Штаб-квартира знаходиться у Стамбулі (Туреччина). Україну в ОЧЕС представляє посол України у Туреччині. Організація сприяє розвитку відносин з третіми сторонами. Статус спостерігача мають Австрія, Німеччина, Єгипет, Ізраїль, Італія, Польща, Словаччина, Туніс, Франція.

Відповідно до статуту країни-члени співпрацюють за такими напрямками: торгівля та економічний розвиток, фінанси та банківська діяльність, зв'язок, енергетика, транспорт, сільське господарство, охорона здоров'я і фармацевтика, охорона навколишнього середовища, туризм, наука і технології, співробітництво у сфері культури, обмін статистичними даними та економічною інформацією, співробітництво між митними органами, гуманітарні контакти, боротьба з організованою злочинністю тощо.

У рамках ОЧЕС підписана низка документів, серед яких: угода про співробітництво у боротьбі зі злочинністю, зокрема організованою; меморандуми про взаєморозуміння у сприянні вантажним автотранспортом у регіоні, з розвитку морських магістралей регіону, про скоординований розвиток Чорноморського транспортного кільця швидкісних автомагістралей, про взаєморозуміння у співробітництві між дипломатичними академіями та інститутами при міністерствах закордонних справ країн-членів, угода між урядами держав-учасниць про співробітництво у наданні надзвичайної допомоги і ліквідації надзвичайних ситуацій. Згідно з рішенням Ради міністрів закордонних справ країн-членів, прийнятим 18 квітня 2003 в м. Єревані (Вірменія), Україна стала країною-координатором робочої групи з питань співробітництва у галузі надзвичайних ситуацій на 2003–2005 роки. Підписані також угоди про спрощення візових процедур для підприємців та водіїв вантажного автотранспорту країн-членів ОЧЕС.

Організація розвиває ідею єдиного європейського економічного простору шляхом співробітництва з іншими відповідними організаціями та форумами: Центральноевропейська ініціатива, Європейський банк реконструкції і розвитку, Європейський інвестиційний банк, Рада балтійських держав тощо.

Від жовтня 1999 ОЧЕС має статус спостерігача в Генеральній Асамблеї ООН, 30 квітня 1999 ухвалила «Платформу співробітництва між ОЧЕС і ЄС».

Лит.: Илькер Я.А. Характер и перспективы развития Причерноморской интеграции // Актуальні проблеми міжнародних відносин. — К., 1999, вип. 16; Кононенко А. Экономические приоритеты ЧЭС // Зовнішня торгівля, 1999, № 1–2; Циганкова Т.М., Гордеева Т.Ф. Міжнародні організації. — К., 2001; Анцупова Т.О. Інтеграційні процеси у Причорноморському регіоні — крок до об'єднання Європи // Держава і право. Юр. і політ. науки. — К., 2001, вип. 10; Ліпкан І.А. Організація Чорноморського економічного співробітництва як особливий суб'єкт міжнародного права: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.11. — К., 2008; Співробітництво в рамках ОЧЕС // Урядовий портал, 2011, 31 трав. // http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article%3FshowHidden=1&art_id=243131538&cat_id=223259557&ctime=1256650282415.

І.С. Стрикун.

ОСТАРБАЙТЕРИ (нім: die Ostarbeiteren, «східні робітники») — таку назву (поряд з «цивільні росіяни», «радянські росіяни») вживали у нацистській Німеччині щодо цивільних робітників (не німців), вивезених з окупованих територій Радянського Союзу, які до 1939 входили до складу СРСР, позначаючи, таким чином, їх відмінне від інших іноземних робітників у Третьому райху соціально-правове становище. Робітники із Західної України (дистрикту Галичина), Західної Білорусії, країн Прибалтики перебували в райху в іншому політичному статусі. Більшість О. були доставлені на територію Німеччини та її союзників за допомогою примусу. Третина О. працювала в сільському господарстві, 45% — у промисловості. Щоб відрізнити О. від інших іноземних робітників, їх зобов'язали носити на верхньому одязі розпізнавальний знак «OST», так само як робітники польської національності з Генерального губернаторства носили літеру «Р».

На 30.09.1944 загальна кількість О. становила 2 461 163, а за весь період Другої світової війни було залучено до роботи 2 775 000 О. (із загальної кількості 8 435 000 іноземних робітників). Ці дані не враховують кількість робітників, що відбували покарання у концентраційних та штрафних таборах Третього райху, та кількість померлих і відправлених додому за станом здоров'я.

За своїм складом серед О. найбільше було жінок і неповнолітніх. Основні групи за етнічним походженням склалися з росіян, українців, білорусів та кримських татар. Зафіксовані випадки, коли євреї з окупованої України, вербуючись на роботу в Німеччину, рятувалися таким чином від знищення. За обчисленнями «Цивільної комісії обліку жертв злочинів німців на території СРСР» з України (в сучасних кордонах) було вивезено 1 759 719 робітників, які мали статус О.

Основні положення стосовно використання «цивільних росіян» були викладені у т.зв. «Указах про остарбайтерів» (Ostarbeitererlasse) підготовлених спеціальною комісією РСГА і підписаних Г. Гімлером 20.02.1942. Вони передбачали контроль над їх працею, пересуваннями, дозвіллям і навіть статевим життям. О. утримували в спеціальних таборах (трудовах таборах, таборах для О.) під охороною і заборною залишати табір, окрім як для виходу на роботу. На виробництві О. ізолювали від німецького населення і від решти іноземних робітників і земляків-військовополонених. Заборонялося відвідування церков та інших установ культу. Зарплата О. становила не більше 50% зарплати німецького робітника, з якої вираховували кошти на утримання. Норми харчування О. були найнижчими серед інших категорій іноземних робітників і в середньому становили 2 283 калорій на день. Діяла спеціальна система нагляду та контролю за О. Вони мали відмінну від інших іноземців систему штрафних санкцій за трудові та політичні провини — від тілесних покарань до відправки на декілька тижнів до штрафного і концентраційного табору. За статеві контакти О. з німецькою жінкою — смертна кара для партнера і концтабір для партнерки.

Упродовж війни законодавство щодо О. змінювалося. Наприкінці 1942 їм дозволили листуватися з рідними (надсилати 2 листівки на місяць), з листопада 1943 виходити за межі табору з дозволу керівництва, наприкінці 1944 модифікували знак «OST» на знаки з національною символікою для українців, росіян і білорусів, прирівняли норми харчування О. до норм інших іноземних робітників.

Після закінчення бойових дій в Європі в 1945 більшість О. деякий час перебували в таборах переміщених осіб або ді-пі (англ. Displaced Persons). Згідно з міжнародними угодами між союзниками по антигітлерівській коаліції, ухваленими на Кримській та Потсдамській конференціях, повернення (репатріація) до СРСР була обов'язковою для всіх О. На 1950 в Україні було зареєстровано 1850 тис. репатріантів, серед яких значна кількість колишніх О. Ті з них, хто не побажав повертатися до Радянського Союзу і змогли уникнути примусової репатріації, склали т. зв. третю хвилю еміграції з України.

1946 Міжнародний військовий трибунал у Нюрнберзі визнав нацистську практику вигнання та примусової праці іноземців як злочин проти людяності і грубе порушення норм міжнародного права. Проте питання визнання О. жертвами нацизму та їх права на компенсацію тривалий час перебувало поза межами міжнародно-правового та внутрішньодержавного регулювання.

У 1993 закінчилися переговори між об'єднаною Німеччиною та СРСР (РФ), що тривали з кінця 80-х, про виплату гуманітарної допомоги колишнім примусовим робітникам з СРСР. З цією метою в Україні 1993 було створено Український національний фонд «Взаєморозуміння і примир-

рення», а також його регіональні представництва. Станом на 1.09.1999 гуманітарні виплати в Україні отримали 631375 осіб, на що було виділено 377407 тис. німецьких марок.

1988 в Києві за ініціативи письменника і журналіста В. Литвинова та підтримки Радянського дитячого фонду ім. Леніна відбулася перша всесоюзна зустріч колишніх в'язнів нацистських концтаборів. Її учасники стали фундаторами у 1991 Української спілки малолітніх в'язнів нацистських концтаборів, а в 1998 Української спілки в'язнів жертв-нацизму, яка є офіційним виразником інтересів і колишніх О. У березні 2000 Верховна Рада України ухвалила закон «Про жертви нацистських переслідувань», де визначені правові, економічні та організаційні засади державної політики стосовно цієї категорії громадян, в т.ч. і колишніх О., гарантовано їх захист та збереження пам'яті про них.

Під потужним міжнародним тиском у вересні 2000 в ФРН був створений Фонд «Пам'ять, відповідальність та майбутнє», в якому взяли участь не лише держава, а й промислові кола Німеччини. Завданням фонду стала виплата компенсації колишнім примусовим робітникам. За результатами його діяльності до червня 2007 (коли офіційно було завершено виплати) 1,6 млн людей в понад 100 країнах світу отримали загалом 4,37 млрд. євро. В Україні фонд здійснив виплати 471 000 претендентам, у т.ч. колишнім О. та їх спадкоємцям, у розмірі 867 млн. євро.

Лит.: Першина Т. Фашистский геноцид на Украине 1941–1944. — К., 1985; Spoerer M. Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutsche Reich und im besetzten Europa 1939–1945. — Stuttgart, München, 2001; Полян П. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. — Москва, 2002; Гальчак С.Д. «Східні робітники» з Поділля у Третьюму райху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. — Вінниця, 2003; Невигадане. Усні історії оstarбайтерів. — Х., 2004; Кравченко А., Батурич С. Українські невольники Третього райху (минуле і сучасність): публіцистична хроніка. — Львів, 2005; «...То була неволя»: Спогади та листи оstarбайтерів. — К., 2006; Пастушенко Т.В. Оstarбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953) — К., 2009.

Т.В. Пастушенко, Т.С. Першина.

ОХМАТИВСЬКА БИТВА 1655 — одна з найбільших битв в історії національно-визвольної війни українського народу.

Наприкінці 1654 військо Речі Посполитої на чолі з коронними гетьманами С. Потоцьким і С. Лянцкоронським, а також С. Чарнецьким і К. Тишкевичем розпочало з допомогою ординців наступ на південно-західні кордони Української держави. Було взято Брацлав та кілька інших міст,

обложено Умань — найважливіший у цьому регіоні пункт оборони українського війська, де укріпилися полки І. Богуна, Й. Глуха, М. Зеленського, С. Оргіяненка та ін. 23 (13) січня 1655 Б. Хмельницький на чолі українського війська разом з російським корпусом В. Шереметева виступив з Білої Церкви на допомогу обложеним в Умані козакам, що змусило С. Потоцького припинити облогу Умані і вирушити назустріч українській армії. Обидва війська зустрілися під Охматовим (нині село Жашківського р-ну Черкаської обл.) увечері 29 січня 1655. На першому етапі битви ініціатива була в польських руках: було прорвано лінію оборони в розташуванні російського корпусу і захоплено його артилерію. З великими зусиллями українському війську вдалося витіснити поляків з табору. Хоча Кримський ханат був тоді союзником Речі Посполитої, але орда під час битви поводитися дуже пасивно, воліючи спостерігати за обоюдним знесиленням суперників. Другий етап битви (30–31 січня) пройшов у герцях та артилерійській перестрілці. Обидві сторони потерпали від браку води і особливо від сильного холоду, через що поле битви було прозване «Дрижиполем». 1 лютого козаки перейшли в наступ, прорвали кільце польських військ, дійшли до Охматова і вибили противника із замку.

В О.б. з обох боків загинуло приблизно по 15 тис. вояків, у т.ч. 6 тис. українських козаків і 9 тис. російських стрільців. Унаслідок битви збройним силам Української держави вдалося зупинити наступ Речі Посполитої і, незважаючи на спустошення, заподіяні ордою, розгорнути наступ у кампанії українських військ Б. Хмельницького 1655, яка завершилася облогою Львова та взяттям Любліна.

Лит.: Документи Богдана Хмельницького: 1648–1657 рр. — К., 1963; Літопис Самовидця. — К., 1971; Грушевський М.С. Історія України-Руси. — К., 1997, т. 9, ч. 2.; Мицик Ю.А. Умань козацька і гайдамацька. К., 2002; Горошко С. Дві битви під Охматовим: Простір і час. В кн.: Історико-географічні дослідження в Україні. — К., 2004, вип. 7.

Ю.А. Мицик.

ЗМІСТ

Передмова	3
Кабо-Верде	7
Казахстан	7
Кайрський договір 1711	10
Калка, битва на річці Калка 1223	11
Камбоджа	12
Камерун	12
Кам'янецький договір 1653	13
Канада	14
Канадський інститут українських студій	16
Караїми	17
Карибська криза 1962	18
Карловий (Празький) університет	20
Карловицький конгрес 1698–1699	22
Карпатська Україна	23
Катар	28
Католицька церква в Україні	29
Кенія	31
«Керзона лінія»	33
Керч	35
Києво-Могилянська академія	38
Київ	40
Київське слов'янське благодійне товариство	47
Київський ботанічний сад ім. академіка О.В. Фоміна	48
Київський контрактний ярмарок	49
Київський національний університет ім. Тараса Шевченка	51
Киргизстан	55
Китай	56
Киотський протокол 1997	62
Кіпр	62
Класицизм	64
Кодацька облога 1648	66
Коллеж де Франс	67
Коломацькі статті 1687	69
Колумбія	70
Конвенція Монтрьо 1936	71
Конвенція про заборону всіх форм расової дискримінації 1965	72
Конвенція про захист Чорного моря від забруднення (Бухарестська конвенція) 1992	73
Конвенція «Про міжнародно-правове об'єднання» між урядом Української Народної Республіки на еміграції та Донською демократичною групою 1921	73

Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини 1972 . . .	74
Конго, Демократична Республіка Конго	75
Конгреси національних меншин 1925–1938	76
Конотопська (Соснівська) битва 1659	78
Конотопські статті 1672	79
Константинопольський мирний договір 1700	79
Константинопольський мирний договір 1712	80
Констанцький собор 1414–1418	81
Конституції Австрійської імперії та Австро-Угорської монархії	82
Конституція Другої Речіпосполитої 1921	86
Конституція Другої Речіпосполитої 1935	88
Конституція Речі Посполитої 1791	90
Конституція Румунії	91
Конституція Чехословацької республіки	93
Консультативний висновок Міжнародного суду ООН	96
Континентальна блокада 1806–1814	97
Континентальний шельф	99
Копенгагенські угоди 1919–1920	101
Кордони України	101
Корейці в Україні	113
Королівство Галіції і Лодомерії	114
«Короткий вивід причин, якими Україна з Військом Запорозьким побуджена або властиво змушена була вийти з московської протекції» 1709	114
Корсунська битва 1648	115
Краківський університет	116
«Краледворський рукопис»	117
Кримська (Східна) війна 1853–1856	118
Кримська (Ялтинська) конференція 1945	121
Кримське ханство	126
Кримські походи російсько-українського війська 1687 і 1689	128
Кримські татари	128
Куба	130
Кувейт	133
Куликовська битва 1380	133
«Kultura»	134
Кючук-Кайнарджийський мирний договір 1774	135
Латвія	137
Легіони польські	139
Лейпцизький університет	142
Литва	143
Литовська метрика	146
Литовсько-московські війни 1500–1503, 1507–1508, 1512–1522, 1534–1537 . . .	150
Литовсько-українське товариство	153

Литовці в Україні	153
Ліван	155
Ліга Націй	157
Ліга українських меценатів	159
Лісабонський протокол 1992	160
Ліхтенштейн	160
Лосєвська битва 1649	161
Лозаннська конференція 1922–1923	162
Львів	163
Львівський національний університет ім. Івана Франка	172
Люблінська унія 1569	176
Маастрихтський договір 1992	179
МАГАТЕ (Міжнародне агентство з атомної енергії)	179
Магдебурзьке право	180
Македонія	182
Мала Антанта	183
Малайзія	184
Малі	185
Малоросійський приказ	186
Мальта	187
Маніфест до європейських урядів 1712	188
«Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради» 1917	189
Мараморощина	190
Марокко	193
Масони	194
Матиці	197
Мексика	199
Меноніти	200
Миколаїв	201
Мирні переговори між Українською державою та РСФРР 1918	204
Міжнародна асоціація українців	205
Міжнародна комісія з розслідування голоду в Україні 1932–1933	207
Міжнародна організація праці	209
Міжнародна організація у справах біженців	210
Міжнародна рада архівів	210
Міжнародна рада для центрально- та східноєвропейських студій	212
Міжнародний валютний фонд	213
Міжнародний комітет історичних наук	214
Міжнародний рух Червоного Хреста і Червоного Півмісяця	215
Міжнародний форум діячів культури в Києві 1964	217
Міжнародний Чорнобильський центр	218
«Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки»	219

Міжнародні організації	220
«Місія Нансена»	221
Молдова	222
Молдовани в Україні	227
Молдовські походи війська Б. Хмельницького 1650, 1652, 1653	230
«Молода Європа»	231
«Молода Італія»	232
«Молода Польща»	233
Монастирищенська оборона 1653	233
Монголо-татарська навала 1237–1241	234
«Monumenta Ucrainae Historica»	236
Московські статті 1665	236
Мюнхенська угода 1938	237
Мюнхенський університет Людвіга-Максиміліана	240
«Наполеоніда»	241
Народна (громадська) дипломатія	241
Народний комісаріат закордонних справ Української РСР	243
НАТО, Організація Північноатлантичного договору	245
Національний олімпійський комітет України	249
Нейїський мирний договір 1919	251
Нігерія	252
Нідерланди	253
Ніжинська гімназія вищих наук князя Безбородька	256
Німецько-українське товариство	259
Німеччина	259
Німці в Україні	265
Ніштадтський мирний договір 1721	268
Нова Зеландія	269
Нова історія	269
Новітня історія	275
Норвегія	282
Одеса	286
Одеське болгарське настоятельство	292
Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова	293
Одеський німецький педагогічний інститут	297
Організація з безпеки і співробітництва в Європі	298
Організація за демократію і економічний розвиток	299
Організація Об'єднаних Націй	300
Організація чорноморського економічного співробітництва	305
Остарбайтери	307
Охматівська битва 1655	309

Науково-довідкове видання

УКРАЇНА В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ
Енциклопедичний словник-довідник

Предметно-тематична частина
Випуск 3: К–О

Науково-допоміжна робота
і комп'ютерний набір
Н.М. Рагуцька
А.О. Погребна

Комп'ютерна верстка та оригінал-макет
Л.А. Зубець

Підписано до друку 27.06.2012 р. Формат 70 × 100/16
Ум. друк. арк. 25,6. Обл. вид. арк. 23,5.
Наклад 300. Зам. 4. 2012 р.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4.